КАСТУСЬ ЦВІРКА

БУДЗІЛА ВЁСКУ БЕРАСЦЯНКА

Людзі і былі маёй Зялёнай Дубровы

Мінск, «Кнігазбор», 2007

УДК 821.161.3-3
ББК 64 (4 Беи)
Ц 28

Цвірка К.
Ц 28 Будзіла вёску берасцянка: Людзі і былі маёй Зялёнай Дубровы / Кастусь Цвірка. — Мінск, Кнігазбор, 2007. — 288 с.
ISBN 978-985-6824-70-1.

Гэтая кніга — пра вёску з паэтычнай назвай Зялёная Дуброва на Старадарожчыне, пра яе людзей і гісторыю.

УДК 821.161.3-3
ББК 64 (4 Беи)

Аўтар выказвае шчырую падзяку
радні і землякам-зялёнадуброўцам
за дапамогу ў выданні гэтай кнігі.

ISBN 978-985-6824-70-1

© Цвірка К., 2007
© Афармленне, ПУП «Кнігазбор», 2007

БУДЗІЛА ВЁСКУ БЕРАСЦЯНКА

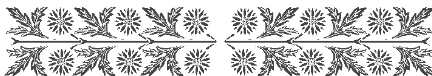

Stay, stay at home, my heart, and rest:
Home-keeping hearts are happiest.

*H. W. Longfellow.**

ДАРОГА ДАДОМУ

Калісьці малым я прачытаў у адной кніжцы пра дзівосны лясны край — Палессе. У ёй з такой замілаванасцю расказвалася пра яго таямнічыя пушчы і салаўіныя гаі, пра шырокія квяцістыя лугі і абласканыя сонцам жураўліныя балоты, пра чыстыя крынічныя рэкі і сінія люстэркі азёр, што мне да нясцерпу захацелася пабываць там, каб на свае вочы пабачыць тую красу. Толькі значна пазней я даведаўся, што мая Зялёная Дуброва з усімі яе ваколіцамі, аказваецца, і ёсць тое самае Палессе! Праўда, яго поўнач. Гэта ж недалёка ад нас шыецца праз лясныя зараснікі крынічная Арэса, апетая Янкам Купалам у паэме пра асушку палескіх балот.

Лясы абступаюць нашу вёску — дзе бліжэй, дзе далей — з усіх бакоў. І цягнуцца яны ў некаторых кірунках без канца і краю. У школьныя гады я надумаўся быў дайсці ўсё ж да краю лесу, што ідзе на паўночны ўсход. Строга трымаючыся гэтага кірунку, прадзіраючыся праз лясныя гушчары, бэрсаючыся нагамі ў верасах ды папаратніках, я залез тады ў такія глухія

---

* Астанься, астанься дома, маё сэрца, і адпачні:
Сэрцы, якія астаюцца дома, — самыя шчаслівыя.

Г. У. Лангфэла (англ.).

нетры, што ледзьве адтуль выбавіўся, так і не дапяўшы да таго зваблівага канца-краю.

Сярод нашых лясоў можна напаткаць папраўдзе цудоўныя месцінкі, першародныя, не пачапаныя плугам меліяратара, з жураўлямі і журавінамі балоты і балотцы, чыстыя, як слязіна, крыніцы і блакітныя, як само неба, азёры гаючай вады. Ды што тут казаць: на Палессі — як на Палессі!

На карце маю Зялёную Дуброву можна адшукаць на паўночным ражку Старадарожскага раёна. Ад Мінска да яе — пад сто трыццаць кіламетраў.

Ездзіць туды можна двума спосабамі — на машыне і поездам.

На машыне, ведама ж, зручней чым як: сеў у кабінку, ці, як цяпер кажуць, у салон, прыстукнуў за сабой дзверцы і праз паўтары — дзве гадзіны ты на месцы: ступай на родны пясочак сваёй вуліцы.

Але гэта, калі хто ласкава запросіць у сваю машыну. Бо ад уласнай, на якой у свой час пафарсіў некалькі гадоў, я даўно з розных прычын вызваліўся. Цяпер часцей за ўсё мне даводзіцца ездзіць у Зялёную Дуброву, як і некалі, чыгункай.

Хоць гэтым спосабам значна даўжэй, ды і не так лёгка, як на машыне, але ўсё роўна кожная паездка дадому для мяне — свята.

От я закідваю за спіну свой дарожны хатуль, на хвілінку, як падказвае звычай, прысаджваюся ў «вітальні» на табурэцік, каб варухнуць мазгамі, ці ўсё, што трэба, узяў з сабою, і бяруся за ручку дзвярэй. Усё — я ў дарозе!

Першы мой «транспартны сродак» — ліфт. Цісну на пляцоўцы на круглую абшмуленую кнопку, і ён, здрыгануўшыся на нейкім з паверхаў нашага «хмарачоса», з глухаватым нутраным гудам тут жа ляціць на мой выклік ды паслужліва расчыняе перада мной свае дзверкі.

Спусціўшыся з неба, я амаль адразу лезу пад зямлю: гэта значыць, у метро, станцыя якога акурат напроці майго дома.

Там, не даўшы і хвіліны пастаяць на пероне, мяне падхоплівае порсткая электрычка і з подсвістам нясе ў бок чыгуначнага вакзала.

Некалькі хвілін вакзальнай штурханіны, і я з білетам у кішэні ўскокваю ў электрапоезд майго, асіповіцкага, накірунку. Звычайна ён адыходзіць недзе каля дзевяці гадзін раніцы.

У электрычцы я заўсёды выбіраю двухмесную лаўку пры дзвярах збоку — каб хоць неяк адасобіцца ад дарожнага люду. Калі гэта ўдаецца, выцягваю з хатуля загадзя падабраную для

дарогі кнігу і аддаюся чытанню — што можа быць больш прыемнае? А натомяцца вочы, дастаю папку ці блакнот з нейкай распачатай сваёй пісанінай. Хоць трошкі, але за дарогу нешта ды ўсё ж дапоўніцца: вельмі ж добра думаецца пад аднастайны перастук колаў.

Праз дзве гадзіны такой язды голас з вагоннага рэпрадуктара абвяшчае, што электрапоезд прыбывае на канцавую станцыю Асіповічы.

Але мая дарога яшчэ не канчаецца: тут у мяне — толькі перасядка. Перасядка на дызель, які ідзе на Слуцак, а часта яшчэ далей — на Салігорск.

Звычайна да адпраўкі дызеля астаецца з паўгадзіны. Якраз — каб размяцца, зазірнуць у прывакзальныя крамы ды ларкі, перакусіць у станцыйным буфеце.

Да маёй станцыі Фалічы ад Асіповіч ехаць трохі менш за гадзіну. Тут едзецца весялей: гэта ж ужо мае ваколіцы. Вунь за акном выплылі з-за лесу знаёмыя хаты Дзярэўцаў, за імі мільгануў паўстанак Града, а за Градою па левую руку неўзабаве чырванее цэглаю станцыйны будынак з шыльдай на фасадзе — «Дараганава». Параўняўшыся з ім, раней я заўсёды прыўставаў з месца, каб паглядзець, ці не тупае там на пероне малодшы мацерын брат Толя Рымашэўскі, ды хоць павітацца з ім. Ён, займеўшы сям'ю, пасяліўся тут недзе ў пяцідзесятых гадах і зрабіўся быў дараганаўцам. Цяпер, калі яго не стала, я падыходжу да акна ўжо з правага боку і са смуткам у душы шукаю вачыма між дараганаўскіх будынкаў ладны, з шырокімі вокнамі Толеў дом, дзе асталася ўдава Галя і куды зрэдку пад'язджаюць яго дзеці (тры дочкі) ды ўнукі.

І яшчэ адзін боль чую я ў сабе, калі бачу сцішаныя хаты Дараганава. Боль па Янку Непачаловічу.

З ім я пазнаўся ў Мінску, калі яго запрасілі на работу ў выдавецтва «Народная асвета» галоўным рэдактарам. Да гэтага я ведаў яго як паэта. Паэта па-свойму цікавага, па-сялянску простага, часам, можа, прамалінейнага, але не без дасціпнасці. Жывучы сярод людзей «дарагога свайго Дараганава», размаўляючы з імі, ён добра ведаў, што іх цікавіць, што ім казаць. Яго вершы ўяўляюцца мне як бы працягам тых размоў з «дарагімі землякамі». Таму яны такія непасрэдныя, без паэтычнай мудрагелістасці:

Бору гукну — гулка бор адгукнецца,
Струн дакрануся — яны запяюць.
Верачы ў шчырасць вашага сэрца,
Насцеж душу адкрываю сваю.

Шчырасць і праўда — гэта было яго «крэда». Ён верыў, што праўдзівасць — тое галоўнае, што дае доўгае жыццё мастацкаму твору, любому вершу:

Гады яму пракладваюць
У будучыню шлях.
Не рыфмаю, а праўдаю
Звініць страфа ў вяках.

Мне пашчасліліла з'ездзіць з ім на літаратурныя сустрэчы ў Брэст. Я бачыў, як добра ўспрымалі людзі яго вершы. Чытаў ён болей «Стары халасцяк», «Позні паром», «Дараганава», не помню яшчэ якія. Слухачы, ажыўляючыся па ходу чытання, удзячна пляскалі за іх аўтару ў ладкі.

Цэлы тыдзень мы былі з ім у Брэсце, абхадзілі і аб'ездзілі ўвесь горад. Спачатку Янка Непачаловіч быў як бы нечым прыгнечаны, хадзіў сутулена, часта ўздыхаў, пра нешта задумваўся. Я тлумачыў гэта сабе яго нядаўным пераездам у Мінск, цяжкасцямі прывыкання да новай, невядомай яму работы і жыллёвай неўладкаванасцю. Сустрэчы з людзьмі прыкметна расцерушылі, развеялі яго клопатныя думы, далі пра іх забыцца.

Як землякі мы з ім за тыдзень уволю нагаварыліся, нажартаваліся. І па-добраму пасябравалі.

Апошні раз я напаткаў яго ў Асіповічах. Ён ехаў з Дараганава ў Мінск, а я — з Мінска ў сваю Зялёную Дуброву. Мы сустрэліся з ім, як свае, як паяднаныя душэўнай роднасцю. Дасюль помніцца радасць гэтай сустрэчы. Ды пагаварыць нам не даў прыход яго поезда. Думалася, што мы яшчэ будзем не раз бачыцца ў Мінску.

Але я памыліўся. Ад рук нікчэмнага забойцы жыццё Янкі Непачаловіча так неспадзявана для мяне абарвалася.

Я перажываў гэта як вялікую асабістую страту. Страту добрага душою чалавека, старэйшага сябра, з якім можна было параіцца пра ўсё і які мог бы ў любую хвіліну прыйсці на дапамогу ў чужым яшчэ тады для мяне горадзе.

Пастаяўшы хвіліну ці дзве ў Дараганаве, дызель, грукаючы буферамі, зрушваецца з месца, каб імчаць далей. От ён, набіраючы хуткасць, ужо ляскоча па мосце цераз Пціч, што разліваецца ўнізе між лазнякоў ды чароту з аднаго і з другога боку. Па яе куп'істых берагах хадзіў і я, калі гасцяваў у Толі, нават пробаваў тут з ім рыбачыць, катаючыся на яго чоўне.

Ад Дараганава да Зялёнай Дубровы напрасцяк кіламетраў дваццаць, калі не больш. Аднаго разу школьнікам давялося мне змераць гэтую адлегласць уласнымі нагамі. Удвух з сябрам і

аднакласнікам Жоржам Дубовікам мы былі завезены сюды як арыштанты. А правінаваціліся тым, што ехалі са школы, са Старых Дарог, без білетаў, на падножках поезда, учапіўшыся рукамі за жалезныя поручні. Нейкім чынам нас змецілі кантралёры і паўцягвалі ў вагон, пачалі з намі разбірацца. Загадалі плаціць штраф за безбілетны праезд. Ды якія маглі быць грошы ў зайцоў? Нас пакаралі тым, што не выпусцілі на нашай станцыі і правезлі два перагоны далей. Назад поезда ў той дзень ужо не было, і мы мусілі ісці з Дараганава ў Зялёную Дуброву пеша. Ішлі глухімі ляснымі дарогамі ды звярынымі сцежкамі. Дома былі толькі позна ўночы.

Пасля Дараганава поезд сунімаецца на невялікай лясной палянцы — «астановачным пункце» Ульянаўка. Вялікая ці малая вёска Ульянаўка, якая, мусіць жа, павінна тут быць, я не ведаю, бо яе хаты хаваюцца недзе за лесам. Я даўно збіраўся, але так і не сабраўся сысці тут калі-небудзь з поезда і паглядзець, што гэта за Ульянаўка, і даведацца, чаму яна так назвалася. Тут жа, як расказвала мне мая цётка Волька, было некалі, яшчэ да савецкага часу, селішча Коўганка, што арандаваў яе дзед, а мой прадзед «па кудзелі» Аляксандр Рымашэўскі.

Наступная за Ульянаўкай станцыя — Фалічы, ужо мой прыпынак. Дызель татахкае туды даўгавата, перагон Ульянаўка — Фалічы, мусіць, самы тут вялікі. Бо на ім — аніводнага селішча, ніводнай будыніны: лес і лес. Не перапыняючыся, ён цягнецца да самай Зялёнай Дубровы і далей.

Я загадзя ўкладваю ў хатуль маё чытанне-пісанне і гляджу ў акно, каб не праваронiць сваёй станцыі. От ужо разышліся ўбакі беластволыя бярозы і змрачнаватыя хвоі, адсланіўшы першыя фаліцкія хаты, і праз хвіліну дызель сунімаецца перад цагляным станцыйным будынкам.

Сышоўшы з прыступак вагона і пачакаўшы, калі поезд прагрукае далей, я пераходжу рэйкі і апынаюся ў зусім другім свеце. Спачатку я не ўсведамляю, чаго гэта мне тут нехапае. Толькі потым да мяне даходзіць, што я ж не чую ўжо таго бесперапыннага гуду машын, з якім мы так зжыліся ў горадзе, што яго і не заўважаем, не бачу мітуслівага людскога мурашніка, у якім тоўхаемся ўсе з раніцы да ночы.

На вуліцы — ні душы, ні машыны. Што тут казаць: усяго пяць ці шэсць хат асталося па абодва яе бакі. У адным толькі двары заўважаю жаночую постаць: развешвае на вяроўцы бялізну. Ды яшчэ з-за адсунутай фіранкі ў акне бачу чыесьці цікаўныя вочы: кожны тут прахожы — маленькая падзея.

Я расслаблена тапчу плыўкі белаваты пясок фаліцкай вуліцы, выбіваючыся на цубчэйшую ўзбочную сцежачку з зялёнымі грыўкамі травы абапал.

У канцы вулічкі на месцы колішняй смалакурні, ад якой даўно ўжо не асталося і следу, весела глядзіць на мяне сваімі шырокімі вокнамі добры бярвенны дом нашага былога зялёнадуброўскага суседа Францішка Сянькоўскага, нядаўнага лесніка, а цяпер пенсіянера — вольнага гаспадара на ўласнай сядзібе.

Раней я спатыкаў на прывулічнай лаўцы яго матку — добрую ціхмяную цётку Марцісю, прысаджваўся да яе пагаманіць, успомніць мінулае, нашых людзей у Зялёнай Дуброве. Ужо даўно лаўка пустуе: няма цёткі Марцісі, а два гады назад не стала і Францішкавай жонкі Наташы — яе падтачыў цукровы дыябет. Францішак астаўся ўдаўцом — адзін на ўвесь вялікі дом. Добра, наведваюцца тады-сяды дзеці, якія не надта далёка паадляталі ад роднага гнязда, завёўшы свае сем'і.

Ад Фаліч да Зялёнай Дубровы — роўна сем кіламетраў. І, ведама ж, някепска было б на чым-небудзь туды пад'ехаць. Часам падкідваў мяне ў Зялёную Дуброву Францішак на сваім матацыкле ці на падводзе — у яго ж ёсць і свой конь. Але гэта калі ён, сустрэўшыся са мной, сам падручаўся. Мне ж самому няёмка было яго турбаваць. Я нават без патрэбы не заходзіў да яго ў дом, каб не падумаў, што напрошваюся падвезці.

Сказаць папраўдзе, ды я і не вельмі рваўся, каб мяне хто падвозіў. Мне заўсёды добра было прайсці дадому пеша.

Во мінуўся Францішкаў дом, люстраная сажалка за яго тыльнай сцяной з купкай сівавататага чароту — і я ўжо ў лесе. Іду калдобістай, аплеценай каранямі дрэў калёснай дарогай. Паўзбоч — маўкліваю вартаю старыя яснастволыя хвоі, якія, здаецца, стаяць тут вечна. Між імі — зялёныя лапіны моху, кусцічкі чарнічніку з сінявата-чорнымі пузаценькімі ягадамі: пашморгвай іх ды кідай у рот, халаднаватыя, заўсёды прыемныя на смак.

Вясной, на сутоку красавіка і мая, тут паміж хваёвых камлёў проста з зямлі і з травяных купін выскакваюць на высокіх калмаценькіх ножках сінія, як неба, кветкі сну. Аднаго разу, калі я праходзіў тут гэтакай парою, кіруючыся дадому, трохі далей ад дарогі, на вышэйшым, даступным сонцу ўзлобку, у мяне перад вачамі мільгнуўся быў як бы сіні туманок. Спярша я так і падумаў: лёгенькі туман астаўся з раніцы, яшчэ не развеяўся ў лесе. Але які мог быць тутака туман, калі гэтак прыграе сонца, калі яно ўжо прасвечвае на доле кожную купінку? Прыгледзеўся пільней: ды гэта ж ён, сон, сон-трава! Зразу тры ці чатыры кветы́ — недалёчка адзін ад аднаго — глядзелі на мяне сваімі шырока адкрытымі сінімі вачамі.

Звілістая калёсная дарога з міжхвойя выбаўліваецца скора на шляхавую, весялейшую — нашу Конку.

Конка даволі шырокая, з канаўкамі па баках. І прамая, як струна. Рассякаючы лес, яна ідзе аж да самай Зялёнай Дубровы і, пакінуўшы яе збоку, прастуе далей — да Дрычына. Струна даўжынёю ў чатырнаццаць кіламетраў.

Абстаўленая дрэвамі і кустамі, яна выдае велічным зялёным тунелем, які змыкаецца ўдалечыні і губляецца ў сіняй смузе.

Існці з Фаліч Конкай — адна любата. Ціш і воля. Уверсе, на бярозах ды хвоях радасна выспеўваюць свае просценькія песенькі, пырхаючы з галінкі на галінку, дробныя лясныя птушачкі. Зрэдчас над галавой паверх лесу няспешна пераляціць дарогу, з шумам махаючы крыламі, пакарквaючы пра нешта сваё, чарнуха варона.

Першы раз перада мной адкрылася ўся гэтая дарога ў далёкім 1945 годзе, калі мы з маткай і з суседкай, здаецца, Анцяй, ездзілі на дзвюх падводах за Фалічы ў капытнік — вельмі спажыўнае балотнае зелле для свіней, якіх тады ў нас не было чым карміць. Запомніўся мне нейкі незвычайны паўзмрок, у якім мы ехалі паміж дзвюма высокімі сценамі цяністага ўздарожнага лесу, за якім недзе хавалася сонца. Туды, улегцы, коні, пафыркваючы, беглі трушком, і іх капыты глуха тухкалі па роўным, неглыбокім пяску дарогі, а калёсы прывычна парыпвалі на выбоінах. Больш чым што ўразілі мяне тады травяныя ўзбочыны Конкі, чырвоныя ад пазёмак — так у нас завуць суніцы. Я саскокваў з калёс ды кідаўся збіраць гэтыя вабныя пахучыя ягадкі, якія, здаецца, самі раставалі ў роце. Пазёмкі і цяпер, больш чым праз паўвека, паманьваюць прахожага з тых жа самых узбочын.

А яшчэ, ідучы Конкай, можна ў сваю пару паласавацца салодкімі малінамі ды іхнымі блізкімі суродзічамі — чорнымі, як смоль, і таксама салодкімі, толькі з «гарчынкаю», ажынамі; а яшчэ кіславаценькімі касцянкамі, што чырванеюць у цяні прыдарожных зараснікаў.

У глыбіні ж лесу для кожнага адкрыты тут яшчэ нясеяныя плантацыі чарніц. Калі яны паспяваюць, у Фалічах з кожным прыходам поезда вывальваюцца з вагонаў і спяшаюць сюды з вёдрамі цэлыя хмары ягаднiц. Такія ж хмары — толькі ўжо недзе пад восень — выкідваюць тут усе да аднаго вагоны і грыбовікаў з кашамі ці карзінамі на локцях і гатовымі «да бою» нажамі ў руках.

Наўрад ці хто, праходзячы тут, устрымаецца, каб не памацаваць зубамі і арэхі, калі яны паспеюць недзе на пачатку восені. Арэшнік не любіць ценю, у глыбіні лесу яго заглушаюць вялікія дрэвы, таму арэхавыя кусты стараюцца праціснуцца з ляснога гушчарніку бліжэй к дарозе, на святло, навісаючы над галавой

прахожага. Адно толькі падскоквай ды, ухапіўшыся рукамі, нагінай пруткую, не заўсёды падатную галіну. Трымаючы яе адной рукой, другой намацвай у лісцёвых сховах цвярдыя шышакі арэхаў ды барзджэй, покуль не здранцвела рука, запіхвай іх у кішэні ці запазуху.

Лес паабапал Конкі зусім не аднастайны, ён мяняецца амаль кожную хвіліну. Тут, бы на якой выстаўцы, можна ўбачыць усе, што толькі ёсць у нас, пароды дрэў. Часцей яны мяшаюцца паміж сабой і растуць дзе якое дзерава аблюбуе сабе месца. Во між хмурнаватых хвояў бесцырымонна ўплішчылася легкадумная весялуха бяроза. А там за яе прыкладам у падсуседзі хвоям напрасіўся шыракалісты клён, за ім з лясной гушчэчы вока выхапіць то зялёнакорую лапатуху-асіну, то размашысты дуб, то чарнастволую вольху, то змрачнаватую ўдумную елку, то святлавы ясень… Дзе-нідзе дрэвы адной пароды збіраюцца разам, не пускаючы ў сваю сям’ю, у сваё родавае стойбішча чужакоў. Тут можна ўбачыць і стромкі, прапахлы жывіцаю шчыры бор, і светлы беластволы беразак, і зелянцовы стары асіннік, і мройны ясеневы гаёк, і цяністую зялёную дуброву.

А недалёка ад Фаліч, там, дзе Конка, ідучы ад пераезда, робіць калена і выкіроўваецца ў наш бок, мне заўсёды хочацца запыніць вочы на ладную сходку грабаў. Роўная сіваватая афарбоўка іх ствалоў і самых тонкіх галінак, скіраванае ўверх, пад вострым вуглом, бакавое голле, раскошнае цяністае лісце — усё гэта наводзіць на думку пра іх нетутэйшасць, прышласць аднекуль з поўдня. Ці, можа, яны проста затрымаліся ў нас пасля апошняга глабальнага пахаладання? Затрымаліся і захавалі сваю чароўную першароднасць, самавітасць. І праўда, якія яны ўсё ж элегантныя, гэтакія шляхетныя, высакародная, вельмі зграбныя, грабы! Ці ж не ад яго, ад граба, і гэтае самабытнае наша слова — зграбны?

Чужы чалавек, праходзячы Конкай, пэўне ж, залюбуецца, не можа не залюбавацца, нашымі зменлівымі, адвечнымі лясамі, асмужанымі лугавымі прагалкамі, цяністымі бакавымі дарогамі і лінькамі-просекамі. Але і толькі таго.

Мне ж яны любыя не адной «чыстай» красой. Тут жа недзе заблудзілася маё маленства. Ды і юнацтва. Тут — ад Зялёнай Дубровы да Высокага Насыпа, сярэдзіны Конкі — я аблазіў некалі ўсе куточкі, вышукваючы баравікоў ды краснагаловікаў, сюды прыходзіў з касой, каб выкасіць на лясных прагалінах сена, прыганяў пасвіць — па чарнагалову ды пажарніцы — каровы.

Ідучы Конкай усе сем кіламетраў ад Фаліч да Зялёнай Дубровы, бывае, не спаткаеш — ні туды, ні назад — аніводнай

машыны ці матацыкла, аніводнага чалавека. Ідзі сабе адзін на адзін з дарогай, з лесам, з сонцам і воблакамі. Ніхто не пераб'е тваіх думак, не перарве нітку ўспамінаў.

На Высокім Насыпе я даю нагам адпачыць. Відаць, акурат для такіх падарожных леснікі збілі тут, на паўдарозе, з роўных ачасаных жэрдак ладную лаўку, на якой можна не толькі пасядзець, а і прылегчы.

Пры лаўцы, пад крываватай хвояй, — вялікі мурашнік. Прысаджваюся і гляджу, як ажыўлена снуюць туды-сюды яго насельнікі — лясныя рыжыя мурашкі. З усіх бакоў цягнуць на сабе ў свой палац хваёвыя шыпулькі, карынкі, шпянькі сухіх галінак, даводзяць да ладу сваё жытло, свой асаблівы свет. І ведаць нічога не хочуць, што дзеецца па-за ім, гэтым іхным светам. Гледзячы на іх, лаўлю сябе на думцы, што, мусіць, з усяго жывога на зямлі самыя нешчаслівыя — людзі, якім усё трэба ведаць, пра ўсё думаць, якія бяруць да галавы ўсё, што робіцца на свеце, усё прапускаюць праз сэрца, нажываючы свае стрэсы ды інфаркты.

Бліжэй пад Зялёную Дуброву лясы перарывае вялікае гала.

Раней тут рассцілалася балота. Калі ў студэнцкія гады я прыязджаў з Мінска, яно сустракала мяне манатонным бумканнем жаб.

Злева балота было трохі «акультурана»: некалі тут пракапалі канаву, якая, відаць, і сцягнула з яго ваду. Ці не прычыніўся да гэтай асушкі вядомы ў свой час меліяратар Іосіф Жылінскі, які ў 1873—1898 гадах узначальваў так званую Заходнюю экспедыцыю па асушэнні балот Палесся? Калі пракладка нашай канавы — яго работа, зялёнадуброўцы павінны былі яму добра падзякаваць. Тут жа кожнаму можна было накасіць сена. Сенакос цягнуўся аж да Падзераў, урочышча пры самай Зялёнай Дуброве. Быў ён, праўда, неважнецкі: асака ды круглец, амаль увесь у куп'і. Ды ўсё ж лепш чым нічога.

На ўсёй яго прасторы, здаецца, не знайшлося б і лапінкі, якую б не скошваў некалі і я — ці то разам з калгаснымі касцамі-дуброўцамі, ці то адзін (а часам з братам Алікам), калі мацеры адмервалі нейкую дзель на «працэнты» — ад колькасці працаднёў ці за здадзенае дзяржаве малако.

З правага ж боку Конкі (калі ісці з Фаліч) балота, якое тут было намнога меншае, заставалася доўгі час нечапанае. Такое, як і спрадвеку. Роўнае, з рэдзенькай чэзлай траўкай і там-сям з чубкамі асаковых купін, на якія часам вылазілі лупатыя зялёныя жабы. Спужнеш якую з іх, і тая з падскокам плюхнецца ў рудую балотную жыжу, гайданууўшы купіну, што нейкім чынам трымалася на паверхні — калі б хто ўздумаў ступіць на яе, тут

жа паляцеў бы з ёю ў невядома якую бездань. Толькі бурбалкі б шугнулі ўгору. Зрэдчас бурбалкі і самі па сабе, нібы малыя вулканчыкі, вырываліся з настоянай на сонцы багны, аддаючы смярдзючым тхлом.

Затое вясною на ўскрайку гэтага балота, пры Концы, вабячы да сябе, расцвітала яркая, здалёку відная жоўтая-жоўтая лотаць, і рука сама лезла выцягваць яе з твані за мяккія таўставатыя сцябліны з лапушнымі бліскучымі лісцямі пры суквеццях. Паставіш такі зіркаты букет у слоік з вадою на падаконніку, і ён доўга будзе ў хаце радаваць усім вока, а ў слоіку хадзіць сонца — вясна ж.

Гадоў дваццаць ці трыццаць назад балота па два бакі Конкі — і дагэтуль нечапаная яго частка, і тая, значна большая, злёгку «падкультураная» палавіна — было асушана капітальна. Сучасныя экскаватары ды бульдозеры пралажылі і тут, і там глыбокія і шырокія канавы-каналы, падзяліўшы ўсю прастору колішняга балота на роўныя клеткі.

Наш калгас з горам напалам асвоіў бліжэйшую да яго большую палавіну былога балота, другая ж, меншая палавіна, яшчэ доўга аставалася не засеяная, гадамі ляжала аблогаю. Да яе ў калгаса проста не даходзілі рукі, якіх тут рабілася ўсё менш і менш. Раённыя начальнікі пачалі шукаць, каго «дабравольна-прымусова» адарыць гэтай першакласнай тарфяна-чарназёмнай зямлёй, каму яе прыпаднесці на талерачцы. Вось дзіва: ніхто не хацеў браць тое, што спрадвеку было самае дарагое для земляроба. Нейкім спосабам уламалі на гэта палажэвіцкі калгас-перадавік «Перамога», да якога ад нас — кіламетраў трыццаць. І от адтуль — за блізкі свет — пачалі ганяць у нашу гушчэчу трактары, камбайны, касілкі, грабалкі, машыны з людзьмі. Зашумела, загуло колішняе глухое балота, «бы землетрасенне». Ды не намнога хапіла Палажэвічам духу абрабляць наша закінутае тарфянішча: мусіць, страты на адзін бензін пераважвалі ўсе іх тут набыткі. Адбаярылася неяк «Перамога» ад такога падарунка. Тады яго ўсырычылі саўгасу «Слабадскі», які, здаецца, не нашмат бліжэй ад нас — аж пры Старых Дарогах. Якую карысць мае ён з былога нашага балота — не ведаю. Але тарфянішча тут, здаецца, не гуляе: на ім заўсёды нешта зеляное, больш за ўсё нейкая трава-сеянка.

Хоць даўно гэта — добра ўробленае поле, на якім і знаку няма ўжо ад колішняй багны, але дуброўцы ўсё роўна завуць яго Балота. «Куды, — пытаецца нехта, — пойдзем сёння ў грыбы?» — «За Балота», — пачуецца ў адказ. За Балота — гэта значыць, сюды, за поле-тарфянішча, у бок Фаліч.

Каля Марозаўшчыны, даўно ўтравелай ялавіны, ад Конкі адбягае дарога ўлева: там, зразу за ляском, і адслоняцца воку падарожнага хаты маёй Зялёнай Дубровы.

Адзіная вуліца нашай вёскі выструнілася пад востраватым вуглом да Конкі. Гэты бліжэйшы канец адсунуўся ад яе невялічкім лесам. Другі ж канец вёскі падходзіць пад Конку амаль упрытык.

З дарогі я скіроўваю праз хвойнічак на сярэдзіну вёскі — там мая хата. Вунь яна глядзіць ужо на мяне шырокімі вачамі вокан, пералівіста паблісквaючы на сонцы шыбамі.

Пераходжу пасыпаную гравіем вуліцу і адкідаю зашчапку сваіх, збітых з дошчачак вісклівых варотцаў: я — дома. Адмыкаю хату, скідаю з плячэй свой дарожны хатуль і, хоць натаміўся, добра набіў за дарогу ногі, бягу барзджэй глядзець сядзібу: як жа там мой сад-агарод?

Хату я купіў у Корзунаў у 1991 годзе. Дагэтуль усе мы, браты і сёстры з сваімі дзецьмі, прыязджалі з Мінска і з Старых Дарог у нашу агульную, даўно абжытую намі хату, якую пачаў будаваць у 1942 годзе бацька, а пасля яго смерці дабудоўвала маці. Усім нам добра было збірацца ў сваёй хаце разам, мы толькі радаваліся адно аднаму. Але наша вялікая сям'я так разраслася, што ў хаце часам было не павярнуцца. Тады я і надумаўся набыць сваё асобнае жытло ў Зялёнай Дуброве. Балазе я намерыўся жыць тут пастаянна — з ранняй вясны да позняй восені.

Раней я марыў прыдбаць сабе лецішча не дома, а ў якім-небудзь маляўнічым кутку Беларусі. Ездзячы ў камандзіроўкі, я нямала нагледзеў такіх куткоў. Як гэта здорава было б пасяліцца, скажам, на чароўных Браслаўскіх азёрах! Жыць сярод блакітнай воднай прасторы, сядзець там, колькі захочацца, з вудачкай, пагойдвацца з возера на возера на лодцы, любавацца адбітымі ў вадзе залатымі ўсходамі і заходамі сонца, кідацца кожнай раніцы ў абдымкі лагоднай азёрнай хвалі. Або купіць дамок у прынарачанскай вёсачцы, каб удзень і ўночы слухаць з адчыненага вакна заўсёды свежае дыханне разгайданага вятрамі неабдымнага — ад неба да неба — вольнага разліву вады, што нядарам называюць морам. Ці пасяліцца каля празрыстай «шыбіны лёду» — легендарнай Свіцязі, авеянай чарамі міцкевічавай паэзіі? Цудоўныя мясціны сустракаліся мне і на нашым Паазер'і, каля спакойнай плыні велічнага Дняпра з яго крутымі пясчанымі берагамі, на Заходняй Дзвіне, на Нёмане ды і многа дзе яшчэ.

Але налюбаваўшыся на ўсю тую красу, нажыўшыся там у салодкіх мроях, параўнаўшы нагледжаныя цудоўныя куточкі

са сваімі, я пераканаўся ў адным: нідзе на Зямлі, як бы ты ні шукаў, не знойдзеш лепшага месца, чым дома.

Калі пасля бясплённага бадзяння па свеце, пасля частага пераскоку з аднаго месца на другое ў пошуках прыстойнага хлеба мы, дарэмна паабіваўшы бакі і назарабляўшы гузакоў, варочаемся нарэшце дадому, на бацькаўшчыну, то зусім другімі вачыма глядзім на сваю зямлю, дзе праляцела маленства, дзе былі спазнаны першыя юнацкія радасці. Толькі тады са здзіўленнем і замілаваннем адкрываем мы для сябе ўсё яе хараство, ні з чым не зраўнаную прыгажосць дарагіх краявідаў.

А галоўнае, мы зноў трапляем у свой абжыты продкамі і мілы нам свет, які стаў і нашым родным светам. Усё тут люба нашаму сэрцу. Тут жа асталіся пратаптаныя некалі намі сцежкі, нашы сляды. Тут лёгка дыхаецца, шырока і вольна ступаецца. Толькі тут чуем мы сябе на сваім месцы. Як тая рыба, якая была выкінута з вады і якая, патрапятаўшыся на сухім беразе, нахáкаўшыся ад недахопу жыццёва патрэбнага ёй кіслароду, ізноў апынулася ў вадзе — у сваёй роднай стыхіі.

Калі я некалькі гадоў назад канчаткова скінуў з плячэй свае неадчэпныя службовыя вярыгі, якія цягаў на гарбу ўвесь «паўнастажны» век, і, выбавіўшыся з гарадскога мурашніку, вярнуўся нарэшце дадому, у сваю Зялёную Дуброву, пад яе воблакі і зоры, каб жыць на вольнай волі, ні ад кога не залежна, нікому не кланяючыся, то адчуў сябе тым воўкам, якому ў аблаву з абстаўленага жахлівымі чырвонымі сцяжкамі загону ўдалося вырвацца ў свой лес, недаступны для ахвотнікаў спусціць з яго скуру. Цяпер, калі далёка ззаду асталася пагоня, калі сціхлі, уляглíся крыкі і галёканне лаўцоў, яму, воўку, можна спакойна агледзецца ў лясной непралазі, пачухаць і аблізаць языком паабіваныя бакі, без страху пазіраць на сіняе неба між грабавага голля, слухаць пошум вятроў у хвоях ды лавіць чуйным вухам зыкі свайго роднага свету.

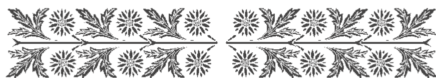

ЗАНЯЦЕЧЧА, АБО ПОШУКІ КАРАНЁЎ

Кожная вёска, як і чалавек, мае сваё ўласнае аблічча, сваю біяграфію. Адначасна ў любой, нават самай маленькай вёсачцы, як у каплі расы сонца, адбіваецца гісторыя ўсёй краіны.

Зялёная Дуброва — вёска невялікая. Складаецца яна з адной вуліцы. У часы яе самага росквіту ў ёй было крыху больш за семдзесят двароў. Сёння асталіся толькі лічаныя хаты. Як «неперспектыўная» яна асуджана на адміранне. Няўжо гэта ізноў тут стане пустка? Як з гэтым змірыцца?

Заснавалі Зялёную Дуброву мае продкі.

Хто яны такія? Адкуль сюды прыйшлі?

Ад старых людзей я даведаўся, што гэта былі арандатары чужой зямлі, што яны часта пераязджалі з месца на месца. Толькі абжывуцца, прывыкнуць да сваёй арэнды, як гаспадар напамінае, што скончыўся кантракт і трэба вызваляць месца новаму найміту. Ізноў астаецца земляроб-арандатар паміж небам і зямлёй, ізноў павінен шукаць ласкі ў новага гаспадара.

Пра долю арандатара, мусіць, як ніхто лепш з беларускіх пісьменнікаў расказаў Уладзіслаў Сыракомля ў гавэндзе «Акраец хлеба». Пра тое, як старому беззямельнаму шляхцічу Лагоду — пад гэтым імем паэт вывеў свайго бацьку Аляксандра Кандратовіча — гаспадар загадаў выбірацца з абжытай арэнды, каб перадаць яе іншаму, упадабанаму ім чалавеку. Хочаш не хочаш, Лагода мусіў збіраць манаткі і ехаць з сям'ёй у свет шукаць новую арэнду. Гэта была вялікая сямейная драма, апісаная з болем у сэрцы, з крыўдай на людскую чэрствасць і з нараканнем на долю беззямельніка, які не мае ні кала ні двара, а таму змушаны бадзяцца на старасці гадоў па свеце.

Мае продкі арандавалі зямлю на сутоках трох раёнаў — Старадарожскага, Асіповіцкага і Слуцкага. Мне даўно рупіла пабываць у тых мясцінах, дзе некалі яны абраблялі зямлю, параспытваць старых людзей пра мінулае, пашукаць сляды маіх дзядоў і прадзедаў.

Змалку я ведаў, што апошняй арэндай маіх продкаў «па мячы» было Заняцечча. Адтуль яны і прыйшлі ў Зялёную Ду-

брову. «Заняцечча, Заняцечча» — гэтае слова заўсёды было на языку ў дуброўцаў. Мне ж тое Заняцечча ўяўлялася, як нейкая чароўная таямнічая краіна, як прыгожая казка.

Летам 1976 года я гутарыў з чалавекам, які добра ведаў заняцецкіх, як ён казаў, «Цвіркоў», нават сябраваў з імі яшчэ да заснавання Зялёнай Дубровы. Быў гэта не хто іншы, як пляменнік майго дзеда па мацерынай лініі Косціка (ці Костуся) Рымашэўскага — Павел Рымашэўскі. Жыў ён пры дачцэ ў Вярхуціне, вёсцы (і чыгуначнай станцыі) за Старымі Дарогамі. Заявіўся я да яго з блакнотам і рэдкім тады партатыўным магнітафончыкам. Майму сваяку Паўлу, Адасёваму сыну, было ў той час — ні многа ні мала — 106 гадоў як лёду!

На ўсю раскрутку запусціў я тады свой магнітафончык. Як мне ні шкада, нешта не ўзялася на плёнку тая наша гутарка. Толькі таго і асталося з яе, што ў блакноце ды ў памяці.

Дзед Павел расказаў мне, што ў Заняцеччы стаялі тады толькі чатыры хаты. У трох з іх і жылі Цвіркі з сем'ямі — Юрась, Антось і «ўдавіны». Ён так і сказаў — «удавіны». І ўдакладніў: «Не было ўжо бацькі». Гэта значыць, трэцяга з братоў — Габруся (або Гаўрылы), майго прадзеда, які чамусьці рана памёр. У хаце асталася мая прабабка, удава, з дзецьмі — «удавінамі» Уладзікам, Алесем і Сымонам, маім дзедам. Трэба думаць, былі ў майго прадзеда і прабабкі таксама і дочкі. Толькі пра іх мне нічога не расказаў Павел Рымашэўскі. Вельмі шкадую, што я не дапытаўся ў яго, як звалі маю прабабку.

Рымашэўскія зблізілся з Цвіркамі, калі арандавалі зямлю ў Жыціне — паблізу Заняцечча: «Нашы сенакосы ляжалі побач, з іхнымі межаваліся». У касавіцу суседзі перагукваліся паміж сабой, у нечым памагалі адны адным. Разам спраўлялі яны і святы. То ў Заняцеччы, то ў Жыціне. Прыязджалі адны да адных у госці і на Вялікдзень. «Бывала, — расказваў дзед Павел, — панапе́каем булак — два тыдні ядзім». Гарэлку — была яна «жоўтая» — куплялі «ў карчме ў жыдоў». Стаяла гарэлка там у бочках: «адкруціў крант — і налівай, колькі хочаш: вядро, гарнец, кварту». За кварту плацілі 10 капеек. «За два рублі можна было вяселле справіць». Гулялі вяселлі на шырокую нагу: спярша «пасля вянца», потым дзён два ў маладой, гэтулькі ж — у маладога. Гулялі, як і належыць: са сватамі, з дружкамі, з маршалкамі. З музыкай і песнямі.

У Заняцеччы, казаў дзед Павел, Цвіркі жылі здаўна. Яны першыя «разрабілі там зямлю». Як відаць, адваявалі ў леса і ў балота, таму гады два мала плацілі за арэнду. Потым — болей. Другі мой сваяк з тых жа Рымашэўскіх Антось Янкаў расказваў мне, што Цвіркі сядзелі ў Заняцеччы цэлых трыццаць гадоў.

Паводле закону, яны маглі даўно адсудзіць зямлю сабе, бо калі чалавек арандаваў яе тры гады, яна пераходзіла да яго ва ўласнасць. Але судзіцца з панам, гаспадаром зямлі, мае продкі нават і не думалі, бо добра ведалі, што суд будзе не на іхным баку. «Хіба ж пан пану выкале вока?» — казаў Антось.

З Заняцечча і намерыўся я пачаць сваё падарожжа па родных ваколіцах.

Дарогу падказала мне Акулічава Насця, якой не раз даводзілася наведвацца ў тую вёску, бо там была замужам старэйшая сястра яе Івана — Таня. Адзін раз — усяго адзін раз! — я некалі мімаходзь заязджаў у Заняцечча, але з іншага боку, і дарогі туды па сутнасці не ведаў. Аказваецца ж, дабірацца туды вельмі проста: спачатку Конкай да Закруглення, а там павярнуць на першую ж дарогу налева. Яна і прывядзе ў Заняцечча.

І от я выкатваю за варотцы адзіны свой транспарт — лёгкі і паслухмяны мне веласіпед. Націскаю нагой на педаль, з маху ўскакваю на скураное сядло, і па цвердзіні выбітай чаравікамі і босымі пяткамі бакавой вулічнай сцежачкі весела і суладна пашурхваюць туга надутыя насосам колы. Я еду!

Прабягаюць міма платы і хаты маёй Зялёнай Дубровы, з-пад Бронінай падваротні з залівістым брэхам кідаецца мне пад колы куртаты ды надта ж звяглівы Жучок, але ўбачыўшы, што яго не баяцца, адкочваецца ад мяне і, падцяўшы хвост, з незадаволеным бурчаннем пляцецца назад.

Я еду! Еду ў невядомае мне мінулае. Збіраць камяні разваленага Часам будынка нашага Учарашняга Дня.

Выбраўся ў дарогу я пасля палудня, бліжэй к вечару. Бо баяўся пякельнага сонца. Лепей было б, мусіць, выбраць іншы, больш лагодны, а не такі задушлівы дзень. Але прырода не давала мне выбару: ужо другі месяц стаяла невыносная спякота. Між іншым, такога гарачага лета ніхто ў нас, нават самыя старыя людзі, не помніў. Як паведамлялі сіноптыкі, на поўдні Беларусі (а мая Зялёная Дуброва бліжэй пад поўдзень) тэмпература паветра дасягала 35—39 градусаў Цэльсія! Нават уночы не спадала гарачыня. Каб трохі зменшыць у маёй зялёнадуброўскай хаце задуху, мы з жонкай зачынялі на дзень вокны, завешвалі іх ад сонца, а яшчэ ставілі на падлозе ў вёдрах халодную ваду з калодзеся і мянялі яе па меры награвання. І гэта было якраз у той час, калі на поўдні Расіі і ў заходніх краінах — Германіі, Чэхіі, Францыі і некаторых яшчэ ішлі бесперапынныя ліўні, ды такія, што залілі небывалай паводкай многія гарады і сёлы, прычыніўшыся да катастрафічных разбурэнняў і гібелі мноства людзей.

Ды сонца я баяўся дарэмна: дарога ішла больш лесам, а калі выбягала на гала, то ад надакучлівага праменння расшчодранага нябеснага свяціла засланяла мяне густая лістота ўзбочных дзікіх прысадаў.

Выпраўляючыся ў дарогу, я палажыў у мацерчаты мяшэчак акрайчык хлеба з бруском расійскага сыра, свежы, з грады, агурок, некалькі ванільных сухарыкаў — на перакусак, нож-складанчык — на ўсякае якае, ліхтарык з новымі батарэйкамі — на выпадак, калі запазнюся і застане ў дарозе ноч. Яшчэ ўвапхнуў стары фрэнч — мо захаладае к ночы. Добра завязаў мяшэчак і ўціснуў яго ў багажнік. Ды тут жа дастаў і ўкінуў яшчэ карабок запалак (можа, мала ўсё ж будзе ліхтарыка, калі ў цемры давядзецца спаткацца з якімі ваўкамі). Але праз хвіліну я ізноў палез у мяшэчак і выкінуў тыя запалкі, бо ўспомніў, што ў цяперашнюю суш забаранялася нават проста хадзіць у лес, каб выпадкова не падпаліць яго. А раптам дзе загарыцца ды кінуцца шукаць падпальшчыка? Убачаць мяне з запалкамі — даказвай тады, што ты не вярблюд. Гэтакая кіравала мною перасцярога: што ж, такі ўжо я.

Само сабой разумеецца, са мной у кішэні быў і верны блакноцік ды простая шарыкавая ручачка са свежым стрыжнем: збіраць даніну людской памяці.

Калі Конку ў бок Фаліч у апошнія часы добра падправілі, засыпалі на ёй усе выбоіны, зрабілі роўнай — хоць каціся — гравейкай, то ў дрычынскім баку яе зусім запусцілі, яна стала там непраезнай для машын, ды і для коней. Пэўне ж, таму, што апынулася на мяжы дзвюх абласцей — Мінскай і Магілёўскай: пасля апошняга адміністрацыйнага падзелу Беларусі, «перакройкі» яе карты Зялёная Дуброва асталася, як і была, у Старадарожскім раёне, а Дрычын і Заняцечча перайшлі ў Асіповіцкі. Глухія ўскраіны абодвух «суверэнных» раёнаў і абласцей, як відаць, страцілі патрэбу ў камунікацыі паміж сабой.

Але веласіпедам з горам напалам і ў гэты дрычынскі бок праехаць можна: дзе ўзбочнай сцежкай, пратаптанай грыбнікамі, ягаднікамі ды паляўнічымі (тут жа, як кажа прыбітая на слупе шыльда — «Дражненская охотдача»), дзе вузенькай броўкай, умураванай сіўцом, гусінай лапкай ды густымі чубкамі прыземістага чабарку, а дзе і цвярдзейшымі месцамі самой дарогі.

Ехаў я не спяшаючыся. Дзе чуць пясок ці выбоіна, саскокваў з веласіпеда і каціў яго перад сабою. Хацелася яшчэ раз, толькі цяпер ужо «гуляючы», «мэтанакіравана» агледзець знаёмыя з маленства мясціны і палюбавацца новымі, раней не бачанымі.

Больш пільна прыглядаўся я да старых уздарожных дубоў.

І не проста так. У мае мазгі ўбілася адна вар'яцкая думка: пашукаць у цяперашніх вандроўках па нашых ваколіцах адзін вельмі зманлівы схоў — мядзяную скарбонку маіх дзядоў.

Пра яе мне расказаў калісьці малодшы бацькаў брат Федзя, якому ў сваю чаргу раскрыў гэты сакрэт мой дзед Сымон. У той скрынцы-скарбонцы нібыта складваліся продкамі ўсялякія сямейныя рэліквіі, дарагія жаночыя аздобы, дакументы. А яшчэ — што асабліва распальвала маю фантазію — там захоўваўся родавы паўсядзённік-летапіс, які вялі мае дзяды і прадзеды Бог ведае з якіх часоў!

Хавалася, вельмі шчыра зберагалася тая скарбонка ў хатніх тайнічках, недаступных дзецям. А калі прыйшлі бальшавікі і пачалі з наганамі ды даўгімі вінтоўкамі гойсаць на конях па сёлах і засценках, вышукваючы «лішкі» збожжа, а заадно срэбра-золата ды ўсякі «кампрамат», нехта з маіх дзядоў мусіў перахаваць дарагую родавую скарбонку далей ад ліхіх вачэй, у больш надзейнае месца. Пра скарбонку, пра тое, дзе яна захоўваецца, мой дзед Сымон быццам бы расказаў дзядзьку перад вайной, незадоўга да сваёй смерці. Ды дзядзька Федзя ў завірусе падзей (вайна, партызаншчына і пасляваенная міліцэйская служба ў Доме ўрада) забыўся пра яе. Успомніў толькі тады, калі я пачаў роспыты пра нашу мінуўшчыну. Але вось дзе яна ляжыць, тая загадкавая скарбонка, ён зусім забыўся. Успомнілася яму толькі тое, што нібыта мой дзед (ці нехта з яго братоў) закапаў запаветную скарбонку недалёка ад дарогі пад дубам, добра прываліўшы яе каменем-валуном. Пры якой дарозе стаяў той дуб, дзядзька не ведаў. Ён нават не мог сказаць мне, у якім напрамку ад Зялёнай Дубровы трэба шукаць незвычайную хованку. Так што знайсці яе — задача з задач: у ваколіцах жа Зялёнай Дубровы дубоў — безліч. Як і розных дарог.

Цяпер, калі я сабраўся аб'ездзіць ды абхадзіць гэтыя дарогі, чаму б мне не кінуць вокам і на сустрэчныя дубы, не прыгледзецца да камянёў пад імі? Ведама, надзея натрапіць на той самы дуб з каменем-валуном пры ім была ў мяне вельмі слабенькая, амаль нулявая. Тым больш што я не зусім упэўнены, ці акурат так запомніў колішні дзядзькаў «аповед». Можа, я што дасніў? Але калі б усё было так і калі б здарыўся цуд — ды тая амаль фантастычная скарбонка папраўдзе знайшлася, якое б гэта было шчасце!

Ці ж не шчасце — убачыць запісаныя на паперы словы далёкіх продкаў! Гэта ж як жывы голас, данесены з вякоў! Вестачка нашчадкам! Нітка, што звязвае паміж сабой пака-

ленні, што не дала б маім продкам навек згубіцца ў чорнай прорве Часу.

Ведаць сваіх продкаў, мінулае сваёй зямлі — душэўная патрэба кожнага чалавека, хоць і не заўсёды ім усвядомленая. Як цёпла і светла робіцца ў нас на душы, калі мы, даўно ці нядаўна страціўшы, успамінаем сваю матку, свайго бацьку, сваю добрую бабку, роднага дзеда. Ці ж не таму ў сваіх хатах, на самых відных месцах вывешваем мы ў зашклёных рамках іх партрэты, іх фотакарткі? Ці не таму клапатліва даглядаем іх магілкі, выбіваем іх дарагія імёны на надмагіллях, садзім краскі на месцы іх вечнага спачыну? Ці не таму кожны год збіраемся да іх на Радаўніцу, спраўляем свята Дзядоў, клічам іх да сябе на куццю, за святочны стол?

А якое радаснае і ўрачыстае было б наша свята, калі б на гэты наш кліч заявіўся перад намі як можна большы почат усяго разгалінаванага роду да самых далёкіх каленаў! Ды заявіцца, адгукнуцца на гэты кліч могуць толькі душы (а то і лікі) тых продкаў, пра каго мы хоць што-небудзь ведаем ці каго можам назваць па імені.

Гэта ж так цудоўна, так здорава — ведаць свой род, адчуваць сябе яго неад’емнай часцінкай! Нашы продкі, блізкія і далёкія, жылі дзеля нас, сваіх унукаў і праўнукаў, сваіх нашчадкаў, дбалі пра нас яшчэ да нашага нараджэння, рабілі ўсё ў сваім часе, каб нам было добра. З свайго Часу, з сваёй Вечнасці яны і цяпер незаўважна спрыяюць нам, памагаюць у цяжкія хвіліны. Але толькі тады, калі мы іх помнім, калі паклічам у думках. Інакш іхныя гойныя чары дабрыні і любові проста не знойдуць нас. Чалавек, які помніць і шануе сваіх продкаў, сам робіцца дабрэйшым, мудрэйшым, ён цвярдзей стаіць тады на зямлі, ён больш спакойны і ўпэўнены ў сабе, а жыццё яго ў параўнанні з бяспамятнымі, бязроднымі больш асэнсаванае, больш трывалае, больш шчаслівае. Адным словам, чым глыбей і шырэй ведаем мы свой род, тым багацейшыя мы духоўна, тым лягчэй і цікавей нам жыць на свеце.

Каго з свайго роду ведаю я? Мне пашчасьлівіла жыць пры бацьку, пры мацеры, пры дзвюх бабунях (абедзвюх звалі Гэля), пры дзеду Сымоне — бацькавым бацьку. Ад старых даведаўся я і пра свайго прадзеда Габруся Цвірку-Гадыцкага, які, так мяркую, пасля «мецяжа» 1863–1864 гадоў перайшоў з каталіцтва ў праваслаўе і назваўся ўжо Гаўрылам. На могілках у Жыціне, нашым валасным цэнтры, мне ўдалося знайсці і яго надмагілле — абчасаны камень-валун з выбітым, вельмі цьмяным ужо, заімшэлым надпісам. Нядаўна разам з братам Алікам і яго сынам Дзімам з дапамогай вады і ножыкаў мы

беражна ачысцілі ўсе літары, і перад намі адкрылася сто гадоў схаваная тайна: «Гавриилъ Цвирко. Жил 46 летъ. Умер 20 февр. 1888 года. Память от жены». Якая важная інфармацыя! З яе вынікае, што і праўда, як казаў Павел Рымашэўскі, нашы продкі жылі каля Жыціна, у Заняцеччы, даўно. Што Гаўрыла Цвірка меў у воласці немалую вагу, раз быў уганараваны каменным помнікам. Што ў час «мяцяжу» майму прадзеду было 22 гады. Ці не браў і ён удзел у антыцарскім паўстанні?

У росшуках маіх продкаў «па мячы» вельмі памог мне ўнук Паўлюка Цвіркі-Гадыцкага, сын яго дачкі Ліды Валера Казлоўскі, вельмі дапытлівы і разумны хлопец, які шчыра ўзяўся вышукваць свае карані, выстройваць нашу з ім генеалогію. На запыт пра сваіх продкаў па мацерынай лініі яму прыслалі з архіва вельмі цікавы дакумент, які на цэлыя тры пакаленні пашырае наша веданне пра свой род. Гэта — «Свидетельство», дадзенае двараніну Слуцкага павета Якаву Фёдараваму сыну Цвірку-Гадыцкаму па яго «прошению». У ім сцвярджалася, што паводле дакументаў Мінскага Дваранскага Дэпутацкага Сходу «род Годыцких-Цвирков, а в числе онаго и настоящий проситель Яков с родным братом Фелицияном, сыновья Федора Николаева Годыцкие-Цвирки, определениями сего Собрания 3 сентября 1802, 12, 25 и 26 октября 1802 […] 29 марта 1845 годов состоявшимися, признаны в дворянском достоинстве с внесением в Шестую часть дворянской родословной книги Минской губернии и в этом звании утверждены Указом Правительствующаго Сената, Геральдии от 8 маія 1847 года за № 6722, в сие Собрание последовавшим». Далей у дакуменце пацвярджалася «дворянское достоинство» і «Антона, сына Феліцыяна». Якраз пра яго, Антона Цвірку-Гадыцкага, свайго прадзеда (і роднага брата майго прадзеда Габруся) і рабіў запыт Паўлюкоў унук Валера. Гэты дакумент адкрыў мне, такім чынам, імёны майго прапрадзеда Феліцыяна, прапрапрадзеда Фёдара і прапрапрапрадзеда Мікалая. Значыць, я ведаю ўжо аж шэсць каленаў свайго роду!

З боку бабкі Сымоніхі я ведаю імя толькі прадзеда Аляксандра Дарэўскага, які асеў, невядома адкуль наехаўшы, у Шантароўшчыне на Случчыне. Вельмі шкадую, што не дапытаўся некалі, хаця б як звалі яго жонку — маю прабабку.

З маіх продкаў «па кудзелі» назаўсёды асталася ў маёй душы як нешта вельмі харошае і светлае бабка Касцічыха. Яе ж гаспадара дзеда Касціка Рымашэўскага я ведаю толькі з расказаў блізкіх, бо ён памёр за два гады перад маім прыходам у гэты свет. Асталіся са мной і імёны Костусевых бацькоў — Аляксандра і Віктусі Рымашэўскіх. З бацькоў бабкі Касцічыхі я застаў яшчэ ў жывых толькі Мітрафаніху — Прузыну (з роду

Яльніцкіх). Сам жа прадзед Мітрафан Дубовік жыве ў маёй душы больш з расказаў старых.

Да сваіх продкаў далучаю я і ўсіх дзядзькоў і цётак, братоў і сясцёр сваіх дзядоў розных «ліній» з іх дзецьмі.

Калі б сабраўся ў адначассе ўвесь наш шырока разгалінаваны род на свята дзядоў, унь колькі б трэба было наставіць у нейкай вялікай зале сталоў, каб усе занялі свае месцы ў мнагашумным радасным застоллі.

Палову дарогі, бліжэйшую да Зялёнай Дубровы, больш пратаптаную і знаёмую мне да драбніц, я праехаў скора.

На Закругленні ж, самым дальнім нашым кутку, за якім пачынаюцца ўжо дрычынскія ўладанні, я мусіў саскочыць з веласіпеда. Перада мной ляжалі — адна за адной — расшастаныя цяжкімі лесавозамі шырокія, на ўсю дарогу яміны з закарэлаю ад цяперашняй гарачыні гразёю і адбітымі на ёй шынамі магутных колаў. Яшчэ калі Конка была праезнай дарогай, у Закругленні заўсёды гразлі машыны: месца тут нізкае, з абодвух бакоў падступае пад дарогу забалочаны лес з мохам і непралазным падлескам ды лам’ём, поўным litрознага гадаўя.

Каб выбавіцца адсюль, я асцярожна вёў веласіпед па вузенькіх і высокіх, падобных на бардзюры перашыйках, што аддзялялі гэтыя карыты-ямы ад уздарожных сцёкавых канаў, сам жа цаляў нагой то на якую ўціснутую ў гразь ламачыну, то проста на падсохлыя «рабрыны» ад шынаў.

Пасля ногаломнага Закруглення Конка стала весялейшая — роўная, цубкая, з нізенькай траўкай пасярэдзіне. Хоць каціся!

Неўзабаве ў вочы кінулася і нешырокая, як праехаць машыне, дарога. Ці тая хаця? На рэдкай, выпаленай сонцам траве значыўся чуць заўважны машынны след. Справа я ўбачыў і працяг дарогі. Яна кіравалася ў бок Майсеевіч, на шышчыцкаасіповіцкую шашу. Я ўспомніў, што і Насця казала пра гэтае перасячэнне. Значыць, усё правільна: перада мной была дарога на Заняцечча.

Спачатку ішла яна лесам — хвоі з рэдкімі бярозамі, між якіх часам вытыркалася арабінка, звешваючы над дарогай падружавелыя ўжо (мусіць, ад залішняй спякоты) шышакі сваіх гаркавых ягад.

Потым справа засвяцілася між разлапістых хвой гала. Гэта было поле. Заняцкае поле.

Збочыўшы з дарогі, я павёў веласіпед проста на яго. Поле ляжала аблогай. Ды яшчэ не ўдзірванела. Відаць, летась тут сеялі: на ім шарэў збуцвелы іржэўнік. Пракідаліся зялёныя елачкі хвашчу, густыя покрывы свінакропу з драбнюткімі се-

рабрыстымі суквеццямі, рыжыя, абкіданыя сухімі лускавінкамі семяннікоў стаўбункі вераб'інага шчаўя.

Ды гэта ж тое самае поле, якое некалі абраблялі мае продкі!

Як жа я толькі цяпер ступіў на яго? Як дагэтуль не пабываў на колішняй нашай зямлі, хоць ляжала яна, можна сказаць, пад бокам: усяго якіх дзесятак кілометраў ад Зялёнай Дубровы?

Я паволі вёў веласіпед паўз лес, па добра ўлежаных ужо грудах ялавага поля і ўяўляў, як некалі ступаў тут за плугам мой родны прадзед Габрусь, бацька майго дзеда Сымона, як рассяваў па свежа ўзаранай і добра прабаранаванай ім раллі халаднаватае жыта, як потым прыходзіў глядзець, ці ўзышло, ці добра ўрунела, ці закрасавала, ці наліваецца. А недзе сонечным жніўным днём спяшалася сюды з сярпом на плячы і мая прабабка, дзедава маці. Брала ў жменю тугія жоўтыя сцябліны з вусачамі-каласамі і распачынала доўгачаканае жніво. З гэтага поля жыла сям'я майго прадзеда, над гэтым полем сняваліся ўсе думы продкаў, луналі іхныя сны.

Яно, заняцецкае поле, заняцецкая зямля з усімі яе ляскамі ды пералескамі, з крынічкамі і раўкамі — мусіць, адзіная памятка, што засталася пасля іх. Апрача, вядома ж, вялікага, вельмі разгалінаванага цяпер дрэва іхных нашчадкаў, маіх сваякоў, з якіх, таксама на вялікае маё шкадаванне, я ўжо не ўсіх ведаю. Усе мы, хто куды, разышліся па шырокім свеце, растварыліся сярод людзей, перамяшаліся крывёю з іншымі родамі. Калі б мы, нашчадкі свайго заняцецкага прадзеда Гаўрылы, сабраліся ўсе разам — у Заняцеччы ці ў Зялёнай Дуброве, тады, добра прыгледзеўшыся да саміх сябе, выявілі б, можа, нешта агульнае паміж сабой — ці ў абліччах, ці ў рысах характару. Гэтае агульнае і было б, мусіць, аб'яднаным партрэтам («падабізнай», як кажуць палякі) нашых прадзядулі і прабабулі.

За полем уперадзе ішла яшчэ паласа лесу. Вярнуўшыся на дарогу і праехаўшы гэтую паласу, я выбіўся на новае гала. Шырокую прастору яго перасякала роўная вялікая канава. Ну, вядома ж, асушальная. Значыць, раней тут ляжала балота. Каля канавы, у высокай траве — як-ніяк «тарфянік» — пасвіліся дзве каровы. Я памкнуўся ў іх бок: недзе ж павінен быць там і пастух — з яго можна б ужо і распачаць свае роспыты. Ды пастуха нідзе не было відаць: каровы пасвіліся самі па сабе.

Далей за галам вачам адкрыўся шнур цяністых прысадаў, між імі бялелі шыферныя дахі хат.

Уехаўшы ў вуліцу, я адразу саскочыў з веласіпеда і паволі ішоў па ёй, каб лепей разгледзець вёску і знайсці з кім пагутарыць.

Заняцечча, як кропля вады, падобнае на ўсе іншыя цяперашнія невялікія вёскі, аддаленыя ад горада. Тыя ж забітыя дошкамі, а то і проста парасхрыстаныя вокны хат, тыя ж закінутыя, з паправальванымі зрубамі калодзежы, тыя ж зарослыя быльнягом ды палыннем двары і агародчыкі, здзічэлыя сады. «Неперспектыўныя», асуджаныя на выміранне вёскі, якія здаўна не давалі зарастаць ніводнай грудцы зямлі, якія кармілі свет.

Ды сярод гэтага запусцення вока выхоплівала і акуратна ашаляваныя і свежа выфарбаваныя дамкі з традыцыйнымі вяргінямі ды півонямі пад вокнамі. Значыць, жыве, трымаецца яшчэ вёска!

Каля аднаго з такіх дамкоў я ўбачыў на двары легкавік колеру карыды — нават, здаецца, «іншамарку». Але ісці туды не асмеліўся: гэта ж, мусіць, прыехаў да бацькоў ці радні нехта з горада, і невядома, як там да мяне паставіліся б. Лепей бы мне знайсці старых людзей, ды вольных, без гасцей, каб яны нешта расказалі пра гісторыю Заняцечча. Таму я пайшоў далей, заглядваючы ў двары: ці ёсць там дзе жывая душа?

Нарэшце, уперадзе заківалася прыгорбленая жанчына, якая цягнула за сабой, спіной да мяне, нізенькую калясачку з невялікім бідончыкам. Я скокнуў на веласіпед і дагнаў яе. Дагнаў ужо каля лаўкі пры плоце, дзе яна сунялася: там сядзела яшчэ адна немаладая жанчына.

Я павітаўся, паставіў веласіпед пры плоце і папрасіў дазволу прысесці на лавачцы. Разгаварыліся. Жанчыны, ведама ж, захацелі дазнацца, што гэта за прыблуда заявіўся ў іхны глухі закутак. Я адказаў ім як ёсць: што з Зялёнай Дубровы, цікаўлюся былой дзедаўскай арэндай.

— Адтуль жа, з Дубровы, Таня з Акулічаў жыла ў нас, за Дамарнацкім замужам. Няма ўжо ні яго, ні яе, — расказвала жанчына, гаспадыня лавачкі і хаты, — звалі яе Надзя Брага.

— А дзеці? — папытаўся я; перад паездкай я не паспеў распытаць пра іх у Насці: думаў, памаглі б мне тут лепш пазнацца з людзьмі.

— Дзеці асталіся, ды цяпер усе ў горадзе. Хата пустуе.

Калі загаварыла жанчына з калясачкай, на якой яна везла ваду і цяпер сунялася пры лаўцы, я адразу ўлавіў у яе гаворцы нетутэйшае, выразна рускае вымаўленне.

— Ці не расейская птушка сюды заляцела? — папытаўся я жартам.

— Ленінградка я, — не здзівілася жанчына.

У далёкім ужо 1948 годзе на гранітным беразе Нявы, элегантная і стройная краса-дзяўчына напаткала была плячыстага вайскоўца з заліхвацкім чубам, што гэтак вабна выбіваўся з-пад

фуражкі-форменкі, і надзіва яснымі, нябесна-сінімі вачамі. Гэтыя сінія вочы і белыя ленінградскія ночы зрабілі ўсё: маладыя людзі закахаліся адно ў адно, а потым пажаніліся. Праз нейкі час дэмабілізаваны беларус звёз сваю гарадскую кралю-расіянку ў гэтую во заняцецкую глушэчу. Яе любага чалавека даўно няма ўжо на свеце. Ды яна, прыжыўшыся за доўгія гады ў Заняцеччы, так і асталася тут, верная свайму каханню.

— Яна магла б быць вашай, дуброўскай, — сказала Надзя Брага.

Выявілася, што да яе сватаўся мой зялёнадуброўскі сусед цераз вуліцу Флёрка Паўловіч. Калі памерла яго жонка, ціхмяная і вельмі прыветлівая Марыля, ён не чакаў вызначанага звычаем жалобнага тэрміну, адразу кінуўся шукаць сабе гаспадыню. Аб’язджаў на сваім трохколавым матацыкле вакольныя вёскі, дапытоўваючы адзінокай жанчыны. Так дапяў ён і да гэтай «ленінградкі». А яна, калі прыгледзецца, — нічога сабе жанчына, хоць і ў гадах: з тонкімі рысамі твару і танклявая станам. Трохі, праўда, прыгорбленая (пэўне ж, ад вечнага калупання ў зямлі), ды за гаспадарлівым і добрым Флёркам яна, можа, і выпрасталася б. Але жанчына не на шмат старэйшаму за яе жаніху цвёрда сказала «не».

У Заняцеччы мне найперш рупіла дазнацца пра гісторыю вёскі. Жанчыны параілі падысці да самага старэйшага тут чалавека — васьмідзесяцічатырохгадовай Улляны Шляхцінай.

Праз некалькі хвілін я ўжо сядзеў з разважлівай, прыемнага выгляду спадарыняй (чамусьці не хацелася называць яе бабкай) Уллянай на лаўцы каля яе плоту.

Са здзіўленнем даведаўся я, што Заняцечча — зусім маладая вёска, маладзейшая нават за Зялёную Дуброву. Узнікла яна ў той час, калі пачалі зганяць людзей у калгасы. Сцягнулі сюды навакольныя хутары Ліпец, Каросціна, Машкі, яшчэ некаторыя — і зашумела-загаманіла вёска, калгасная вёска. Да гэтага ж у Заняцеччы былі толькі два хутары, дзве сядзібы — адна — Дамарнацкіх, другая — Куцечкаў. Спярша начальства планавала звезці ўсе хутары далей адсюль — пад асіповіцкую дарогу. Але гаспадар адной з заняцецкіх сядзібаў Іван Дамарнацкі быў старшынёй сельсавета, і ён дамогся сцягнуць хутары ў сваё Заняцечча: яму ж, як і ўсім, не хацелася первозіцца ды перабудоўвацца. Перавезеныя з хутароў хаты ён загадаў ставіць у адну лінію са сваёй і Куцечкавай сядзібамі. І козы сытыя, і сена цэлае!

З гаворкі Улляны Шляхцінай я зразумеў, што мае дзяды жылі тут адны. Дамарнацкія і Кучкі, відаць, наехалі сюды пасля іх пярэбараў. Хутчэй за ўсё, і селі на іхных сядзібах. Новым заня-

цецкім гаспадарам, магчыма, дасталіся і старыя будынкі маіх продкаў. Бо яны, мае продкі, на сваім новым месцы, напэўна ж, захацелі і будавацца па-новаму, балазе дзерава для зрубаў тут хапала. Як і шляхецкага ў іх гонару.

Калі я гаманіў з цёткай Уллянай (так, мусіць, лепш яе называць), пад нас падышлі яшчэ жанчыны. Слухаючы нашу размову, яны ўвесь час кідалі на мяне нейкія падазроныя позіркі. Відаць, хацелі зразумець, што гэтаму прыхадню тут трэба. Адна з жанчын, паўнаватая, чарнавалосая, пачуўшы, што я з Зялёнай Дубровы, папыталася, ці жывыя-здаровыя Акулічы, з якімі яна пахаўрусавала, калі тыя наведвалі яе суседку і сяброўку — Таню Дамарнацкую. У пытанні я пачуў і прыхаваную праверачку: ці праўда гэты валацуга дуброўскі?

Я расказаў заняцецкім жанчынам і пра Івана Акуліча, які ляжаў тады прыкаваны хваробай да ложка, і пра яго жонку Насцю, спрытную і працавітую, як пчала, жанчынку.

Жанчыны, заўважалася, паверылі, што я з Зялёнай Дубровы, а не які-небудзь «шпег». Але адчувалася, што жанкам усё роўна нешта муляла. Нарэшце, адна з іх, пільна гледзячы на мяне, не вытрымала, пальнула:

— А чаго вы сюды прыехалі?

Я адказаў ёй проста: прыехаў паглядзець на месца, дзе некалі жылі мае прадзеды.

Ды і гэты мой адказ не задаволіў жанчыну.

— На нешта ж вам гэта трэба?

Вядома, жанчынам цяжка было зразумець, чаго гэта чалавек у гадах без дай прычыны швэндаецца па сёлах. Паглядзець на Заняцечча, дзе сто гадоў назад жылі яго дзяды? Толькі што тут можна ўгледзець?

Я так загаварыўся з жанчынамі, што не заўважыў, як пачало змяркацца. Перспектыва заначаваць у лесе, на якой купіне, хоць і накрыўшыся фрэнчам з багажніка, мяне не надта вабіла. А што як захоча праведаць мяне там шэры гаспадар лесу? Чым я тады абаранюся ад яго? Я ж не маю аніякай зброі, апроч аднаго ліхтарыка, якім можна хіба што пасвяціць воўку ў ашчэраныя зубы. Таму я ўзяўся за руль веласіпеда. Развітваючыся з заняцецкімі жанчынамі, я папытаўся, як мне лепш ехаць адсюль у Зялёную Дуброву, бо дарога, якая прывяла мяне сюды, давала, як мне здалося, добрага кругаля.

— Едзьце вунё той Конкай, — кіўнула рукой мне самая «дапытлівая» жанчына. — Яна і выведзе вас на шлях.

Шлях, шляхавая дарога — так гучна называюць-велічаюць тут, аказваецца, нашу Конку. Конкай жа завуць жанчыны простую, палявую дарогу, што выбягае з бакавой вулачкі Заняцечча

і сцелецца побач з вузкай, зарослай бадыллём ды непралазным хмызам, з утравелымі канаўкамі па баках дарогай-насыпам у бок нашай Конкі.

Хоць пачынала ўжо добра сутоньвацца, я не спяшаўся садзіцца на веласіпед. Я вёў яго ад вёскі ў руках і ясна ўяўляў, як у такі во ціхі летні вечар, асвечаны чырвоным перадзаходным сонцам, тарахціць мне насустрач на простых сялянскіх калёсах мой прадзед Габрусь, седзячы на біле і пашлёгваючы лейцамі па конскіх скабах — спяшаецца пасля работы на полі дадому, дзе яго ўжо чакае вывернутая жонкай — невядомай маёй прабабкай — з чыгунка ў вялікую міску ладная горка гарачай, толькі што з печы разварыстай бульбы, якая ах як добра ідзе з кіслым малаком і спечанымі на скаварадзе тлустымі скрылькамі сала ды з хрумсткімі маласольнымі агуркамі. Садзіўся ён там за сталом у акружэнні дзяцей, сярод якіх быў і мой дзед Сымон, тады яшчэ малы хлапчучок. Я яшчэ раз аглянуўся назад, абвёў вачыма заняцецкія хаты пад шырознымі старымі ліпамі ды раскідзістымі, аджылымі ўжо, дуплястымі ігрушамі: дзе яна магла стаяць, хата майго прадзеда? Дзе было яго гумно, куды ён звозіў і складваў у тарпы аж па вільчык снапы жыта? А сад? Можа, купка вунь тых здзічэлых сліў убаку ад вуліцы — гэта яго рэшткі? Хто цяпер скажа?

Дадому я прыехаў, калі ўжо зусім сцямнела. Хоць і не знайшоў у Заняцеччы ні дворышча майго прадзеда Габруся, ні якіх-небудзь матэрыяльных памятак з яго жытла, усё ж я пабываў на зямлі маіх продкаў, у тым невядомым мне, створаным імі, свеце.

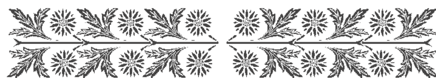

ЗЯЛЁНАЯ ДУБРОВА

У Заняцечча прыйшла вясна. На дварэ ў Габрусевых Сымон з Алесем, абодва высокія ладныя ўжо «дзецюкі», запрагалі ў калёсы сівую, як абсыпаную попелам, кабыліцу, укладвалі на воз плугі — яны так і блiскалі на сонцы чыста выгладжанымі, не паіржавелымі за зіму сталёвымі лемяхамі. З канюшні, дзержачы пад аброці, выводзіў яшчэ двух коней трохі ніжэйшы за братоў, але паўнаваты, гэтакі ж, як і яны, моцны і дужы Уладзік. Коні, ажыўлена памахваючы хвастамі і стрыгучы ва ўсе бакі вушамі, паслушна тупацелі за ім — мусіць, настаяліся ўжо ў цёмных сценах і рады былі выбавіцца на волю, дзе ходзіць вецер, дзе высока над галавой плаваюць белыя воблакі, а з лесу даносіцца зязюліна кукаванне.

Каля хаты ж мільгалі жаночыя хусткі. Там снавалі, ляскаючы дзвярыма, сёстры гэтых трох братоў, а мо і жонкі каторых з іх. Па двары, блытаючыся ў жанчын пад нагамі і распуджваючы курэй, бегалі дзеці. Паджылая жанчына ў выцвілым шэрым кабаце, сеўшы на ганак, брала з каша прынесеную з варыўні парослую бульбу і, абціраючы яе ад доўгіх белаватых расткоў, кідала ў начоўкі з вадой, што стаялі ў яе нагах.

Скрыпнулі варотцы ад вуліцы, і ў двор ступіў высокі, трохі хударлявы мужчына шаноўнага веку з заклапочаным тварам.

Павітаўшыся, адразу пачаў пра тое, чаго прыйшоў:

— Усё, братава, я напытаў зямлю для куплі. Хваціць нам марнець тутака. Заўтра ж едзем на агледзіны.

— Заўтра? Дык што, можа, і сеяць ужо тут не трэба? — паправіўшы локцем рукі зелянцовую хустку, што з'ехала на лоб, і кіўнуўшы галавой на сыноў каля калёс, папытала «братава», Габрусева ўдава.

— Як гэта не трэба? І сеяць, і перасейваць будзем ішчэ тутака. Тую зямлю купіць ішчэ трэба. Ды да ладу давесці.

— Тады гукай і маіх, Антоська, калі выязджацьмеш заўтра.

— Гукну, ведама ж, гукну. Хай толькі не спяць доўга. Я рана паеду.

— А ці ж далёка ехаць? Дзе ты яе напытаў, скажы? У якім баку хоць?

— Туды, у бок Фаліч. Паўз вузкакалейку. Полекавы пасекі. Недалёка ад возера Скачальскага.

Габрусіха трохі ведала той край. Дапінала туды, ходзячы ў грыбы ды ягады.

Гэта былі глухія, непрыветныя лясы, дзе панавалі змрок і вільгаць. Зялёнае лясное мора, шырока разгойдваючыся пад усімі вятрамі, з даўных давён пагрозліва шумела на многія дзесяткі, а мо і сотні вёрст.

У векавечную бураломную пушчу, дзе не ступала нага чалавека, дагэтуль толькі ліхім выпадкам, уцякаючы ад панскага бізуна ці царскай катаргі, забіваўся, прашываючыся праз непралазныя зараснікі, хіба самы адважны рызыкант. Ён разрабляў там палянку, ставіў хаціну і, завёўшы сям'ю, пачынаў абжываць свой мядзведжы куток. У ваколіцах Зялёнай Дубровы былі тры ці чатыры такія закінутыя сярод лясоў і балот сядзібы. Людзі жылі ў іх адарваныя ад усяго свету, у суседстве з ваўкамі ды мядзведзямі. У лясных хутарах, як мне расказвалі, разам з людзьмі мірна ўжываліся нават вужы. Яны вадзіліся проста ў хатах. Сядзе сям'я за стол палуднаваць ці вячэраць — да міскі з кіслым малаком цягне спаднізу сваю галаву з жоўтымі вушкамі і вуж-хатнік. Дадуць яму лыжкай па «лабэціне», і той адпаўзае назад пад стол, дзе цярпліва чакае свайго моманту.

Заняцецкая Улляна Шляхціна расказвала мне, што гадоў восемдзесят назад яна зусім малою дзяўчынкай ездзіла з бацькамі ў адзін з такіх хутароў за Зялёную Дуброву — у госці да нейкага Асомчыка. Малой запомніўся двор і хата на вялікаватай паляне, з усіх бакоў аслоненай лесам. А яшчэ гасцінец, які яна атрымала ад гаспадароў — цэлы прыполік сушаных гарбузікаў!

Адзін з такіх хутароў застаў яшчэ і я. У Валугах — адным з нашых лясных закуткаў, за кіламетраў восем ад Зялёнай Дубровы. Жыў у ім з сям'ёй вечны «аднаасобнік» Есіп Пінчук, якому ўдалося выкруціцца нават ад усеагульнай калектывізацыі. Яго ў нас звалі яшчэ Лось — мусіць, таму што жыў у лесе. У сямідзесятыя гады я пад'язджаў веласіпедам на той хутар і шмат цікавага з расказаў яго дзевяностагадовага гаспадара запісаў на магнітафоне. Але гэта асобная тэма.

Невядома, колькі часу гаманілі б яшчэ тут з небам ніколі не чапаныя лясы, калі б раптам не змянілася сітуацыя. Усе навакольныя землі, больш лясы ды балоты, трапілі ў рукі нейкаму багатаму «купцу» Поляку. Той вельмі шчыра ўзяўся за высечку пракаветных тутэйшых пушчаў. Для вывазу лесу ён правёў праз лясныя нетры і балоты насыпнýю дарогу, паклаў па ёй рэйкі, і

ўскорасці да верху нагружаныя камлістым хваёвым, асінавым, яловым і дубовым бярвеннем ваганеткі, запрэжаныя парамі коней, адна за адной пакаціліся-пабразгацелі пад чыгуначную станцыю Фалічы, дзе прадпрымальны Поляк пабудаваў перад тым завод для першапачатковай апрацоўкі драўніны, якую потым вагонамі вывозіў некуды за мяжу на продаж.

Полякава вузкакалейка, якую называлі яшчэ конка, не даходзіла да Дрычына: за якія два ці тры кіламетры перад ім яна закруглялася назад. У час маёй паездкі ў Заняцечча ўспомніла вузкакалейку і Улляна Шляхціна. Аказваецца, дарога была працягнута і далей, аж да Вялікага Бора — недалёкай адсюль вёскі за асіповіцкай шашой. Праходзіла яна паўз Заняцечча. Вось чаму заняцецкія жанчыны адрэзак дарогі, што ішла на «шлях», называлі Конкай. Для мяне гэта было ўжо адкрыццё. Выходзіць, да Закруглення даходзіла толькі першая «лінія» вузкакалейкі. Відаць, выразаўшы ўсе прыдатныя для бярвення лясы паабапал Конкі ў нашым баку, Поляк узяўся за высечку таго вялікага бору, які звеку ўзвышаўся на ўзгорыстым жаўтапеску за Заняцеччам і сярод якога на выцерабленых палянках там і там хаваліся ў густых прысадах адзінокія хутары. Калі той чырвонастволы вялікі бор быў высечаны, хутары сцягнуліся (ці іх сцягнулі?) там у адно селішча, што так і назвалася — Вялікі Бор, хоць ад таго бору Поляк пакінуў адны пні.

Потым я даведаўся (таксама ў гэтых маіх вандроўках), што было яшчэ адно вялікае адгалінаванне асноўнай вузкакалейкі: адыходзіла яно ад яе каля Зялёнай Дубровы і цягнулася паўз возера Скачальскае аж за раку Пціч каля Майсеевіч, дзе быў збудаваны адмысловы мост — там і цяпер тырчаць у вадзе палі. Значыць, дарога на возера з бакавымі канаўкамі, зарослымі лазнякамі і дрэвамі, — таксама Конка! Яна намнога вузейшая за асноўную Конку: вядома ж, асталася такая ж, якую яе насыпаў нанятымі рукамі Поляк.

Так, размах у Поляка быў не абы які! Прыкідваю: ад Фаліч да Вялікага Бора будзе кіламетраў пад 20, ад нас да Запцічча — 8—10. Усяго, значыць, пад 30 кіламетраў вузкакалейкі праклаў у маіх ваколіцах загадкавы Поляк! Ды не па роўненькім грудзе, а па лясным бураломе, па хісткіх балотных імшарынах, па бяздонных багнах! Колькі ж трэба было гаспадару наняць работнікаў з рыдлёўкамі — галоўнымі тады дарожнымі прыладамі, каб накапаць ды навазіць горы пяску і насыпаць дарогу, выштукаваць дамбу-пярэспу для рэек!

Старыя людзі ў Зялёнай Дуброве мне шмат расказвалі пра Полекаву вузкакалейку, пра тое, як цягалі па ёй коні ваганеткі

з лесам. Мне паказвалі і вось для яе колаў. На жаль, я не змог выпрасіць яе, каб зберагчы як памяць пра наша мінулае.

Тая вузкакалейка пакінула нам і асобныя назвы. Найперш Конка — назва галоўнай нашай дарогі. А яшчэ найменні прылеглых да яе мясцін — Раз’езд (месца, дзе раз’язджаліся сустрэчныя ваганеткі), Склад (тут складвалі вытралеваны лес), Закругленне (дзе спачатку закруглялася конка-вузкакалейка).

Не ведаю, колькі часу ша́халі ў лясной глушэчы вострыя двухручныя пілы і га́калі тапары-сякеры, але от сярод непралазнага раней лесу — прытулку мноства звяроў і птаства — асвяціліся сонцам, адкрыліся людскім вачам вялікія галіны-пасекі, або пацяробы. Гэта была ўжо «зямля», якую прадпрымальны Поляк пусціў на продаж разам з «непрадуктыўным» лесам-мешанцам і балотамі.

Тую «зямлю» і выправіліся раніцай аглядаць заняцецкія арандатары. Ехалі на трох выяздных брычках. На першай — Антось з сынамі, на другой — Габрусевы сыны Алесь, Сымон і Уладзік і на трэцяй — Юрась са сваімі.

Ляжалі пасекі ў некалькіх месцах па абодва бакі дарогі. Гледзячы на іх, «купцы» доўга чухалі свае патыліцы: «зямля» ўся была ў шырокіх лысінах свежых пнёў, у жылаватых карэннях, што ўчэпіста трымаліся за ўцвярдзелы грунт. Так, добра яшчэ належала тут папатузацца, папарваць жылы, каб свяжак-пацяроб зрабіўся полем! Ды чакаць нечага лепшага не было адкуль. І мае дзяды сказалі адно: браць! Балазе не маглі яны не ўбачыць і сваёй выгады: новая «камунікацыя» злучала гэтыя пасекі ў адным баку з воласцю, з Жыцiным, а ў другім — з чыгуначнай станцыяй Фалічы.

А галоўнае — яны цяпер самі сабе будуць гаспадарамі, нікому не кланяючыся, не прыніжаючыся. Зямля — гэта воля, гэта — усё!

Месца для селішча на купленай «зямлі» выбралі мае дзяды не адразу. Спачатку хацелі пабудавацца на расцяробе — цяперашнім полі, якое называецца ў нас Асінава. Гэтае месца, дзе зусім нядаўна лапацеў з вятрамі сваёй трапяткой лістотай магутны зялёнастволы асіннік, здалося найлепшым для селішча: надта ж добрая тут зямля, чорная, тлустая — яе ўсе перамацалі пальцамі. І збажына, і бульба, і гародніна, і сады раслі б на ёй што трэба.

Патупалі-патупалі гаспадары паміж таўшчэзнымі асінавымі пнямі-плехамі, паморшчылі свае ілбы, яшчэ раз пацерлі ў пальцах упадабаную глебу і сталі гуртам на ўзбочыне вузка-

калейкі, каб канчаткова вызначыць, дзе тут правесці вуліцу, дзе ставіць хаты.

— А я думаю, тут нам не варта будавацца, — пачуўся раптам у агульным згодным хоры адзін разважлівы голас.

— Чаму? Тут жа такая добрая зямля.

— А таму і не варта, што добрая. Вы падумалі, колькі змарнуецца яе пад хатамі, хлявамі, гумнамі, пад дварамі?

— А яно і праўда. Мо больш высокае, пясчанае месца выберам пад селішча? А тут хай будзе толькі поле.

Яшчэ не адзін дзень хадзілі па купленых пасеках гаспадары — аглядвалі, мералі, гаманілі, спрачаліся. Нарэшце, сышліся на адным: закладаць засценак на месцы высечанай дубровы — бліжэй к Фалічам. Там хаты і гаспадарчыя будынкі стануць на высокім пясчаным грудку, які адразу ж за дварамі зменіцца на ніжэйшую, прыдатную ўжо для агародаў і збажыны лагчыну.

І яшчэ адно схіляла маіх дзядоў пасяліцца на дубовым порубе: тое, што зусім недалечка адсюль сінела ў лесе акунёвае возера Скачальскае.

Родавае паданне даносіць, што дзяды даведаліся пра яго, калі яшчэ жылі ў Заняцеччы, даведаліся праз адзін нешчаслівы выпадак. Аднаго разу выпусцілі яны пагуляць па свежым сняжку коней. Ды тыя так разгуляліся, што неўпрыкмет зайшлі ў лес і , падбрыкнуўшы, пусціліся зведваць больш шырокія, чым заняцецкія, прасторы. Агледзеліся мае продкі: няма коней! Няўжо пагубіліся? Пайшлі шукаць па слядах. Сляды прывялі пад светлае ад снегу, даволі вялікае возера ў зялёным вянку хвояў. Што ні кажы, пагляднае возера — залюбавацца. Ды маім дзядам было не да любавання. У іх аж у вачах пацямнела, калі ўбачылі, што ланцугі конскіх слядоў пацягнуліся па заснежаным лёдзе возера і абарваліся перад вялікай палонкай, на чорнай вадзе якой калываліся на хвалях пафратрушчаныя крыгі. Усё — коні патапіліся!

Калі выбралася месца пад забудову, адразу ж узяліся за яго раскарчоўку. Ну, а прыладдзе ў маіх дзядоў было звычайнае: рыдлёўка — падкопваць пні, сякера — падсякаць карані, дубовыя жардзіны-вагі — падважваць гуртам тыя пні, каб лягчэй выбавіць іх з зямлі. Ды памаленьку — пень за пнём — пацяроб расчысцілі, папалілі ламачча, разраўнялі сохамі ды смыкамі-сукаваткамі дол.

Цяпер можна было ўзяцца за будаўніцтва. Зашахалі пілы, загрукалі сякеры. Праз нейкі час — вянок за вянком — пачалі расці зрубы хат. Будавалі іх гуртам, талакой — усе ж свае. І неўзабаве весела заблішчалі чысцютка вымытымі шыбамі акон першыя хаты на жаўтаватых, перасланых зеленаватым

мохам хваёвых бярвёнах сценаў. Хораша глядзеліся і бухматыя, роўненька падагнаныя стрыхоўкамі стрэхі з золатам свежай кулявой саломы. А як радаваў вока першы сіні дымок, што так звычна і проста ўзвіваўся з неабсохлых яшчэ ад гліны цагляных каміноў!

Першыя, як мне ўсе казалі, пабудаваліся тут заняцецкія Цвіркі (каторыя Гадыцкія). Паставілі кожны сабе хаты Габрусевы дзеці: Сымон, Алесь, Уладзя; Антосевы дзеці: Алесь, Сцяпан, Паўлюк, Анцік, Андрэй, Іван; Юрасёвы дзеці: Галляш, Уладзя, Ясь. Усяго — дванаццаць хат: цэлая Цвіркоўшчына! І гэта замест тых трох хат, у якіх мае дзяды цясніліся ў Заняцеччы.

Услед за маімі дзядамі, пачуўшы пра продаж зямлі, пачалі з'язджацца сюды ўсе тыя, у каго была якая капейка, а да яе — вялікая прага стаць гаспадаром сваёй уласнай долі.

Дакладны год нараджэння Зялёнай Дубровы сказаў мне Антось Янкаў, брат майго дзеда Косціка Рымашэўскага. Гэта — 1904 год. Акурат у гэтым годзе нарадзіўся ён сам. Таму і запомніў яго. «Я — равеснік Дубровы», — казаў ён мне. Магчыма, першыя хаты сталі тут на год-два і раней. У кожным разе можна з усёй дакладнасцю сказаць, што наша паселішча ўзнікла на самым пачатку мінулага, XX стагоддзя. Сто гадоў таму назад.

Калі вымалявалася вуліца, калі вабна заблішчаў новенькімі бярвеннямі хат засценак, мае дзяды пачалі думаць думу: як жа назваць гэтую іх спраўджаную мару — выштукаванае ўласнымі рукамі паселішча? Даведаўся пра гэты клопат пасяленцаў жыцінскі карчмар Ашаровіч. Ён не прамарудзіў заявіцца ў сваёй жыдоўскай брычцы ў новае селішча з добрай парадай: назваць засценак яго імем — Ашароўка, за што дакляраваў маім дзядам цэлае вядро гарэлкі. Але яны толькі пасмяяліся з хітрага жыда, не паквапіўшыся на дармаўшчыну. А вёску назвалі, як самі захацелі, — Зялёная Дуброва. У памяць тых разложыстых дубоў, што з веку вякоў дужаліся тут з віхурамі ды бураломнымі вятрамі і ад якіх заставаліся яшчэ шырачэзныя пні.

Першы пасля будаўніцтва перыяд жыцця Зялёнай Дубровы — гэта раскарчоўка лядаў, адваёва ў лясоў і балот ворнай зямлі і сенакосаў.

Пра тое ўсеагульнае здабыванне зямлі я чуў толькі ўрыўкавыя, прыглушаныя часам згадкі. Больш «прадметна» расказвала мне пра гэта мая бабуня Косцічыха, якая сама хадзіла з лапатай на раскарчоўку пацяробаў. «Што мы папарвалі тады жылаў, то адзін Бог ведае», — казала яна.

Але вялікае жаданне бачыць свой дзікі, за мазольны грош прыдбаны лясны куток упарадкаваным, прыдатным для сяўбы зрабіла цуд: даволі хутка на былых га́лінах-пасеках дружна закаласілася, пераліўнымі хвалямі захадзіла-загайдалася залатое сцяблістае жыта, засерабрыўся сваімі зярністымі мяцёлкамі шасцісты авёс, укрылася белым, як снежныя гурбы, цветам, поўная несціханага пчалінага гуду нізкарослая ды гусценькая грэчка, сінім полымем запалыхаў у зацішным міжлессі лён-даўгун, нязлосна тапырыўся каля прыселля прысадзісты вусач-ячмень, на вачах ішла ў рост, кусцілася за прыгуменнем бульба, буяла, лапушылася гародніна. Бліжэй пад хаты, у агародчыках, зазелянелі перанесеныя з ранейшых селішчаў маладзенькія дубчыкі вішань ды сліў, заківаліся пад павевамі ветру адшуканыя ў лесе дзікія яблынькі ды грушы — потым, як убяруцца ў сілу, на іх прышчэпяцца добрыя, садовыя гатункі. Каля вуліцы ж — для душы, для аздобы — высаджваліся ліпкі і клёнікі, вязы ды вяшчун шчасця бэз.

Кожнай раніцы Зялёную Дуброву будзіла пастуховая труба-берасцянка. Засценак ажываў: рыпелі жураўлі калодзежаў, ішлі на пашу каровы, каціліся, займаючы ўсю вуліцу, чароды авечак, гаспадары выводзілі са стойлаў і запрагалі коней. Пачынаўся будзённы дзень.

Працавалі тут ад цямна да цямна. Людзей ніхто не падганяў: самі спяшаліся на поле, на сенакос, у лес, на гароды. Усіх падганяла адна толькі думка: «Летні дзень — год корміць».

Гэтак жа шчыра, як працавалі, зялёнадуброўцы спраўлялі свае гадавыя святы: Каляды, Вялікдзень, Купалле, Зажынкі, Дажынкі. На ўсю шырыню сваёй душы гулялі вяселлі, радзіны. Моладзь весела бавіла час на вечарынках ды вячорках-попрадках.

Праз дзесяць гадоў ад пачатку існавання Зялёную Дуброву, надзейна, здавалася, схаваную сярод лясоў ды балот, знайшла вайна. Першая сусветная.

Якую даніну заплаціў ёй наш засценак, я ў свой час не даведаўся. Прынамсі, не чуў пра яе ахвяр. Мо іх у нас, дзякаваць Богу, не было?

Асобныя згадкі дайшлі да мяне і з часоў грамадскіх завіхрэнняў, выкліканых рэвалюцыйнымі падзеямі 1917 года. З гэтых згадак я зразумеў, што дуброўцам чужыя былі гвалтоўныя спосабы дзяржаўнага ўпарадкавання і ваенныя перадзелы чужых зямель. Свой «стыхійны пратэст» супраць гвалту самазваных уладароў яны выказвалі свядомым дэзерцірствам,

ухіленнем ад набору ў чырвонае ці якое іншае войска, хаваючыся ад «рэкруцтва» ў лясах.

Мне расказвалі, як дэзерціры-дуброўцы, што перабывалі час на Валку, самым далёкім нашым і глухім лесе, аднаго разу пераходзілі ўночы на новае месца. Адзін з іх, Уладзік (з чыйго ён быў роду, я не занатаваў), які вельмі любіў пажартаваць, захацеў папужаць кагосьці з Жыдовічаў. Схаваўшыся пад елкай, ён прыгнуў лапку і, калі той праходзіў міма, адпусціў яе. За такі свой жарт Уладзік ледзь не паплаціўся галавой: каля самага яго вуха прасвістала сякера «Жыдка» і тут жа ўрэзалася ў камель елкі. Пасля гэтага Уладзік і дзесятаму заказаў жартаваць з сяброў-дэзерціраў.

Ад Антося Янкавага запісаў я дзве згадкі з часоў польска-савецкай вайны 1919—1920 гадоў. Першая — пра аднаго з Стахновічавых сыноў (імя яго мне не ўзгадалі). Калі прыйшлі палякі, ён добраахвотна запісаўся ў іхнае войска — такім аказаўся польскім патрыётам. Хоць быў ён ніякі не паляк, нават двух слоў не мог звязаць па-польску. Адно што — каталік. А ў нас, як зрэшты і ўсюды на Беларусі, каталікі залічвалі сябе ў палякі. У адрозненне ад праваслаўных, што лічыліся «рускімі». Недзе перад сваім адыходам, распраўляючыся з «рускімі», польскія ваякі, сярод якіх быў і Стахновічаў сын, спалілі недалёкую ад нас Дражню. За гэта раз’ятраныя «дражнюкі» падпільнавалі ваяра-«паляка» Стахновіча і затаўклі насмерць.

Другая Антосева згадка — пра «бандыта» Яўхіма Жука, што жыў «недзе за Дрычынам» — ці то ў Вялікім Бары, ці то ў Пясчанцы, і пра яго брата (імя не ўзгадалася), што наняўся ў Зялёную Дуброву пастухом. Аднаго разу «бандыты», якімі камандаваў Яўхім Жук, употайкі сабраліся ўночы ў нашым засценку і паехалі на падводах у Дараганава, дзе стаялі палякі. Раптоўна накінуўшыся на іх, забілі пяць ці болей польскіх жаўнераў і паўцякалі.

Назаўтра прыджгалі з Дараганава ў Зялёную Дуброву палякі. Па пастуха Жука: нехта ж змеціў-такі яго пры нападзе. Ды той усё прадугледзеў і загадзя перасцярогся. Перад тым нападам ён прыгнаў вечарам каровы і лёг «спаць» на сена ў нейкага гаспадара (сталаваўся і начаваў ён па чарзе ў дуброўцаў). Пасля ж нападу, яшчэ да світання, Жук паспеў вярнуцца і легчы на сваё сена. А на досвітку, як бы нічога і не здарылася, затрубіў у сваю берасцянку — каб выганялі кароў «на ранкі». Таму дуброўцы, як і гаспадар таго «сена», і думкі не дапускалі, што іхны пастух некуды адлучаўся. У тым і запэўнілі палякаў,

і яны адпусцілі дуброўскага пастуха: надта ж лоўка замёў свае сляды Яўхімаў брат.

Калі пасля палякаў прыйшлі «красныя», Яўхім Жук і з імі распачаў вайну. Асабліва актывізаваўся ён у часы харчразвёрсткі. Мне расказвалі, як лютавалі тады чырвонаармейскія конныя атрады, адбіраючы ў людзей іхныя намалоты. Збожжа, вядома ж, хавалі. І сёння ў лесе вакол Зялёнай Дубровы можна знайсці пазарастаныя кустоўем і дрэвамі ямы, дзе яго закопвалі. Якраз у тыя часы Яўхім Жук са сваёй хеўрай нейкім чынам узяў аднойчы ў палон цэлы чырвонаармейскі атрад. «Яўхімаўцы» загналі «красных» у лес і загадалі капаць яму. Калі яма была выкапана, паставілі каля яе ўсіх дванаццаць чырвонаармейцаў і расстралялі. Але адразу не закапалі. «Пойдзем перакусім, тады засыплем», — сказалі сабе. Адзін жа з «красных» — хлопец з Дражні — быў жывы. Пакуль «яўхімаўцы» сабраліся засыпаць яму, ён ціхенька выпаўз з яе і ўцёк. Пра ўсё расказаў сваім. На «шайку бандытаў», што жылі за Дрычынам па хутарах, паслалі новы атрад чырвонаармейцаў. Па дарозе ім сустрэўся дзед з шырокай барадой. Камандзір папытаўся ў яго, ці не бачыў ён Яўхіма Жука. «Бачыў, — адказаў барадач, — вунь туды пайшоў». Чырвонаармейцы паімчаліся на сваіх конях, куды паказаў дзед. Сам жа «дзед» спакойненька скіраваў у зусім другі бок: гэты барадач і быў Яўхім Жук.

Новым «завіхрэннем», якое не абмінула і маю Зялёную Дуброву, была калектывізацыя.

Да яе дуброўцы ўжо добра абжыліся на сваім селішчы. Кожны быў сам сабе гаспадар. І той, хто не ленаваўся і варушыў мазгамі, жыў зусім някепска.

Калгас у Зялёнай Дуброве зладзілі ў 1929 годзе. Першыя клюнулі на дакляраваныя агітатарамі залатыя горы і малочныя рэкі новага калгаснага жыцця Рымашэўскія, Жыдовічы і Дубовікі — усяго сем сем’яў. Саша Жыдовіч (стрыечная сястра маёй бабкі Косцічыхі) расказвала мне: «Сыдземся мы з ёй разам і плачам-плачам, што ўсё здалі ў калгас». І пры гэтым клялі за ўступленне ў яго сваіх гаспадароў — Косціка і Антося, называючы іх «дурнямі дурнымі». Нізашто не хацелі ісці ў калгас усе Цвіркі і астатнія дуброўцы. Прытым вельмі злаваліся на першых дуброўскіх калгаснікаў, нават праходу ім нідзе не давалі. Маладыя дзяўчаткі з сем’яў гэтых «калгаснікаў» мусілі адны да адных бегаць не вуліцай, а прыгуменнем, каб не атрымаць каменя па патыліцы. Нават на вечарынкі не пускалі іх «аднаасобнікі».

Ды не яны, першыя ўступленцы ў калгас, рабілі пагоду. Такі быў курс дзяржаўнага карабля. Пагрозай раскулачвання, неверагодным павышэннем падаткаў («цвёрдае заданне») улады змусілі і самых наравістых пакорліва ўсадзіць галовы ў калектыўны хамут. Калгас назвалі «Чырвоная Дуброва».

Вельмі доўга супраціўляліся гвалту суседнія Майсеевічы (сяло за шэсць кілометраў ад нас). Каб паставіць іх на калені, улады па самыя вуглы адрэзалі ў іх зямлю і перадалі нашым калгаснікам, ужо «чырвонадуброўцам». Майсюкі ўсё роўна не палезлі «ў пятлю». Цэлых пяць гадоў непахісна стаялі яны на сваім, баронячы волю. Ды не на тых нашы добрыя суседзі нарваліся: бальшавікі знайшлі спосаб зацугляць вольналюбых майсюкоў.

Калгас стаў пачаткам заняпаду Зялёнай Дубровы. Уцякаючы ад новага, можа, яшчэ большага, чым некалі, прыгону, маладыя людзі пакіда́лі бацькоўскі куток і ішлі шукаць хлеб у горад, дзе заўсёды патрэбны былі рабочыя рукі.

Не абышлі Зялёную Дуброву і ўсе войны, якія вяла савецкая краіна, — з Польшчай у 1939, з Фінляндыяй у 1940, з фашысцкай Германіяй у 1941—1945 і з мілітарысцкай Японіяй у 1945 годзе. Удзельнічалі ва ўсіх гэтых войнах і нашы дуброўцы, многія з якіх не вярнуліся дадому, злажылі там свае галовы. Але, мусіць, больш за ўсё загубіла дуброўцаў яшчэ адна вайна, «ціхая», але не менш страшная вайна, — вайна з «ворагамі народа», вядомая ў народзе пад назвай Яжоўшчына.

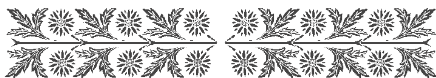

ДАЛЁКІЯ ВОБЛАКІ

Мацерыны песні

Пра маё пакаленне кажуць, што яго дзяцінства «апаліла вайна».

Слова «вайна» прыйшло ў нашу хату яшчэ ў 1939 годзе, калі мне было пяць гадоў. Тады забралі на вайну майго бацьку — «вызваляць ад белапалякаў Заходнюю Беларусь».

Я зусім не помню бацькавага развітання з намі. Пэўне ж, было яно не з лёгкіх: ён жа пакідаў нашу матку з трыма малымі дзецьмі — апрача мяне, «большага», з ёй заставаліся яшчэ ў хаце чатырохгадовая Валя і двухгадовая Зіна. А яшчэ маці «хадзіла» чацвёртым.

Як вядома, «вызваленчы паход» на Заходнюю Беларусь быў нядоўгі, і мабілізаваныя на вайну мужчыны нашай Зялёнай Дубровы неўзабаве пачалі варочацца дадому. Маці казала, што яны тады «валам валілі». І яна таксама з дня на дзень чакала майго бацьку. Толькі рыпнуць нашы варотцы ці мільгнецца хто на вуліцы, як яна ўжо бяжыць к акну: яе Алесь! Ды міналі дні за днямі, а мой бацька ўсё не прыходзіў. Тыя, хто меўся вярнуцца з вайны, усе былі ўжо даўно дома. Маці не знаходзіла сабе месца, у галаву лезлі самыя змрочныя думкі, усё валілася ў яе з рук.

Аднаго разу ёй пачулася, што не зусім так, як звычайна, рыпнулі варотцы: ён! Але замест майго бацькі маці ўбачыла з акна паштальёнку, што ішла к ганку, штосьці дастаючы з сіняй сумкі на грудзях. Мацеры тады адразу зрабілася млосна: нешта з Алесем! І толькі калі паштальёнка падала ёй трохкутнічак пісьма, на якім убачыла яго почырк, у яе адлягло ад сэрца: значыць, жывы!

Але пісьмо засмуціла матку. Мой бацька пісаў, што яго не пусцілі дадому, а «перакінулі» яшчэ далей, на поўнач, ажно пад Фінляндыю, з якой Савецкі Саюз скора распачаў вайну.

Як аслупянеўшы, стаяла тады маці з апушчаным у руках пісьмом. Гэта ж яна вінавата, што яго не адпусцілі! Акурат у тыя дні, калі з польскай вайны пачалі варочацца дуброўцы, у яе радзіўся сын — Алік, мой брацік. Ёй трэба б было адразу напісаць пра гэта свайму Алесю, падзяліцца з ім такой радасцю. Але яна не напісала: вайна закончылася, і ён сам павінен быў вось-вось прыйсці дадому, пісьмо, пэўне ж, не знайшло б яго ўжо на месцы. Ці ж магла маці падумаць, што адразу пасля польскай пачнецца новая вайна і што на яе зноў пагоняць Алеся? Калі б яна напісала, яго, ведама ж, адпусцілі б тады дадому. А так ізноў трэба было чакаць, ізноў маліць Бога, каб не забіла на вайне, каб жывы ды здаровы вярнуўся бацька ў сваю хату.

У той жа дзень маці села пісаць яму пісьмо. Спяшалася хоць цяпер паведаміць пра сына. Скончыўшы пісаць, яна падазвала мяне к сталу, што стаяў на покуці, палажыла на чысты аркушык паперы маленькую пухлую ручку майго браціка і, прыціскаючы яе зверху, сказала мне абводзіць алоўкам. Хоць брацік не даваўся, без канца турзаў сваёй ручкай, але я ўсё ж абвёў яе з усімі выгібамі растапыраных пальчыкаў. Маці ўлажыла аркушык у пісьмо, і маленькая ручка-растапырка паляцела на фронт, у невядомую нам Фінляндыю. Што адчуваў мой бацька, разглядваючы недзе ў заснежаным акопе сынаву ручку, можна толькі здагадвацца.

Тугу па сваім Алесю маці выказвала ў песнях. Як цяпер бачу: сядзіць яна пры акне за прасніцай на нашай доўгай, збітай з дзвюх шырокіх дошак і пафарбаванай у нябескі колер канапе з невысокімі простымі спінкамі па абодвух яе канцах і, пальцамі адной рукі цягнучы з кудзелі, а другой намотваючы на верацяно бясконцую нітку, ціха спявае нешта журлівае і мройнае. Калі песня канчалася, маці амаль адразу пачынала другую, за ёю — трэцюю. І так без канца. Дзень за днём. Яе журба перадавалася і мне, і я таксама з нецярпеннем чакаў бацьку.

Недзе пад вясну ад бацькі прыйшло пісьмо. Пісьмо было... з Гомеля! Яго раніла на фінскім фронце ў нагу, і лячыць прывезлі бліжэй к дому — у гомельскую бальніцу.

Маці адразу засабіралася туды. Адведаць брата захацела і цётка Маня. Паехалі туды поездам. Маці ўзяла з сабой і маленькага, у спавітку, Аліка — бацька ж яшчэ яго і ў вочы не бачыў.

Рана, мусіць, не была надта страшная, і яго ўскорасці выпісалі. Бацька вярнуўся дадому. Пасля ранення ён нейкі час хадзіў, накульгваючы на адну нагу.

Бацькава кузня

Звычайна дзяцінства называюць «бязвоблачным». З сваіх дзіцячых гадоў да «бязвоблачных» я аднёс бы, мусіць, адзін міжваенны — ад вясны 1940, часу прыходу з фінскай вайны бацькі, да сярэдзіны 1941. Калі, вядома, не лічыць самых ранніх, даваенных гадоў, ад якіх у памяці асталіся толькі вельмі цьмяныя абразкі.

З прыходам бацькі ў нашай сям'і запанаваў лад і спакой. Я не помню, каб бацька з маткай калі спрачаліся за што-небудзь, каб хто з іх павышаў на другога голас, сказаў нейкае крыўднае слова. Для дзяцей такія дачыненні паміж бацькамі — мусіць, самае вялікае шчасце.

Бацька рабіў у кузні кавалём. Выкаваць шыну для кола ці саней, плуг ці плужок абганяць бульбу, змастачыць атосу для калёс, абруч для бочкі, завесу ці ручку з клямкай на дзверы, ключ з язычком для завалы, навастрыць на тачыле тапор ці нож, назубіць серп, падкаваць каня — усё гэта і шмат што іншае, — была яго работа.

Я вельмі любіў хадзіць у кузню — «памагаць бацьку». Залазіў на высокі, усыпаны дробным вуголлем памост пры бакавой сцяне, над якім быў прымацаваны кавальскі мех, і садзіўся каля паддувала. Калі бацька казаў мне «паддуваць», я браўся за падвешаную над мехам і злучаную з ім папярочную палку, цягнуў яе на сябе, зверху ўніз, і з вузкай адтуліны меха шугаў пругкі «вецер», які да белага агню раздуваў падкладзеную на жар у горне кучку буйнога чорнага вугалю. Тады бацька адзяваў доўгія, да чарнаты закурадымленыя скураныя рукавіцы, браў вялізнымі абцугамі жалязяку і падносіў яе пад агонь. Калі жалязяка так напальвалася, што рабілася аж белая, бацька бяжком нёс яе, трымаючы ў левай руцэ, на кавадла, а правай браў вялікі молат і з размаху гахаў па гэтай жалязяцы, увесь час пакручваючы яе з боку на бок. Буйныя і яркія іскры ляцелі тады з-пад молата ва ўсе бакі кузні, сягаючы да бляшанага даху (столі там не было) і да самых аддаленых куткоў. Спачатку я баяўся гэтых іскраў, баяўся, што яны могуць апячы мяне і запаліць адзежу, а то і саму кузню. Але ападаючы, іскры тут жа гаслі, ні за што не зачапіўшыся. Мо яны былі «без агню»? І я ўжо не баяўся іх, а з нецярпеннем чакаў, калі яны, нібы вогненныя пчолы, ізноў паляцяць імклівымі раямі з-пад бацькавага молата.

Цікава было мне глядзець таксама, як бацька, расплюскаўшы на кавадле сваю жалязяку, апускаў яе ў карыта з вадой, адкуль з шыпеннем выбухала белая пара, што адразу

запаўняла ўсю кузню, і ў той пары хвіліны дзве ці тры нічога не было відаць.

І яшчэ вабіла мяне ў кузні тачыла — вялікае, добра адшліфаванае каменнае кола, праз якое ў сярэдзіне быў прасаджаны жалезны прэнт з загнутымі на канцах ручкамі. На гэтым прэнце кола трымалася ў тым прадаўгаватым карыце, дастаючы сваім нізам да вады. Хто-небудзь круціў ручкай тачыла, што ўвесь час змачвалася ўнізе вадой, а другі прыкладваў да яго зверху ці збоку тапор ці нож. «Ж-ж-жык, ж-ж-жык, ж-ж-жык!» — і яны наточваліся да бляску. Калі бацька даваў мне што натачыць, я быў на сёмым небе!

У гэты міжваенны час я не помню, каб што мяне хоць раз засмуціла. Усё ішлося добра ў нашай немалой цяпер сям'і. Бо з намі быў бацька.

Але ў свеце, праўда, далёка ад нас грымела ўжо новая вайна. Пра яе ў Зялёнай Дуброве, мусіць, ведалі не шмат: радыё ж тады ў нас не было. Дуброўцы займаліся сваім: мала хто з кім недзе нешта не падзяліў! Ды зусім нечакана полымя далёкай вайны дакацілася і да нас, зырка палыхнула і ў вокны нашай хаты.

Той ясны нядзельны дзень

У ясны нядзельны дзень 22 чэрвеня 1941 года ў Зялёнай Дуброве, у Галляшовай хаце, спраўлялі радзіны дачкі Анціка Цвіркі — Зіны. Адтуль падгулялыя госці з песнямі і музыкай, весела прытанцоўваючы, пакіравалі ўсёй грамадой пад калгасны клуб — дом раскулачанага Андрэя Цвіркі.

У клубе, дзе да гэтага вялавата парыпвала гармонь ды бумкаў барабан, Анцікавы госці, пацясняючы іншых, з ходу пусціліся ў скокі. Клуб адразу ажыў, завірыў у віхурыстым танцы. Адна расчырванелая цётка, сарваўшы з галавы хустку і размахваючы ёю, у такт разухабістай музыцы, як з рукава, сыпала ў скоках заліхвацкімі прыпеўкамі. Пра Лявоніху, якую Лявон палюбіў і якой чаравічкі купіў, пра тое, як Лявоніха, душа ласкавая, чаравічкамі палясківала. Здаецца, я ўпершыню пачуў тады гэтую жыццярадасную музыку, убачыў ва ўсёй красе гэты разгульны танец. Падхопленыя ім, нібы віхрам, мы, малыя засцянковыя падшыванцы, таксама кінуліся таўчыся з дарослымі. Потым проста насіліся між танцорамі, хаваючыся за імі і ловячы адзін аднаго — такая сама сабой зладзілася гульня.

Здаволіўшыся ёю, мы пабеглі шукаць якога цікавейшага занятку на вуліцы. Але яго гэтым разам не знаходзілася. Мусіць, таму што было ўжо за паўдня і вельмі прыпякала гарачае летняе сонца, ад якога хацелася схавацца дзе-небудзь у цень, у халадок.

Тут мне ўспомнілася акно ў бакавой сцяне клуба. Яшчэ раней я змеціў, як пырхалі ў ім з-пад ліштвіны вераб’і: ага — там гняздо! У мяне свярбелі рукі папароць яго. Надта ж хацелася патрымаць у руках гладзенькія рабенькія яечкі. За вераб’інае гняздо, я ведаў, на мяне ніхто не накрычыць: верабейкі ў нас чамусьці былі не ў пашане. Гэта ластаўчына гняздо ніхто з малых не адважваўся спорваць: у таго, хто гэта ўчыніць, увесь твар, ведаў кожны, абсыпле рабаціннем.

Аднаму залезці на акно наўрад ці ўдалося б. Падсадзіць і прытрымаць мяне падахвоціўся мой хаўруснік — не помню ўжо, хто гэта быў канкрэтна. Ухапіўшыся з яго падмогай за нейкі выступ акна і паставіўшы адну нагу на хісткі плячук хаўрусніка, а другой чапляючыся за пазы між бярвёнамі сцяны, я пачаў падсаджваць пад ліштвіну руку. Ого — далёка ўплішчылі сваё гняздо верабейкі! Па самы локаць прасунуў я туды руку, ды толькі кончыкамі пальцаў паслізгаў па мякенькім злямчаным пер’і: пачаў прыладжвацца, каб далей працягнуць руку і ўхапіць за касмыль гнязда. Ды мае натугі перапыніў нязвычна часты конскі тупат на Лядоўскай дарозе. Павярнуўшы туды галаву, я ўбачыў конніка, што галопам ляцеў у Дуброву. Гэта было ўжо нешта больш цікавае, чым вераб’інае гняздо! Я мігам саскочыў з акна і выбег на вуліцу. Коннік як ляцеў, так і стаў, нібы ўкопаны, каля клуба.

— Вайна!

Адно толькі гэтае слова і ўлавіла тады маё вуха.

Саскочыўшы з каня, незнаёмы чалавек (як відаць, з сельсавета) адразу ж падаўся ў клуб, адкуль даносілася развясёлае гранне гармоні, глухое буханне барабана ды гопанне аб падлогу ног танцораў.

Праз хвіліну там усё сціхла. З дзвярэй пасыпалі людзі. На хаду зашпільваючы свае кофты ды камізэлькі, засцянкоўцы заспяшаліся дадому. Твары ва ўсіх былі разгубленыя, устрывожаныя.

Ну, а нас, дзяцей, слова «вайна» не толькі не спужала, а нават узрадавала: гэта ж цяпер будзе нешта вельмі цікавае! Мы беглі па апусцелай вуліцы і, абсыпаючы адзін аднаго жменямі пяску, весела крычалі: «Вайна! Вайна! Вайна!»

А ўвечар (ці мо другім вечарам?) у нашай хаце сабраліся за злучанымі і накрытымі сталамі ўсе тыя, хто атрымаў позву ад ваенкамата, і хто іх праводзіў. Мужчыны, каб падвесяліць сябе, кулялі чаркамі гарэлку, ім памагалі каторыя з жанчын. Гаманілі, спрачаліся. Усе хацелі верыць, што гэта будзе нядоўгая вайна, што скора немцаў патураць назад. Ну, а падпіўшы, і заспявалі. Маёй сястры Валі запомнілася, што спявалі песню «Если за-

втра война...», толькі перакручаную на жартоўны лад: «Если завтра война, мы забьём кабана...» Якія былі далей словы, яна не запомніла.

Самога развітання з бацькам, якога, не ўважаючы на мнагадзетнасць, і гэтым разам не абмінулі, я зноў жа не запомніў: мусіць, мы, дзеці, тады спалі, бо мабілізаваных дуброўцаў адвозілі вельмі рана — яшчэ на досвітку.

Везлі іх на двух падводах. «Вазніцамі» былі мае дзядзькі — падлеткі Іван (мацерын брат) і Федзя (бацькаў брат). Адвезлі іх у Слуцк.

Мы зноў асталіся без бацькі.

Нямецкія самалёты

Вельмі напалохалі нас першыя нямецкія самалёты. Убачыўшы іх у небе, маці ў жаху ўхапіла з ложка пасцілкі ды падушкі і, гукнуўшы ўсіх нас, кінулася за вуліцу, дзе былі нашы агароды. Там, пад вялікімі межавымі ліпамі, яна разаслала на траве пасцілкі, паклала на іх падушкі і загадала ўсім нам сядзець тут і нікуды не адбягацца.

Самалёты з незвычайнымі чорнымі крыжамі на крылах — адразу па некалькі — ішлі і ішлі над намі. Ішлі хутка, з вострым металічным гудам. Калі яны праляталі над намі, я міжволі ўгінаў галаву ў плечы: мусіць жа яны ўгледзелі нас і зараз пачнуць скідваць бомбы. Ды нямецкія самалёты, ведама ж, і не думалі нас бамбіць: што ім наш лясны засценак з бабамі і дзецьмі?

Зразумела гэта і маці, і пад вечар, забраўшы пасцілкі з падушкамі, мы вярнуліся ў хату. У мяне адлягло ад сэрца: небяспека мінавала. Але ў той жа час я шкадаваў, што мы так і не заначавалі ў полі, пад ліпамі, на вольнай волі. Як жа гэта было б цікава — спаць пад адкрытым небам, пад зорамі!

Акружэнцы

Пра разгром і адступленне Чырвонай Арміі на пачатку вайны, пра акружэнне цэлых армейскіх часцей шмат пісалася і пішацца ў друку. Хвалі гэтых трагічных падзей дакачваліся і да нашай, далёкай ад вялікіх дарог Зялёнай Дубровы.

Помню, сярод дня зайшла ў нашу хату цётка Анця (нашы сядзібы адгароджваліся адна ад адной агульным плотам), прысела каля кухоннага стала і шэптам (бо, як і ўсе ў нас, была напужана нядаўным энкавэдысцкім хапуном) пачала расказваць, як раніцай, яшчэ на досвітку, паявіліся на калгаснай ферме, дзе яна рабіла, нашы салдаты і кінуліся хапаць ды есці звараную

ёю для свіней і патоўчаную ўжо секачом бульбу з лупінамі, а калі адыходзілі, паназапіхвалі яе ў кішэні і за пазухі.

Тады нямала іх прабіралася нашымі лясамі. То там, то сям дуброўцы знаходзілі ў лесе вінтоўкі, процівагазы. Згаладалым, здарожаным акружэнцам былі яны без патрэбы. Я таксама бегаў у лес з сябрукамі шукаць процівагазаў. З іх мы рабілі вельмі хвацкія рагаткі. Жоўтая тоненькая рызіна процівагазаў ах як добра расцягвалася! Мы рэзалі яе на роўныя палоскі і прывязвалі на свае рагаткі-рагулькі. Калі я расцягваў такую рагатку, рука з заціснутым у рызіне каменьчыкам далёка адыходзіла назад. Ну, сцеражыцеся цяпер, вераб'і ды сарокі!

Неўзабаве я сам убачыў акружэнцаў. Спачатку пачуў гул машыны на Концы, нашай шляхавой дарозе, што праходзіць паўз Зялёную Дуброву. Машыны тады былі вялікай рэдкасцю, і я з сябрукамі пабег глядзець. З боку Фаліч ішла на Дрычын звычайная савецкая «палутарка». Барты яе былі густа паабтыканы зялёнымі бярозкамі — для маскіроўкі. Між імі сядзелі «нашы» — чырвонаармейцы, цэлы кузаў салдат з рубінавымі зорачкамі на пілотках. Толькі мы падбеглі да месца, дзе яна праходзіла, як ззаду яе забахалі стрэлы. Чырвонаармейцы папрыгіналіся і наставілі туды свае доўгія вінтоўкі. Мы, як спужаныя вераб'і, шугнулі назад, у засценак. І ўжо адтуль глядзелі, як, прыбавіўшы ходу, адстрэльваліся нашы ад нябачных нам немцаў. Машына праскочыла паўз Зялёную Дуброву і, не сунімаючыся, памчала далей, відаць, у Дрычын, каля якога праходзіла асіповіцка-шышчыцкая дарога-гравейка.

«Лохін-балохін, аддай маю рызіну!»

Вырываючыся з акружэння, паўз Зялёную Дуброву лясамі праходзіла нейкае вялікае вайсковае падраздзяленне. Казалі, за другім канцом нашага засценка лес тады проста кішэў чырвонаармейцамі.

Мусіць, вялікаму войску схавацца, хай сабе і ў лясах, было не проста, і яго заўважыў нямецкі самалёт. Знізіўшыся, ён пачаў «паліваць» адступленцаў з кулямёта. Мой сябра Жорж Дубовік, які жыў у тым канцы, расказваў, што самалёт так страшна гуў і так страляў, што ён схаваўся пад лаўку ў сваёй хаце. Кружыў самалёт над Гусінай балацінай, то адлятаючы, то зноў варочаючыся назад, і так нізка, што чырвонаармейцы пачалі з усіх бакоў страляць па ім. І такі падбілі.

Нямецкія лётчыкі пасадзілі свой самалёт за Кляновай градой, на вялікую імшарыну, што завецца ў нас Папова. Відаць,

думалі, што гэта поле. Самалёт як сеў, так і ўгруз сваімі коламі ў балота. Лётчыкі — іх было двое, прытым адзін паранены — кінулі самалёт і падаліся лесам пад станцыю Фалічы — мусіць, мерыліся, пераадзеўшыся ў цывільнае, сесці там на які цягнік і ўцячы. Чакаючы яго, схаваліся ў будцы абходчыка. Ды тут падаспелі акружэнцы, якія заўважылі немцаў і пачалі страляць па будцы. Пасля нядоўгай перастрэлкі абодва нямецкія лётчыкі былі забіты.

Самалёт на Паповым адразу прывабіў да сябе дуброўцаў. Найперш, ведама ж, увішных падлеткаў, якія шмат чаго знайшлі ў ім цікавага. Карповічавы хлопцы, казалі, ухапілі тады цэлы парашут. А гэта ж шоўк! У Зялёнай Дуброве, што адзявалася да вайны амаль выключна ў палатнянае, шчасцем было прыдбаць які крамны паркалік ці корт, а тут гэтакая раскоша — шоўк! Помню, і маёй мацеры Карповічыха абяцала адрэзаць які шмат, але потым перадумала: мусіць, пабаялася, што пойдзе пагалоска пра рабаванне нямецкага самалёта і за гэта яшчэ чаго добрага прыйдзецца адказваць. Ну, а хтосьці з Жыдовічавых ці Бардзіных старэйшых хлопцаў разжыліся ў самалёце іншым — двума ці трыма самалётнымі кулямётамі! У тых кулямётаў па абодвух баках былі прымацаваны дыскі для патронаў — іх хлопцы празвалі «яйцамі». Сваю знаходку падлеткі схавалі ў дуплах дубоў на Самшыне. Потым кулямёты знайшлі партызаны.

Праз той самалёт мой зялёнадуброўскі сусед, цяпер нябожчык Ян Шыкер займеў нават адмысловую мянушку.

Падаўся ён аднаго разу пад самалёт, каб што-небудзь там прыдбаць. На падыходзе згледзеў, што двое ці трое хлопцаў ужо капошацца ў кабінцы. Апярэдзілі! Трэба адпужнуць! Прыкінуцца немцам. Кустамі, кустамі — падкраўся Ян бліжэй да самалёта і раптам на ўвесь голас загергетаў «па-нямецку»:

— Лохін-балохін, аддай маю рызіну!

Хлопцаў як ветрам здула з самалёта. Пачуўшы «нямецкую» гаворку, яны так залапацелі па балоце, так затрашчалі па лазняках, што Ян сам перапалохаўся і кінуўся ўцякаць услед за імі: падумаў, што і праўда падышлі пад свой самалёт немцы.

З таго часу дуброўцы за вочы, а то часам і ў вочы, так і звалі Яна Шыкера — Лохін-Балохін. А паўней — Лохін-Балохін, Аддай Маю Рызіну!

Ведама ж, вельмі карцела пабываць у нямецкім самалёце і такім малым падшыванцам, як я. Балазе мы яшчэ ніякага самалёта не бачылі зблізку, не толькі нямецкага. Мне ўдалося дапасці да яго толькі ў канцы зімы, калі пачаў раставаць снег.

Завялі мяне туды больш увішныя хаўруснікі, якія ўжо там пабывалі.

О колькі ўбачыў я ў вялікай самалётнай кабінцы шматкаляровых кнопак, пласцінак, бляшак! Паспрабаваў разам з хлопцамі адарваць што-небудзь ці адкруціць — не, усё было ўвінчана, уціснута капітальна! Тое, што лёгка адкручвалася ці адкалупілівалася, ужо даўно павыдзіралі ранейшыя налётнікі. Як ні хацелася прынесці дадому якіх цацак, нічога мне не ўдалося там здабыць. Суцяшала толькі нас, малых, тое, што мы змаглі ўсё ж наадломваць кавалкаў самалётнай абшыўкі. Дагэтуль яе прыносілі нам старэйшыя хлопцы. Мы клалі такія кавалкі на раскладзены дзе-небудзь за сядзібамі, далей ад хат і хлявоў агонь. Калі кавалак самалётнай абшыўкі пачынаў плавіцца, мы барзджэй выхоплівалі яго якой лапаткай з агню і ўскідвалі ўверх — атрымліваўся вялікі сноп яркіх агнёў. Асабліва ўражліва было ад яго вечарам, калі цямнела. Праўдзівы салют! А яшчэ мы клалі расплаўлены кавалак на якое ўзвышэнне на зямлі, узлівалі з бляшанкі ваду, і ён зырка ўспыхваў. Тады хто-небудзь з нас біў па ім з усяго маху калом — атрымліваўся аглушальны выбух.

Асабліва любілі забаўляцца такім бабаханнем пастухі.

Калі быў яшчэ малы мой сын, ён папрасіў мяне звазіць і яго пад той самалёт, пра які я не раз яму расказваў. Але мы яго ўжо не знайшлі: відаць, самалёт засмактала балота, якое пасля асушылі. На тым месцы была цяпер дзялянка тарфяніку лесніка Флёркі Паўловіча. На ёй якраз кусцілася бульба. Каб адпужваць ад яе дзікоў, Флёрка абнёс дзялянку дротам, на якім скрозь паначэпліваў розных бляшанак ды жалязяк, што асталіся ад таго самалёта. Асобныя самалётныя часткі, якія выворваліся плугам, гаспадар дзялянкі адкідаў у кусты. Некалькі з іх мы дасталі з кустоў і прывезлі дадому — на памятку.

Першыя немцы

Недзе ў тыя дні дапалі ў Зялёную Дуброву і першыя немцы.

Я чагосьці забавіўся ў другім канцы засценка, у Толевай бабуні. У нас былі дзве бабуні. І абедзве — Гэлі. Каб адрозніваць іх, адну з іх, мацерыну матку, мы, дзеці, называлі Толевай бабуняй — імем яе апошняга сына, усяго на два гады старэйшага за мяне. Другую ж — бацькаву матку — клікалі Казінай бабуняй, у якой жыла яе асірацелая ўнучка Казя, таксама старэйшая за мяне на два гады.

Я быў у бабунінай хаце, калі зусім блізка, з боку школы, што стаяла ў канцы засценка, пачулася страляніна. На вуліцы,

паўз сцены хаты, засвісталі кулі. Усе мы — бабуня, адна з цётак і я з Толем — леглі на падлогу: не помню, хто так скамандаваў. Праўда, страляніна як пачалася, так адразу і сціхла. Мне закарцела бегчы дадому, і мы з бабуняй выйшлі на двор. Ды тут — зноў страляюць! «Фіў-фіў-фіў!» — засвісталі каля самых маіх вушэй кулі. Бабуня з крыкам «Лажыся!» прыгнула мяне рукой долу і сама неяк смешна распласталася пасярод двара. Я лёг жыватом на скапычаны авечкамі ды кароваю дол, уткнуўся носам у іх сляды.

Калі страляніна зусім сціхла, мы падняліся. Я выбег на вуліцу — нідзе нікога. Не раздумваючы, памчаўся дадому, у свой канец.

Каля двара Гуткоўскіх пад ліпай раптам убачыў з дзесятак асядланых коней, а пры іх — людзей у вайсковай форме з нейкімі чорнымі аўтаматамі на грудзях. Я паспакайнеў: вайскоўцы ж, калі што, абароняць. Таму сцішыў свой бег, памалу пайшоў другім, правым бокам вуліцы, з цікавасцю разглядваючы салдат з іх гладкімі сытымі коньмі. І тут з таго канца засценка, адкуль я бег, зноў пачалі страляць, каля мяне зноў заціўкалі кулі. Вайскоўцы нешта крыкнулі на коней, і тыя — вось дык дзіва! — падкурчылі ногі і мігам палеглі на зямлю. Самі ж салдаты схаваліся за коньмі, паклалі на іх спіны аўтаматы і, лежачы, застрачылі ў адказ. Я куляй рвануўся адсюль дадому. І толькі калі ўбег у хату, падумаў: чаму ў тых вайскоўцаў нейкая зялёная, не такая, як бачыў раней у чырвонаармейцаў, форма? Аказваецца, былі гэта зусім не нашы салдаты, а немцы!

Відаць, іх заўважылі чырвонаармейцы, што недзе праходзілі каля Зялёнай Дубровы (ці мо часова прыпыніліся на адпачынак у школе — яна ж стаяла пры лесе). Ды было іх, мусіць, не многа, бо яны толькі папужалі немцаў і больш іх не чапалі.

Казалі, быў гэта нейкі разведвальны нямецкі атрад. Хадзілі чуткі, што яго нібыта падлавілі-такі недзе пад Старымі Дарогамі нашы і ўсіх пабілі.

Другая сустрэча з немцамі

Я загарэўся быў рыбацтвам. На нашым возеры Скачальскім нехта даў мне ненадоўга сваю вуду — з нанізаным на кручок чарвяком. Закінуўшы, я стаяў на беразе, не спускаючы вачэй з паплаўка. Ды ён хоць бы варухнуўся на азёрнай гладзі. Я пачаў ужо губляць надзею што-небудзь злавіць, як раптам паплавок уздрыгнуў і — неяк наўкос — імгненна пайшоў пад ваду. Я ўскінуў пацяжэлую вуду, і перад маімі вачамі бліснуў ні з чым не параўнанымі вясёлкавымі плаўнікамі акунь! Мяне ахапіла

няведамая дагэтуль радасць: я злавіў рыбу! Акунь шлёпнуўся пры самым беразе ў траву, заскакаў, забіў хвастом. Я схапіў яго дрыготкімі рукамі, прыціснуў да жывата і пачаў ліхаманкава адчапляць кручок. Толькі выбавіў яго з цвёрдага абадка рыбінай губы, як акунь крутнуўся ў руках і — бултых у ваду! Толькі хвастом вільнуў! Нібы памахаў мне ім на развітанне.

Больш лавіць мне тады не выпала, бо ў мяне забралі вуду. Але мяне ўжо ахапіў рыбацкі запал. Таму адразу ж памчаў дадому — рабіць сабе вуду.

Вудзільна я лёгка выразаў у лесе з тонкай бярозкі. Цяжэй было з жылкай. Усе ў нас рабілі яе з конскага воласу. Я пачаў прыкідваць, з якога каня мне яго вырваць. Каб не павыбіваў зубы. Запыніўся на сівой калгаснай кабыле-вадавозе, што вечна драмала: была старая, са слязлівымі вачамі. Хадзіла яна ў калгасным двары-загарадцы. Я падышоў пад яе спераду і, пагладжваючы, спярша па мысе, а потым па шыі, па рабрыстым баку, па клубе, неўпрыкмет падкраўся к хвасту. Кабыла памахвала ім, адбіваючыся ад аваднёў, і я, стоячы збоку, злавіў хвост. Трымаючы яго левай рукой, каб яна не махала ім, я правай выбраў даўжэйшую валасіну і тузануў за яе. Валасіна на дзіва лёгка вырвалася, а кабыла і не думала брыкацца. Я адарваў яшчэ дзве ці тры валасіны і пайшоў звязваць з іх жылку. Кручок зрабіў з іголкі, да чырвані напаліўшы яе на агні і загнуўшы абцугамі кончык. Паплавок выразаў, як і ўсе ў нас, з хваёвай кары. Для грузіла раздабыў у сябрукоў кавалачак волава, які заціснуў абцугамі за волас-жылку паверх кручка. Усё — вуда гатова!

Аставалася накапаць чарвякоў. На падворку і ў агародзе іх дарэмна было шукаць: самае лета, спякота, усе яны ў гэтую пару глыбока ў зямлі.

Мне параілі схадзіць на луг, за агароды: там іх можна колькі хочаш накапаць у купінах. Купіны гэтыя я ведаў. Яны былі не зусім купіны — круглыя, утравелыя стаўбункі зямлі, мусіць, вывернутай некалі кратамі. Калі раскапаць такую купіну, пад ёй заварушацца-закруцяцца невялічкія чырвоныя чарвякі — самы раз для рыбы. Я накапаў іх лапатай у тых купінах паўбляшанкі. Ну ж і налаўлю на іх рыбы!

Я ішоў дадому подбегам: так хацелася барзджэй паджгаць на возера.

Ды калі наблізіўся да свайго агарода, аж прысеў ад сполаху: па вуліцы ехалі на веласіпедах немцы! І не два, не тры — усю вуліцу запоўнілі нямецкія веласіпедысты! Толькі мільгалі, паблісkваючы на сонцы, спіцы веласіпедных колаў. Наша хата стаяла за вуліцай, і я, прыгнуўшыся, падбег пад межавую ліпу,

схаваўся за камель і крадком назіраў за немцамі. А яны ўсё ехалі і ехалі на сваіх блішчастых веласіпедах.

Толькі калі вуліца канчаткова апусцела, я памалу, усё яшчэ крадучыся, падышоў пад нашы засаўкі. Немцаў ужо нідзе не было відаць, і я пабег цераз вуліцу дадому.

Убачыўшы ў маіх руках бляшанку з чарвякамі, маці строга паківала перада мной пальцам:

— І не ўздумай ісці на возера! Бачыш, што робіцца. Сядзі дома і не рыпайся! Вайна ж.

Я не пярэчыў: разумеў, што ў такі час лепш трымацца сваёй хаты, свайго засценка. І хоць немцы толькі праехалі па Дуброве, не спыняючыся, я не без шкадавання выкінуў чэрві курам, а вуду паставіў падалей у сенцах.

Сабачы хлеб

Немцы атайбаваліся на недалёкай ад нас чыгуначнай станцыі, або раз’ездзе — Фалічы. Яны зрабілі там свой гарнізон: ясна, дбалі, каб спраўна хадзілі іхныя «цугі». У процілежным ад Зялёнай Дубровы баку, у Дрычыне зладзілі воласць — сваю ўладу.

Наш калгас, які называўся «Чырвоная Дуброва», немцы з сваім прыходам не распусцілі. Толькі назвалі яго іначай — абшчына. Старшыня калгаса — ім быў Уладзік Парахня — зрабіўся цяпер кіраўніком абшчыны.

Узяўшы Зялёную Дуброву пад сваю апеку, немцы глядзелі тут за парадкам. Адразу ж пачалі паяўляцца ў нас іх паўнамоцнікі з воласці.

Запомнілі дуброўцы паліцая Пекура. Прыязджаў ён сюды з Дрычына як гаспадар. Любіў пагуляць, хадзіў на вечарынкі і вячоркі. Мая цётка Волька расказвала, што ён танцаваў на вуліцы і прыпяваў: «Дзякуй Гітлеру многа раз, што прапала савецкая ўласць!»

Наведваўся ў Зялёную Дуброву і валасны пісар Брага. Вадзя Дубовік, які потым стаў партызанам, а пасля вайны пайшоў па журналісцкай лініі, зрабіўшыся шматгадовым выкладчыкам на журфаку БДУ, яшчэ нядаўна расказваў мне, як гэты Брага лупцаваў бізуном за нешта Ясіху — Зосю Цвірку, палажыўшы яе на калодзе, што ляжала на вуліцы.

— Ты што робіш? — хацеў заступіцца за жанчыну Вадзя, які разам з Брагам вучыўся перад вайной у Крамку, у дзесяцігодцы (туды, за 8 ці 9 кіламетраў хадзілі ў школу і дуброўцы).

— Маўчы, бо і табе дам, — агрызнуўся Брага, не пераставочы біць жанчыну.

Брага, відаць, навучыўся так караць людзей ад немцаў: бізун ці шомпал быў іх першы сродак для гэтага.

Вялікі розгалас прайшоў па Зялёнай Дуброве, калі немцы прыязджалі, здаецца, з Фаліч, караць «злодзеяў» — Сцяпана Цвірку, Антосіху (жонку Антося Цвіркі) і Матусэвічыху (жонку Матусэвіча Прузю): яны ўзялі з абшчыннага канца па кашу бульбы. Нехта данёс пра гэта немцам, і от яны, прыехаўшы, загадалі вынесці на вуліцу зэдаль, па чарзе клалі на яго затрыманых і, агаліўшы задніцу, кожнаму прылюдна адлічылі па дваццаць пяць бізуноў: айн, цвай, драй… і г. д. Такім спосабам уводзілі яны нямецкі парадак.

Наязджалі ў Зялёную Дуброву немцы часцей на машынах ці на матацыклах у поўным узбраенні. Спачатку яны паяўляліся ў тым канцы засценка. Калі нехта, апавяшчаючы пра іх, у сполаху крычаў на вуліцы «Немцы!», мы, дзеці, стрымгалоў ляцелі хавацца на печ — адзіную сваю крэпасць. Ну, а наша маці, пачуўшы той крык пра немцаў, так пужалася, што яе, як сама потым расказвала, тут жа праймаў дрыстун, і яна бегла за хлеў: «Не ведаю, адкуль у мяне тады што й бралася».

Аднаго дня я забег нечага да Толевай бабуні. Бабуня стаяла пасярод хаты са сваёй стрэчнай сястрой Сашай, якую ўсе ў нас звалі Жыдовічыха. Раз за разам божкаючы, абедзве пра нешта размаўлялі. Жыла Жыдовічыха з дзецьмі насупраць бабунінай хаты, цераз вуліцу. Яна часта забягала сюды пагаманіць пра тое-сёе. Але цяпер жанчыны гаманілі не проста так — яны былі нечым моцна ўзрушаны. Я прыслухаўся да іхнай гаворкі. «Зыгма», «Зыгма» — толькі і чулася мне ад іх гэтае слова. Скора я зразумеў: прыязджалі са Старых Дарог немцы і забралі Зыгму Жыдовіча.

Зыгма — родны брат Жыдовічышынага гаспадара. У час калектывізацыі Зыгму з маткай Магдаленай (бацькі ўжо не было ў жывых) раскулачылі і саслалі недзе аж на залатыя прыіскі. Праз дзесяць гадоў яны вярнуліся без права жыць у Зялёнай Дуброве. Маці паехала недзе да замужняй дачкі, а сын Зыгма — на Украіну. Калі прыйшлі туды немцы, яны загадалі яму ісці ў паліцыю. Ды служыць чужакам Зыгма не хацеў. Зразумеўшы, што ад яго не адчэпяцца, ён уцёк з Украіны дадому, у сваю Зялёную Дуброву. Толькі і ў гэтым лясным кутку не знайшоў ён спакою.

Удаў Зыгму немцам Стэўскі. Гэта была вельмі злавесная постаць у Зялёнай Дуброве — Стэўскі. Прыбіўся ён сюды аднекуль з-за Дараганава. Прыстаў да адной дуброўскай дзеўкі ў прымы і пусціў тут свае карані, прыдбаўшы з жонкай цэлую печ дзяцей.

Асабліва «выславіўся» Стэўскі ў яжоўшчыну. Яго зяць служыў у Старых Дарогах у НКВД. Той і даручыў яму вельмі незвычайную, але затое даволі «грашовую» работу: вышукваць у Зялёнай Дуброве ворагаў савецкай улады. Стэўскі з ахвотай узяўся за яе: за кожнага ж выкрытага «ворага» плацілі ці то 50, ці то 100 рублёў.

Энкавэдысцкі «працаўнік» намячаў кандыдатуры для «здачы» ў НКВД, найперш, вядома, з тых дуброўцаў, якія яму нечым не дагадзілі ці проста не падабаліся, падбіраў на іх «кампрамат», страчыў данос і, падшукаўшы яшчэ дваіх падпісантаў, пасылаў ці адносіў на вядомы яму адрас.

І от у нашу ціхую лясную Зялёную Дуброву пачала начамі залятаць ніколі дагэтуль не бачаная, жахлівая людажэрная птушка — «чорны воран». Пасля яе раніцай вёска гула як разварушаны вулей. Са здзіўленнем і разгубленасцю дазнаваліся людзі, што НКВД забрала таго і таго… Плач, галашэнні, праклёны раздзіралі наш зацішны засценак. Не магу сабе ўявіць, як слухаў усё гэта Стэўскі, які, зрэшты, сам прыходзіў з энкавэдыстамі арыштоўваць дуброўцаў. І як слухалі галасы людской бяды іншыя падпісанты, што складалі сабою неаспрэчную «тройку».

У нашай невялікай вёсцы, у якой было ў 30-я гады недзе каля 70 двароў, энкавэдысцкі «хапун» загроб больш за два дзесяткі чалавек. Абсалютна ні ў чым не вінаватых.

Сярод забраных быў нават сам старшыня калгаса, родны брат Толевай бабуні Іван Дубовік. Гэта асабліва здзівіла людзей, бо ён паказаў сябе як вялікі энтузіяст калгаснага руху, апантаны камуніст. Іван Дубовік выдатна арганізаваў работу ў калгасе. Ён зрабіў так, каб чалавек, які добра працуе, і зарабляў па-належнаму. Пры ім на работу людзі хадзілі з песнямі. Сам ён заўсёды быў уперадзе, араў і касіў разам з усімі. Дуброўцы вельмі паважалі яго. Толькі не Стэўскі, якому Іван як бы перайшоў дарогу.

А было так. Іван Дубовік, арганізаваўшы ў Зялёнай Дуброве калгас і паставіўшы яго на ногі, паехаў у Гомель давучвацца ў нейкім тэхнікуме, у які паступіў яшчэ да калгасаў. На яго месца ў калгасе «Чырвоная Дуброва» паставілі Стэўскага. Але дуброўцы за нешта не ўзлюбілі новага старшыню. Выйшаўшы аднаго разу на сенакос, яны паселі гуртам на ўскрайку калгаснага луга і пастанавілі скінуць Стэўскага з старшынства ды вярнуць назад Івана Дубовіка. От так проста на пачатку калгаснікі выбіралі свайго кіраўніка. Я ўпэўнены, каб такая дэмакратыя існавала і пасля, калгасы не былі б даведзены да такога бядотнага становішча, у якім яны апынуліся.

Стэўскі затаіў злосць і на Івана Дубовіка, і на ўсіх дуброўцаў. І от цяпер ён знайшоў добрую магчымасць паквітацца з сваімі недругамі. Ну і зноў ускочыць у старшынскае крэсла.

На Івана Дубовіка быў напісаны красамоўны данос. Быццам ён — польскі шпіён. Падстава: у Польшчы, гэта значыць у Заходняй Беларусі, жыве яго браценік Міхал Дубовік. Няважна, што той ужо тады сядзеў у польскай турме як член КПЗБ — хто там будзе разбірацца. Дарэчы, з турмы Міхала Дубовіка вызваліла ў 1939 годзе Чырвоная Армія, і ён стаў пасля дырэктарам аднаго з арганізаваных у Заходняй Беларусі саўгасаў. І от за «сувязь» з такім браценікам паплаціўся Іван Дубовік.

Яшчэ да калгасаў ён паказаў сябе як вельмі дзелавы чалавек і дбайны гаспадар. Бо хацеў жыць па-людску. Ажаніўшыся, найперш парупіўся пра жытло для сям'і. Ён нанова перабудаваў хату свайго бацькі, а майго прадзеда Мітрафана, якая суседнічала з нашай. Хата атрымалася прасторная, на дзве палавіны, з сенцамі. Апроч «парадных» дзвярэй гаспадар зрабіў яшчэ дзверы, што выходзілі адразу ў высаджаны ім сад. Бываючы тут з малых гадоў, я асабліва зайздросціў маім сваякам за гэтыя дзверы: толькі адчыні — і ты пад голлямі яблынь, сярод садовых кветак і птушынага шчэбету.

Бабунін брат быў вельмі «ідэйным» чалавекам. Як свае ўспрымаў ён усе бальшавіцкія лозунгі, новыя павевы часу. На ліштвах перабудаванага дома папрыбіваў замест нейкіх там «мяшчанскіх» галубоў акуратна выразаныя з дрэва вялікія пяціканцовыя зоры (калі прыйшлі немцы, іх давялося павырываць). Не па-традыцыйнаму назваў Іван Дубовік і сваіх дзяцей — Альфен, Стальвен (ясна, у чый гонар, яго яшчэ называлі ў нас Сільвестр або прасцей — Сальвэстар, памяншальнае — Сэля або Слава) і Сільфідзія, якая, каб не зламаўся язык, ператварылася ў Сальфіду.

Калі прыйшлі ўночы энкавэдысты са Стэўскім забіраць Івана Дубовіка, яго жонка Анця не магла стрымаць слёз. Сам жа гаспадар быў спакойны, бо добра ведаў, што за ім няма ніякіх грахоў, што, наадварот, ён паспяхова праводзіць у калгасе «лінію партыі», таму з усмешкай пачаў суцяшаць жонку і сказаў, што праз які дзень вернецца дадому — там жа разбяруцца ва ўсім. Старэйшы з дзяцей Альфен, які пайшоў ужо ў школу, у першы клас, папрасіў у бацькі купіць яму ў Старых Дарогах чытанку. Бацька, развітваючыся, сказаў сыну, што абавязкова купіць. «І сёння купляе», — успамінаючы пра гэта, кажа мне цяпер, у 2004 годзе, састарэлая ўжо Сальфіда. Яе маці, цётка Анця, ездзіла тады ў Старыя Дарогі даведацца пра свайго Івана. Але ў турму, куды яго пасадзілі, ёй не дазволілі прайсці. Толькі

выпадкова ўбачыла жанчына, як яго везлі з турмы ў машыне. Яна ледзьве пазнала яго: ён быў учарнелы, увесь збіты. Калі яна кінулася к машыне, Іван, убачыўшы яе, прылажыў пальцы к губам і паківаў ёй з боку ў бок галавой. Гэтым ён хацеў ёй сказаць, каб не прызнавалася, што яна — яго жонка. Баяўся за яе, за сваіх дзяцей. Пасля гэтай сустрэчы цётка Анця ніколі ўжо яго не бачыла. Так і звекавала ўдавою, выгадаваўшы траіх дзяцей.

Самы малодшы яе сын, мой равеснік і найпершы сябар Сэля (Стальвен-Сальвестар) пасля рэабілітацыі ў 1956 годзе бацькі дабіўся азнаямлення з ягонай справай у КДБ. Там яму сказалі, што Івана Дубовіка, беспадстаўна абвінаваціўшы ў шпіёнстве, расстралялі ў 1938 годзе, нібыта ў Курапатах. У справе Сэля знайшоў і бацькаў паляўнічы білет. Але білет яму не аддалі. Дазволілі толькі вырваць з яго і забраць фотакартку.

Тут дарэчы прыгадаць паляўніцтва бабунінага брата, а Сэлевага бацькі. У гэтым занятку, які быў для яго выдатным адпачынкам пасля ўсякіх турбот, ён таксама паказаў сваю апантаную, няўрымслівую натуру. Калі чым займацца, дык займацца з поўнай аддачай, а не праз пень-калоду — такое вырабілася ў яго правіла. Загарэўшыся паляўніцтвам, Іван Дубовік, вядома ж, вывучыў увесь дзядоўскі вопыт палявання на розную дзічыну і добра пакапаўся ў кнігах. Пачаў з сабак. У яго былі аж чатыры выдрэсіраваныя сабакі: Тарка — для палявання на качак, Палкан — на лісаў і ваўкоў, Палка і Нэра — на зайцоў і лісаў. Калі забралі гаспадара, яго сабакі бегалі па лесе і вылі, вылі.

У адзін з першых залётаў драпежны «чорны воран» схапіў і Іванавага браценіка, калгаснага рахункавода Юліка Дубовіка, бацьку майго равесніка і сябра Жоржа, з якім я заканчваў у Старых Дарогах дзесяцігодку. Да Юліка прыляпілася была мянушка Поп: бацька Ладымер Дубовік аддаваў яго некалі вучыцца ў духоўную семінарыю, якую сын чамусьці не закончыў. Быў Юлік сляпы на адно вока: пробаваў страляць з паляўнічага ружжа, нейкім чынам вылецеў з затвора патрон і папаў яму ў вока, якое тады ж і выцекла.

Абвінавацілі яго, як і Івана Дубовіка, у шпіёнстве на карысць Польшчы — усё за таго ж Міхала Дубовіка, агульнага іхнага браценіка, ваеўніка супроць польскіх паноў.

Жоржу было чатыры гады, калі забіралі яго бацьку. У яго памяці засталіся людзі ў доўгіх шынялях, што хадзілі ўночы па хаце. Чамусьці ўрэзаліся ў дзіцячую памяць блішчастыя гузікі на гэтых шынялях. А яшчэ тое, што энкавэдысты ботамі ступалі па раскіданых па падлозе кнігах. Запомнілася адна

вялікая кніга з шэрай вокладкай пад нагамі начных гасцей. Яна потым апынулася ў маленькай школьнай бібліятэцы — яе пазнаў там Жорж і, калі навучыўся, прачытаў на вокладцы прозвішча аўтара — Леў Талстой.

Пакідаў Юлік пецярых дзяцей — дачку Косцю, сыноў Валодзю, Ігнася, Жоржа і зусім маленькую Стэфку, якая тады спала ў калысцы. У адрозненне ад браценіка Івана, які збіраўся яшчэ вярнуцца, Юлік не спадзяваўся вырвацца з кіпцюроў НКВД. Ён не раз бачыў вывешаны на грамадскіх будынках плакат, дзе «яжовыя рукавіцы» так моцна сціскалі «ворагаў» савецкай улады, што з іх капала кроў. Добра разумеючы, як цяжка будзе яго жонцы Бардзі (Барбары) адной гадаваць гэтулькі дзяцей, ён на адыходзе пазрываў са сваіх зубоў залатыя каронкі і аддаў ёй: усё роўна ж энкавэдысты жывым яго не пакінуць. Так яно і сталася.

Незвычайнай была і гісторыя тых залатых каронак. У вайну даведаліся пра іх паліцаі. Яны ўварваліся ў Юлікаву хату, прыставілі к горлу цёткі Бардзі нож: аддай, іначай будзе кепска і табе, і дзецям. Мусіла аддаць Бардзя паліцаям тое няшчаснае золата, якое хавала на самы чорны дзень. Праз гадоў дзесяць пасля вайны старэйшая Юлікава дачка Косця, трапіўшы ў Старых Дарогах у бальніцу з нейкай хваробай, зусім нечакана апынулася ў адной палаце з жонкай старшага з тых паліцаяў, што адабралі залатыя каронкі ад бацькавых зубоў. Акурат такія каронкі ўбачыла Косця ў роце сваёй неспадзяванай палатнай суседкі. Ды вярнуць іх, вядома ж, было ўжо нельга.

З усіх забраных энкавэдыстамі дуброўцаў вярнуліся дадому Галляш Цвірка, Казімерыха (жонка памерлага раней Казімера Паўловіча), Анта Пілецкая, Бэрнусь Паўловіч і яшчэ некаторыя. Казалі, іх адпусцілі таму, што былі схоплены пазней — калі ўлады асудзілі і расстралялі галоўнага энкавэдыста Яжова, які быццам бы перастараўся ў рэпрэсіях.

Мне запомнілася вяртанне Галляша Цвіркі — браценіка майго дзеда Сымона. Не забуду тое радаснае ўзрушанне, з якім людзі перадавалі адзін аднаму гэтую ашаламляльную вестку «Галляш ідзе!» Як быццам Галляш варочаўся не з НКВД, а з таго свету. Ахоплены агульнай людской радасцю, разам з іншымі пабег на Конку сустракаць яшчэ не знаёмага мне Галляша і я. Галляш ішоў з Фаліч, з поезда. Ішоў доўга: быў кульгавы. Я ўпершыню тады і ўбачыў яго, невысокага, нейкага спакойнага і ціхага. Адна нага ў Галляша была сагнута ў калене пад прамым вуглом і не выпростваласяся. Каб лаўчэй на ёй ступаць, ён прывязаў брызентавым рамяньком пад абцас бацінка драўляную калодку і так чыкільгаў на ёй усе сем кі-

лометраў ад станцыі. Казалі, скалечыў ён так нагу, упусціўшы на калена тапор.

Забіралі яго нібыта за антысавецкую агітацыю: недзе неасцярожна сказаў пры людзях, што да калгасаў жылося ў Зялёнай Дуброве лепш.

Пілецкую і Казімерыху схапілі за тое, што адна з іх адмовілася ісці ў Дрычын, за сем кіламетраў, на выбары ў Вярхоўны ці які іншы савет, а другую — што малілася Богу і схіляла да веры ў яго іншых людзей.

Усіх іх на допытах, прымушаючы прызнацца ў сваёй віне, білі і катавалі. Пілецкай заганялі пад кіпці шаршаткі, прышчэмлівалі пальцы дзвярамі, ад чаго яна потым не магла прасці кудзелю і воўну. Яшчэ болей катавалі Казімерыху. Потым яна расказвала, што была ўжо блізка да таго, каб прызнаць усё, у чым я абвінавачвалі, хацела, каб хутчэй кончыліся нечалавечыя пакуты. Але душа балела за дзяцей, якіх пакінула дома: іх было ў яе пяцёра. Толькі дзеля іх яна вытрывала ўсё. Калі арыштаваных адпускалі дамоў, то вельмі строга наказвалі нікому «не разглашать» пра катаванні.

Астатнія дуброўцы — «шпіёны» і «дыверсанты» — ужо ніколі не вярнуліся ў свае сем'і. Ад іх ніхто не атрымаў нават вестачкі. Усе — як у ваду канулі.

Сястра Толевай бабуні (і Івана Дубовіка) Марыля, што жыла ў вёсцы Волашава (паміж Старымі Дарогамі і Слуцкам) яшчэ тады пераказала нашым расказ аднаго знаёмага лесніка. Ён на свае вочы бачыў, як энкавэдысты прывезлі ў лес цэлую машыну людзей. Далі па рыдлёўцы і загадалі капаць яму. Потым паставілі ўсіх на край ямы і пачалі страляць у патыліцы. Ляснік, стаіўшыся ў кусце, сядзеў ні жывы ні мёртвы. Баяўся нават паварушыцца. Толькі калі энкавэдысты, засыпаўшы яму, ад'ехалі, ён вылез з куста. Засыпаная яма, расказваў ён, яшчэ хадзіла як жывая, «дыхала».

А яшчэ хадзілі чуткі, што схопленых людзей энкавэдысты везлі недзе за Шчыткавічы, што кіламетраў дваццаць ад нас, і там расстрэльвалі на лясной палянцы, а на засыпаных ямах садзілі маленькія хвойкі — каб і знаку не асталося ад іхнага злачынства.

Загубленыя такім чынам людзі былі ў самым росквіце сіл, маладыя і здаровыя. Мяркуючы па нашай вёсцы, бальшыня з іх пакідала свае сем'і з малымі дзецьмі. Невыпадкова, мусіць, і бальшыня маіх сяброў і хаўруснікаў у маленстве ды і пасля — былі дзеці «ворагаў народа».

Па даносу Стэўскага ў 1937 годзе ўзялі энкавэдысты і Антося Жыдовіча. Мусіць, чакала б тое і Зыгму, калі б яго яшчэ раней не выслалі ў Сібір як кулака.

Цяпер, варочаючыся з Украіны дадому, Зыгма Жыдовіч, відаць, меркаваў, што з прыходам немцаў эра Стэўскага кончылася. Ажно не! Стэўскі, доўга не думаючы, запісаўся і ў нямецкія прыслужнікі. Увайсці ў давер новым гаспадарам памагло яму тое, што добра ўмеў гаварыць па-нямецку: у першую сусветную вайну быў у палоне ў Германіі, дзе і навучыўся «шпрэхаць».

Немцы зрабілі Стэўскага сваім паўнамоцнікам у Зялёнай Дуброве. Далі яму новага каня. «Зад у каня быў як гэтая хата»,— успамінае Сальфіда, з якой я сяджу ў яе двары на лаўцы. На нямецкім кані важна раз'язджаў Стэўскі па вёсцы, гледзячы на ўсіх зверху ўніз.

Мне Стэўскі запомніўся, калі заходзіў у нашу хату, збіраючы аўчыны ды кажухі для нямецкай арміі, якую моцна прыціснулі пад Масквой рускія маразы. Ён заглядваў ва ўсе закуткі, лазіў на печ, перабіраў усякія транты. Ды ўсё, што ў нас было цёплае, маці перад тым скоранька недзе пазапіхвала, так што з нашай хаты пайшоў ён ні з чым.

Зыгму Жыдовіча пасадзілі немцы ў Старых Дарогах у турму. Ніхто не ведаў, што наплёў на яго Стэўскі, але над Зыгмам навісла смяротная пагроза.

Тут пачалася амаль дэтэктыўная гісторыя. У адрозненне ад бальшавікоў немцы без пярэчанняў дазвалялі радні перадаваць зняволеным харчы. Павезла і Саша Жыдовіч нейкую яду Зыгму. Умясціла ў торбу і бутэльку малака, заткнуўшы яе папяровай затычкай. Зыгма з'еў малако і зноў заткнуў бутэльку, толькі ўлажыў у затычку запіску. У ёй дзевер прасіў братавую пайсці да немцаў і расказаць, як Стэўскі пры Саветах служыў энкавэдыстам, інакш яго, Зыгму, расстраляюць. Жыдовічыха гэтак і зрабіла. Немцаў яе паведамленне зацікавіла, і яны выклікалі жонак іншых мужчын, пахапаных «чорным воранам» па даносе Стэўскага. Усім ім немцы наладзілі «вочную стаўку», дзе жанчыны праз перагаворшчыка расказалі пра ўсю перадваенную «дзейнасць» Стэўскага. Калі адна з жанчын, здаецца, Авалінка Каспяровіч, падрабязна выклала немцам пра ўсе ўчынкі Стэўскага, той накінуўся на яе: «Авалінка, не сіраці маіх дзяцей». На што жанчына адказала: «А ты ж ужо маіх асіраціў». Вынік «вочнай стаўкі» быў просты і, мусіць, справядлівы: немцы адпусцілі Зыгму, а Стэўскага вывезлі за горад і расстралялі.

У маленстве я сябраваў з дзецьмі Стэўскага, часта хадзіў гуляць у іхную хату, а яны — у нашу. Пра яго «дзейнасць» я тады нічога не ведаў, ды, мусіць, і не зразумеў бы яе. Наўрад ці ўсведамлялі і дзеці Стэўскага, якім «сабачым хлебам» іх карміў бацька. Шануючы дзяцей Стэўскага, я трохі перайначыў

яго прозвішча: ці ж трэба кідаць на іх, ні ў чым не вінаватых, гэты цень?

Першыя партызаны

Ужо недзе на першым часе пасля прыходу немцаў я ўпершыню пачуў дагэтуль незнаёмае мне слова — «парцізаны». Казалі, гэта людзі, якія хаваюцца ў лясах і нібыта рыхтуюцца вызваляць нас ад немцаў. Добра помніцца, як радасна нават мне, малому, было чуць, што на гэтых чужакоў, якіх усе ў нас так баяліся, знайшлася ўправа.

Скора я на свае вочы ўбачыў тых загадкавых партызан. Цэлы атрад іх паявіўся ў Зялёнай Дуброве. Называлі гэтых партызан дзямідаўцы, бо імі камандаваў нейкі Дзямідаў.

Дзямідаўцы мне добра запомніліся, бо вялікі іхны гурт прыйшоў начаваць у нашу хату. Здаецца, усе партызаны былі ў вайсковай чырвонаармейскай форме. Яны хадзілі па хаце, гаманілі паміж сабой. Загаворвалі і з намі, малымі, паджартоўвалі. Тут жа прынеслі салому, разаслалі па падлозе і, калі сцямнела, пакладаліся на ёй спаць, заняўшы ўсю нашу хату.

Папрачынаўшыся раніцай, мы, дзеці, пазалазілі на печ і адтуль з цікавасцю пазіралі на партызан, якія ўсталі ўжо раней. Седзячы на падлозе, адны з іх нешта зашывалі, другія чысцілі сваю зброю, правяралі патроны. Мы не спускалі з іх сваіх вачэй. І раптам хату скалануў аглушальны гром! Ды такі страшны і нечаканы, што я як сядзеў на краі печы, так і паляцеў потырч — добра, што ўнізе быў ложак, які ўпрытык падыходзіў к падмурку. Як выявілася потым, адзін з партызанаў, чысцячы на падлозе нейкай анучай сваю вінтоўку, якую паставіў перад сабою паміж каленяў, нехаця націснуў на курок, і яна стрэліла. Калі партызаны пакінулі хату, мы знайшлі ў столі пры бэльцы і дзірачку ад кулі.

У нас, а таксама ў суседняй Анцінай хаце, начавалі, як відаць, радавыя партызаны. Начальства ж прыладзілася недзе на сярэдзіне засценка. І калі пра радавых партызан усе казалі ў нас толькі добрае, то пра начальнікаў, пра самога Дзямідава, і цяпер успамінаюць нешта зусім адваротнае.

Напроці хаты Казінай бабуні, цераз вуліцу, стаялі прадаўгаватыя калгасныя яслі. Мусіць, з год хадзіў у гэтыя яслі і я. Цяпер яны пуставалі.

І от аблюбавалі яслі для свайго начлегу нашы чырвонаармейцы-акружэнцы. Як расказваў мне многа гадоў назад мой равеснік і сябра, цяпер ужо даўно нябожчык Зэна Шыкер, было іх чатырох, усе «хахлы» («па-хахляцку гаварылі»). Пе-

раадзеўшыся ў цывільнае («у старызну»), яны, відочна, ішлі дадому, на Украіну.

Трэба ж так супасці, што акружэнцы збіраліся заначаваць у яслях акурат тады, як у Зялёную Дуброву наскочыў дзямідаўскі атрад. Пра тое, як абышліся з імі партызаны, дакладней партызанскія камандзіры, дуброўцы і сёння не могуць успамінаць без хвалявання.

Дакажу найперш, што расказаў мне Зэна. Яго расказ я запісаў у дзённіку 12 снежня 1972 года. Падаю гэты запіс слова ў слова: «Партызаны напіліся ў Стэфкі Дубовікаў. І нарваліся на тых акружэнцаў. Дзямідаў да іх: «Хто такія? А, акружэнцы! Дадому сабраліся? Дзезерціры! Расстраляць!» Прыставілі к сцяне ясляў і ўсіх чатырох расстралялі». От так, лёгка і проста, як мух.

Мая тады шасцігадовая сястра Валя была якраз у Казінай бабуні. Як пачаўся га́лас каля ясляў, яна прыпала к акну. Тых, што стралялі, яна не бачыла: яны былі недзе збоку ад бабунінай хаты. Адтуль чуліся толькі стрэлы. Сястра бачыла, як асядалі і валіліся на зямлю падкошаныя кулямі акружэнцы. Бабуня, якая, ходзячы па хаце, толькі войкала, хацела адцягнуць унучку ад акна, ды дзе там! Малая, якая яшчэ не зусім разумела, што тут дзеецца, павінна была ўсё выгледзець. Калі перасталі страляць, у дзверы раптам нехта заскрэбся. Адчыніла дзверы Валя. На парозе ляжаў адзін з тых, каго расстрэльвалі, — увесь у крыві. «Дзевачка... вады», — папрасіў ён. Але малая так перапалохалася, што ўцякла ад яго. Дала акружэнцу піць бабуня. Яна ўцягнула яго ў камору, схавала там. Калі ўсё сціхла, узялася яго лячыць. Так бабуня Сымоніха адратавала акружэнца, як аказалася, пятага з усіх, і ён пайшоў сваёй дарогай.

Сын Яся Дубовіка Толя, які быў тады падлеткам, расказваў мне потым, што калі адвозілі хаваць забітых акружэнцаў, ён знайшоў каля аднаго хустачку-насоўку, на якой па-ўкраінску былі вышыты шоўкавымі ніткамі словы: «Любаму Грыцьку. Я цябе дужа чакаю. Твая Марыся».

Другі Ясеў сын Вадзя Дубовік, якому тады было семнаццаць гадоў і які жыў з бацькамі усутыч з тымі яслямі, пры сустрэчы на пачатку 2004 года таксама сказаў мне, што гэта ўчынілі дзямідаўцы, што сам камандзір атрада Дзямідаў расстрэльваў акружэнцаў.

З Дзямідавым, расказваў мне Вадзім Іванавіч, былі ўсе афіцэры Чырвонай Арміі высокіх чыноў — «камсастаў». Якраз разам з імі і арудаваў у Зялёнай Дуброве той Дзямідаў. Быў ён нібыта дэпутат Вярхоўнага Савета СССР. Вадзім Іванавіч, да бацькоў якога заходзіў Дзямідаў у хату і з якім нават гуляў у

карты, успамінаў, што ўсе да яго звярталіся са словамі «товарищ депутат».

Яшчэ адзін сведка зялёнадуброўскай трагедыі Флёрка Паўловіч, якому тады было гадоў 14—15, расказваў мне пра тыя падзеі з іншымі падрабязнасцямі.

Ён ужо быў у Зялёнай Дуброве хвацкім гарманістам, іграў на вечарынках. Таго ж вечара ў Паўловічаву хату заявіліся партызаны:

— Дзе тут гарманіст?

Флёрка сядзеў на печы, збіраўся ўжо спаць, ды яны прымусілі яго ўзяць гармонь і ісці з імі.

— Іграй і вядзі нас туды, дзе ёсць дзеўкі, — загадаў яму старшы — магчыма, той самы Дзямідаў.

Флёрка, расцягваючы галасістую гармонь, пайшоў з імі па вуліцы, у другі канец засценка.

Калі праходзілі паўз яслі, дзе гэтыя партызаны толькі што ўчынілі крывавую расправу з акружэнцамі, старшаму камандзіру здалося, што адзін з расстраляных заварушыўся, прыўзняў акрываўленую галаву, і ён падышоў туды і стрэламі з нагана дабіў сваю ахвяру. Вярнуўшыся, зноў загадаў Флёрку:

— Іграй!

Перапалоханы Флёрка рабіў усё, што казалі яму партызаны. Найперш, ён павінен быў завесці іх «да дзевак». Толькі да якіх? Ну, вядома ж, да Гэліных, да маіх цётак, дачок Толевай бабуні. Іх жа там цэлая хата. Грукнулі ў дзверы сянец. Ды мая бабуня, згледзеўшы з акна тых «кавалераў», барзджэй узяла сенцы на завалу.

— Каму тут што трэба сярод ночы? — строга папыталася яна.

Адказваць партызаны загадалі Флёрку. Той пачаў нешта лепятаць. Бабуня, якая адразу здагадалася, каго ён прывёў, яшчэ больш строгім голасам сказала, як адрэзала:

— А ну вымятайцеся адсюль, мы ўжо спім!

Партызаны, мусіць, не захацелі вельмі скандаліць з бабамі. Таму сказалі Флёрку шукаць іншых «дзевак». Тады ён завёў іх у школу, дзе жылі ў адмысловай прыбудоўцы настаўніцы. Тыя мусілі адчыніць ім.

Што рабілі там з настаўніцамі партызанскія камандзіры, Флёрка мне не расказаў. Ад іншых дуброўцаў я чуў, што адну з настаўніц партызаны прывялі з таго канца засценка пад Гуткоўскіх на лаўку. Пры гэтым Флёрку, якога таксама не адпускалі ад сябе, загадалі сесці на сваю лаўку, акурат напроціў, цераз вуліцу, і скамандавалі:

— Іграй!

Флёрка іграў, а партызаны пад музыку па чарзе гвалцілі на лаўцы настаўніцу.

Дзямідаўцы больш не начавалі ў Зялёнай Дуброве. Яны знайшлі сабе прыстанішча за Паўлаўкай, сярод лясоў і балот, дзе зрабілі сабе лагер. Гэта — кіламетраў сем ад нас. Партызаны-дзямідаўцы сталі такім чынам нашымі суседзямі.

Расстраляных жа імі акружэнцаў-украінцаў пахавалі за Конкай, на ўскрайку нашага хвойніка, абгарадзіўшы звычайным жардзяным плотам.

Вельмі скора гэтыя маленькія могілкі давялося пашырыць.

Недалёка ад кузні, пры ляску, стаяла калгасная сушня, дзе сушылі снапкі лёну. Для гэтага там зладзілі невялікую печ.

І от наткнуліся на сушню двое нашых салдат-акружэнцаў. Мусіць, ночы ўжо былі не цёплыя, і яны залезлі туды пераначаваць. Акурат перад тым печ у сушні была добра напалена. Чырвонаармейцы прыгрэліся там і заснулі. А назаўтра дуброўцы знайшлі іх... нежывымі. Учадзелі.

Пахавалі іх каля расстраляных акружэнцаў-украінцаў, трохі пашырыўшы загарадку.

Іхныя дакументы быццам бы ўзяў да сябе Ясь Дубовік, бацька Вадзіма. Дзе яны потым дзеліся — невядома. Як расказала мне Сальфіда, у аднаго з учадзелых знайшлі ў кішэні насовачку з вышытымі словамі: «Месяц для ночи, солнце для дня, роза для саду, ты — для меня». Вось і ўсе звесткі, якія я здолеў сабраць пра гэтых двух чырвонаармейцаў, так недарэчна загінулых. Ведама ж, маладых здаровых хлопцаў. Мусіць, іх родным, як і родным расстраляных Дзямідавым украінцаў, потым паслалі паведамленне, дзе пісалася стандартнае: «Загінуў без вестак».

Атайбаваўшыся ў нашых ваколіцах, Дзямідаў харчовае забеспячэнне атрада ўсклаў на старшыню калгаса, тады, мусіць, ужо кіраўніка абшчыны Уладзіка Парахню.

Пра тое, што Парахня памагае партызанам, даведаліся немцы. Яны не марудзячы прыехалі ў Зялёную Дуброву, схапілі яго і ў Дрычыне, дзе тады гаспадарылі, павесілі на самым відным месцы.

Удалá яго, казалі, адна дуброўская дзяўчына, якая падгульвала з немцамі.

Сын Парахні — Генадзя, мой равеснік, з якім я сябраваў, пазней гразіўся адпомсціць ёй за бацьку, ды далей грозьбы не пайшоў: балазе яна пасля вайны выйшла замуж у другую, не блізкую вёску.

Апрача Генадзі ва ўдавелай Стэфкі (з дому Уладзіка Цвіркі, браценіка майго дзеда Сымона) асталіся яшчэ дзеці — Вова (які ў 50-х гадах загінуў на цаліне), Толя і Зіна — усе меншыя за яго.

Але трагічны спіс ахвяраў у Зялёнай Дуброве на імені Уладзіка Парахні не кончыўся.

Прыход з вайны бацькі

Я гуляў каля сваёй хаты, як раптам з Адвэртавага двара пачуў радасна-ўзбуджаны голас Сальфіды:

— Косцік, бацька ідзе!

Помню, мяне ахапіла радасць, якой я, здаецца, дагэтуль не ведаў. Мусіць, гнёт нязмернай мацерынай трывогі за майго бацьку, якога забралі на страшную вайну, зноў-такі перадаўся і мне і яшчэ з большай, чым у дарослых, сілай падсвядома ціснуў на маю дзіцячую псіхіку. І во цяпер гэты цяжэразны гнёт уміг зляцеў з мяне. Я кінуўся на вуліцу, на агароды, дзе здалёк згледзеў бацьку. Быў ён у вайсковай чырвонаармейскай форме, ішоў з нейкім хатулём у руцэ — гэтакага ж, як і адзежа, колеру «хакі». Ён ледзьве цягнуў ногі — быў такі змораны: мусіць, не адзін дзень дабіраўся дадому. Але калі я, бэрсаючыся нагамі ў гарбузніку ды бульбяным цяўніку, падбег пад яго, ён, адкінуўшы за спіну свой хатуль, падхапіў мяне на рукі і моцна прыціснуў да сябе.

Мой бацька быў ці не самы першы, хто вярнуўся з гэтай вайны. Ён расказваў мацеры, нібыта папаў не ў тую, што ўсе дуброўцы, «часць», і яе недзе каля Вясеі, непадалёк ад Слуцка, разбілі немцы. Усе, хто ўцалеў у тым баі, разбегліся хто куды. Мой бацька ішоў адтуль разам са сваім таварышам, які таксама дабіраўся дадому — здаецца, быў той чалавек з Крамка.

«Алесь Сымонаў прыйшоў!» — гэтая вестка мігам абляцела тады засценак.

У той дзень у нашай хаце перабывала ці не ўся Дуброва. Ведама ж, усе хацелі хоць што-небудзь даведацца пра сваіх, забраных разам з маім бацькам на вайну. Спадзяваліся, што і яны гэтак жа вернуцца дадому.

Ды апрача бацькі вярнуліся тады не многія.

Многіх дуброўцаў немцы захапілі ў палон. Расказвалі, што цэлыя натоўпы палонных яны сагналі ў вялікія загарадзі з калючага дроту ў раёне Слуцка, Бабруйска, Пухавіч і недзе яшчэ. І што палонныя паміраюць там ад голаду. Але быццам іх можна выкупліваць у сквапных да нажывы нямецкіх ахоўнікаў. Маткі і жонкі тых, хто не вярнуўся, пазычалі золата і кідаліся шукаць па лагерах-загарадзях сваіх.

З аднаго такога лагера прывезлі на падводзе Кароля Паўловіча. Жончына сястра Анфіса з Талькі выкупіла яго ў немцаў. Толькі ён так знясілеў ад голаду, што яго ўжо не ўдалося адхаяць: паляжаў дома некалькі дзён і аддаў Богу душу. Я часта бываў у Кароля Паўловіча ў хаце, бо хаўрусаваў з яго сынам — малым Каролікам, і помню, як везлі хаваць памерлага.

Запомнілася гэта мне таму, што я першы раз бачыў мерцвяка і самлеў, ідучы вуліцай з усімі за дамавінай.

У нейкім з лагераў бачылі за калючым дротам і сына раскулачанага і высланага Андрэя Цвіркі — Алеся, якога мабілізавалі з усімі дуброўцамі.

Хоць і цьмяна, але я помню «Андрэйчыка», як называлі ў нас Алеся Цвірку. Быў гэта вясёлы і заліхвацкі хлопец, да таго ж — гарманіст. Усе дуброўскія дзеўкі, як казала мая цётка Волька, «аж пасіка́лі» за ім. А адна Касперавічанка, здаецца, Тоня, высокая, мажная, на нейкай вечарынцы, дзе ён, як заўсёды, гэтак залівіста і зазыўна іграў на сваёй блішчустай гармоні, была нават ад нейкай рэўнасці самлела перад ім, і яе адлівалі вадой. Але з усіх засцянковых паненак ён выбраў маю цётку Кацю — Рымашэўшчанку. Шчуплаватая, ружавашчокая, як бы з прыпухлымі губамі (нездарма ж усіх нашых Рымашэўскіх празвалі ў засценку «губатымі»), яна была па-свойму прыгожая і вабная.

Я заўважаў заляцанкі «Андрэйчыка» да маёй цёткі. Бо вельмі часта бавіўся ў бабуні, начаваў у яе хаце.

Вельмі прываблівала мяне тое, што тут ці не кожны вечар збіралася засцянковая моладзь на вячоркі: як жа, у нашай бабуні Касцічыхі былі аж чатыры маладыя дзеўкі і два хлопцы — мае цёткі і дзядзькі.

Як цяпер стаяць у мяне перад вачыма тыя вячоркі. Дзяўчаты яшчэ завідна сыходзіліся ў бабунінай хаце, прыхапіўшы з сабою калаўроты, прасніцы і зэдлікі, месціліся з імі дзе хто і пачыналі прасці. Уся хата займалася скудзельніцамі. Трохі пазней падыходзілі, грукочучы дзвярыма ды ботамі (калі трэба было абабіць у сенцах снег) засцянковыя хлопцы. Калі хто з іх заляцаўся да якой дзеўкі, то садзіўся за яе спіной на канец сядна прасніцы і «памагаў» прасці: ці патузваў за косы, ці лагодна пагладжваў іх, ці проста сядзеў, нешта шэпчучы на вуха любай дзяўчыне. Здаралася, за адной паненкай улягалі два кавалеры. Тады кожны з іх стараўся першы сесці за ёй. Часам адзін з іх спіхваў свайго спаборніка сілай і садзіўся на яго месца. Без аніякай злосці, як бы жартуючы. Гул калаўротаў, гамонка, жарты, смех поўнілі хату.

Маім «назіральным» пунктам былі палаткі, на якіх я звычайна спаў разам з катом і з якіх, калі пачыналіся вячоркі, глядзеў, што дзеелася ў хаце, дзе ўсё было навідавоку, бо ў ёй не было ніводнай перагародкі, нават кухня і печ нічым не адгароджваліся.

Унізе пад палаткамі стаяў ложак, бабунін ложак, за ім упрытык ішлі паўз сцяну яшчэ ложкі з акуратна раскладзенымі адна

на адну пульхнымі паўзбіванымі падушкамі. Часта хлопцы завіналіся «мацаць дзеўкам цыцкі», і, калі хто-небудзь з іх, ашчаперваючы якую з маіх цётак, прыўздымаў і кідаў на тыя падушкі, а сам навальваўся на яе, яна, вырываючыся, гукала мяне, каб я абараніў яе ад гэтага «бугая». Я мігам саскокваў з палатак і з усёй сілы малаціў яму кулакамі па спіне і стараўся адцягнуць ад цёткі. Ды ў здзіўленні заўважаў, што сама яна толькі рагатала ад гэтага і не вельмі памагала мне вызваляць сябе. Ды і ўсе, хто быў у хаце, як бы нічога не чулі і не бачылі. Тады да мяне даходзіла, што хлопец і не збіраўся задушыць маю цётку, а толькі дурэў з ёй, і я пераставаў яе бараніць, зноў лез на свае палаткі. Цётка ж, вылузаўшыся з-пад хлопца і надаваўшы яму нямоцных грымакоў па спіне, атрэпвала памятую сукенку, папраўляла валасы ды зноў узбівала і складвала горкай згамтаныя падушкі.

На гэтыя вячоркі прыходзіў і Алесь-«Андрэйчык». Жартаваў і смяяўся разам з усімі. А як усе разыходзіліся, Алесь і мая цётка ў лямпе, што вісела на дроце пасярод хаты, прыкручвалі кнот, каб зменшыць святло, і, абняўшыся, садзіліся на лаве пры покуці. Калі ж дамашнія ўкладваліся спаць, яны зусім тушылі ў лямпе агонь і мілаваліся ўпоцемку. Калі ішоў дадому Алесь, я не бачыў, бо ў той час ужо спаў.

У Андрэіхі, казалі, прыхоўвалася золата, і яна магла б вызбавіць сына з нямецкага палону, з таго лагера. Гэта ж за пазычанае ў яе золата і выкупілі некаторыя сваіх. І самой Андрэісе раілі так ратаваць сына. Але яна нібыта пашкадавала золата, казала: «І так адпусцяць. Немцы ж добрыя. Яны — процi бальшавікоў». Ды не адпусцілі «добрыя» немцы яе сына, вясёлага Алеся-гарманіста, жаніха маёй цёткі. Ён загінуў у Бабруйскім лагеры смерці разам з многімі тысячамі іншых ваеннапалонных, якім немцы стварылі там праўдзівае пекла.

Андрэіха асталася цяпер з адной адненькай дачкой Анэтай. Ну, а мая цётка Каця… з жыватом.

Недзе на пачатку восені радзіўся ў яе хлопчык. Я гэта помню, таму што ў той дзень мяне ўзяў з сабой дзядзька Федзя вазіць сена. Накідаўшы з копаў у Альхоўцы на воз сена і добра ўціснуўшы яго рублём, дзядзька пасадзіў мяне на самы верх, а сам ішоў побач, трымаючы ў руках лейцы. Альхоўская дарога калдобістая, няроўная, і на адным павароце воз узяў ды й перакуліўся. Я не згадаў, як ужо ляжаў на зямлі, сярод лазняку ды ляснога ламачча. Перапалоханы дзядзька мігам падскочыў пад мяне. Узрадаваўшыся, што я жывы і нават не выцяўся, ён падняў мяне, атрапаў ад сяннін і лісця і папрасіў: «Толькі не кажы бацьку». Воз дзядзька неяк падняў, падцялежыўшы калёсы, і паставіў на колы. Толькі цяпер пабаяўся ўжо садзіць

мяне наверх, сказаў ісці за возам. Калі прывезлі сена, я і пачуў навіну. Нехта сказаў, што ў бабунінай хаце сёння і адведкі. Я не прамарудзіў пабегчы туды, бо ведаў: дзе ўсякія радзіны ды вяселлі, там і для дзяцей знаходзяцца прысмакі. Але калі я туды прыбег, адведкі ўжо кончыліся, госці (сваякі-суседзі Рымашэўскія), адведаўшы парадзіху, пайшлі дадому. Мне дасталася толькі нейкая адна аладка.

Хлопчыка назвалі Шурам. Імем самай старэйшай бабунінай дачкі, мацерынай сястры, што яшчэ перад вайной выйшла замуж за рускага вайскоўца Дзёмічава. Ён звёз яе на сваю радзіму — у Арлоўскую вобласць, здаецца, у мястэчка Калпна. З пачаткам вайны яго забралі на фронт, а сама цётка Шура з дзецьмі (дзвюма дзяўчынкамі), як ад некага дачулася бабуня, пусцілася ў бежанцы і нібыта загінула ў віхурах вайны. У памяць пра цётку Шуру яе імя і перадалі хлопчыку. На шчасце, цётка Шура з дзецьмі перажыла вайну, вярнулася з імі жывая і здаровая.

Калі Шурка пачаў хадзіць-бегаць, яго часцяком, згледзеўшы на вуліцы, заманьвала да сябе ў хату Андрэіха: ведама ж, унук, адзіная памяць пра сына. Як толькі магла частавала хлопчыка. Адзін Бог ведае, што рабілася ў сэрцы жанчыны, калі яна гладзіла бялявую галоўку свайго маленькага ўнука і глядзела, як ён хапатліва, нібы баючыся, каб не адабралі, еў яе прысмакі. На адыходзе яна звычайна давала яму ў рукі сыр у чысценькай марлі, і хлопчык барздзжэй бег дадому, каб там пахваліцца пачастункам добрай бабкі.

Забягаючы наперад, скажу, што недзе пасля вайны маю цётку Кацю знайшоў у Зялёнай Дуброве нядаўні партызан, беларускі хлопец з нарачанскага краю Коля Зянько, які ажаніўся з ёй і забраў у сваю родную вёску на Мядзельшчыне. Хлопчыка ж наважылі пакінуць у Дуброве, пры яго і маёй бабуні, якая зрабілася для Шуры другой маткай. Тут ён скончыў школу, ходзячы разам з маім братам Алікам спярша ў Майсеевічы, а потым у Залужжа. Адсюль па пракладзенай мною дарозе падаўся Шура ў Беларускі дзяржаўны універсітэт, на беларускае аддзяленне філфака. На філфаку знайшоў ён і сваё каханне. У вялікім «ленінскім» пакоі студэнцкага інтэрната на Свярдлова згулялі вяселле, рэй на якім вельмі хораша і дасціпна вёў дэкан факультэта Алег Антонавіч Лойка, а шчыры наказ на вялікую жыццёвую дарогу даваў выкладчык роднай літаратуры Іван Якаўлевіч Навуменка — вядомыя сёння пісьменнікі. Пасля вучобы маладую пару накіравалі ў Сенненскі раён на Віцебшчыну, дзе і аселі маладыя, працуючы на ніве асветы. Ну, і абсыпаліся ўжо дзецьмі ды ўнукамі. Так і пайшоў па свеце, разгаліноўваючыся, род Алеся Цвіркі — «Андрэйчыка».

Прыпіснікі

На пачатку нямецкай акупацыі асела ў Зялёнай Дуброве некалькі «прыпіснікоў» — чырвонаармейцаў-акружэнцаў (ці мо палонных?), якія былі «прыпісаны» да нашай вёскі і, здаецца, павінны былі перыядычна адзначацца ці то ў нямецкім гарнізоне ў Фалічах, ці то ў камендатуры ў Старых Дарогах.

Адзін з «прыпіснікоў» кватараваў і ў Казінай бабуні, стаўшы нам як свой. Быў гэта шчуплы, невысокенькі, вельмі жвавы хлопец з Расеі. Звалі яго Коля Талстой. Усім у Дуброве палюбіўся ён сваім вясёлым норавам, а больш за ўсё тым, што вельмі хораша спяваў. З ім спяваў часта і другі «прыпіснік» — Грышка Сямёнаў. Асабліва запала ў душу дуброўцам іхняя песня пра салаўя. Мая сястра Валя і суседка-сваячка Сальфіда назаўсёды запомнілі тую «жаласную» песню, строфы якой я і запісваю ад іх праз 63 гады, у 2004 годзе:

Как в саду при долине
Громко пел соловей,
А я, мальчик, на чужбине
Позабыл всех друзей.
Позабыл, позабросил
С молодых юных лет.
Сам остался сиротою,
Счастья, доли мне нет.
Ой, помру ж я, помру,
Похоронят меня
И никто не узнает,
Где могила моя.
На могилу мою,
Знать, никто не придет.
Только ранней весной
Соловей пропоет.

«Прыпіснікі» доўга не затрымаліся ў Зялёнай Дуброве. Аднае начы ўсіх іх забралі ў партызаны. Тыя ж дзямідаўцы.

Адзін з «прыпіснікоў» Грыша Сямёнаў не захацеў быць партызанам. Пабыўшы нейкі час у стане Дзямідава, пра ваенныя подзвігі якога супраць немцаў ніхто ў нас нічога не чуў, ён уцёк назад у Зялёную Дуброву. Да Жаўтагіркі, нашай настаўніцы, у якой ён прыжыўся, быў нават нібыта распісаны з ёю. Я не даведаўся, адкуль яе прыслалі ў Зялёную Дуброву настаўнічаць. Жыла яна тут з дачкой і сястрой. Мужа ў яе не было. Казалі, недзе загінуў. Мне яна чамусьці ніяк не запомнілася. Была яна, як расказваюць дуброўцы, вельмі прыгожая. Высокая, статная.

Мусіць, Грыша па-сур’ёзнаму пакахаў яе. Думаў, як відаць, жыць з ёй у нашым лясным кутку, нікога не чапаючы, і, можа, забыць пра вайну. Ды вайна яго не забыла.

Адразу пасля яго ўцёкаў Дзямідаў загадаў вярнуць уцекача ў свой лагер. Уночы дзямідаўцы ўламаліся ў Жаўтагірчыну прыбудоўку ў школе, паднялі Грышу з пасцелі і загадалі ісці з імі. «Не хачу знацца з бандытамі! — адказаў ім Грыша. — Я пайду ваяваць з немцамі толькі ў армейскую часць». Але партызаны заламалі яму рукі, звязалі і сілком павялі з сабой. Там, за Паўлаўкай, загадам Дзямідава яго расстралялі як «дэзерціра».

Назаўтра партызаны наказалі дуброўцам забраць яго цела. Па Грышу паехалі на санях (значыць, было гэта ўжо той славутай зімой 1941 года) два падлеткі Вадзя Яся Дубовіка і мой дзядзька Федзя. Вадзім Іванавіч расказаў мне, што Грыша ляжаў галавой на краі вогнішча і што з аднаго боку ў яго былі прыпалены валасы. Хлопцы паклалі забітага на сані і павезлі ў Зялёную Дуброву.

Уся вёска сышлася хаваць рускага хлопца Грышу Сямёнава ўжо як свайго. Казалі, ляжаў ён у дамавіне як жывы. Вельмі плакала-ўбівалася над ім настаўніца Жаўтагірка. Маладая, прыгожая, статная, яна зноў асталася ўдавой. Расказвалі, што яшчэ адна адзінокая дуброўская жанчына (прыхаваем яе імя) употай выцірала на пахаванні Грышы нястрымныя слёзы, а праз многа гадоў, перад смерцю, прасіла пахаваць яе побач з ім.

Пахавалі Грышу ў той жа загарадцы, дзе ляжалі іншыя чырвонаармейцы-акружэнцы.

Пасля выгнання немцаў Жаўтагірка напісала на радзіму Грышы Сямёнава — недзе пад Тулу — пісьмо, каб хто-небудзь з радні прыехаў на яго магілу. Але чамусьці ніхто не адгукнуўся на яе пісьмо. Спраўдзіліся словы яго песні пра тое, што «на могилу мою, знать, никто не придет, только ранней весной соловей пропоет». Бо і Жаўтагірка неўзабаве назусім выехала з Зялёнай Дубровы.

Мне добра запомніліся гэтыя абгароджаныя простымі жэрдкамі магілкі на ўскрайку нашага хвойніка. Паўз іх я звычайна хадзіў у грыбы. Вышукваючы баравікоў ды лісічак, я міжволі абыходзіў гэтае месца пахавання салдат-акружэнцаў, дзе заўсёды тужліва сціскалася сэрца.

Калі ў нас на Раз’ездзе недзе ў 50-х ці 60-х гадах настаўнік зялёнадуброўскай пачатковай школы Уладзімір Антонавіч Пятроўскі заснаваў могілкі, косці ўсіх загінулых акружэнцаў перанеслі туды і пахавалі ў агульнай магіле. З часам нашы мясцовыя ўлады паставілі над магільным курганком высакаваты

бетонны помнік з металічнай шыльдачкай, на якой напісалі стандартныя словы пра тое, што тут пахаваны безыменныя савецкія воіны, якія загінулі ў барацьбе за радзіму супроць нямецка-фашысцкіх захопнікаў. Вядома ж, як і ад чыіх рук яны загінулі, тут не пісалася. А што «безыменныя», то праўда: бальшыню іх імёнаў мы ўжо, мусіць, ніколі не дазнаемся. Але ж два імені, прынамсі, вядомыя. Гэта два Грышы: украінец Грыцько і расеец Грыгорый Сямёнаў.

І ўжо зусім несусветную лухту пра гэты помнік напісалі аўтары старадарожскай кнігі «Памяць»: «Брацкая магіла савецкіх воінаў. На могілках. Пахаваны 7 воінаў 30-й кавалерыйскай дывізіі конна-механізаванай групы 1-га Беларускага фронту і партызан, якія загінулі ў барацьбе з нямецка-фашысцкімі захопнікамі пры вызваленні раёна ў чэрвені 1944 г.» Адкуль узята тут кавалерыйская дывізія, калі мы не бачылі тут ніводнага кавалерыста. І галоўнае — усе ж пахаваныя ў магіле загінулі, як я расказаў вышэй, яшчэ ў 1941, а не ў 1944 годзе, і не «пры вызваленні раёна».

З бацькам

Усё зноў стала на месца ў нашай сям'і з прыходам бацькі. З вялікай ахвотай узяўся ён за гаспадарку. Цяпер у яго быў адзін клопат: як пракарміць сям'ю.

Узараць поле, прабаранаваць яго і засеяць, звезці снапы і абмалаціць, накасіць карове сена, пасадзіць, выараць і ўпарадкаваць бульбу — усё гэта было на ім, не кажучы пра мора іншай работы.

З прыходам немцаў у нас яшчэ быў не раскідаўся калгас, і бацька мусіў рабіць і там. Ён зноў пайшоў у кузню. Балазе каваль заўсёды патрэбен людзям. Ізноў я бегаў у кузню яму «памагаць».

Іржавым цвіком сядзела ў бацькавай галаве хата. Яе, ужо зусім старую, неўзабаве пасля жаніцьбы купілі — пэўне ж, з дапамогай радні — у Міхала Яльніцкага, які выехаў на Дубраўскія Хутары. Хата была ўжо нікуды не вартая: падгнілі падрубы, шашаль патачыў у сценах бярвенні; з іх сыпалася парахня. Ды і страха даўно парасла зялёным мохам, там і сям працякала.

Чакаць, калі кончыцца вайна, каб будаваць новую? Ды хто ведае, калі яна кончыцца і што будзе пасля яе. Бацька наважыў: будавацца. Што будзе, то будзе. Балазе дзерава можна цяпер браць колькі трэба. Ды і немцы, здаецца, не думалі такіх, як ён, чапаць.

Бацька, якому памагалі мае дзядзькі Федзя і Іван, пачаў вазіць бярвенне, памалу часаў яго, ужо залажыў падмурак.

Ды на самым пачатку будаўніцтва ён неспадзявана моцна занядужаў. Яго схапіў жывот. Схапіў не на жартачкі — не адпускаючы. Маці казала мне потым, што гэта — ад фінскай вайны. Нібыта бацька некалькі дзён змушаны быў ляжаць жыватом на лёдзе Ладажскага возера, якое ўзялі пад абстрэл фіны. Яго нават лёгка параніла тады ў нагу. Пазней я знайшоў на карце Ладажскае возера. Яно — далекавата ад Фінляндыі. Можа, бацька казаў пра якое другое возера?

Ад тога ляжання на лёдзе ў яго і зрабілася нешта з жыватом. Калі бацьку бралі на вайну з немцамі, хвароба тады была прыцішылася, як бы стаілася. Але пасля неспакойных, «стрэсавых» дзён пачатку новай, яшчэ больш страшнай вайны з яе неўпарадкаваным харчаваннем, а то і зусім без яго, з арганізацыйнай неразбярыхай у ваенкаматах ды ўсімі ваеннымі нягодамі, хвароба ізноў вылезла напаверх, пачала казаць пра сябе.

Спачатку бацька не вельмі зважаў на яе: пабаліць-пабаліць ды і сціхне. Але ж не, не сціхла. Цяпер яна так навалілася на яго, што адразу выбіла з каляі: можа, памаглі яго хваробе бярвенні для хаты, з якімі трэба было ўсё ж тузацца?

Але будаўніцтва хаты бацька не суняў. Часалі бярвенне, выдзёўбвалі пазы для моху, клалі вянкі зруба цяпер ужо найманыя людзі, болей нехта з радні. Сам жа бацька, у якога ўжо не было сілы, толькі сядзеў на якім бервяне і глядзеў на іхную работу.

Я помню той зруб, кучкі жаўтаватага, падсохлага ўжо моху ў сярэдзіне, помню, як слалі яго на бярвёны, а потым прыціскалі новымі бярвёнамі з выдзеўбанымі пазамі ўнізе. Калі якое бервяно не шчыльна прылягала на ніжнім, яго зноў прыўздымалі, падчэсвалі ў пазе ці падкладвалі яшчэ моху, каб шчыльней лажылася.

Асабліва цікава было мне глядзець, як пілавалі дошкі на падлогу і столь. На спецыяльна зроблены высокі памост усцягвалі вяроўкамі хваёвую калоду і там замацоўвалі. Адзін з пільшчыкаў залазіў наверх з доўгай шырокай пілой, апускаў адзін яе канец уніз, другому пільшчыку. Абодва яны браліся за яе папярочныя, а не такія, як у звычайнай пілы, ручкі і пачыналі — кожны ў дзве рукі — разразаць калоду ўздоўж. Я дзівіўся, як лоўка шахалі яны вялікай пілой, як хутка разразалася калода ад камля да канца, як шугала адтуль пілавінне, на многа буйнейшае, чым пры рэзанні дроў.

Бацьку трэба было лячыцца, і ён сабраўся ехаць у амбулаторыю ў Жыцін. З сабою захацеў узяць і мяне. Ён памалу запрог

каня, укінуў у драбіны калёс ахапак сена, маці палажыла на сена посцілку, і мы, зручна ўсеўшыся на мяккім, паехалі.

Дагэтуль я яшчэ ніколі не бачыў іншага сяла, апроч нашай Зялёнай Дубровы, і мне не цярпелася паглядзець, што гэта за Жыцін. А яшчэ бацька сказаў мне, што я ўбачу там раку. Я не ведаў, што такое рака. Ён растлумачыў мне прыкладна так: от у нас ёсць возера, вада ў ім стаіць на месцы, хіба толькі вецер калі яе пагайдае, а ў рацэ вада ўвесь час цячэ і цячэ. Гэта было для мяне вялікае дзіва: як яна можа цячы? Я не мог уявіць такое.

Мы ехалі нашай Конкай, паабапал ішлі дуброўскія палі і лясы. Спачатку дарога прывяла нас у Дрычын, такую ж невялікую вёску, як і наша. Паехалі яе вуліцай, паўз такія ж, як і ў нас, хаты. У самым канцы вёскі перасеклі асіповіцка-шышчыцкую гравейку, за якою мне і паказаў бацька раку. Яна блішчала сярод высокай асакі, чароту і зараснікаў ракітніку. З гэтага, дрычынскага боку, бераг быў га́лісты, адкрыты, з жоўтым пясочкам каля вады. Там, падкасаўшы штаны, стаялі ў вадзе па калені, два хлопчыкі з вудамі. Аб іх ногі пляскалася вада. Я падумаў, як добра дрычанам: гэта ж ім можна кожны дзень купацца і лавіць рыбу.

Потым мы пераязджалі мост. Многія дошкі на ім паадбіваліся і грукаталі ў нас пад коламі. Тарахценне калёс глухім гулам аддавалася пад мостам.

Бацька на хвіліну прыпыніў каня на мосце. Каб паказаць мне, як цячэ рака. Для гэтага ён кінуў за мост нейкую трэску, і яе борзда панесла далей ад моста. Цяпер я заўважыў, што і высокая шаўкавістая трава каля берага аж паслалася ў той жа бок па вадзе пад яе напорам. Вада толькі пашавельвала яе, як бы расчэсвала.

Мы мінавалі яшчэ Крамок і Юравічы і толькі тады ўехалі ў Жыцін.

Сяло мне чамусьці не запомнілася. У памяці асталася толькі прадаўгаватая драўляная амбулаторыя, куды і пайшоў бацька, навязаўшы ў двары пры плоце каня і пакінуўшы мяне на возе. Здаецца, доўга ён не забавіўся ў амбулаторыі. Як яго там глядзелі і што сказалі, я не ведаю: ён мне, ведама ж, пра гэта не гаварыў.

На другім баку вуліцы, акурат напроці амбулаторыі, залацела спелым жытам поле і там жанчыны пачыналі яго жаць. Запомнілася мне гэта таму, што каля іх сунялося некалькі немцаў (яны былі атабарыліся ў Жыціне). Адзін з іх падышоў да бліжэйшай жанчыны і, нешта пагергетаўшы, узяў з яе рук серп, пачаў пробаваць жаць жыта. У яго, мусіць, гэта не вельмі

атрымлівалася, і астатнія немцы, гледзячы на яго, весела рагаталі: нарэшце ён, таксама скалячы зубы, аддаў жанчыне серп.

На нас немцы не зважалі. І мы, зручней усеўшыся на калёсах, пакацілі дадому.

Потым бацька яшчэ раз узрадаваў мяне: ён сказаў, што возьме мяне з сабой і ў горад, у Старыя Дарогі. Што такое горад, я таксама не ведаў. Бацька расказаў мне, што гэта вялікае селішча, дзе многа вялікіх дамоў, што ёсць там дамы з цэглы, белакаменныя, прытым з двума ці нават трыма паверхамі. Выходзіць, дом стаіць на доме? Мне гэта было так дзіўна і цікава, што я начамі сніў белыя дамы, якія стаяць адзін на адным. З вялікім нецярпеннем чакаў я, калі мы з бацькам выберамся туды.

Паехалі мы недзе ранняй вясной. Бо мне добра запомнілася, што па дарозе яшчэ ў многіх месцах стаяла вада. Асабліва ўразіла мяне і нажаха́ла грэбля. Калі мы пад'ехалі пад яе, бацька суняў каня і злез, каб паглядзець, як па ёй ехаць. Я зірнуў уперад і жахнуўся: уся грэбля, якой і канца не было відаць, ляжала ў вадзе. Вада разлілася па ўсім балоце — і справа, і злева. Мора морам! Толькі ў пачатку грэблі, каля якой мы суняліся, былі відаць яе папярочныя жардзіны і драбнейшае лам'ё. Якая яна была далей, у вадзе і блізка не праглядвалася. Няўжо бацька паедзе па ёй? Мо лепей павярнуць назад? Але бацька патупаў-патупаў каля грэблі, папробаваў ботам схаваныя ў вадзе ламачыны і зноў ускочыў на калёсы. Толькі сказаў мне мацней трымацца за білы драбін. Сам жа стаў на ўвесь рост уперадзе і асцярожна пачаў патузваць лейцамі каня.

Конь ступіў на тонкія, пачарнелыя ад даўнасці жардзіны грэблі, што захадзілі, закоўзаліся пад яго капытамі, і суняўся перад вадой. Шырока раздзімаючы ноздры, доўга абнюхваў яе і толькі калі бацька тузануў лейцамі, нехаця пайшоў на грэблю. Але ў вадзе нябачныя жардзіны закоўзаліся пад капытамі яшчэ болей, і конь, дробна перабіраючы нагамі і кідаючыся ў бакі, пайшоў барзджэй, нават подбегам. Калёсы пачалі падскокваць так высока, што аж прыўздымаліся канцы жардзін па баках грэблі, і я, прысеўшы на кукішках, ледзьве трымаўся абедзвюма рукамі за білы. А тут яшчэ колы амаль цалкам схаваліся ў вадзе, яна падступала ўжо пад дошкі кузава. Я заазіраўся, куды б уцячы ад гэтакага жаху, але кругом стаяла вада, вясновая, сцюдзёная. Нарэшце, конь неяк вынес нас на сухое. Можна было толькі падзівіцца, як ён не паламаў на тым ламаччы ногі.

У Старых Дарогах запомнілася мне пачакальня амбулаторыі, дзе бацька, ідучы ўсярэдзіну, у дзверы, сказаў мне пасядзець на шырокай, пафарбаванай у карычневы колер дашчанай канапе з

высокай спінкай. Назаўсёды застаўся ў маёй памяці адмысловы бальнічны пах, мусіць, лекаў і ёду, які мне здаўся прыемным.

Другое маё ўражанне ад горада, ад Старых Дарог — гэта маленькая крамка з адным ці двума столікамі-стойкамі (на якой яна была вуліцы, я цяпер, каб і хацеў, не ўспомніў бы). Сюды завёў мяне бацька з нейкім прыяцелем (ці не нашым сваяком Сыцькам?). Стоячы за тым столікам, яны пілі купленае бацькам чырвонае віно. Мне ён таксама наліў у шклянку «віна», толькі з другой бутэлькі: называў ён яго яшчэ сітром. Такой смакаты я дагэтуль ніколі не піў і папрасіў у бацькі яшчэ. Потым няскора я займеў такую раскошу — піць сітро.

Развітанне

Хвароба не толькі не адступілася ад майго бацькі, а яшчэ болей мучыла яго і знясільвала. Усё, што ён ні еў, вываротвала з нутра. Яго рвала, здаецца, пасля кожнай яды. Ды от надарылася прасветліна. Маці зварыла чыгун пахкай капусты з мясам. Бацька са смакам з’еў цэлую міску, і гэтым разам усё абышлося добра: яго не вырвала. Бацька і маці, а з імі і мы, дзеці, павесялелі: можа, дасць Бог, мінецца ліха.

У той дзень у нашай хаце сабраліся дуброўскія мужчыны гуляць у карты — у «ачко». Яны часта забаўляліся гэтай гульнёй. Мусіць, у такі трывожны час ім хацелася быць разам, ведаць, хто дзе што чуў, памеркаваць, як ім быць. Карты — быў добры прыклеп для іхных збораў. Болей, здаецца, збіраліся — калі была пагода — пад вялікай прывулічнай бярозай, што стаяла напроці Дзядзюлевай хаты. А сёння чамусьці сышліся ў нашай хаце. Для гэтага пераставілі з покуці на сярэдзіну хаты стол. Гуляў з усімі і мой бацька. Як гаспадар, ён часта ўставаў з-за стала, хадзіў вясёлы і давольны. У маёй памяці гэтая звычайная гульня ў карты асталася як нейкае харошае свята.

Але назаўтра бацьку вырвала ізноў. У мяне ізноў лёг на сэрца камень.

Бацьку давялося класціся ў бальніцу ў Старых Дарогах.

Паляжаў ён там тыдні два-тры, а можа, і болей. Прывезлі яго адтуль цётка Волька і дзядзька Федзя на падводзе. Ён так схуднеў, так аслабеў за час ляжання ў бальніцы, што не мог ужо ісці, і дзядзька Федзя лёгка прынёс брата на руках — казалі, быў як пярынка. Помню, яго палажылі на высокі нікеляваны ложак, што стаяў акурат напроці дзвярэй, і накрылі паверх коўдры вялікім чорным кажухом. Я быў рады, што бацька вярнуўся, што ён ізноў дома, ізноў з намі.

Выпісалі бацьку таму, што дактары не ведалі ўжо, як яго лячыць. Маці казала, што ў яго быў нібыта «катар страўніка».

Што гэта такое, я і цяпер не ведаю. Яму патрабавалася аперацыя. Але ў Старых Дарогах такую складаную аперацыю, як аперацыя на страўніку, рабіць не ўмелі. Яго накіроўвалі ў Бабруйск, наш абласны цэнтр. Ды Бабруйск тады кішэў немцамі. Немцы стаялі, ведама ж, і ў Старых Дарогах. Але з імі старадарожцы ўсё ж неяк зжыліся, знаходзілі паразуменне. У Бабруйску ж усё было цяпер чужое, цалкам варожае. На патрэбную медычную помач, хоць на якое спрыянне там нельга было і спадзявацца. Ехаць туды — гэта азначала тое ж, што лезці ў мурашнік.

Маці кінулася шукаць народныя сродкі. Яна напытала ў недалёкіх Майсеевічах шаптуху. Не марудзячы, паехала па яе. Шаптуха згадзілася за яйкі палячыць майго бацьку. У нас ізноў засвяцілася надзея.

Я помню, як маці прывезла на падводзе не старую, паўнаватую жанчыну ў андараку, як тая сядзела на зэдлі каля бацькавага ложка і нешта шэптам гаварыла над ім, робячы рукамі нейкія знакі. Потым сказала, каб усе вышлі з хаты. Я прытаіўся пры дзвярах, каля мыцельніка — мне хацелася паглядзець, што ж яна будзе рабіць, як лячыць бацьку. Жанчына тым часам паднялася з зэдля, перажагнала бацьку, потым павярнулася к яму спіной, высока задрала свой шырокі, у шматколерныя палоскі андарак і голым задам правяла яму зверху ўніз па твары. Я згледзеў, як бацька адвярнуў свой твар к сцяне. Апусціўшы андарак і атрапнуўшы яго, шаптуха ізноў пазвала ўсіх у хату і сказала, што цяпер майму бацьку палепшае.

Ды лепш яму не рабілася. Ён марнеў з кожным днём.

У Толевай бабуні, дзе я начаваў, мяне пабудзілі яшчэ цёмначы. Мяне доўга тармашылі, але галава як прырасла к падушцы: мне хацелася спаць.

— Уставай, Косцічак, — зноў і зноў штурхала мяне цётка Волька, — твой жа бацька памёр.

Я чуў праз сон, што казала цётка Волька, але сэнс яе слоў да мяне чамусьці не даходзіў, і я не разумеў, чаму мне абавязкова трэба ўставаць.

Нарэшце, мяне ўсё ж раскатурхалі.

— Адзявайся, трэба ісці дадому. Бацька твой памёр, — паўтарыла цётка Волька, калі я падняўся і праціраў вочы.

Яе словы і цяпер мяне не вельмі кранулі: мусіць, я не мог паверыць, што ў мяне не стала бацькі.

Калі мы з цёткай Волькай і яшчэ кімсьці (мусіць, з іншымі маімі цёткамі) выйшлі з хаты, ужо развіднівала. Выразна відаць былі платы і хаты, цёмныя прывулічныя ліпы, якія стаялі зусім нерухома, нібы яшчэ спалі.

Каля крамы (былой крамы, бо з пачатку вайны яна пуставала) я ўбачыў шэрага ката. Як такое прапусціць? Я кінуўся яго лавіць. Кот сігануў за вугал крамы і прысеў, павярнуўшы на мяне галаву, цікуючы за мною вачыма, гатовы ізноў пусціцца наўцёкі. Я хацеў абавязкова яго дагнаць. Ды мяне пазвалі назад.

— Бацька памёр, а яму кот наўме, — паўшчувала мяне цётка Волька.

Каля нашай хаты снавалі людзі. Дзверы сянец былі адчынены. Мы зайшлі ў хату. Там было поўна людзей. Убачыўшы мяне, усе расступіліся, даючы мне прайсці. Я здзівіўся, што мяне, малога, так уважылі дарослыя. Перада мной пасярод хаты ляжаў у дамавіне, пастаўленай на лаву, мой бацька. Я паспакайнеў: значыць, бацька ўсё ж такі дома.

Каля дамавіны хадзіла і, плачучы, стукалася галавою аб яе край, мая маці, ціха румзала, седзячы ва ўзгалоўі сына, Казіна бабуня. Ва ўсіх былі заплаканыя вочы. Калі мяне прапусцілі пад дамавіну, маці, не стрымліваючы сябе, загаласіла-запрычытала на ўсю хату. Усе барзджэй пачалі выціраць слёзы.

Хоць мне нясцерпна было слухаць мацерына галашэнне-ўбіванне, хоць у мяне таксама было цяжка на душы ад агульнага плачу, усё ж пад мяне плач яшчэ не падступіў. Суцяшала тое, што бацька, як і раней, ляжаў дома.

І толькі калі, седзячы на печы пры коміне, я ўбачыў, як майго бацьку пад памацнелы плач і прычытанні пачалі выносіць з хаты, то з усёй яснасцю зразумеў, што гэта ж яго павязуць хаваць, закопваць, што ён ужо ніколі не вернецца дадому. Што ў мяне ўжо ніколі-ніколі не будзе бацькі. Тады мне стала да нясцерпу крыўдна і горка, і я пачаў кідацца пры коміне ад несуцешнага плачу.

Бацьку вынеслі на вуліцу, палажылі труну на калёсы. І вось маўклівы слухмяны конь павёз яго ад нашага двара. Ці не ўся Зялёная Дуброва выйшла яго праводзіць. Праводзіць да драўлянага крыжа ў канцы засценка, каб там, укленчыўшы, памаліцца і завязаць на ім, на тым святым крыжы, новы кужэльны ручнічок — «афяру». Адтуль трэба было везці майго бацьку аж у Жыцін, дзе звычайна хавалі дуброўцы памерлых.

Я бег за бацькам і аж заходзіўся ад плачу. Сальфіда і цяпер, праз 63 гады, успамінае, як я тады, бегучы, крычаў, крычаў немым голасам, на ўсю вуліцу.

Бегла за дамавінай, рвучы на сабе валасы, млеючы і штоцаразу падаючы, і мая маці. Ды яе стрымалі. І не толькі не пусцілі ехаць у Жыцін, але не далі далёка ісці за падводай: яна ж была цяжарная, цяжарная пятым дзіцем.

Памёр бацька якраз на Узвіжанне. Калі збіраюцца ў свой вырай вужы. Дзень тады, казалі, выдаўся надзіва цёплы, со-

нечны. Ды ні я, ні маці, ні ўсе мы не заўважалі, які ён, гэты дзень. Для нас ён быў чорны.

Мая бабуня, Толева бабуня, расказвала, што калі яна сядзела пры маім бацьку, у самую поўнач раптам дзынкнула клямка — спярша ў сенцах, потым у хаце. Бабуня павярнула галаву на дзверы, каб паглядзець, хто ж там ідзе. Але дзверы так і не адчыніліся. Акурат у гэты момант, казала яна, і сканаў мой бацька, — значыць, па яго прыходзіла смерць.

Бацька ўжо звечара прадчуваў, што яна сёння прыйдзе. Таму папрасіў падвесці пад яго дзяцей, якіх ён, казалі, вельмі любіў і якімі не мог нацешыцца. У хаце былі толькі трое — сямігадовая Валя, пяцігадовая Зіна і трохгадовы Алік. Іх паставілі перад яго ложкам у радок. І бацька, перахіліўшыся з ложка, па чарзе пагладзіў іх па галоўках і, называючы па імені, развітаўся з імі. Я тады не быў дома, бо начаваў у Толевай бабуні. І бацька са мной не развітаўся. А я — з ім.

Аблава

Маці — а ёй тады было 29 гадоў — асталася адна з намі. Пасярод вайны.

Загінуць нам не дала радня — з мацерынага і з бацькавага боку. Праўда, і там ужо не было гаспадароў: абодва мае дзяды, дзед Сымон, бацькаў бацька, і дзед Косцік, мацерын бацька, адышлі ў лепшы свет яшчэ да вайны. Тры сям'і — і тры без сталых мужчынскіх рук. Мужчынскія клопаты клаліся цяпер: у сям'і Казінай бабуні — на 16-гадовага Федзю, у Толевай бабуні — таксама на 16-гадовага Івана і 10-гадовага Толю, у нашай — на мяне, 8-гадовага. У сем'ях абедзвюх бабунь пераважалі дзеўкі і дзеці. У Толевай бабуні аставаліся з ёю чатыры дачкі: 24-гадовая Волька і маладзейшая за яе — Кацця з аднагадовым сынам Шуркам, Алімпа і Валя. У Казінай бабуні — дачка Анэта, асіроцелая дзесяцігадовая ўнучка Казя і таксама асіроцелы шасцігадовы ўнук Алеська. Больш ратоў, чым здатных да работы рук.

Ды і на гэтыя рукі пакваліліся немцы. Яны рабілі па сёлах аблавы на маладых хлопцаў і дзяўчат, сілком адпраўлялі іх у Германію на работу ў баўэраў.

Таму на выпадак такой аблавы дуброўская моладзь рабіла сабе хованкі. Хто пад падлогай хаты, хто пад падвойнымі сценамі ў лазні, хто на вышках у хлеве, хто ў акопе дзе-небудзь на агародзе ці за агародам.

Зрабілі такую хованку і ў нашай хаце. Пад падлогай. Разгрэблі там паглыбленне, паслалі саломы, а паверх — посцілкі.

Усё — перабыць нейкі час можна. Каб барзджэй туды ўскочыць, дзве дошкі ў падлозе пад ложкамі аставілі непрыбітымі.

Аднаго разу надвечар прыкацілі на дзвюх ці трох машынах немцы. Моладзь кінулася была хавацца. Ды немцы нібы не збіраліся па дварах каго лавіць. Пахадзілі па засценку, нікога не чапаючы, і пабраліся да некага начаваць. Усімі сваімі паводзінамі яны паказвалі, што зусім не набіраць рабсілу прыехалі яны ў Зялёную Дуброву, а нечага так. Усе, хто хаваўся, павылазілі са сваіх хованак і вярнуліся ў хаты. Балазе было холадна: стаяла зіма.

Адзін з салдат, зайшоўшы ў хату Толевай бабуні і ўбачыўшы там многа дзяўчат, шапнуў ёй на польскай мове (як відаць, быў гэта сілком мабілізаваны ў нямецкае войска паляк), што заўтра раніцай будуць хапаць маладых людзей для адпраўкі ў Германію.

Дарослыя дзеці абедзвюх бабунь, згаварыўшыся, крадком пазбіраліся ў нашай хаце. Узялі на завалу сенцы і, прылёгшы дзе хто мог, перабылі ў нас ноч.

Назаўтра, як толькі развіднела, прахукалі ў замерзлых аконных шыбах дзіркі-акенцы і сталі сачыць за вуліцай, каб не прапусціць, калі пачнецца хапун.

Немцы паявіліся знянацку. Так, што іх не адразу і згледзелі. Ішлі яны двума ланцугамі паўз самыя платы па абодвух баках вуліцы і па двое станавіліся ў кожных варотцах, каб нікому не даць уцячы. Толькі калі ўбачылі двух немцаў каля нашых варотцаў, мае цёткі адна за адной шуганулі пад падлогу. Падлетак дзядзя Ваня таксама ўскочыў туды. Мы, дзеці, усе чацвёра, паселі радком на краі печы і са страхам і цікавасцю пазіралі за ўсім, што дзеелася ў нашай хаце.

— Сядзіце ж ціха, каб і не рэкнула каторае, — строга наказала нам маці і пайшла к печы, пачала, як і кожнай раніцай, каля яе ўходжвацца.

Немцаў доўга чакаць не трэба было. Гучней, чым звычайна, рыпнулі нашы варотцы, і паўз замерзлыя вокны замільгалі іхныя цьмяныя цені. Во яны загрукалі ў дзверы сянец, і маці пайшла ім адчыняць. Калі ішла назад, за ёю следам ступілі ў хату і немцы. Здаецца, іх было трое.

Адразу пагрукалі сваімі кованымі ботамі па хаце, зазірнулі на печ, дзе мы сядзелі, амаль не дыхаючы ад страху. Нават малы Алік не падаў ніякага голасу — мусіць, інтуітыўна разумеў, што лепей тут не абзывацца. Адзін з немцаў, паказваючы на мацерын вялікі жывот, пачаў мігамі і гергетаннем дапытвацца, дзе ж яе гаспадар. Маці неяк растлумачыла, што няма яго, нядаўна пахавалі. Пахадзіўшы, пахадзіўшы па хаце і нічога

падазронага не прыкмеціўшы, немцы пайшлі з хаты, нешта гергечучы паміж сабой.

Толькі калі немцы, нахапаўшы ў машыны дуброўскіх хлопцаў і дзяўчат, павезлі іх з сабою, маці ізноў адняла маснічыны падлогі і сказала маім цёткам і дзядзьку Ваню вылазіць.

Выбавіўшыся на хату, яны наперабой пачалі расказваць, колькі там нацярпеліся страху. Гэта ж немцы грукалі цяжкімі, падбітымі жалезам ботамі, над самымі іхнымі галовамі! «Як малаткамі стукалі па нас», — успаміналa цётка Волька. Калі б, не дай Бог, каторае з дзяцей прагаварылася якім словам ці нават глянула не так на падлогу, бяды б тады было не мінаваць.

Даведаўшыся вечарам ад паляка пра мэту прыезду немцаў, нашы не ўсіх змаглі папярэдзіць. Таму немцам і ўдалося тады нямала нахапаць дуброўскай моладзі.

Папаўся ў іх рукі і наш дзядзька Федзя, які, не ўважаючы на папярэджанне, чамусьці астаўся начаваць дома. Мусіць, не паверыў паляку. Ці паспадзяваўся дома як-небудзь прыхавацца. Не ўдалося.

Пахапаных дуброўцаў завезлі ў Старыя Дарогі і пад канвоем завялі ў памяшканне вакзала — каб поездам адправіць у Германію. Ды чамусьці той адмысловы поезд доўга не падавалі на станцыю. Гэта і скарысталі найбольш смелыя са зняволеных. Яны ціхенька прасадзілі шыбы вакзальных вокан і неўпрыкмет ад ахоўнікаў адзін за адным павыскаквалі праз іх на волю. Так выбавіўся ад палону і бацькаў брат Федзя.

Частка дуброўцаў рознымі спосабамі ўцякла ўжо з поезда. Толькі дзве, мусіць, самыя нерашучыя дуброўскія дзяўчыны — Ядвіня з Шалькевічаў і яшчэ нехта — зведалі долю рабынь-паланянак.

Пятае, нежаданае дзіця

У сакавіку 1943 года маці радзіла дзевачку. Толькі радасці ў мацеры было мала. Як цяпер жыць адной з пецярымі малымі дзецьмі? Ды яшчэ — пасярод вайны?

Адразу пасля смерці яе Алеся яна намерылася была зрабіць аборт. Пачала ўжо роспыты спецыялістаў. Не ведаю, праз каго дамовілася прыйсці да нейкага доктара ці доктаркі. Дамовілася і... не пайшла, не адважылася: а, што будзе, то будзе.

Спачатку дзіця было як дзіця. А потым нешта вельмі расхварэлася. Чакалі, што зусім не выжыве. А ці ж добра, калі памрэ няхрышчанае? Наважылі як можна барздж эй везці ў Старыя Дарогі да святара.

Хрысціць малое даручылі цётцы Вольцы і дзядзьку Федзю. Паехалі яны ў непагадзь, у самае разводдзе. Ведама ж, не абмінулі і тую страшную грэблю, што ляжала паміж Залужжам і Шапчыцамі.

Пад'язджаючы пад Старыя Дарогі, цётка Волька спахапілася:

— Федзя, а мы ж не папыталі ў Надзі, як назваць дзевачку.

— І мне яна нічога не казала, — разгубіўся дзядзька Федзя.

Падумаўшы, цётка Волька сказала:

— Давай назавём Яня — чым дрэннае імя?

— Хай будзе і Яня.

З гэтым і пайшлі да святара на кватэру.

Святар якраз сядзеў за сталом, палуднаваў. Цётка Волька аж вочы вылупіла: святар аплятаў падсмажаную пахкую дамашнюю кілбасу. Перад ім на скавародзе яшчэ дыміліся кавалкі мяса і свежага сала, відаць, была яечня. Здзівіла цётку Вольку не тое, што такі багаты быў у папа стол, а тое, што ён, святар, еў скаромнае цяпер, у самы перадвелікодны пост, у той час, калі ўся яго паства шчыра пасціла, баючыся граху.

Хоць і зняверылася цётка Волька з дзядзькам Федзям у папа, усё ж дала яму ахрысціць Яню.

Дома маленькая пакрычала, пакрычала і неспадзявана паправілася.

За няньку была ў яе старэйшая на сем гадоў Валя. Мне таксама даводзілася яе калыхаць. Для гэтага я залазіў у калыску, садзіўся ў Яніных нагах і, узяўшыся за білы, разгойдваў.

Памаленьку падрасла Яня. Прычакала новай вясны. Пачала хадзіць і бегаць.

Не ведаючы бацькі, Яня цягнулася да мяне, большага ў сям'і.

З прыходам вясны маім абавязкам было пасвіць цяляты ўсяго нашага канца. Гнаў цялят на пашу яшчэ да ўзыходу сонца, а прыганяў, калі яно падыходзіла ўжо к паўдню. Скіроўваў іх звычайна на загуменне. І калі параўноўваўся з нашай сядзібай, адтуль бегла мне насустрач маленькая Яня. Яна ведала, што я нясу ёй чырвоненькія салодкія пазёмкі. У тым баку, дзе я пасвіў цялят, за Раз'ездам, яны рэдка дзе пападаліся. І я нашукваў іх не шмат — бывала, якую жменьку. Але ўсё роўна зберагаў для малой сястрычкі, хоць самому таксама вельмі хацелася іх пасмакаваць. Для гэтага выбіраў хіба што адну-дзве зеленабокія. Усе ж лепшыя нёс Яні. Як яна радавалася пазёмкам! Бегла з імі дадому, стараючыся не адразу з'есці.

Цяжкі час быў для нас, дзяцей, і асабліва для маленькай Яні, калі немцы забралі ўсе дуброўскія каровы. Здаецца, цэлы год мы ў вочы не бачылі малака.

Усё ж перабылі неяк гэты час, перабыла і Яня, якой унь як трэба было тое малако, больш-менш добрае харчаванне, якога мы не мелі.

Перабыла, вырасла, выйшла замуж, нарадзіла сына Сяргея і дачку Іру, абзавялася ўнукамі.

Вяселле са слязамі

Да адной з дачок Толевай бабуні, семнаццацігадовай Алімпы, пасватаўся малады хлопец з Навасёлак Ігнась Цагойка.

Ды Алімпа і гаварыць не давалася пра замужжа. Балазе зусім мала ведала кавалера, не «прывыкла» да яго: ён ненадоўга прыехаў у Зялёную Дуброву да некага ў госці і толькі разы два ці тры сустракаўся з ёй, танцаваў разам на вечарынках. Хоць быў Ігнась статны хлопец, вельмі паглядны, Алімпа казала яму і ўсім, хто яе ўгаворваў, толькі адно: не і не! Яе жаха́ла ўжо сама думка, што ёй трэба будзе ісці ў чужыя людзі, што яе адарвуць ад мацеры, ад сям'і, што яна мусіць развітацца са сваёй роднай, хоць і цеснай хатай. Але тут узялася за дачку практычная бабуня. Яна нізашто не хацела ўпусціць такі добры шанец — выдаць дачку замуж. І не таму, што як і кожная маці, баялася, каб яе дочкі не заседжваліся ў дзеўках. Яна ведала, што замужніх, як і жанатых хлопцаў, немцы не забіраюць, ці не так забіраюць у сваю Германію. Ну, удалося раз ухавацца ад хапуна. Але ж немцы не такія, каб адступіцца ад свайго. Нене ды і падловяць калі-небудзь. І — грукачы тады па рэйках самому чорту ў зубы!

Як ні адбрыквалася Алімпа, бабуня цвёрда стаяла на сваім: рабі, што табе кажуць!

Прызначылі дзень вяселля.

Пусцілі пад нож бычка, ухаванага ад партызан, пасцягвалі з гарышча кілбасы, дасталі са сховаў сала, добра пачысцілі засекі з бульбай, гароднінай, крупамі, нагналі гарэлкі. Секлі, рэзалі, малолі, таўклі, калацілі. Варылі, смажылі, скварылі, пяклі, тушылі, наразалі, раскладалі, налівалі, падлівалі. З тыдзень усім гуртам рыхтаваліся да вяселля.

У прызначаны дзень панакрывалі сталы. Выклалі на іх усё багацце, усю смакату.

Надышоў умоўлены час прыезду маладога — дзве гадзіны дня.

Вот-вот павінны пачуцца з лядоўскай дарогі пералівістыя гукі званкоў на дугах, буханне барабана, развясёлыя гукі гармоняў ды скрыпак.

Плача, заліваецца горкімі слязамі маладая, лічыць апошнія хвіліны сваёй волі.

Але праходзіць прызначаны час, праходзіць гадзіна, праходзіць другая, трэцяя, мінае белы дзень, ужо вечар нацягвае на зямлю сваю шэрую посцілку — маўчыць лядоўская дарога, не чуваць, як ні настаўляй вуха, вясельнай музыкі, не відаць маладога! Што ж сталася? Мо перадумаў у апошнюю хвіліну? Мо другая пераступіла дарогу? А можа, немцы перапынілі вясельны поезд?

Зачакаліся запрошаныя госці, тупаюць бязладна вокал хаты маладой, прыкметна нудзяцца. Бо і кішкі даўно марша граюць, асабліва калі з хаты б’юць у ноздры такія зманлівыя пахі. Ходзіць туды-сюды, нервуецца бабуня, не ведаючы, да чаго прыткнуцца, куды рукі прылажыць. Не так перажывае за тое, што не ўдалося, мусіць, гэтым разам прыладзіць дачку, як ад таго, што гэтулькі дабра пойдзе на глум. Тым, што патрачана на гэтыя сталы, не адзін месяц можна б было раты пазатыкаць яе такой шматгалосай сямейцы!

Затое высахлі слёзы ў маладой. Цешыць сябе радаснай надзеяй засцянкоўка: можа, дасць Бог, зусім не прыедзе малады, можа, яна і далей астанецца дома, пад цёпленькім мацерыным крылом?

Але дарэмныя салодкія спадзяванні-мары нявесты, дарэмныя бабуніны трывогі: азвалася, ажыла, нарэшце, лядоўская дарога! Хоць на дварэ даўно ўжо цёмны вечар вечарэе, хоць моцна запазніўся малады, але ўсё ж едзе, едзе па маладую!

— Чы-чы-чы, чы-чы-чы, чы-чы-чы! — далятаюць здалёку гукі вясельнай музыкі.

Усё мігам ажыло, заварушылася, забегала на бабуніным панадворку, у даўно расчыненых варотах і на вуліцы перад хатай. Хоць і цёмна, вытарабанілі на сярэдзіну вуліцы стол, накінулі абрус, бухнулі на яго чорны бохан хлеба, прыладзілі наверсе стаўбунок солі, гопнулі поўную, аж да папяровай закруткі бутэльку свяжуткай, яшчэ мо як след не астылай пасля выгану гарэліцы-весялухі — годна ж, як і належыць, трэба сустрэць маладога!

І от — чаканая-перачаканая, жаданая-нежаданая сустрэча! Коні, якіх гналі на ўсю моц, падахвочваючы бізунамі, раптоўна сталі як укапаныя перад саменькім сталом, спыненыя ў разгоне туга напятымі лейцамі. Храпуць, аддыхваюцца пасля шалёнай гонкі, грызуць — не перагрызуць такія непатрэбныя ў роце жалезныя цуглі, б’юць у дол капытамі, пазвоньваючы званкамі на расквечаных дугах. А з вазкоў ужо высыпаюць людзі. Больш за ўсіх стараюцца ў гэтыя хвіліны музыкі. Заліваюцца, расцягваючы на ўсю, якая ёсць, шырыню галасістыя гармоні, грымяць барабаны, ляскаюць, аж павіскваюць, у такт ім мя-

дзяныя барабанныя талеркі, недзе галосіць, хапаючы за самае сэрца, кларнет, тоненька пілікае, вываручваючы душу, скрыпка.

Уся засцянковая моладзь, уся дзятва, апрача хіба той, што ў пялёнках, — тут, каля Гэлінай хаты. Бягуць на гукі музыкі старыя і маладыя. Вунь нейкая гаспадыня ўзялася была ставіць у печ чыгун з бульбай для свіней, ды, счуўшы музыку, так і не данесла яго і кінула назад у качарэжнік вілкі, бяжыць сюды, на хаду завязваючы хустку.

Абрад сустрэчы маладога выконваўся так, як казаў спрадвечны звычай. Пасля ўсіх звычайных абходзін, маладога з яго шаферамі і шаферкамі запрасілі ў хату. У дзвярах сянец іх сустракала бабуня. Вітаючы дарагіх гасцей, кожнаму, хто пераступаў парог, яна, зачэрпнуўшы драўлянай лыжкай з такой жа драўлянай вялікай місы, давала паспытаць пахкага мёду — каб соладка жылося маладым, а з імі і ўсёй яго радні.

На самым пачатку вяселля ўсіх нашых ашаламіла неспадзяванка. Калі сама рассаджваліся за сталы, на сярэдзіну хаты выйшла маладзейшая Ігнасева сястра, здаецца, звалі яе Маня, і на ўсю моц загаласіла-запрычытала ў несуцешнай роспачы:

— А мае ж вы людзечкі-і-і! У нас жа гора вялікае ўчынілася-я-я! Мы сёння пахавалі нашу з Ігнасем родную сястрычку-у-у! Таму і запазніліся сюды…

Памерла Ігнасева сястра зусім нечакана. Яна вельмі баялася за свайго гаспадара, якога збіраліся забраць у лес, у свой атрад партызаны. Кожную ноч трэслася ад страху. Казала яму хавацца. Ён то ў хаце на гары прыхоўваўся, то ў хляве на вышках. А тут надумаўся заначаваць у хаце. І акурат жа ў гэту ноч нехта грукнуў на дварэ. Ад сполаху і вялікага перанапружання сэрца Ігнасевай сястры не вытрымала — разарвалася. Двое малых дзяцей аставіла яна пасля сябе.

Вядома ж, вяселле трэба б было, на добры лад, адкласці на потым, раз такое ўчынілася. Але ж як адкласці, калі ўсё падрыхтавана ўжо, калі столькі ўсяго патрачана на яго? З аднаго і з другога боку? Таму Ігнасеву сястру і пахавалі раней часу: у той жа дзень, як памерла. Аплакалі, памянулі і адразу — па маладую.

Можна ўявіць, якое гэта было вяселле, што гаварылася ў застоллі, як там пілося і елася. Спалучылі ж, лічы, неспалучанае — вяселле з памінкамі.

Плакалі на вяселлі, доўга не маглі суцішыцца блізкія маладога, не-не і выціралі з вачэй слёзы яго шаферы і шаферкі.

Плакала зусім не рытуальнымі слязамі і маладая — толькі ўжо з другой прычыны.

Але як бы там ні было, вяселле справілі. Назаўтра, пасля развітальнага застолля, маладыя сабраўся везці маладую дадому, у Навасёлкі.

Калі толькі сказалі Алімпе збірацца ў дарогу, калі грымнула развітальная музыка ды ў такт ёй падпітыя жанкі-вясельніцы на ўвесь голас завялі адпаведныя моманту жаласныя песні, маладая дала волю слязам.

— Не хачу ехаць, не хачу-у-у! — яшчэ раз паўпарцілася Алімпа.

Але яе, не пытаючы, пасадзілі на вазок. Страсянулі грывамі коні, бразнулі званкі на дугах — панеслася вяселле.

Побач з Алімпай сядзеў шафер — мой малады дзядзька Федзя. Наказалі яму, каб суцяшаў маладую. Але невядома яшчэ, каго болей трэба было тут суцяшаць — Алімпу ці яго самога.

Бо даўно ўпадабаў Федзя гожую сястру братавай. Падсаджваўся да яе на вячорках, «памагаў» прасці. Жартаваць жартаваў з ёй, а от прызнацца, што люба яму, не адважваўся, не ведаў як. Толькі ў снах марыў пра яе.

Жаніцьба Алімпы было для яго як кінжал у сэрца. Апусціў галаву хлопец, начамі не спаў, учарнеў ад думак. Без канца лаяў сябе, грыз за нерашучасць, за баязлівасць. Сказаць бы ёй тое адзінае слова, якое тысячу разоў паўтараў сам сабе ў думках, а выціснуць на язык так і не адважыўся. Не сказаў. А сказаў бы, можа, усё павярнулася б інакш. З ім, а ні з кім іншым, стала б тады пад вянец Алімпа. Упусціў з рук шчасце, ёлуп. Затое не марудзіў, надта не цырымоніўся навасёлкаўскі прыбыш. З-пад носа выхваціў дзеўку чужак.

Федзя зусім думаў не ісці на вяселле — нашто лішне душу вярэдзіць? Ды як сваяк мусіў быць там. Не пайсці — значыць, паказаць усім, як ён перажывае. А ён жа хлопец з гонарам, як і бацька. Не, ён пойдзе, толькі знаку не пакажа, што на душы яго кошкі скрабуць.

Ды калі ўбачыў яе, любую і родную, у вясельным убранні, грудзі здушыла горкая крыўда, на вочы самі сабой накаціліся слёзы. Асабліва паплылі яны, як трохі падпіў і як незнарок сустрэўся з ёй у вясельнай сумятні.

— Не плач, ты ж мужчына, — суцяшала яго Алімпа, сама сыходзячы слязамі.

Толькі калі ўжо сядзеў побач з ёй у вясельным вазку, Федзя неяк стрымліваў сябе. І не таму, што з другога боку быў малады. Проста Алімпіны слёзы, што не переставалі ліцца ў яе з вачэй, неяк супакойвалі хлопца. Значыць, не сваёй воляй ішла замуж Алімпа, значыць, не зусім зганьбавала яго, Федзю. Можа, яна яшчэ не прыжывецца ў Навасёлках, можа, вернецца ў Дуброву.

І былі яшчэ адны слёзы на Алімпіным вяселлі. Горкія, несуцешныя. Мае слёзы.

Я вельмі хацеў ехаць з вяселлем у невядомыя мне Навасёлкі. Мае цёткі, шаферкі маладой, паабяцалі ўзяць і мяне з сабой. Я ўжо скакаў ад радасці. Ды тут засупярэчыла маці: вайна ж, кругом немцы — ці мала што можа здарыцца. Я пачаў упрошваць матку, запэўніваць яе, што нікуды не буду адыходзіць ад цётак. Але маці не адступалася. Мне стала дужа крыўдна: чаму маці не давярае мне? Я роўма роў перад ёй, уздрыгваючыся ад нястрымных рыданняў. Так плакаў-убіваўся датуль, пакуль далёка не ад'ехала вяселле.

Пазней, ужо сталаму, расказвала мне маці, што праз які дзень ці два, калі я супакоіўся, яна папыталася ў мяне, чаго я гэтак плакаў. «Таму што вельмі хацеў паглядзець другое сяло», — быццам бы адказаў я.

«Парці́зан»

У Зялёную Дуброву чарговым разам наехалі з Фаліч немцы. Яны суняліся ў нашым канцы. Ага — падцікоўваць партызан: якраз сюды перш прыходзілі тыя з Дрычына, адкуль яны вытурылі немцаў, ліквідаваўшы там валасць.

Адна група — галоўная — засела за крайнім з правага боку вуліцы Амэліным дваром, паставіла за хлявом, у здзічэлым малінніку кулямёт, скіраваўшы яго на дарогу, што паварочвала ў вёску з Конкі.

Другая, дапаможная, група аблюбавала зялёную лагчынку каля калгаснай канюшні, недалёка ад нашага двара. Мы, вясковыя падшыванцы, таксама віліся пры канюшні. Ці ж не цікава было паназіраць за прыхаднямі з невядомага нам свету? Балазе нас яны не чапалі.

Мы блізкавата падышлі пад іх, паселі за іх спінамі на траве. Немцы чуліся тут вольна. Гаманілі, смяяліся. Часам браліся адзін з адным дужацца. Ім жа таксама хацелася падурэць. Асабліва пасля доўгага сядзення на адным месцы.

Адзін з немцаў дастаў з шырокай нагруднай кішэні свайго зялёнага фрэнча на дзіва бліщчустую прадаўгаватую цацку, абдзьмухаў яе з усіх бакоў, абцёр рукавом і, не спяшаючыся, прылажыў к губам. І цацка зайграла! Ды так хораша, што мы, заслухаўшыся, паразяўлялі раты. А немец, не адрываючы яе, помню, павядзе па нас доўгім няўцямным позіркам і грае, грае. Я першы раз бачыў губны гармонік, першы раз чуў яго гранне. От бы мне такі! А можа, і напраўду пашанцуе як заўладаць ім? Як тым ножыкам-складанчыкам.

Незадоўга перад тым мы, хлапчукі, гэтак жа падселі каля немцаў, калі тыя сабраліся былі на Выгане, проста на траве, перакусіць. Не, мы не чакалі ад іх пачастункаў, бо добра ведалі, якія яны жмінды. Нас і тады прыцягнула пад іх цікаўнасць, якая пераважвала страх. І тым разам яны не зважалі на дзятву. Як быццам нас і не было. Калі яны пад'елі, немец, што адкрываў кансервы сваім спрытным ножыкам-складанчыкам, склаў яго і палажыў каля сябе. Я не спускаў вачэй з таго ножыка. Якія ў яго гладзенькія, нібы перламутравыя, тронкі! Гляджу — гаспадар ножыка падняўся і пайшоў сабе пад канюшню. Мусіць, забыўся свой ножык! А ён жа так блізка каля мяне! Убачыўшы, што астатнія немцы нешта загаварыліся паміж сабой, нават не гледзячы ў наш бок, я ціхенька, зусім непрыкметна працягнуў уперад руку і проста ўторкнуў ножык у пясок, каля самай мураўкі, дзе ён ляжаў. Нават мае сябрукі не заўважылі. Ды от вярнуўся гаспадар ножыка. Пачаў вадзіць вачыма там, дзе сядзеў. Потым прысеў на кукішкі, пачаў абмацваць кругом траву. Няма ножыка! Як карова языком злізала! Тады ён устаў і, злосна загергетаўшы, загадаў нам жэстам рукі падняцца. Мы сталі перад ім. Немец узяўся нас абмацваць. Шукаў кішэні. Але якія кішэні ў нашых палатняных портачках? Каторыя з нас зусім хадзілі без портак, у адных, праўда, даўгаватых кашулях. Плюнуўшы, немец адышоўся ад нас, яшчэ раз пашнарыў вачыма па траве і пайшоў пад канюшню. Вечарам, калі немцы паехалі з Зялёнай Дубровы, я пабег на тое месца і знайшоў у пяску іхны хвацкі складанчык, з якім мы потым доўга гулялі — «у ножыка».

Цяперашні немец пайграў на сваім гармоніку і апусціў яго на калені. Пасядзеў так, адпачнуў і зноў узяўся за гранне. Ужо новая мелодыя палілася з гармоніка.

Ды раптам яго гранне перапыніў узбуджаны голас аднаго з немцаў:

— Парцізан!

Немцы, што сядзелі на траве, мігам паўскаквалі. Забегалі, замітусіліся:

— Парцізан! Парцізан!

Схапіўшы свой кулямёт, што стаяў на калёсіках, яны подбегам пацягнулі яго ў бок Выгана.

Мы рвануліся бегчы к сядзібам. Са свайго двара я з цікавасцю глядзеў на Выган, куды спяшаліся немцы. Там і праўда ўбачыў я пры лесе чалавека. Ён памалу ішоў за нашымі сядзібамі к Выгану. І тут немцы застрачылі па ім з кулямётаў і аўтаматаў.

Дзіва дзіўнае: немцы стралялі, а «парцізан» ішоў далей, як бы і не чуў той страляніны. Ды от ён упаў. Немцы, не

перастаючы страляць па ім, набліжаліся пад яго. Вядома ж, яны даўно забілі партызана — гэтулькі выпусціць па ім куль! Але ўсё роўна стралялі. Потым бачу здалёк: падышлі пад яго і паднялі — жывы!

Немцы прывялі яго ў вёску. Людзі высыпалі паглядзець. Я таксама выбег на вуліцу. З немцамі ішоў хлапчук гадоў трынаццаці і плакаў. Гэта быў Лёва з Лядоў. Даўшы дуброўцам апазнаць «парці́зана», немцы адпусцілі яго дамоў. Цікава, што яго нават не параніла тады.

Гадоў праз шэсцьдзесят я суняў яго на рынку ў Старых Дарогах. Са мной быў мой унук Максім, якому я не раз расказваў пра гэты выпадак.

— Во той Лёва, — сказаў я Максіму, каб ён на яве ўбачыў аднаго з герояў майго апавядання.

Лёва, цяпер Лявон Тураў, хоць, вядома, пастарэў, пагрузнеў, але ж сваімі рысамі астаўся такі ж, якога я бачыў на нашай вуліцы ў далёкім 1943 годзе — белабрысы, з высокім лобам, з грубаватымі скуламі-выступамі на твары.

Ён расказаў мне, што ішоў тады ў Дрычын да сястры — нёс яе дзецям малако. А ўратаваўся ён ад нямецкіх куль таму, што лёг у нейкую ўпадзінку на нашым Выгане.

Калі ён ішоў тады плачучы паўз наш двор, я і думаць не думаў, што нешта падобнае станецца скора і са мной.

Пад кулямі

Маладыя хлопцы і дзяўчаты сядзелі ў Зялёнай Дуброве як на іголках — пад вечнай пагрозай нямецкага хапуна. Хлопцы да таго ж баяліся, каб іх не пазабіралі ў паліцыю. Таму ўсе рабілі хованкі. І не толькі на сваіх падворках, а і за вёскай, у лесе. Кілометры за два ад Зялёнай Дубровы, пад Альхоўкай, у старым хвойніку, перамешаным з бярозамі і асінамі, а ніжэй — вольхамі, сярод папаратніку і чарнічніку павыкопвалі зямлянкі, куды, чуць што і беглі хавацца. Калі даведваліся пра набліжэнне немцаў, днявалі там і начавалі.

Прыхоўвалі дуброўцы ў лесе, у жардзяных загарадзях, таксама кароў. Калі-нікалі маці дазваляла падыходзіць туды і мне. Першы раз гэта было зімой, за Станком. Там папрыбівалі да хваін і бяроз жэрдкі, зрабілі загарадзь для кароў, накідаўшы туды сена. Побач расклалі агонь, які не пераводзіўся ні ўдзень, ні ўночы. Мне цікава было прабаўляцца каля таго агню, збіраць для яго і падкладваць сухое ламачча. Але вялікага агню рабіць было нельга — каб не заўважылі немцы дым.

Летам я часцей прыходзіў у лес памагаць глядзець кароў, якіх трэба было выпускаць з загарадзяў на пашу — на асаку якой лугавіны ці на лясную пажарніцу.

Аднаго разу ўдзень я памагаў нашаму суседу, пажылому дзядзьку Ігнасю Яльніцкаму глядзець кароў. Вечарам прыйшла змена. І мы з Ігнасем сабраліся ісці дадому. Толькі выйшлі на край лесу, к полю, як з вёскі пачалі страляць. Недалёка ад нас, паўз лес праскакаў коннік. Казалі потым, гэта быў партызан. Яго згледзелі немцы, што якраз наехалі ў Зялёную Дуброву і спыніліся тут начаваць. Яны адкрылі па ім агонь. Я пачуў каля самых вушэй ціўканне куль. Ігнась, а ўслед за ім і я, прыпалі к зямлі і пачалі адпаўзаць далей у лес. Тут нам папалася сярод дрэў неглыбокая канаўка. Ігнась на ўсіх чатырох, як якая кошка, надта ж шпарка паджгаў па канаўцы. Прыгнуўшыся, пабег за ім і я. Кулі свісталі і свісталі навокал — немцы, відаць, «прачэсвалі» лес. Я стараўся не адставаць ад Ігнася, але ў цемнаце згубіў яго з воч.

— Дзядзька Ігнась! — пачаў я не вельмі голасна зваць яго. — Дзядзька Ігна-а-ась!

Але ён не адгукнуўся. Відаць, кустамі пабег далей у лес, пакінуўшы мяне аднаго. От дык сусед!

Мяне апанаваў страх: я апынуўся адзін у цёмным начным лесе. Нават зблізку не было відаць ні куста, ні дзерава: адна жудасная чарната ночы.

Я не ведаў, што рабіць, на што рашыцца. Аставацца цэлую ноч у лесе, дзе, здаецца, працягні руку — і наткнешся на звера, які ўміг можа разарваць ашчэранымі ікламі, ці бегчы ў засценак, дзе цяпер немцы? Праўда, яны перасталі страляць, але ж недзе сочаць за лесам, наставіўшы рулі сваіх стрэльбаў, і калі я выбегу на Выган, яны ізноў пачнуць страляць, страляць па мне, пакуль не заб'юць.

Нічога лепшага не прыдумаўшы, рашаюся бегчы дадому, у засценак — проста на немцаў. Лепш кулі, чым воўчыя зубы! Бягу па выгане к вёсцы і голасна, наўзрыд раву. Бягу і міжволі ўгінаю ў плечы галаву: вот-вот пачнуць па мне страляць. Але чамусьці не чую стрэлаў — я нават здзівіўся. Вунь крайняя Салімонава хата. Пры глухой сцяне, што выходзіць на выган, натыкаюся-такі на немцаў. Стаяць двое — ледзьве заўважаю іх у цемры. Чорныя аўтаматы на грудзях настаўлены проста на мяне. Мусіць, чакаюць: што за птушка ляціць ім у рукі? Супыняюць мяне, нешта гергечуць. Стаю перад імі, усё яшчэ заходзячыся ад плачу, заліваючыся слязамі. Ну, зараз возьмуцца за мяне. Ды зноў дзіва: немцы агледзелі мяне і… адпусцілі.

Мусіць, убачылі, што малы, што гэта ніякі не партызан. Не перастаючы плакаць, бягу вуліцай міма немцаў (іх многа ўсюды) дадому, дзе мяне ўжо чакае ў нецярпенні маці.

У партызаны

Аднае раніцы Зялёную Дуброву ўскалыхнула вестка: сёння ўночы з Кляновай грады, куды прыгналі на начлег коней, нашых засцянковых хлопцаў пабралі ў партызаны! Дуброўцы збіраліся на вуліцы, ажыўлена абгаворвалі навіну.

Сярод забраных быў і наш дзядзька Федзя. Як расказвалі мне дуброўцы, Федзя, Валодзя Бардзін і Вадзя Дубовік самі згаварыліся ўцячы ў партызаны. Але каб немцы не чапалі іх сем'яў, папрасілі аднаго з партызанскіх завадатараў і паплечнікаў Аляксея Шубы, былога дуброўскага настаўніка Паўла Доўнара, каб ён арганізаваў «набор» так, быццам дуброўцаў мабілізавалі ў партызаны сілком. Гэтак ён і зрабіў. Заадно «прыхваціў» і некаторых хлопцаў без іх згоды. Як Паўліка Цвірку, аднаго са «Сцепанцоў» (Сцяпанавых сыноў), які, зрэшты, у тую ж ноч і ўцёк з партызанаў дадому, за што Доўнар наважыў забіць яго, каб не выдаў нейкіх партызанскіх сакрэтаў, нават прыходзілі ўночы ў Паўлікаву хату ў Зялёнай Дуброве, але ў апошнюю хвіліну пашкадавалі, наказаўшы маўчаць пра ўсё. Партызанамі сталі тады, апрача названых, яшчэ Стась Шалькевіч і Уладзік Матусэвіч — усіх пяць чалавек.

Хлопцы з Зялёнай Дубровы папоўнілі шэрагі партызан 100-й брыгады імя Кірава, якой камандаваў былы хірург і галоўны ўрач Старадарожскай раённай бальніцы Аляксей Шуба, родам з недалёкага ад нас Падарэсся. Дзейнічала брыгада найбольш на Старадарожчыне. Шубаўцы — гэта былі нашы партызаны.

Як яны ваявалі супраць немцаў, мы ведалі не шмат. Пра іх «работу» нам гаварылі хіба што даволі частыя падрывы нямецкіх эшалонаў на чыгунцы.

Наш дзядзька Федзя добра ведаў, што немцы часта спаганяюць сваю злосць за гэта на партызанскіх сем'ях. Таму ён надумаў вывезці Казіну бабуню з сям'ёй у бяспечнае месца — у партызанскую зону, а канкрэтна — пад Слуцак, у Шантароўшчыну, бабуніна родавае гняздо, дзе жыла яе радня. Дзядзька Федзя меркаваў, што тут сям'я спакойна перабудзе вайну. Які яна знайшла там спакой, раскажу потым.

На другі дзень, як дзядзька Федзя вывез сям'ю, я ўзяў свае драўляныя саначкі (было гэта зімой) і паехаў з імі ў апусцелую бабуніну хату — пашукаць там які «цацак» і ўсяго найбольш

мне цікавага. Цэлыя саначкі нагрузіў я нейкіх там знаходак. З усіх іх запомнілася мне толькі дзедава шляхецкая шапка з аўчынным аколышам над казырком.

Я цягнуў саначкі і не-не ды аглядваўся на знаходкі, з якімі добра будзе гуляць.

І раптам на пустой, здавалася б, вуліцы, напроці Сташэўскіх я нос у нос сутыкнуўся з… немцамі: яны былі ў белых, пад снег, халатах, з-пад якіх тырчалі чорныя аўтаматы, і я іх зусім тады не згледзеў. Я ўвесь сцяўся ад страху. Але немцы як ішлі, так і пайшлі далей па вуліцы ў той бок, адкуль я вёз саначкі. Нават не глянуўшы на маю «здабычу».

Можа, своечасова ўсё ж вывез Федзя сям'ю з Зялёнай Дубровы?

Казалі, у немцаў тады было заданне: спаліць Зялёную Дуброву. Яны наляцелі сюды з самага рання і ўжо акружылі вёску, рыхтуючыся выканаць пастаўленую перад імі задачу. Ды, на наша шчасце, чамусьці адмянілі свой намер.

Шубаўцы

Не доўга далі партызаны цешыцца ў Навасёлках з маладой жоначкай і Ігнасю Цагойку. Пастукалі аднае начы ў акно і, уваліўшыся з аўтаматамі на грудзях у хату, аб'явілі загад камандавання 100-й партызанскай брыгады імя Кірава: мабілізаваць грамадзяніна вёскі Навасёлкі Старадарожскага раёна Цагойку Ігната ў партызаны.

Вельмі не хацелася Ігнасю мяняць родную хату з мяккай, нагрэтай жонкаю пасцеллю на беспрытульнае бадзянне па лясах ды балотах. Але не падначаліцца загаду не было як.

Хоць не сваёй воляй пайшоў Ігнась у лес, у брыгаду Аляксея Шубы, але партызан з яго атрымаўся, як кажуць палякі, «выбітны». Пра яго адвагу падчас партызанскіх налётаў на немцаў мне потым многа расказвала цётка Алімпа. Ды і не толькі яна.

Адзін з прыкладаў. Немцы асабліва ахоўвалі нейкі важны адрэзак шасэйнай дарогі, бо там часта курсіравала начальства. Ды Ігнась і ў гэтым месцы здолеў падлажыць міну, апрануўшыся пастухом і праганяючы па шашы кароў. Ад яго міны загінула сем нямецкіх салдат і афіцэраў, што ехалі на машыне.

Асабліва вызначыўся Ігнась у падрыве нямецкіх эшалонаў, узначальваючы групу падрыўнікоў. Не адзін «цуг» з нямецкай салдатнёй, з танкамі ды гарматамі ляцеў з рэек потырч ад Ігнасевых мін.

Сваёй «зонай» выбраў ён участак чыгункі паміж Асіповічамі і Старымі Дарогамі. Ідучы на падрыў нямецкіх эшалонаў, Ігнась

часта заскокваў патаемна да нас — да Толевай бабуні, сваёй цешчы, і да маёй мацеры, жончынай сястры. Да маёй мацеры, можа, нават часцей, бо наша хата была трохі бліжэй ад лесу. Часам і я па магаў яму звязацца з бабуняй і маёй маткай.

Іду я аднаго разу вечарам дадому з загумення і раптам чую: мяне ціха падзывае чыйсьці голас. Я абарочваюся: дзядзька Ігнась! Ён сядзіць на кукішках у самым канцы нашага загона, за густым і высокім лубінам. Я падышоў пад яго.

— Ці ёсць у Дуброве немцы або паліцаі? — першае, што папытаў ён.

— Не, няма і не было сёння.

— Тады ціхенька ідзі дадому і скажы мацеры, каб падышла сюды.

Помню, я вельмі шкадаваў, што на гэтым наша размова і кончылася. А мне ж так хацелася, каб дзядзька Ігнась зайшоў у нашу хату і пагаварыў з намі, расказаў што-небудзь. Але ён толькі пагутарыў там, у канцы загона, з маткай, якая, пэўне ж, вынесла яму нечага паесці ды больш падрабязна расказала пра наезды немцаў, і зноў падаўся ў лес — як відаць, кіраваўся пад Фалічы, на чыгунку.

У блізкіх і далейшых нашых ваколіцах, апрача шубаўцаў, дыслацыраваліся, кажучы па-вайсковаму, і іншыя партызанскія групоўкі. Вельмі часта начамі яны заяўляліся ў Зялёнай Дуброве — каб чым-небудзь пажывіцца. І надта не цырымоніліся — бралі ўсё, што пападала пад рукі: сялянскія прыпасы, жывёлу, адзенне, збожжа. Ад іх усё больш-менш прыдатнае, самае неабходнае дуброўцы стараліся схаваць. Ды вока ў іх было ўжо спрактыкаванае: знаходзіла самыя патаемныя сховы. Асабліва ўвішныя тут былі нейкія шараўцы, партызаны, што стаялі недзе за Майсеевічамі. Казалі, камандзірам у іх быў нейкі Шараў. У нас смяяліся: прыходзілі шараўцы — шарыць па хатах і хлявах.

Заяўляліся начныя госці і ў нашу хату. Хоць добра бачылі, што ў мацеры куча дробных, як гарох, дзяцей, партызаны ўсё роўна шнырылі па ўсіх кутках, каб што-небудзь ухапіць. Помню, аднаго разу з імі зайшла маладая, вельмі расфуфыраная жанчына. Яна бесцырымонна адчыніла нашу шафу, пачала перабіраць мацерыну больш чым сціплую адзежу, каб знайсці што-небудзь і для сябе.

Часам, урываючыся ў чыю хату і не знаходзячы там чаго трэба, партызаны прымушалі гаспадароў адкрыць хованкі, пагражаючы расстрэлам. Нашага суседа Аляксандра Дубовіка, страшачы, ставілі былі раз к сцяне і стралялі паўзверх яго галавы, каб паказаў ім тое, чаго ў яго не было.

Усе ў Зялёнай Дуброве, у тым ліку і мы, дзеці, баяліся партызан гэтак жа, як і немцаў, калі не больш. Хоць і тыя бралі ў нас усё, што ім хацелася, асабліва спяцы былі немцы на курэй, якіх лавілі дзе толькі маглі запарваць. Праўда, немцы рабавалі нас больш у выглядзе падаткаў, збіраць якія яны прыпаручалі старастам. Можа, таму іхнае рабаванне не так востра ўспрымалася ў нас.

Ад рабаўніцтва несумленных партызан дуброўцы шукалі абароны ў шубаўцаў. Яны лічыліся «сваімі» партызанамі: шубаўцы не дапускалі рабаўніцтва. Шуба тут, казалі, быў строгі, караў рабаўнікоў. Здабывалі шубаўцы харчы цывілізавана — таксама быццам бралі падаткі. Праз тых жа старастаў, што і немцы. Так што адзін і той жа староста часта спаганяў падаткі і для немцаў, і для партызан.

Звычайна немцы прыязджалі ў Зялёную Дуброву ўдзень, а партызаны — уночы. Ведаючы гэты распарадак, паблізу нашай вёскі супраціўнікі часта наладжвалі свае засады — немцы ўночы, а партызаны — удзень. На наша шчасце, каля Зялёнай Дубровы ні разу ніхто ні на кога не наткнуўся — ні немцы на партызан, ні партызаны на немцаў. Каб гэта здарылася, каб хоць адзін немец быў забіты ў нашых ваколіцах, бяды б тады нам не мінаваць: мігам пайшла б дымам наша Зялёная Дуброва. Вядома ж, з усімі намі. Як гэта немцы вельмі часта рабілі.

Зрэшты, яны і так збіраліся спаліць нашу вёску, ад якой жывіліся партызаны. Не раз прыходзілі сюды з такім заданнем карныя эсэсаўскія атрады. Выратоўвалі ад іх Зялёную Дуброву «свае», фаліцкія немцы. Там, у Фалічах, працавалі чыгуначнікамі некаторыя дуброўцы. Пры станцыі знайшлі яны сабе і часовы прыстанак, наведваючы адначасова і свае селішчы ў Зялёнай Дуброве. Казалі, што асобныя з іх даносілі немцам пра партызан. Таму ім лёгка было ўпрасіць гарнізонных немцаў, каб тыя адгаварылі карнікаў распраўляцца з «партызанскай» Зялёнай Дубровай.

Тым не менш смяротная небяспека над намі вісела ўсю вайну. У самы крытычны момант, калі немцы, паводле чыіхсьці звестак, збіраліся нарэшце спаліць усё ж нашу вёску, дуброўцы знайшлі свой спосаб прадухіліць бяду — звярнуцца непасрэдна да Бога. Каб ён паверыў у шчырасць іхнай просьбы, яны згаварыліся за адну ноч напрасці з кудзелі нітак, выткаць з іх трубку палатна — Богу ахвяру — і аднесці ў Старыя Дарогі ў царкву.

Дзеля гэтага дуброўскія жанчыны сабраліся з вечара ў вялікай Адвэртавай хаце — ад нас цераз вуліцу. Уся Зялёная Дуброва не спала ў тую ноч. Я таксама быў тады на нагах. Глядзеў, як жанчыны прадуць вялікім гуртам, як намотваюць

ніткі на вітушкі, робяць на сцяне аснову і, нарэшце, ткуць на кроснах палатно. Рэшту ночы бавіўся ў Анцінай хаце — у сваёй прабабкі Мітрафаніхі. Мне цікава было там пасядзець каля грубкі, пры агні, падкладаць дровы. Увогуле спадабалася не спаць сярод ночы.

Калі назаўтра занеслі ахвяру ў царкву, усе ў Зялёнай Дуброве паспакайнелі: цяпер Бог не павінен дапусціць бяды. Добра помніцца, што паспакайнеў і я, малы: верыў, што ўсё будзе добра.

Аднаго разу партызаны з шубаўскай брыгады наехалі ў Зялёную Дуброву, насуперак звычаю, яшчэ раніцай. Бо гэтым разам яны не баяліся сустрэцца з немцамі: партызанаў жа было цэлае войска. Яны запрудзілі ўсю вуліцу. Недалёка ад нас, напроці Бронінай хаты, я ўбачыў верхам на конях камандзіраў у ваенных шапках з аколышамі, дзе паблісквалі чырвоныя зорачкі, у перакінутых крыж-накрыж праз плечы раменных партупеях. Коні проста танцавалі пад імі, нецярпліва перабіраючы нагамі. З радасцю і надзеяй глядзеў я на тых камандзіраў, на партызанскае войска. Гэта ж былі нашы партызаны, шубаўцы! Недзе ж тут павінны быць і дуброўскія хлопцы. Толькі іх цяпер не відаць было: ну, вядома ж, ім нельга тут выстаўляцца, каб не наклікаць бяды на сем’і. Можа, яны пайшлі ў абход сваёй вёскі, каб дзе-небудзь за ёю далучыцца да ўсіх.

Сярод партызан, якія ішлі і ішлі вуліцай, мне ў вочы кінуўся адзін вельмі незвычайны: на яго галаве замест шапкі быў накінуты нейкі белы вастраверхі каўпак, які закрываў увесь яго твар, толькі цямнелі на ім дзве дзіркі для вачэй. Значна пазней я бачыў такія каўпакі — у кіно ды ў тэлевізары — на галовах амерыканскіх куклусскланаўцаў.

Згледзеўшы гэтага дзіўнага партызана, я ўжо не зводзіў з яго вачэй, толькі і сачыў за ім.

Але якое ж было маё здзіўленне, калі той партызан у дзіўным каўпаку завярнуў у нашы варотцы. От ён адшчапіў іх і ідзе дваром у нашу хату!

Я пападзе яго ўскочыў у дзверы. Праз якую хвіліну партызан у каўпаку таксама ўвайшоў за мной у хату. Пераступіўшы парог і зачыніўшы за сабой дзверы, ён адразу ж зняў свой каўпак. Мы аж вачам не паверылі: гэта ж наш дзядзька Ігнась Цагойка!

Надзяваў ён такую маскіроўку, каб засцерагчы нас ад нямецкай помсты: ведаў, што пра наведанне ім нашай сям’і немцы дазналіся б ад сваіх даносчыкаў.

Услед за дзядзькам Ігнасем у хату зайшлі яшчэ двое. Усе яны паселі за стол і нешта распытвалі ў мацеры. Толькі потым яна расказала мне, што адным з іх быў сам камандзір 100-й партызанскай брыгады Аляксей Шуба.

Калі партызаны выходзілі з хаты, Ігнась ізноў надзеў на галаву свой каўпак з белай матэрыі. Маці строга наказала мне, каб я нікому з дзяцей не расказваў, хто гэта ў нас быў. Вельмі многа ў Дуброве было гаворак пра незвычайнага партызана ў белым каўпаку, але, апрача нас, ніхто з дуброўцаў не ведаў, што за партызан пад ім хаваўся.

Яшчэ мяне ўразіў малы, гадоў, можа, на два старэйшы за мяне партызан у ваеннай шапцы-вушанцы, з перавязанай чырвонай істужкай над ілбом. На грудзях яго красаваўся самы сапраўдны аўтамат ППШ з круглым дыскам. Гледзячы на яго, мне самому захацелася пайсці ў партызаны: от бы я пастраляў з такога аўтамата!

Партызанскае войска, якое заняло ўсю Зялёную Дуброву, вельмі ўсіх падбадзёрыла. Дуброўцы ўбачылі, што і на немцаў ёсць сіла, ёсць управа. Я таксама паверыў тады, што партызаны рана ці позна прагоняць немцаў.

Перадыхнуўшы ў Зялёнай Дуброве і сабраўшыся з сіламі, шубаўцы рушылі Конкай проста на Фалічы. У іх была задача: разграміць там нямецкі гарнізон.

У Фалічах тады быў вялікі бой. Партызаны добра папужалі тады немцаў і паліцаяў. Ды разграміць гарнізон Фалічы шубаўцам не ўдалося. Відаць, кепска спрацавала разведка, не было ўлічана, што немцы добра там умацаваліся. З таўстасценных бетонных бункераў, якіх не бралі ні кулі, ні гранаты, яны лёгка адстрэльваліся ад партызан кулямётамі ды аўтаматамі. Партызаны мусілі адступіць. Пра іх страты мне ніхто нічога не казаў. А яны ж, мусіць, былі.

Допыт

Здарылася гэта праз Федзева нядбайства.

Яшчэ завідна заявіўся ён у нашу хату, прывёўшы з сабой аж пяць таварышаў-партызан. Маці пасадзіла іх за стол, дала, што ў яе знайшлося, паесці. Пасядзелі партызаны, пагаварылі і, падзякаваўшы за пачостку, пайшлі сваёй дарогай.

А назаўтра раніцай прыляцелі з Фаліч (нехта ж данёс!) немцы, забралі маю матку і павялі яе ў Адвэртаву хату, амаль насупраць нашай, цераз вуліцу. Мы, дзеці, не бачылі, калі яе забралі: тады яшчэ спалі.

Папрачынаўшыся, мы ўсе пяцёра паселі радком на краі печы і чакалі, калі яна прыйдзе даваць нам есці. Ды маці нешта доўга не прыходзіла. Замест яе мы праз нейкі час убачылі ў варотцах немца. Ён ішоў у нашу хату. Адчыніўшы дзверы і правёўшы па нас вачыма, ён кіўком пальца загадаў мне, самаму большаму,

ісці за ім. Скіраваў немец у Адвэртаў двор. Падвёў да хаты, адчыніў перада мной дзверы і ўпусціў усярэдзіну.

У пярэдняй хаце за сталом сядзела некалькі немцаў. Сярод іх я распазнаў старшага. Гэта быў паўнаваты, паджылы немец. З алавянага колеру пагончыкамі на зялёным кіцелі і з такімі ж лісткамі на яго лацканах. Сядзеў ён без шапкі, расхрыстаўшыся.

Мяне паставілі перад сталом, якраз напроці старшага. З левага боку ад мяне стаяў з шомпалам у руцэ маленькага росту немец, справа ж — высакаваты хударлявы чалавек у цывільным. Гэта быў перагаворшчык. Старшы немец, гледзячы прама на мяне, нешта загергетаў. Перагаворшчык тут жа патлумачыў:

— Цябе пытаюць, колькі ўчора вечарам прыходзіла ў вашу хату партызан: адзін твой дзядзька ці болей?

У нас было цэлае застолле партызан, я тады з цікавасцю разглядваў іх саміх і іхныя аўтаматы і вінтоўкі, якія яны паставілі каля дзвярэй. Але тут сцяміў, што пра ўсё не трэба казаць немцам. Таму зманіў:

— Адзін толькі дзядзька.

Немец за сталом нешта злосна загергетаў, і перагаворшчык пераказаў:

— Ты што маніш? Маці ж твая казала, што ў вас было шэсць партызан.

Пры гэтых словах немчык, што стаяў збоку, з размаху хвастануў мяне сваім шомпалам ніжэй спіны.

Мне не так забалела ад шомпала, як я спужаўся, што мяне б’юць, і, калі яны яшчэ раз папыталіся, адзін ці шэсць было ў нас партызан, адказаў:

— Ну, шэсць.

На гэтым допыт скончыўся: як відаць, немцы дабіліся ад мяне свайго. Мне сказалі ісці дамоў. Калі я выйшаў з хаты, убачыў на другой, дальняй палавіне Адвэртавага двара, за загарадкай, сваю матку. Яна стаяла ўся ў слязах. Згледзеўшы мяне, маці, мусіць, яшчэ больш панікла галавой, бо зразумела, што немцы выпыталі ў мяне ўсё, што абмануць іх ёй не ўдалося.

За сувязь з партызанамі яны тады не гладзілі па галоўцы: расправа ў немцаў была самая жорсткая.

Я вярнуўся ў нашу хату. Усе мы зноў з нецярпеннем глядзелі ў акно: калі ж будзе ісці маці? Хоць мне было вельмі трывожна за яе, але я і думкі не дапускаў, што яе могуць забіць: яна ж нічога такога не зрабіла.

Было вельмі непрывычна: сонца ўжо ішло пад паўдня, яго адбіткі ад вокан на падлозе пакарацелі, адсунуліся з сярэдзіны хаты бліжэй к сцяне, а ў печы яшчэ не палілася. Усім нам

даўно хацелася есці, але ніхто, нават грудная Яня, нічым не выказвалі гэтага.

І вот мы нарэшце ўбачылі з акна сваю матку. Яна ішла ад Адвэртавых варотцаў побач з перагаворшчыкам, а за імі ўсе тыя немцы, якія дапытвалі мяне. Маці адшчапіла нашы варотцы, скіравалася к ганку. Услед за ёю пайшлі паўз вокны немцы.

Увайшоўшы ў хату, маці барзджэй вынесла ім на ганак вядро з вадой і алюмініевую конаўку — мыць рукі. Тут жа вярнулася і сказала мне памагчы трохі адсунуць ад покуці наш вялікі стол. Заслала яго чыстым, з шафы кужэльным абрусам. Я бачыў, што яна як бы павесялела, і ў мяне адлягло ад сэрца.

Схадзіўшы ў камору, маці паставіла на стол місачку цёмнага грэчкавага мёду, графін з гарэлкай. Нарэзала ў талерку сала, палажыла з дзесятак сырых яек, хлеб. Партызан учора яна гэтак не частавала, дала тое, што звычайна нам: варанай бульбы з кіслым малаком ды, каб ім было трывалей, саскварыла на скавародзе сала. І ўсё. Не помніцца, каб ставілася гарэлка. Ды і перакусвалі партызаны за нашым звычайным сталом для яды, што стаяў недалёка ад дзвярэй, напроці печы: свае ж. За стол, што на покуці, на які маці выставіла цяпер такі недаступны і нам пачастунак, мы садзіліся толькі разы два на год: на Каляды і Вялікдзень.

Калі ўсё было гатова, маці пайшла на двор зваць сваіх «гасцей». Праз хвіліну немцы з перагаворшчыкам загрукаталі ботамі па падлозе нашай хаты. Убачыўшы на стале пачастунак, прыкметна ажывіліся, пачалі задаволена паціраць рукамі і шумна рассаджвацца на нашы простыя табурэткі і зэдлікі.

Пачаставаць немцаў, каб неяк іх задобрыць, падказаў мацеры перагаворшчык. Звалі яго Жорж. Ён, як я потым даведаўся, шмат каго ўратаваў ад немцаў, шмат каму памагаў. Ну і цяпер Жорж стараўся паспрыяць мацеры ў цяжкай для яе сітуацыі. Казалі, ён нібыта быў звязаны з партызанамі і збіраўся перабегчы да іх — толькі шукаў зручнага выпадку. Для мацеры Жорж стаў адзінай надзеяй на выратаванне. Гэта ён і параіў немцам не распраўляцца з намі, а выкарыстаць нашу матку для іншага: каб яна схадзіла ў партызанскую зону, у шубаўскую брыгаду, знайшла там нашага дзядзьку Федзю і пераканала яго здацца немцам — іначай яны расстраляюць яе і ўсіх пецярых братавых дзяцей. Такую яны паставілі перад ёй умову, калі дапытвалі яе ў Адвэртавай хаце. Сваім частаваннем маці спадзявалася заслужыць у немцаў большага спрыяння, найперш адмены іхнага грознага загаду прывесці ў Фалічы, у нямецкі гарнізон, партызана шубаўскай брыгады Фёдара Цвірку. Ці ж мог Федзя сам здацца ў нямецкія лапы?

Хоць немцы вельмі міла пагаманілі за нашым сталом, хоць добра павесяліліся-пачаставаліся, хоць на адыходзе дружна лепяталі шчырае «данке», але ад свайго не адступіліся. Маці ўсё роўна павінна была знайсці свайго швагра і ўгаварыць здацца. Калі ж ёй не ўдасца яго знайсці або калі ён не згодзіцца на здачу, яна абавязкова павінна прыйсці ў гарнізон у Фалічы і далажыць немцам пра свой паход. Тады яны канчаткова вырашаць, што з ёй і з яе дзецьмі рабіць. Без добраахвотнай здачы швагра літасці ад немцаў ёй усё роўна нельга будзе чакаць.

Яна выйшла з дому, калі ўжо добра развіднела.

Справа ад Конкі, займаючыся недзе за недалёкім лесам, шырока, чуць не на паўнеба святлеў-разгараўся ўсход. У паўздарожных бярозах, што зелянелі маладзенькім, яшчэ клейкім лісцейкам, радыя новаму дню, шчабяталі-цілінькалі на розныя галасы божыя птушачкі.

Во адна — з ружаватым падгрудкам — пырхнула з нейкай галінкі на дарогу, проста перад ёй, нешта дзеўбанула ў пяску, павяла на яе разумным вочкам, разы два пружыніста, як той мячык, скокнула на сваіх лапках, быццам пацвельваючыся, і лёгка, рыўкамі ўзляцела на самы верх бярозы.

Маці правяла яе вачыма, нават хаду прыцішыла. Як усё проста ў птушак. Ніякага табе клопату, ні перажыванняў. Жыві і радуйся сонцу, свету, вольнай волі.

Цяпер яна сама хацела б зрабіцца такой птушкай, забыцца на гэта ліха, якое так неспадзявана навалілася на яе і якому не бачыла ніякага канца. А мо і праўда ўзяць ды і перабыць дзенебудзь ліхі час? Можа, усё ўляглося б само сабой?

Ды маці тут жа адмяла ад галавы дурныя думкі: а як жа дзеці? Грудная Яня? Узваліць на мацерыну галаву ўвесь гэты клопат? Але ж маці яе, наша Толева бабуня, сама круціцца, як скурат на агні, каб укарміць ды зберагчы сваю ўласную плойму. Ну, сёстры неяк памаглі б. Можа, выжылі б як дзеці. Толькі — з другога боку — як паглядзелі б немцы, калі б яна не прыйшла далажыць ім пра свой паход у партызанскую зону? Тут і казаць не трэба — на дзецях адыграліся б. І чыкацца б не сталі. Даўно даказалі гэта.

Па абодва бакі Конкі ляжалі дуброўскія палі, падзеленыя з прыходам немцаў на палосы. Сярод іншых яна пазнавала і свае, дбайна ўзараныя і засеяныя братам-падлеткам Ванем. Унь як зелянее жыта. Кусціцца ячмень, авёс. А як добра ўзяўся расці лён! Ужо і палоць яго пара б ісці. Выкруціцца б толькі з таго наслання.

Толькі б выкруціцца.

Ведама ж, Федзя, хоць бы і знайшла яго, не пойдзе здавацца немцам. Значыць, трэба чакаць кары. Якой? Толькі б не забівалі. Няўжо ўсё можа кончыцца? Яна ж, можна сказаць, толькі пачынала жыць. З малых гадоў толькі й ведала — пыніць то тую, то другую сялянскую работу. Свету праз яе не бачыла.

Толькі й парадавалася яна за Алесем. Калі жыла з ім у замустве. Кахала яго ўсёй душою. Ды надта кароткая была гэтая радасць. Як зорка-знічка, прамільгнулася і згасла.

Ад яго асталіся дзеці. Цяперашняе яе шчасце і гора.

Хоць і з цяжкім, невыканальным заданнем ішла яна ў партызанскую зону, але раптам адчула, што душа яе нечаму радуецца. Ага, гэта ж яна ідзе да свайго Алеся! Як павезлі яго хаваць летась у Жыцін, ёй так і не выпала хоць паплакаць на яго магіле — да яе ж амаль дваццаць кілометраў ад Зялёнай Дубровы. Ды і не да гэтага ёй цяпер. Балазе ад Дрычына, куды яе прымусілі ісці немцы, — туды яшчэ большая палавіна дарогі.

Яна прайшла Раз’езд з залівістым жавараначкам над пясчыстым галам, мінавала з левага боку дарогу на Альхоўку, а справа — дарогу на Кадаўбы і выйшла ў Асінава — самае вялікае дуброўскае поле, якое светла разлеглася перад ёю ва ўсе бакі.

Тут, у Асінаве, узышло з-за лесу сонца, паружовіўшы ўсю палявую пространь, усе груды і грудочкі.

Яна падбавіла хады — скарэй бы ўсё кончылася, так ці гэтак.

У Дрычыне яна ведала адну жанчыну — здаецца, яе звалі Гапка. Гапчыну хату і пайшла шукаць маці. Дрычын — вёска невялікая, і неўзабаве яна адшчапіла яе варотцы. Гапка якраз уходжвалася каля печы.

— Заходзь, заходзь, мая ты рыбачка, — сустрэла яе сваёй звычайнай прыгаворкай гаспадыня хаты. — Нешта ж прывяло цябе за блізкі свет?

Гапка была вельмі гаваркая жанчына, добрая і спагадлівая да чужога гора. Адкінуўшы ў качарэжнік чапялу-ёмку, што трымала ў руках, яна пасадзіла госцю за стол, сама села насупраць.

Калі маці расказала ёй пра сваё гора, жанчына падышла пад яе, абняла за плечы, пачала суцяшаць:

— А мая ж ты рыбачка! Я бачу — за сваіх дзетак ты калоцішся. Але табе рана яшчэ гора гараваць. Мы ж усе пад Богам ходзім. Бог не дапусціць благога. За што ж караць цябе? Ты ж душой нявінная, мая ты рыбачка!

Ад такой спагадлівасці, ад зычлівага слова чужой жанчыны маці расплакалася і доўга не магла стрымаць слёз, — яны проста ручаямі цяклі з вачэй.

Калі яна супакоілася, Гапка, памаўчаўшы, разважыўшы, сказала цвёрда:

— Нікога табе, мая рыбачка, не трэба шукаць. Ды ты і не знойдзеш. Пасядзі ў мяне, перабудзь дзень, а падвечар пойдзеш дамоў. Немцам жа заўтра скажаш, што шукала дзевера ды не знайшла. А для прыклепу папытаемся ў парцізан, дзе твой Федзя. Адзін з іх вунь цераз вуліцу жыве. От к яму і сходзім.

Так і зрабілі. У канцы двара поўны чырванатвары хлопец прыбіваў да папярочных жэрдак плота толькі што паскобленыя і завостраныя калы.

— Арцём! Падыдзі, рыбачка, сюды, — клікнула яго Гапка і патлумачыла мацеры: — Гэта і е парцізан.

Арцём быў босы, у расхрыстанай рубашцы паверх штаноў. Усё правільна — яшчэ пазалетась партызаны вытурылі адсюль немцаў. І ўстанавілі сваю ўладу. Ва ўсёй воласці і нават далей. Стварылі сваю партызанскую рэспубліку на Пцічы. Таму і адчувалі сябе тут як дома, а некаторыя, як гэты Арцём, і проста дома.

Гапка расказала хлопцу, што к чаму і што трэба маёй мацеры. Арцём адказаў, што ведае Федзю, хоць ён і з другога атрада, бачыў яго ўчора, калі стаяў на пасту. Ён з хлопцамі паплыў лодкай уніз па рацэ, у свой атрад. Стаіць яго атрад адсюль далекавата — кіламетраў дваццаць будзе. Ды яго і наўрад ці знойдзеш там цяпер. Да таго ж, каб маці і надумалася ісці, яе ніхто б туды не пусціў. Ён дзівіцца, як яна сюды прайшла незаўважаная.

Калі ўжо сонца павярнулася на захад, маці падзякавала добрай жанчыне, якая пакарміла яе на адыход, і развіталася з ёю.

На выхадзе з Дрычына яна ўбачыла некалькіх партызан, якія ляжалі пры дарозе ў невысокіх кусціках. Перад імі стаяў на сваіх ножках-раскіраках накіраваны на дарогу кулямёт з вялікай чорнай талеркай-дыскам наверсе. Ага, іхны пост. Як жа гэта яна не заўважыла яго, калі ішла ў Дрычын. І яны, мусіць, прамаргалі яе.

Двое партызан усталі і падышлі пад яе:

— Хто такая? Куды ідзеш?

Маці пачала ім тлумачыць, як яна тут апынулася, але партызаны не хацелі і слухаць, загадалі:

— А ну, пойдзем з намі!

За густымі прыземістымі хвойкамі ў неглыбокім яры сядзелі на траве яшчэ трое ўзброеных партызан. Адзін з тых, хто прывёў яе сюды, сказаў, звяртаючыся да паджылага партызана ў ваеннай гімнасцёрцы, перасягнутай партупеяй, і наганам на баку:

— Вот, таварыш камандзір, дуброўскую жанчыну затрымалі… З раніцы тут ходзіць. Ідзе ўжо ў Дуброву.

— Адвядзіце яе ў будан. Заўтра разбяромся.

Маці са слязамі на вачах пачала прасіць яго, каб адпусціў, бо ёй сёння трэба быць дома, у яе ж дзеці.

— Адпусціць? — не гледзячы на яе, сказаў камандзір. — Адкуль я ведаю, хто ты такая папраўдзе? Можа, шпіёніш тут, данясенне нясеш немцам пра нас.

Маці хацела запярэчыць, але ў яе нават мову адняло ад крыўды, і яна залілася горкімі слязамі. Потым папрасіла выслухаць яе. І калі дазволілі, яна расказала ўсё, як было.

— Тады вот што, — памякчэў камандзір. — Ідзі дамоў, а мы пойдзем за табой следам. Ты зойдзеш у Дуброву і дазнаешся, ці ёсць там немцы. Калі ёсць — аставайся дома, а калі няма — выйдзі на дарогу і памахай нам рукой. Ведай, калі не выканаеш гэта і падвядзеш нас, мы тады цябе знойдзем!

На тым і пагадзіліся.

Калі маці прыйшла ў Зялёную Дуброву і даведалася, што немцаў тут няма, адразу памкнулася вярнуцца на дарогу, каб даць знак партызанам. Ды тыя, не чакаючы яе, на сваю рызыку ўвайшлі ўжо ў вёску.

Цяпер самае цяжкае было для мацеры — ісці ў Фалічы, каб далажыць немцам пра свой паход у партызанскую зону. Пайшла яна туды назаўтра раніцай — як і было ёй загадана. Дзеля сваёй абароны ўзяла з сабой… маленькую Яню. Няўжо ж не зжаляцца немцы, убачыўшы яе з дзіцем на руках?

Да Фаліч ад Зялёнай Дубровы гэтак жа, як і да Дрычына — сем кілометраў. Толькі ў процілежны бок. Той жа Конкай, прамой, як струна.

Усяго перадумала маці, ідучы ў нямецкае лагво з нявыкананым заданнем. Што ж за кару прыдумаюць ёй, калі ўбачаць, што прыйшла без Федзі?

У Фалічах яна папытала хату перагаворшчыка Жоржа. Вартавы, які стаяў у варотах, паклікаў яго. Жорж, на хаду ўскідваючы сабе на плечы фрэнч, выйшаў пад яе на вуліцу.

— Ну, дык ты ўжо вольная, усё само сабой рашылася, — як бы весела сказаў Жорж. — Спаймалі ж твайго партызана.

— Туды яму і дарога, — сказала яна, каб паказаць, што ёй гэта мала абыходзіць.

Папраўдзе ж мацеры не было ўсё роўна. Так, ёй адразу стала лёгка, што кончыліся яе мучэнні. Але адначасна і сціснулася ў трывозе сэрца: няўжо праўда злавілі немцы Федзю, роднага брата яе Алеся? Калі да гэтай хвіліны яна кляла яго ў думках

за тое, што на вачах у людзей прывёў ёй у хату партызан, ад чаго і ўзгарэўся гэты сыр-бор, то цяпер яна шкадавала дзевера, маладога хлопца, прасіла Бога, каб усё з ім добра абышлося.

Дома ж, калі, вярнуўшыся з Фаліч, зайшла да сваёй мацеры, Толевай бабуні, то пачула іншае: не дзевера Федзю злавілі немцы, а швагра Ігнася Цагойку.

Яны даўно цікавалі за ім: добра даўся немцам у знакі Ігнась. Ішоў на скрут галавы, каб хоць чым-небудзь дадзець ім і іхным памагатым паліцаям, якіх у нас называлі бобікамі. Пра партызанскія подзвігі Ігнася Цагойкі хадзілі легенды. Вадзя Дубовік расказваў мне, што ў Старых Дарогах немцы нават вывешвалі на слупах афішу, у якой апавяшчалася, што той, хто паможа злавіць Ігнася Цагойку, атрымае ладную суму нямецкіх марак і ў прыдачу карову. Але не знайшоўся такі ахвотнік. Дарэмна толькі паперу папсавалі. Тады надумалі немцы падлавіць яго дома. Там жа аставалася маладая жоначка. Не можа ж быць, каб не заскочыў калі ў яе гарачыя абдоймы. Некалькі разоў учынялі засаду каля яго хаты. Толькі дарэмна марнавалі ночы ў цёмных кустах бэзу ды ўдушлівым смуродніку. Папрабавалі яшчэ. І гэтым разам пашанцавала.

Яны прыйшлі сярод ночы ўдвух. Здалёк агледзелі двор, вуліцу. Ціха. Нічога падазронага. Ігнась паставіў у варотах свайго таварыша з аўтаматам на грудзях — павартаваць, а сам ціхенька патупаў у хату. Усё ішлося так, як ён і задумаў. Ды калі праз нейкі час выйшаў з хаты і ўжо кіраваўся к варотцам, як зусім побач застрачыў кулямёт, з кустоў узвілася ўверх ракета. Алімпа расказвала, што стала відна, хоць іголкі збірай. Яна схавалася пад коўдру. Потым дазналася, як усё адбывалася. Пачуўшы строкат кулямёта, Ігнась кінуўся ўбок, у кусты. Ды там наткнуўся на паліцая. Ігнась быў рослы, дужы, ён накінуўся на нямецкага служку, збіў яго з ног, хацеў задушыць. Ды ззаду наваліліся іншыя. Ашчаперылі, звязалі, павялі да схаванай на загуменні падводы.

Вартавога, як расказвала Алімпа, забілі тады на месцы. Пра яго я даведаўся з кнігі партызана шубаўскага атрада, навасёлкаўца Міхаіла Лізунка «Оресса в огне», дзе таксама апавядаецца пра эпізод паланення Ігнася Цагойкі. Яго сябрам, якога забілі тады немцы, быў малады партызан Валодзя Дуброўскі з вёскі Добрыца Паськавагорацкага сельсавета.

Пасля паланення Ігнася немцы схапілі і яго жонку Алімпу і сястру. Іх адправілі ў Германію — парабчанкамі. Спачатку накіроўвалі ў Аўстрыю, але ў Варшаве, дзе яны былі злезлі і адсталі ад поезда, іх перахапіў нейкі польскі пан. У яго яны і перабылі вайну, працуючы на панскім полі.

Што ж да Ігнася, то немцы кінулі яго ў турму. Там дабіваліся, каб ён выдаў усе сакрэты партызан. Яго катавалі, моцна білі, нават пячонку адбілі, але ён не выдаў сваіх. У турме яго прымушалі лупіць коней і рабіць яшчэ больш брудную работу. Пасля катаванняў Ігнась даў згоду пайсці ў паліцыю — меркаваў пры першым зручным выпадку ўцячы назад у лес. І такі ўцёк. Перад прыходам нашых. Пры гэтым паспеў вызваліць з турмы ўсіх зняволеных, якіх немцы збіраліся перад адыходам расстраляць.

Пасля ўцёкаў сябры-партызаны з радасцю сустрэлі Ігнася Цагойку, які прыхапіў з сабой лепшую нямецкую зброю. Як вопытны і адважны падрыўнік ён ізноў узначаліў падрыўную групу.

Пасля вызвалення ад немцаў раёна Ігнась, як расказвалі, хадзіў вельмі змрочны, панылы. Ён жа астаўся з усёй сям'і адзін. Моцна перажываючы за яго, звар'яцела і неўзабаве памерла маці, жонка і сястра аставаліся недзе ў Германіі ў рабстве — магчыма, загінулі ў полымі вайны.

Аднаго разу пайшоў ён на рэчку Арэсу глушыць рыбу. Узвёў гранату і, збіраючыся кінуць у ваду, залішне доўга трымаў яе. Граната разарвалася ў яго руцэ. Ігнася расшкуматала на шматкі.

А тыдні праз два вярнулася з яго сястрою і жонка Алімпа. Цяпер ужо — удава.

Блакіроўка,
або Як мы, дзеці, выратавалі
дуброўскіх партызан

Зімой 1943—1944 гадоў немцы сабралі, мусіць, перакінуўшы з фронту, вялікія сілы, каб ачысціць ад партызан занятыя імі тэрыторыі на стыку Старадарожскага, Слуцкага і Асіповіцкага раёнаў. Добра помніцца мне вялікі нямецкі абоз з гарматамі ды кулямётамі, які расцягнуўся па ўсёй нашай вуліцы і якому, здавалася, не будзе канца. Кіраваўся ён на Дрычын, у партызанскую зону. Урэзаўся ў памяць адзін немец, які высока сядзеў на гармаце і еў лусту белага хлеба, намазанага маслам. Мы такога ніколі і ў вочы не бачылі, і я не без зайздрасці глядзеў, як той уплятаў свой «брод».

Здаецца, усю першую палавіну дня рухаўся і рухаўся гэты нямецкі абоз праз Зялёную Дуброву. Па вёсцы кружыла тады адно слова — блакіроўка. Казалі, немцы намерыліся акружыць усіх партызан, каб ніводнага не выпусціць жывым. Я са шкадаваннем думаў тады, што цяпер немцы з такімі «арудзіямі» і праўда могуць пабіць партызан.

Калі пачалася блакіроўка, камбрыг Аляксей Шуба, як я потым дазнаўся, пасля нарады з камандзірамі атрадаў даў загад часова распусціць брыгаду і паатрадна ці невялікімі групамі прабівацца з акружэння, каб потым аб'яднацца зноў.

Партызаны-дуброўцы, сабраўшыся разам, з месца базіравання недзе пад Глускам пачалі прабівацца лясамі ды балотамі бліжэй к дому. Яны атабарыліся на невялікім грудку сярод вялікага махавога балота, парослага скажанелымі хвойкамі і бярэзнікам і празванага ў нас — Мох. Зрабілі там ладны будан, які добра замаскавалі, і сядзелі ў ім, пільна прыслухоўваючыся, ці не чуваць дзе немцаў, каб не папасціся ім у рукі.

Вялікіх харчовых прыпасаў яны не мелі. Таму звязаліся з дамашнімі, і тыя крадком прыносілі ім у будан нейкую яду.

Дзядзьку Федзю насіла ў лес есці яго малодшая сястра Анэта. Яна к гэтаму часу вярнулася ўжо з Шантароўшчыны ў Зялёную Дуброву і жыла, здаецца, у нашых сваякоў. Сядзела тут не так сабе. Яна выконвала ў Дуброве заданне партызан той жа шубаўскай брыгады. Пра адно, вельмі небяспечнае заданне яна мне сама расказвала. Ёй даручылі звязацца ў Фалічах з групай славакаў, якіх сілком мабілізавалі немцы, каб памагалі ім ваяваць з партызанамі. Яна пазнаёмілася з імі і падгаварыла перайсці ў партызаны. Славакі даўно думалі ўцячы ад немцаў, але не ведалі, як гэта зрабіць. Анэта з дапамогай сяброўкі ўсё арганізавала і прывяла тую групу славакаў у поўным нямецкім узбраенні і абмундзіраванні ў адзін з шубаўскіх атрадаў. Цётка падрабязна расказвала мне пра гэтую аперацыю, якая магла б вельмі кепска закончыцца і для яе, і для славакаў. Калі яна прабралася тады ў Фалічы, немцы застукалі яе і гналіся ўжо за ёй, але яна заскочыла ў чыйсьці двор, забегла ў нейкую кладоўку і схавалася ў пустой кадушцы, перавярнуўшы яе на сябе.

Я не раз бачыў праз акно, як цётка Анэта разам з сяброўкай — Авалінчынай Флёрай — ішла з хатулём у руках у той бок, дзе хаваліся партызаны. «Ізноў панеслі парцізанам есці, — казала маці, праводзячы іх вачыма. — Хоць бы рабілі так, каб людзі не бачылі…»

Аднаго разу напароліся яны такі на немцаў, якія зрабілі ў лесе на партызан засаду. Абедзве ўжо былі на прыцэле, але страляць немцы не стралялі па іх — хацелі злавіць жывымі, каб выведаць ад іх партызанскую хованку: убачыўшы ў іх руках тыя хатулі з харчам, яны адразу зразумелі, куды іх неслі.

Дзяўчаты ўсё ж згледзелі немцаў і кінуліся наўцёкі. Беглі па лесе, па ламаччы, не чуючы ног ад страху. Убачыўшы, што далей у лес дарога ім немцамі перагароджана, яны паімчалі на-

прасцяк у вёску. Немцы рвануліся за імі. Анэта з Флёрай нічога лепшага не прыдумалі, як ускочыць у наш двор, а з двара — у хату. Мацеры дома не было, а мы, дзеці, як звычайна сядзелі радком на краёчку печы, звесіўшы на прымурак ногі. Валя трымала на руках маленькую Яню. Уцякачкі, растрапаныя, з вялікімі ад сполаху вачыма, з лёту ўскочылі да нас на печ, за нашы спіны, у смалякі, што заўсёды там сушыліся, і сказалі нам, каб мы ціха сядзелі і не злазілі на падлогу.

Немцы доўга не забавіліся. Яны тут жа паявіліся ў нашых варотцах. Адны патухкалі ў двор, к хлявам, а другія загрукаталі вёдрамі ды чыгунамі ў сенцах. Я чуў, як яны па драбінах палезлі нагару, як хадзілі там — аж са столі сыпаўся пясок. Адзін немец з аўтаматам наперавес ускочыў у хату. Пачаў аглядаць усе куткі і закуткі, зазірнуў пад ложкі, адчыніў шафу, паперабіраў дулам аўтамата што там вісела і, нікога не знайшоўшы, скіраваў вочы на нас. Мы з жахам убачылі, што ён ідзе к печы. Мы сядзелі там не дыхаючы. Малая Яня, як і тады, калі наша моладзь хавалася пад падлогай, таксама прыціхла ў Валі на руках. Але калі немец ступіў адной нагой на палок, каб лезці да нас на печ, мы ўсе разам так дружна закрычалі ў сполаху, што ён міжволі прыкрыў рукамі вушы, адняў з палка нагу і, махнуўшы сам сабе рукой, выйшаў з хаты.

Некалі, як кажа паданне, гусі выратавалі Рым. Ну, а мы, дзеці, сваім немым крыкам выратавалі партызанак Анэту і Флёру, што хаваліся за намі на печы, а з імі, напэўна ж, і ўсіх дуброўскіх партызан. Бо калі б немцы злавілі дзяўчат, то як бы яны ні аднекваліся, як бы ні выкручваліся, карнікі знайшлі б спосаб прымусіць іх, каб завялі ў партызанскі будан. А там схапіць нашых партызан ім ужо было б раз плюнуць.

З Толем

Недзе з 1943 года, калі дзядзька Федзя пайшоў у партызаны, а дзядзьку Івану даводзілася хавацца па лясах ад немцаў, каб не забралі ў Германію або ў паліцыю, уся мужчынская работа ў Толевай бабуні і ў нашай сям'і ляжала на нас дваіх — на Толі, якому споўнілася ўжо адзінаццаць гадоў, і на мне, дзевяцігадовым. Разам жа нам было дваццаць гадоў — адзін добры мужчына!

Гэты «мужчына» з чатырма рукамі мог круціць ужо нават цяжкія жорны — якраз нам даручалася малоць на іх жыта. Стаялі жорны ў цёмных бабуніных сенцах, у самым кутку. Мы бралі з меха, што падносілі сюды загадзя, жменямі халаднаватае зерне жыта і пасыпвалі ў дзірку верхняга каменя, увесь

час круцячы яго з абодвух бакоў прымацаванай да жорнаў палкай — млёнам. Калі хто з нас адымаў ад палкі навярэджаную руку, каб ухапіцца за яе другой рукой, жорны на міг спыняліся, бо адзін круціць іх ужо не здужваў.

Перамолвалася зерне на муку вельмі марудна. З раніцы да вечара, бывала, круцілі мы з Толем тыя жорны. Мне здавалася тады, што больш цяжкай і нудотнай работы на свеце не было. Пасля яе ў мяне не адзін дзень нылі натруджаныя рукі — іх проста было не падняць. Нават заснуць яны першыя дні не давалі — так балелі.

Затое як прыемна было глядзець, калі бабуня вымала з печы адмысловай драўлянай лапатай вялікія боханы хлеба, спечаныя са змеленай намі мукі. Пяклося хлеба — на дзве ж сям'і — вельмі многа. Круглыя боханы з патрэсканымі бакамі ляжалі на стале пад ручнікамі і на ўсіх ложках, засцеленых клятчатымі даматканымі посцілкамі.

Ну, цяпер не скора трэба будзе нам круціць цяжкія жорны!

Ды вось дзіва: за якія дні тры ад пахкага хлеба ўжо і духу не аставалася ў хаце: увесь перамолвалі нашы зубы. Ці ж дзіва: гэтулькі ратоў чакала яго ў абедзвюх сем'ях! Да таго ж часцяком нарываліся на той хлеб і партызаны — дрычынскія ды майсеевіцкія рабаўнікі, ад якіх не заўсёды яго можна было ўхаваць, або свае шубаўцы, з якімі мы самі шчодра дзяліліся хлебам, асабліва калі яшчэ заскоквалі да нас Алімпін Ігнась з сябрамі ці бацькаў брат Федзя.

Так што не ўспявалі мы з Толем аддыхацца, яшчэ як трэба не адыходзілі ад натруджання нашы рукі, як нам ізноў трэба было ісці ў цёмны куток сенцаў і брацца за ручку тых спрацівелых жорнаў.

За намі была яшчэ загатоўка на дзве сям'і дроў. Калі быў замацаваны за нашымі трыма дварамі конь, мы з Толем запрагалі яго і ехалі ў лес. А калі партызаны забралі каня, то нам на сабе ўжо даводзілася цягаць дровы. Пілавалі і калолі іх таксама мы з Толем. Толькі зрэдку памагала нам якая з цётак.

Таму ў халодную пару года і мацеры, і бабуні прыходзілася скупавата закідваць іх у печ, і ў нашых хатах не заўсёды было цёпла.

Мы з Толем часта спалі разам на адным ложку. Каб сагрэцца, бліжэй туліліся адзін да аднаго. Помню, калі мы доўга не маглі сагрэцца, Толя сказаў мне аднаго разу:

— Каб было цяплей, давай будзем пшыкаць.

Раз старэйшы дазваляў, я напраўду хацеў такім спосабам паддаць цяпла пад коўдрай. Але мне нешта не «пшыкалася», і я памалу засынаў так.

Вызваленне

У Зялёнай Дуброве ўжо не адзін дзень недзе далёка чуліся сярод яснага неба глухія грымоты. Казалі, гэта нашы гоняць на захад немцаў. Помню, я з радасцю і надзеяй прыслухоўваўся да таго грукатання. А яно то сцішвалася, то ўзмацнялася з новай сілай.

Недзе ў гэты час у Зялёную Дуброву наехалі немцы. Яны пахадзілі па вёсцы, а падвечар сабраліся на Концы — акурат напроці нашай хаты. Там, залёгшы ў прыдарожнай канаўцы, паставілі на ўзвышэнні кулямёты, накіраваўшы іх на лес. Ці не задумалі зрабіць тут засаду на партызан?

Мы ўжо леглі спаць, калі там усчалася страляніна. Усе мы папрачыналіся. Спалоханая маці сказала нам адзявацца. Яна мітусілася па хаце, не ведаючы, што рабіць. Свісту куль каля нас не было чуваць — значыць, стралялі ў іншы бок. Тады ці трэба ўцякаць з хаты? Маці добра ведала, што немцы заўсёды страляюць па тых, хто ўцякае. Мусіць, таму і не загадала нам выбягаць з хаты.

Між тым страляніна не сціхала. Пачакаўшы яшчэ трохі, мы палеглі спаць. Помню, лёгшы ў пасцель, я з трывогай слухаў тую густую стральбу нямецкіх кулямётаў і аўтаматаў. Так і заснуў, не дачакаўшыся, пакуль яна кончыцца. А немцы стралялі ўсю ноч. І мы спалі пад іхную страляніну.

Сціхла яна толькі пад раніцу. Нехта сказаў, што немцаў ужо няма на Концы. Я пабег туды — назбіраць гільзаў. І праўда — гільзаў было там хоць вазамі вазі. Але мяне больш прывабілі прыгожыя пачкі ад папярос, параскіданыя па Концы. Я пазбіраў іх і потым хваліўся равеснікам сваімі «трафеямі».

Як мы пасля дазналіся, немцы ў тую ноч стралялі проста на лес, каб адпужнуць магчымых партызан. Ды не такія партызаны дурні, каб лезці пад нямецкія кулі. Недзе на світанні немцы зняліся і рушылі ў той бок, у які стралялі, нібы расчышчаючы сабе дарогу. Дарогу на захад. Яны ўжо выносілі адсюль ногі.

Здаецца, на другі дзень я пачуў са свайго двара многагалосае «ура!», якое тры разы падрад данеслася з канца Зялёнай Дубровы, недзе з-пад школы. Нашы! Мы, дуброўскія дзеці, кінуліся туды. Ужо нічога не баючыся.

Увесь канец Зялёнай Дубровы быў поўны чырвонаармейцаў. Там, на сіўцовай лугавіне перад школаю, яны зрабілі сабе прывал. Хто сядзеў, хто ляжаў на траве. Маю ўвагу запыніў адзін чырванашчокі, у расхрыстанай гімнасцёрцы. Ён нешта голасна выкрыкваў і размахваў рукамі. Мне здалося, што ён

быў п’яны — так бушаніў. Але яго ніхто, на маё дзіва, не стрымліваў. Потым ад некага я даведаўся, што, вызваляючы родныя мясціны, гэты салдат не знайшоў дома ні мацеры, ні бацькі, ні малых братоў і сястрычак — усіх іх спалілі немцы. Сваё гора ён хацеў прыглушыць гарэлкаю.

Чырвонаармейцы з прыязнасцю сустракалі дзяцей. Яны падзывалі нас і, дастаючы з салдацкіх ранцаў і кішэняў, шчодра сыпалі нам у прыгаршчы цукеркі ў каляровых абгортках, якіх мы за ўсю вайну і бачыць не бачылі. Іхны камандзір пастроіў быў нас у адну шарэнгу і таксама кожнаму сыпаў цукеркі ў падстаўленыя далоні. Мы запіхвалі цукеркі хто за пазуху, хто ў прыпол зрэбнай кашулькі, хто ў шапку — каб занесці дадому і парадаваць імі сваіх малых брацікаў і сястрычак.

Таго-сяго з нас надзялілі салдаты яшчэ рознымі кансервамі — рыбнымі, мяснымі. Мне таксама дасталася адна кансерва ў банцы з замежнымі словамі на ёй. Калі мы яе адкрылі, там аказаліся… зялёныя струкі фасолі! Папробавалі іх і, хоць былі галодныя, пачалі выплёўваць з рота. Так і выкінулі, не ведаючы, як іх скарыстаць. Затое запасамі цукерак яшчэ доўга мы ласаваліся.

Прыход Чырвонай Арміі быў для нас праўдзівым святам. Усе, апрача хіба нямецкіх прыслугачоў, хадзілі радасна-ўзбуджаныя, з прасветленымі вачамі. Ну, цяпер, пасля вызвалення ад немцаў, зажыве, нарэшце, наша Зялёная Дуброва!

Шантароўшчына

Мы з маткай звозілі снапы жыта з Асінава. Ужо накідалі воз, прыціснулі як мацней рублём, я памагаў мацеры абводзіць яго наўкруга вяроўкай — каб быў больш устойлівы на калдобах. І тут убачылі дзядзьку Федзю, які, нешта махаючы, праставаў ад Конкі па іржэўніку — ён адразу ж, як вызвалілі Зялёную Дуброву ад немцаў, вярнуўся з лесу.

— Трэба табе, Надзя, сёння ж ехаць у Шантароўшчыну — забраць нашых, — сказаў ён мацеры пасля нядоўгай размовы. — Якраз едзе туды Галляшова Манька — разам будзе смялей.

— Дак трэба ж хоць воз адвезці, тады.

— Воз адвязу я другім канём. А на гэтым паедзеш, — і ўзяўся яго адпрагаць.

Дзядзька Федзя пазычыў у кагосьці на полі калёсы (многія сёння звозілі жыта), запрог каня, і мы з маткай барзджэй пататахкалі дадому — збірацца ў дарогу.

На маю вялікую радасць, маці ўзяла з сабой і мяне. Збіраліся мы нядоўга: ускінулі на калёсы ахапак сена, заслалі клятчатай, мацерынай работы, посцілкай, упхнулі пад ніз торбу з хлебам ды салам і махнулі на каня лейчыной — ехаць. Манька нас ужо чакала каля сваіх варот, таксама на падводзе.

Гэтай дарогай я ехаў другі раз. Першы раз — дзесяць гадоў назад, калі толькі радзіўся: маці з бацькам захацелі падзяліцца сваёй радасцю з раднёю. Шантароўшчына — радзіма бацькавай мацеры, Казінай бабуні. Яна — з сям'і Аляксандра Дарэўскага, гаспадара шантароўшчынскай сядзібы. У Шантароўшчыне і паблізу яе жылі таксама бабуніны сёстры, брат Тодар і пляменнікі.

З Зялёнай Дубровы да Шантароўшчыны — кілометраў сорак.

Як цяпер помню, быў сонечны, нават трохі спякотлівы дзень. У небе стаялі рэдкія воблачкі, між імі высока ў сінізне маленькім сярэбраным крыжыкам, здаецца, не варушачы раскінутымі крыламі, лунаў бусел.

Маці дала мне ў рукі лейцы, я сеў уперадзе, яна, трымаючыся за білы калёс, — ззаду. Я быў рады, што мне даверана самому кіраваць канём.

Манька, што была родам з Шантароўшчыны і нават прыходзілася нам, праўда, далекаватай раднёй, як і бабуня, Дарэўшчанкай, — лепей ведала дарогу, таму ехала паперадзе. Я — след у след за ёю. Я толькі глядзеў, каб не адстаць ад яе. Калі мой конь прыпыняўся, каб скубянуць на ўзбочыне травы, я шлёгаў па яго баках раменнымі лейцамі або ўскідваў угору дубец, і ён, жуючы ўхопленае, бег далей.

О, як гэта люба — ехаць па вольнай, без усякіх «зонаў» зямлі, зведваць яшчэ невядомы, такі таямнічы для мяне свет, бачыць перад сабою ніколі не бачаныя краі-краявіды! Галоўнае — ужо няма немцаў, няма болей таго страху, які нябачным гнётам пастаянна ціснуў на душу ўсе гады іх панавання. Праўда, нас папярэдзілі, што іх недабіткі яшчэ швэндаюцца па лясах, прабіраючыся на захад, да сваіх. Толькі што яны маглі б з намі зрабіць, калі б і напаткаліся? Хіба што паадбіралі б нашы торбы з ядою. Пра горшае не хацелася і думаць.

У дарозе нас магла падсцерагчы яшчэ адна небяспека. Ваўкі. У той год іх як ніколі было напладзілася ў нашых лясах. І самае страшнае — ваўкі нападалі на людзей. Расказвалі, у адной жанчыны воўк на вачах разарваў яе малога сына, з якім прыйшла ў ягады. Пра ваўкоў-людаедаў хадзіла тады многа самых жахлівых чутак. Казалі, нібыта былі гэта і не ваўкі, а навучаныя нападаць на людзей здзічэлыя нямецкія аўчаркі, якіх немцы кідалі тут пры адступленні.

Мы даехалі да Дрычына, а там, перад самай ракой, павярнулі налева, на гравейку, што ішла з Асіповіч. Мінулі паўзбочныя вёскі Вялікі Бор, Ляўкі, Шчыткавічы. Далей з двух бакоў дарогу шчыльна абступаў змешаны лес, цемнаваты і ўдзень. З яго гушчыні на дарогу, на святло цягнуліся выгоністыя арэшыны з надзіва лапушыстым лісцем.

Больш за ўсё ўразілі мяне ў гэтай дарозе сляды зусім нядаўніх баёў. Па абочынах і лясных прагалках тут і там валяліся скасабочаныя, пакарэжаныя нямецкія машыны і гарматы, па-адрываныя колы і кабінкі, гільзы гарматных снарадаў і цэлыя снарады. Ці не лёг тутака той даўжэзны абоз, што цэлых паўдня ішоў — яшчэ ж не так і даўно — праз Зялёную Дуброву на блакіроўку партызан?

Недзе пасля паўдня мы з’ехалі на затравелую бакавую калёсную дарожку — даць перадыхнуць коням і самім перакусіць. Коні з ахвотай прыпалі к густой, яшчэ зялёнай тут, у цяні, дзятлавіне. Мы самі знайшлі раўнейшае месца з мяккімі купінкамі сіўцу, з дзятлавінкаю паміж імі, яшчэ ў бела-ружовых галоўках кветак, дасталі з вазоў свае торбы. Тут жа, зусім побач, пры арэшніку мне раптам кінулася на вочы вялікая зеленаватая скрынка. Мо што спажыўное? Накрыўка з вузкіх дошчачак была ўжо адбіта. Калі я прыадкрыў яе, убачыў там адзін пры адным новенькія вастраносыя гарматныя снарады. Цэлая скрынка, яшчэ не чапаная. Такое «дабро», ведама ж, было не для нас, таму я зноў закрыў скрынку, і мы селі перакусваць.

І яшчэ раз сунялі мы коней. Каля лясной палянкі пры самай дарозе. Уся гэтая палянка была ўстаўлена зусім новенькімі дашчанымі надмагільнымі слупкамі-помнічкамі з яркімі чырвонымі зоркамі на іх. І маці, і Манька, і я з імі даўгавата хадзілі каля тых помнічкаў і чыталі свежыя надпісы пад зоркамі — імёны і прозвішчы забітых партызан і гады іх нараджэння і гібелі. Мяне, помню, моцна ўразіла тое, што ці не ўсе яны былі маладыя: па семнаццаць-дваццаць гадоў. І загінулі зусім нядаўна — у гэтым жа, 1944, годзе. Значыць, яны палеглі ў той нямецкай блакіроўцы.

Ад партызанскіх магілак доўгія кілометры нам не сустрэлася аніводнага селішча — лес і лес. Густы, пракаветны. Дарога-гравейка, прамая, як струна, нібы пранізвала яго і ўдавала прыцененай просекай-лінькай. Колькі ехалі мы, не напаткалі на ёй ні чалавека, ні падводы. Толькі адзін раз прайшла, размінулася з намі грузавая машына з прычэпам, нагружаная доўгімі і шырачэзнымі ў камлі хваёвымі калодамі.

Там, дзе ўпершыню гравейка рабіла калена, паварочваючы на Шышчыцы, мы зноў убачылі збоч абгароджаную магілку

з такім жа дашчаным помнікам і чырвонай зоркай над ім. На помніку было напісана, што тут пахаваны партызанскі ўзводны камандзір славак Тарбаш. Мне падумалася тады, ці не з тых ён славакаў, якіх прыняла ад немцаў у партызаны мая цётка Анэта. Гэтая магілка таксама ўсхвалявала тады мяне, і я праз многа гадоў напісаў пра беларускага партызана славака Тарбаша героіка-патэтычную, вельмі павярхоўную і схематычную на сённяшні мой розум «Баладу пра дружбу».

Недалёка ад магілкі, не даязджаючы прыдарожнай вёскі Жылін Брод, мы павярнулі налева, на вузкую калёсную дарогу, пераплеценую павыступаным наверх карэннем хвояў, што падыходзілі пад яе з абодвух бакоў.

Праз кілометры тры тарахцення па каранях ды ямінах-выбоінах перад вачамі адкрылася вялікаватая лясная палянка з прыземістымі хатамі — Шантароўшчына.

Хаты, што адразу кінуліся нам на вочы пры ўездзе, склалі першую палавіну вёсачкі, ці засценка. Другая палавіна выглядвала дахамі сваіх будынкаў сярод прысадаў за зялёнай, абкіданай лазнякамі лугавінай. Па ёй, як потым я ўбачыў, працякала нешырокая рэчачка, якая — разам з лугавінай-поймай — і падзяляла засценак на тыя дзве палавіны.

Сядзіба Эдзі Дарэўскага, бабунінага пляменніка, была першая пры ўездзе ў засценак. Сунялі каня каля варот, навязалі на стоўбік плота лейцы і адчынілі варотцы. Не помню, хто першы нас згледзеў, але праз хвіліну ў двор з радаснымі воклічамі выбеглі з хаты ўсе нашы — бабуня, Казя, Алесь. Абдымкі, цалаванні, слёзы. Асабліва расчулілася бабуня. Невысокая, трошкі прыгорбленая, яна прыпадала галавой к плячу маёй мацеры, туліла мяне да сябе і ўсё плакала, плакала. Толькі зрэдку праз слёзы прарываўся ў яе і смех радасці: як жа, мы цяпер вольныя, немцаў вытурылі, кончыліся ўжо ўсе страхі і можна смела варочацца дадому.

Мы прыехалі ў Шантароўшчыну на́двечар, і нам прыйшлося там заначаваць.

Асабліва рады быў я Алесю, майму браценіку, на гады два маладзейшаму за мяне. Ён адразу павёў мяне, пакуль не сцямнела, на рэчку — лавіць уюноў. Але лавіліся яны не ў самой рэчцы, а ў нейкай завоінцы пад лазовым кустом. Мы пападкасвалі калышыны штаноў і проста тапталіся там босымі нагамі. Калі наступалі на ўюна, слізкага і вёрткага, барздзжэй нагіналіся, каб не выслізнуў з-пад нагі, ашчапервалі яго рукой і кідалі ў кош. На цэлую скавараду мы прынеслі ў хату ўюноў. Калі іх смажылі, мне шкада было глядзець, як яны, жывыя яшчэ, падскоквалі на гарачай скаварадзе. Упершыню зведаў

я тады і іх надта ж прыемны смак. Мне яны здаліся лепшымі за любую рыбу.

Другая згадка, што асталася ў маёй памяці, — гэта ажыны. Адразу за дваром Дарэўскіх іх былі цэлыя зараснікі. Рві і еш, колькі хочацца. Яшчэ болей чым свежыя ўпадабаў я сушаныя ажыны, якімі нас частавалі, — дагэтуль я і не ведаў, што такія ягады можна сушыць.

У хаце, куды сын прывёз нашу бабуню перабыць ліхія дні, апроч Эдзі жылі яшчэ яго дзве маладзейшыя сястры Ліда і Ванда. Іх бацька — бабунін брат — Тодар Дарэўскі памёр перад вайной. Маці ж… З ёю атрымалася так. У першыя дні вайны наскочылі ў Шантароўшчыну немцы, зайшлі нечага і ў двор Дарэўскіх. Адзін з іх згледзеў у складзеным стосе дроў чырвонаармейскую гімнасцёрку. Ага, значыць, гаспадыня прытуліла акружэнца, дала яму пераадзецца. Яе вывелі з хаты і, надта не распытоўваючы, застрэлілі на вачах у анямелых дзяцей. Так і асталіся яны адны ў хаце. Эдзю Дарэўскаму, які стаў гаспадаром на бацькаўшчыне, было тады чатырнаццаць ці пятнаццаць гадоў, Лідзе — каля дванаццаці, а Вандзе — яшчэ менш.

Пра тое, як перабывалі ліхалецце ўсе нашы ў гэтай «надзейнай», як думаў Федзя, хованцы, мы тады многа наслухаліся. Хоць тут як быццам была партызанская зона, але немцы не-не ды і наляталі сюды вялікімі карнымі атрадамі. Асабліва лютавалі яны ў час блакіроўкі. Там, дзе яны паяўляліся, ад вёсак і засценкаў аставаліся адны папялішчы ды абгарэлыя трупы ні ў чым не павінных людзей. Так былі вынішчаны, бязлітасна спалены з людзьмі недалёкія ад Шантароўшчыны Пераходы, Гатавае, Старэва, Гандарэва, Ціхань… Палілі таксама зусім блізкі Жылін Брод.

Загінулі ў агні ад карнікаў і родныя сёстры нашай бабуні — Маня з дачкой Лідай у Гандарэве і Юля ў Пераходах.

Шантароўшчына ўцалела тады толькі нейкім цудам.

У час нямецкай акупацыі шантароўшчынцы былі заўсёды напагатове. Больш сядзелі ў выкапаных непадалёк у лесе зямлянках, чым у сваіх хатах. Была такая зямлянка і ў нашых — цесная, на тры сям'і. Сюды беглі, калі чулі небяспеку.

У блакіроўку немцы паявіліся ў Шантароўшчыне зусім неспадзявана. Ішлі яны з боку гравейкі і, ведама ж, найперш скіравалі на бліжэйшыя ад дарогі сядзібы Дарэўскіх. Добра, нашы загадзя прачулі пра іх набліжэнне і кінуліся ўцякаць. Наўздагон немцы пачалі страляць, каля вушэй заціўкалі кулі. А тут дарогу перагарадзіла рэчка. Перабягалі яе па шыі ў халоднай вадзе. Сямігадовы брацёнік Алеська не мог яе адо-

лець, ён бегаў па беразе і плакаў. Эдзя Дарэўскі, які быў ужо на тым беразе, вярнуўся па вадзе назад, схапіў малога на рукі і перанёс за рэчку.

Здаецца, усе шантароўшчынцы паспелі-такі ўцячы тады ў лес. Але немцы пайшлі і яго «прачэсваць». Шчыльным ланцугом прасоўваліся яны між дрэў і кустоў, страляючы перад сабой. Многа набраліся тады нашы страху, уцякаючы ад карнікаў па лясах ды балотах, зашываючыся ў самыя глухія бураломы. Як расказвала мне стрэчная сястра Казя, вельмі разгубілася, збунтавалася тады наша бабуня. Яна так была ашаламанілася, што не ведала, куды бегчы, куды ісці. І яе яшчэ два дні шукалі па лесе пасля адыходу немцаў.

Паволі заспакоілася Шантароўшчына пасля жахаў аблавы. Ізноў тут стала партызанская зона. Ізноў сюды прыходзілі партызаны. З імі былі звязаны Дарэўскія. На іх сядзібе мне з гордасцю паказвалі прадаўгаватую старую будыніну ў канцы двара, пры ажынніку. У ёй нашы пяклі партызанам хлеб.

Пераначаваўшы, мы не адразу павезлі бабуню з яе ўнукамі ў Зялёную Дуброву. Бабуня хацела памагчы яшчэ пляменніку Эдзю ўправіцца ў гаспадарцы — пазакідваць у гумно прывезеную надоечы салому, нарэзаць дроў. Пілу цягаць давялося мне з Алесем. Толькі ўсё парабіўшы, мы выехалі з Шантароўшчыны ў Зялёную Дуброву.

Ваенныя «цацкі»

У вайну ды і нейкі час пасля яе па нашых лясах валялася шмат рознай зброі — вінтоўкі, артылерыйскія снарады, міны, гранаты. Да ўсяго гэтага, як да магніта, цягнуліся нашы дзіцячыя рукі: такія цацкі! На шчасце, у нас у Зялёнай Дуброве ніхто з дзяцей не папоўніў шматлікіх тады бальнічных «палат мінёраў», пра якія пісаў Рыгор Барадулін. Хоць многія былі вельмі блізкія к гэтаму.

Мы, малыя падшыванцы, пасвілі на Выгане свінні. І от нехта з дзяцей прынёс у прыполе добрую жменю новенькіх зеленаватых патронаў з тупаваценькімі кулямі. Мы ўзяліся камянямі выбіваць кулі з патронаў, даставаць адтуль порах. Ён жа, мусіць, добра павінен гарэць. Давайце раскладзём агонь! У некага знайшлося крэсіва з трутам — за вайну ўсе навучыліся здабываць ім агонь. Нацягалі ламачча, падпалілі. Сыпнулі порах — ах як здорава гарыць! Тады захацелі ўкінуць у агонь і патроны — ці будуць страляць? Кінулі, а самі адбеглі далей. Не паспелі яшчэ толкам схавацца за купінкі, як патроны адзін за адным — шпок, шпок, шпок! Калі яны так адшпокалі, мы

ізноў сабраліся каля агню: ці асталіся там хоць гільзы? Пачалі разграбаць. І тут неспадзявана яшчэ адзін закруціўся на вуголлі, як жывы! Толькі мы сабраліся ізноў уцякаць, як — бабах! Аж агонь прытушыўся ў тым месцы. Я са страхам азірнуўся: ці хоць цэлыя ўсе? Не, нікога не зачапіла. Толькі ў малога Вовы куля знесла з галавы шапку!

За Конкай у лесе я быў наткнуўся раз на вінтоўку. Помню, як узрадаваўся такой знаходцы. Аж рукі затрэсліся. Са мной быў і трохі меншы за мяне Віця Стэўскі. Ну, цяпер папастраляем мы з яе! Гэта ж не якая там рагатка!

Акурат ужо змяркалася, і нам абодвум трэба было бегчы дадому. Таму страляць з вінтоўкі мы дамовіліся заўтра. Я запхнуў вінтоўку пад апушчаную долу страху калгаснага паднавесу, які чамусьці абваліўся, і сказаў Віцю, каб нікому-нікому не гаварыў пра нашу знаходку. Ён пабажыўся, што нікамусенькі не раскажа, і я спакойна памчаў дадому.

Лёг спаць, але доўга не мог заснуць: уяўлялася, як я заўтра буду страляць па варонах ды сароках, а можа, і зайца дзе напаткаю.

Сярод ночы, калі я ўжо спаў, нехта настойліва пачаў стукаць у наша акно. Перапалоханая маці ўстала з ложка, падышла пад акно і дрыготкім голасам папыталася, хто там.

— Парцізаны! Скарэй адчыняй дзверы! — пачулася з панадворка.

Маці, накінуўшы на плечы нейкую світку, выйшла ў сенцы. Уся яна калацілася ад страху.

Першае, што папыталіся партызаны, калі маці адчыніла дзверы, — ці тут жыве Косцік Цвірка?

— Тут. А што? — яшчэ болей спужалася маці.

— Пазаві яго сюды, — загадаў адзін з партызан.

— Ён жа малы, нашто ён вам, — ледзь не плакала маці.

— Не бойся, нічога яму не зробім, пазаві.

Устрывожаная маці раскатурхала мяне і павяла к дзвярам.

— Гэта ты знайшоў вінтоўку? — папытаў адзін.

— Я, — цяпер мне нічога не аставалася, як прызнацца, раз яны ўжо самі ведаюць.

— Дзе яна?

Я расказаў, і партызаны пайшлі ад нас.

Значыць, не ўтрымаўся малы Віця — расказаў дома пра нашу знаходку. Потым я даведаўся, што яго старэйшая сястра зналася з партызанамі. Акурат у тую ноч яны і зайшлі да яе. Ясна, дазнаўшыся пра вінтоўку, яна і накіравала да мяне партызан.

Вельмі шкадаваў я, што і аднаго разу не ўдалося мне стрэліць з той хвацкай вінтоўкі.

Затое другая вінтоўка чуць не нарабіла нам бяды.

Знайшлі яе бабунін Толя і Альжбецін Іван, Іван Цвірка. Цвірка — не сапраўднае яго прозвішча. Альжбета, Іванава маці, была замужам за Алесем Цвіркам, брацянікам майго дзеда Сымона. Алесь недзе ў калектывізацыю праз нешта павесіўся, пакінуўшы дзвюх дочак. Альжбета ўзяла ў прымы Тамаша Ляневіча са Старэва. Ад яго і радзіўся Іван. Але бацька яго акурат у той час памёр, і маці чамусьці запісала сына на прозвішча першага гаспадара. Івана часта звалі ў нас Тамашом, а яшчэ — Карнавухі, бо ў яго на мочцы вушэй была невялічкая нарасць у выглядзе арэха-спарыша, толькі ўдвая меншая.

Іван з Толем знайшлі вінтоўку, калі пасвілі недзе каля вёскі авечкі з адной казой. Паспрабавалі страляць, але вінтоўка не спрацоўвала. Ага, у ёй няма патронаў. Няма дык няма, але ж можна і так з ёй пагуляць хлапчукам, пазабаўляцца. Як сядзелі на траве каля сваёй чарады, Іван узяў тую вінтоўку, скіраваў проста ў Толеў жывот і, жартуючы, пагразіў: «Беражыся, застрэлю!» Толя ўхапіў рукой за ствол вінтоўкі і адвёў убок. І ў той жа момант — грымнуў стрэл. Хлопцы аслупянелі ад неспадзяванкі. У тым аслупяненні спярша не ўцямілі, чаму раптам вякнула паблізу каза. І толькі як апомніліся, убачылі, што каза ўпала на зямлю і, падрыгаўшыся, адкінула набок галаву. Гэта ж у яе папала тая куля, якую адвёў ад сябе Толя!

Каза была не чыя-небудзь, а Стасі Шух. Чалавек яе загінуў на вайне, пакінуўшы на руках у жанчыны дзвюх маленькіх дочак — Віцю і Рэню. Спярша яна жыла ў Каўгарах — каля Дараганава, а потым, здаецца, у 1942 годзе, перабралася сюды, у Зялёную Дуброву. Нехта збіў Стасі маленькую хатку на месцы калгаснага клуба, які немцы перавезлі да сябе ў Фалічы.

Сама Стася, у нас яе звалі Стаська, была нізенькага росту, але ўвішная, шчабятлівая. Жыла вельмі бедна. Дзяўчынкі недаядалі, былі худзенькія, як націнкі. Калі выгналі немцаў, нехта памог ёй прыдбаць казу. Каза ў тым цяжкім і галодным сорак чацвёртым годзе стала ім амаль адзіным ратункам ад голаду. І от гэты Карнавухі яе ўходаў.

Стаська, калі ўбачыла сваю нежывую казу, дала голасу на ўсю Зялёную Дуброву. З галашэннямі і прычытаннямі падалася да гэтакай жа, як і сама, галетніцы Альжбеты.

Іван, пачуўшы несусветны бабскі лямант, уцёк за прыгуменне і схаваўся за капой саломы. Толькі як Стася накрычалася-напракліналася на Альжбецiным панадворку ды плачучы

пайшла ў другі канец засценка, ён ціхенька, увесь сцяўшыся, збедніўшыся, адчыніў у хату дзверы.

— А, вярнуўся, вісус! — абярнулася на скрып дзвярэй Альжбета і, ухапіўшы ў мыцельніку нейкі стары трапкач, пачала хвастаць па ім налева і направа.

Іван, захінуўшы локцем твар, маўчком цярпеў заслужаную кару, нават не адбягаўся ад мацеры: хай б'е, хай здавольваецца, мо гэтым усё і абыдзецца.

Ды не, не абышлося.

— Каб вярнуў Стасі казу! Іначай і ў хату не патыкайся! — сказала ў канцы экзекуцыі Альжбета. — Сабірайся — павалачэш гэтую ў Асіповічы, а адтуль каб жывую прывёў! Ды барзджэй, каб раніцай быў ужо на базары! Вунь мех!

Толькі цяпер убачыў Іван напалову запоўнены мех пры дзвярах — пакуль ён хаваўся, маці з дочкамі і суседзямі ўспелі ўжо разабраць казу і зламаць мяса.

Потым Іван з усімі падрабязнасцямі сам расказваў мне, як яму ўскінулі на плечы цяжкі мех з казіным мясам, як ён, дванаццацігадовы хлопец, нёс яго сем кіламетраў да Фаліч, як там, на хаду ўскочыўшы на падножку поезда і ўчапіўшыся за поручні, бо не было грошай на білет, вёз аж у Асіповічы тое мяса, што ўсю дарогу целяпалася ў яго за спіной, гатовае вот-вот сарвацца з ім разам, як, неяк давёзшы, ужо цёмначы прывалок сваю ношку на даўно апусцелы рынак, як начаваў з ёй каля плоту, а раніцай, прыцаніўшыся, сеў прадаваць свой тавар і як за вырučаныя грошы купіў новую казу.

Купіць то ён купіў, а як яе даставіць дадому, у Зялёную Дуброву? Поездам жа яе не завязеш. Аставалася толькі за блізкі свет весці на павадку. Павёў. Па шпалах. Дызель да Фаліч ідзе каля гадзіны. А колькі ж яму прыйдзецца ісці пеша? Аж страшна падумаць. Ды Іван Тамашавіч пайшоў, бо нічога іншага не прыдумаў. І не проста ішоў, а цягнуў за сабой казу, якая чамусьці не жадала ісці, усю дарогу ўпіралася. І ўвесь час, занаравіўшыся, станавілася пасярод дарогі. Стане, упрэцца ўсімі чатырма нагамі, прыгне галаву з павязаным за рогі павадком — і ні з месца. Тады Іван заходзіць ёй ззаду і пхне ўперад. Папхне, каза прабяжыць трохі і зноў становіцца як укопаная. Ізноў Івану трэба было папіхаць. І так усю доўгую дарогу — ад Асіповіч і да самай Зялёнай Дубровы!

Нанет змучыўся тады хлопец. Але ўсё ж прывёў казу Стасьцы, з рук у рукі павадок перадаў.

Пасля гэтага дзесятаму заказаў Іван Тамашоў забаўляцца ваеннымі цацкамі.

Касцы

Вайна, як толькі магла, апустошыла нашы падворкі і хаты. Добра пастараліся тут і немцы, і партызаны. Помняцца вялізныя нямецкія фуры, запрэжаныя паркамі сытых, шыраказадых коней. На гэтыя фуры складвалі абавязковы падатак з кожнага двара — мяхі з жытам ці яшчэ якім збожжам для нямецкай арміі. Усё, што аставалася пасля немцаў, падмяталі, наскокваючы начамі, партызаны. Ратуючыся ад голаду, дуброўцы ўсё ж знаходзілі спосаб неяк прыхоўваць збожжа і для сябе — закопвалі ў ямах, уціскалі мяшкі глыбей у салому. А самы надзейны быў спосаб — астаўляць снапы ў гумнах неабмалочанымі. Калі трэба было спячы хлеба, абабівалі некалькі снапоў — каб толькі хапіла на выпечку.

Цяжэй было ўхаваць жывёлу. Свіней, авечак, цялят бралі, як сваё, і немцы, і партызаны. Болей партызаны. Пры гэтым апраўдваліся: каб не дасталося немцам.

Не даўмеліся дуброўцы, як прыхоўваць цялят. Іх пасвілі адкрыта. Адзін статак даручылі пасвіць мне, другі — Сэлю. Пагналі мы чарговым разам абодва статкі пад Гочча — на мурожную муравіну пад дубамі. Скубуць сабе нашы цяляты сакаўную траву. А мы, забаўляючыся, залезлі на дубы, кідаемся зялёнымі жалудамі.

Тут і змецілі нас з недалёкай Конкі партызаны — адсюль жа кілометры тры ад іхнай зоны. Глядзім: шыбуюць праз поле два са стрэльбамі проста на нас. Пасаскоквалі мы з дубоў, чакаем:

— Усё, хлопцы, адпасвілі свае цяляты — бяжыце дамоў!

А самі выламалі па дубцу, сабралі цялят у кучу і пагналі ў бок Конкі — на Дрычын.

Сэля, старэйшы, — нічога, а я бег дадому і плакаў: ну ж і будзе цяпер нам, што здалі цялят партызанам!

Але — на маё здзіўленне — у вёсцы ніхто і не падумаў нас ушчуваць: якая ж тут дзяцей віна?

Вельмі баяліся дуброўцы за кароў, каб не астацца без малака. Таму іх хавалі яшчэ лепш, чым раней: у непраходным гушчары. Ды аднаго разу, у глыбокую восень, калі прамерзла зямля, адважыліся тайком выпусціць у сад на рунь. І дарэмна: акурат прыджгалі ў Зялёную Дуброву немцы, згледзелі кароў і ўсю чараду пагналі да сябе ў Фалічы.

Амаль на цэлы год уся Зялёная Дуброва асталася без малака. Не шмат хто ўхаваў дзе і кавалак сала, не кажучы пра мяса. Усе мы, асабліва дзеці, напоўніцу пазналі тады, што такое нішчымніца.

Пасля выгнання немцаў дуброўцы кінуліся шукаць сваіх кароў. Нашу белую, у рэдкія чырвоныя крапінкі карову, якую

звалі Анька, мацеры не трэба было шукаць: калі немцы гналі чараду ў Фалічы, яна адбілася і памкнулася бегчы дадому. Па ёй пачалі страляць і забілі.

Затое карову Толевай бабуні Дуню ўдалося-такі знайсці ў нейкай вёсцы, кілометраў за дваццаць ад нас. Цётка Волька дапяла туды і на ўсеагульную нашу радасць прывяла дадому. Для бабунінай вялікай сям'і і для нас — гэта быў ратунак. Асабліва для малых дзяцей, якія забыліся ўжо, што такое малако.

З вяртаннем каровы на нас з Толем лёг яшчэ адзін абавязак: накасіць для яе на зіму сена. Бо дзядзьку Ваню, якому падышоў тэрмін, прызвалі ў войска, у нейкую зенітную часць. Мне ніяк нельга было не памагчы Толю: малако ж ад Дуні перападала і нам, «Надзіным» дзецям.

Толя касіць ужо ўмеў. А я не ведаў, як і касу трымаць у руках. Але ён усё роўна знайшоў для мяне нейкую маленькую коску, здаецца, шасцёрку.

— Бяры, навучышся.

І от мы ўдвух — сур'ёзна-заклапочаны Толя (яму ж ужо было цяпер дванаццаць) і я, на два гады меншы, умека і няўмека, падаліся з косамі на плячах на Дальнюю Старыну. Выйшлі на досвітку: Толя сказаў, што каса вельмі добра бярэ траву, калі яшчэ не апала пад сонцам раса. Між цемнаватых альшын і трохі весялейшых бяроз стаяў густы белы туман, які засланяў дальшыя ад нас дрэвы і кусты вербалозу.

Суняліся на лугавой палянцы. Трава на ёй была яшчэ нікім не чапаная, амаль белая ад расы. Толя зняў з пляча касу і, утыркнуўшы кассём у зямлю, пачаў лоўка, з аднаго і другога боку шахаць па ёй мянташкай.

Памянташыўшы, прылажыў касу к траве. Узмах управа — і каса пачала нізенька, пры самай зямлі выстругваць і адкідаць убок густую, мокрую ад расы траву. Я проста залюбаваўся, які роўненькі атрымліваўся ў Толі пракос.

Мне таксама захацелася вось так размахнуцца ў траве сваёй коскай і гнаць па лугавіне такі ж раўнюткі пракос — нічога складанага ў касьбе я не ўбачыў. Я толькі чакаў Толевай каманды.

Але Толя не спяшаўся яе падаваць. Прагнаўшы пракос да сярэдзіны лугавіны, паказаўшы мне, як трэба касіць, ён утыркнуў там сваю касу і вярнуўся пад мяне. Спачатку сказаў мне самому намянташыць сваю коску. Я рабіў усё, як ён. Калі што рабіў не так, мой настаўнік цярпліва папраўляў мяне, паказваючы, як трэба рабіць правільна.

Потым адвёў мне збоку ражок лугавіны між лазовымі кустамі, дзе я павінен быў прайсці сваю «практыку» касьбы.

Галоўнае, вучыў мяне Толя, — трымаць касу пры самай зямлі, увесь час ціснучы на яе пятку. Ён стаў у мяне за спіной, паклаў левую маю руку на кассё вышэй ручкі, а правую — на самую ручку, ашчаперыў мае рукі сваімі, і мы пайшлі ў чатыры рукі касіць. Я аж узрадаваўся: і праўда, так гэта ўсё проста! Але калі Толя адышоў убок і я ўзяўся касіць сам, то ўжо з першага маху сеў у лужыну: дзюбка касы ўторкнулася ў зямлю, і я чуць яе вырваў.

— Бо ты падняў уверх пятку, — сказаў, пасмейваючыся, мой настаўнік. — Не адрывай яе ад зямлі.

Я стараўся так і трымаць яе. Ды калі размахваўся касой, тая неслухмяная пятка, якую Толя называў яшчэ срачка, ізноў падскаквала ўверх, а дзюбка ішла ў зямлю. Сам жа я ледзьве не ляцеў праз касу потырч.

Бачачы маё засмучэнне, Толя больш не смяяўся.

— Нічога, навучышся. І ў мяне зразу не палучалася, — заспакойваў мяне. — Касі паболей, пробуй. Калі папсуеш сенакос — не бяда: яго тут хапае, — і пайшоў пад свой пракос.

«Палучалася» ў мяне не надта: як я ні ціснуў на тую срачку, яна не-не ды ізноў скакала ўверх.

З горам напалам я ўсё ж дабіў свой ражок сенакоса. Але калі пад канец паглядзеў на свае вузенькія пракосікі з паклычанай, пазбіванай поверху травой, то вельмі апанурыўся, упаў духам. І сама касьба спрацівела мне тады.

Ды Толя, як мудры настаўнік, дома пахваліў мяне перад усімі, сказаў, што з мяне атрымаецца праўдзівы касец. Так што назаўтра я ізноў пайшоў з ім на Дальнюю Старыну.

Скора я і праўда навучыўся касіць як трэба. Нават палюбіў гэту работу. А неўзабаве станавіўся ўжо ў шэраг з дарослымі касцамі на калгасным сенакосе. Хоць яны і гразіліся смехам «падрэзаць» мае пяткі, я не адставаў ад іх, а часам і сам насядаў на пярэдняга.

Школа

Помню радаснае ўзрушэнне, калі я ў маі 1941 года першы раз ступіў на вялікі школьны двор, які ўвесь быў у ясным паўдзённым сонцы. Сустрэліся мне тут усе мае аднагодкі, хлопчыкі і дзяўчынкі, чыста апранутыя, такія ж, як і я, прыцішаныя, пасур’ёзнелыя: як жа — мы прыйшлі запісвацца ў школу, у першы клас!

У глыбіні двара адна на адной грувасціліся вынесеныя з класаў і, мусіць, нядаўна памытыя вучнёўскія парты, на якіх мы скора будзем сядзець. Каля іх прысуседзіўся і невялікі стол,

за якім сядзела маладая, вельмі прыветлівая настаўніца. Яе з усіх бакоў абступілі дзеці. Настаўніца пыталася ў кожнага, хто ён, і, утыкаючы ў круглую шкляную чарніліцу драўляную ручку з пяром на канцы, нешта запісвала ў разгорнутым перад ёй журнале. А запісаўшы, кожнаму казала нейкае добрае слова. Нарэшце, падазвала і мяне. Калі я назваўся, яна, гэтак жа пазначыўшы нешта ў сваім журнале, прыязна паглядзела на мяне і весела сказала:

— Ну вось, ты цяпер — школьнік. Хочаш вучыцца?

— Хачу, — адказаў я, не задумваючыся.

Гордасць перапаўняла мяне, калі я ішоў са школьнага двара дадому: я — школьнік! Школьнік! Спяшаючыся падзяліцца сваёй радасцю з дамашнімі, я раз за разам паўтараў самому сабе гэтае слова. Так, цяпер я не абы хто, а школьнік!

Цяпер я жыў чаканнем першага верасня, таго радаснага дня, калі мы, першакласнікі, пераступім школьны парог, сядзем за парты. Гэта ж столькі там будзе новага, невядомага, цікавага!

Я ўжо лічыў у нецярпенні дні, калі пачнецца вучоба. Далічыўся да 22 чэрвеня, ад якога аставалася да таго дня толькі два з лішкам месяцы. Ды тут грымнула вайна.

Наша суседка Сабіна Сянькоўская, якая таксама была настаўніцай, толькі вучыла дзяцей недзе ў іншай вёсцы, пры сустрэчы сказала мне, што мы ўсё роўна будзем вучыцца, што мне трэба рыхтавацца ў школу.

І от прыйшло 1 верасня. Толькі нешта ніхто пра школу і не заікаецца. Я пытаўся ў аднаго, у другога, ці будзем вучыцца — усе толькі паціскаюць плячыма. А можа, там ужо вучацца? Я сабраўся і сам пабег у той канец, пад школу, каб паглядзець, ці пачалася вучоба. Пуста на школьным двары. Адважыўся ступіць на парог, узяўся за ручку дзвярэй. Зачынена. Значыць, і праўда— вучобы не будзе, падумаў я і пайшоў апанураны дадому.

Потым я даведаўся, што нашы настаўніцы пабаяліся адкрываць школу. Хадзілі чуткі, што партызаны палілі тыя школы, дзе вяліся заняткі — каб савецкія дзеці не вучыліся пад нямецкую дыктоўку.

Так што ўсе тры гады, калі мы былі пад немцамі, я сядзеў дома.

Але ў мяне быў даваенны буквар — відаць, купіў бацька. І я сам, з дапамогай бацькі і мацеры, навучыўся па ім чытаць. Буквар гэты быў адзінай маёй кнігай да самага вызвалення ад немцаў. Я чытаў яго і перачытваў. Пад канец ён раскідаўся, у ім адарвалася вокладка, і мне прыходзілася адшукаваць асобныя

лісты, якія не проста было зберагчы, бо іх бязлітасна шкуматалі меншыя дзеці.

У школу, у першы клас, пайшоў я толькі па выгнанні немцаў, у 1944 годзе, калі мне было ўжо 10 гадоў.

Настаўніца, якая запісвала нас у школу тры гады назад, перад вайной некуды выехала з Зялёнай Дубровы. Пасля вызвалення нам прыслалі пажылога настаўніка — звалі яго, здаецца, Аляксей Львовіч. Усе чатыры класы ён пасадзіў у адзін, самы большы пакой школы і ў ім праводзіў урокі адначасова з рознымі групамі дзяцей, ад самых малых да пераросткаў. Праводзіў абы-як, без ніякай сістэмы. Помню, задаваў нейкае пытанне, і на яго маглі адказваць і чатырохкласнікі, і першакласнікі. У класе стаяў шум і гам.

Падручнікаў на першым часе ні ў кога не было. Мы задавальняліся тым, што гаварыў настаўнік. Вялікая праблема была і з пісаннем. Ніхто з нас не меў ні паперы, ні чарніла. Настаўнік сказаў усё даставаць дзе-небудзь самім. Чарніла я пробаваў рабіць з сажы, але яна не хацела растварацца ў вадзе, так і плавала паверсе. Нехта параіў сок чорных крушынавых ягад. Не, і з яго не палучалася чарніла. Усё ж нешта з чарнілам прыдумалася. Але на пачатку не хапала і пёраў. Я пробаваў скарыстоўваць для пісання гусінае пяро. І — як тысяча гадоў назад — пісаў на бяросце. Бо ў нас жа не было тады ні сшыткаў, ні любой іншай паперы. Ды ўсе мы скора адкінулі бяросту, бо пяро — гусінае ці жалезнае, у каго яно было, — толькі слізгала па ёй, і да яе не прыставала чарніла. Трохі выручалі мяне тыя пачкі ад папярос, што я пазнаходзіў на Концы пасля адыходу немцаў. На іх чыстым споднім баку пісалася вельмі добра. Бяда толькі, што я яшчэ да школы паскрэмзваў большыню іх сваімі малюнкамі гусей ды сабак.

Нейкім выйсцем з усіх тых няхватак была чорная класная дошка з белай крэйдай — гэта замяняла нам і паперу, і чарніла, і пёры. Настаўнік сам пісаў на дошцы крэйдай і даваў рабіць гэта нам. І не толькі на ўроках, але і на перапынках і пасля ўрокаў, так што з горам папалам пісаць мы навучыліся.

Наш настаўнік быў яўна выпадковы чалавек у школе. Нават я, хоць толькі пачынаў вучыцца, заўважаў яго памылкі пры тлумачэнні ўрокаў. Відаць, тады яшчэ не хапала настаўнікаў, і ў нашу школу прыслалі проста больш-менш пісьменнага чалавека, без адмысловай адукацыі — абы адкрылася школа.

Жыў настаўнік у самой школе, у невялікім пакойчыку цераз калідор. Харчавацца хадзіў па чарзе ў хаты, дзе былі яго вучні — як пастух-найміт, што не прыбаўляла яму аўтарытэту.

Пабыў ён у нашай школе не доўга. Здаецца, яшчэ ў першы навучальны год яго замяніў майсеевіцкі настаўнік Уладзімір Антонавіч Пятроўскі, які пераехаў у Зялёную Дуброву з сям'ёй і тут пасяліўся.

Гэта быў настаўнік з педагагічнай адукацыяй — ён закончыў да вайны Барысаўскі педтэхнікум і гадоў пяць настаўнічаў у Майсеевічах.

Найперш ён раздзяліў дзяцей на класы, наладзіў у нас якую патрэбна вучобу. Пасля другога года навучання вылучыў з вучняў-падлеткаў найбольш здольных і прапанаваў перайсці з другога класа адразу ў чацвёрты, мінаваўшы трэці. Бальшыня так і зрабіла. Я таксама праз два гады вучобы стаў чацвёртакласнікам і з пяцёркамі скончыў Зялёнадуброўскую пачатковую школу. Мне пашанцавала, што ў нас быў такі талковы настаўнік, як Уладзімір Антонавіч Пятроўскі: ён добра падрыхтаваў усіх выпускнікоў да далейшай вучобы. Нядарам жа яго ўганаравалі потым званнем Заслужанага настаўніка Беларусі.

У пяты клас я пайшоў ужо ў Залужжа, дзе была сямігодка. Ад нас туды — роўна дзесяць кілометраў (я правяраў потым па спідометры ў машыне). Мы, дуброўскія дзеці, хадзілі туды кожны дзень пеша. Каб не спазніцца на заняткі, што пачыналіся ў 9 гадзін раніцы, уставаць трэба было вельмі рана. Ішлі цёмначы лясной дарогай, а часам — напрасткі праз лес. Стараліся хадзіць гуртам — так было смялей. У глыбокую восень, у хмурнае бяззор'е, калі нельга было ўгледзець у цемнаце дарогу, мы запальвалі квачы — абмотаную на доўгіх палках кудзелю, змочаную ў карасіне. Толькі ў самыя вялікія маразы і асабліва ў веснавое разводдзе, калі на дарогах ляжаў набрынялы вадою снег, мы станавіліся ў каго-небудзь з залужакоў на кватэры, дзе самі гатавалі яду.

Скончыўшы ў Залужжы сямігодку, падаўся вучыцца далей у Старыя Дарогі, у Першую беларускую сярэднюю школу. Узяла мяне на пастой мая цётка Алімпа, якая выйшла тут — трэцім разам (пра другі скажу ніжэй)— замуж за начальніка гарадской пажарнай аховы татарына Хайрулу Садыкава. Праз тры гады вучобы з «атэстатам сталасці» я ўжо ступіў на парог галоўнай нашай «альма матэр» — Беларускага дзяржаўнага універсітэта.

Камкар

Вялікія надзеі ўскладалі дуброўцы на збажыну. Яна ўдалася ў сорак чацвёртым на славу. Помню, як маці жала жыта на нашым загоне ў калгасным садзе. Жыта ўрадзіла высокае,

зярністае. Я памагаў рабіць перавяслы, увязваць імі снапы, якія падносіў к бабкам. Снапы цяжкія, з вялікімі, важкімі каласамі.

Маці вельмі радавалася, што будзем сёлета з хлебам. Але радавалася рана.

З прыходам «красных» па Зялёнай Дуброве хадзілі настойлівыя чуткі, што ненавісныя ўсім калгасы ўжо не будуць аднаўляцца. «Амерыканцы далі пагоны, дадуць і загоны» — так фармулявалася надзея на вольнае, аднаасобнае гаспадаранне. Лічылі, што гэта дзякуючы саюзу з Амерыкай у вайне супраць гітлераўскай Германіі ваенным замест кубікаў ды ромбікаў вярнулі ранейшыя, яшчэ царскія, хоць і трохі змененыя пагоны. Моцна спадзяваліся дуброўцы, што такім жа парадкам будуць замацаваны за імі і «загоны» — уласныя зямельныя надзелы. Гэта быццам бы абяцаў і самы славуты военачальнік — маршал Жукаў.

Толькі спадзяванні не спраўдзіліся. Людзей ізноў сагналі ў калгасы. Нават раней, чым можна было падумаць. Ізноў усе «загоны» абагулілі. Тыя снапы, што жанчыны нажалі для сябе на сваіх надзелах, паадбіралі ва ўсіх і пазвозілі ў вялікае калгаснае гумно. Саламяная страха гэтага гумна за вайну моцна прадзіравілася, і звезенае туды жыта… згніло. Пасля абмалоту ў канцы года частку гэтага гнілога і парослага збожжа калгас раздаў людзям — па сто грам на працадзень. Але яно гадзілася ўжо толькі на корм жывёле. Мы асталіся без хлеба. А да таго ж яшчэ без бульбы: яе ж таксама абагулілі. Большая частка бульбы была здадзена дзяржаве ў нарыхтоўку і для прыдбаных дзесьці калгасных свіней. Калгаснікам жа на працадні дасталася толькі яе мізэрная рэшта. Той, хто садзіў бульбу на сядзібах, на сваіх сотках, меў у засеках бульбу. Маці ж на сваіх сотках высеяла вясной, яшчэ пры немцах, лён — каб адзяваць дзяцей. Таму нашы засекі для бульбы аказаліся пустымі.

Так, у вайну, асабліва перад прыходам «нашых», мы, як я казаў, спазналі нішчымніцу. Хлеб, хоць ім кармілі і немцаў, і партызан, усё ж у нас не пераводзіўся: кожны з дуброўцаў быў сам сабе гаспадар і ўмеў неяк выкручвацца. Хоць не ставала коней (пад канец іх было два на ўсю вёску, а потым і зусім ніводнага), усе загоны неяк ды засяваліся. Цяпер, з вяртаннем калгаса, мы рады былі б і той нішчымніцы. Цэлымі месяцамі мы не бачылі не толькі малака ці мяса, але хлеба і бульбы. Што такое голад, мы ўпершыню зведалі вясной сорак пятага года, калі ўсё было падчышчана і выскрабена ў засеках.

Ратуючыся ад голаду, мы, дзеці, калі толькі сышоў снег, хадзілі па вясновым полі-бульбянішчы і вышуквалі ў зямлі леташнія гнілыя, зморшчаныя ў злепкі бульбіны. Маці пякла з

іх бліны — чорныя, як сама скаварада. Гэтыя гнілякі, якіх у нас называлі «пышкамі», маці, варачы, кідала таксама ў шчаўе, якое мы збіралі, як толькі паказваліся з травы на лугах яго першыя, яшчэ чырванаватыя лісцікі. І цяпер помню праціўны смак гэтых чорных, слізкаватых «пышак» у звараным шчаўі. Але мы, нават меншыя Алік і Яня, елі іх — каб хоць як заспакоіць голад.

З горам напалам мы дацягнулі да новага хлеба. Калі маці першы раз яго спякла для нас, гэта было вялікае свята. Мы не маглі яго ад'есціся. З ім, хлебам, усе мы памалу акрыялі.

Але вельмі скора мацеры прыйшлося эканоміць вельмі скупыя запасы жыта, якога нажала з сотак. З калгаса яна ўжо нічога не чакала. Там не было ніякага ладу. Дзень пры дні хадзіла маці на калгасную работу, за якую ёй налічвалі працадні. Толькі калі ўвосень прыходзіла пад калгасную кладовую, то ўсё заробленае за год яна прыносіла ў больш чым напалову пустым мяшку за плячыма. Прыносіла са слязамі на вачах.

Каб пракарміць дзяцей, аставалася спадзявацца толькі на свае соткі. Ды і на так званай «падсобнай гаспадарцы» не надта давалі людзям разгарнуцца. Адразу ж пачалі душыць проста грабежніцкімі падаткамі. З невялікіх прысядзібных надзелаў трэба было здаваць дзяржаве бульбу, малако, мяса і шмат чаго яшчэ. Падаткамі абкладваліся каровы, свінні, авечкі, нават куры, якіх бралі на ўлік, перапісвалі. Плаціць трэба было дзяржаве за кожны вулей пчол, за кожную яблыню ў агародчыку.

Не забыць, як маці хапалася за галаву ад безлічы падаткаў, проста стагнала ад іх, і ў пераносным, і ў прамым сэнсе гэтага слова. За карову, якая вырасла з цялушкі, што прывяла бабуніна Дуня, ёй трэба было здаць дзяржаве за год дзвесце літраў малака. Карова ж давала не шмат, а тут дзяцей — поўная хата.

Замест малака дазвалялася здаваць масла ў нейкай там прапорцыі. Маці палічыла гэта больш выгадным: на масла ішла смятанка, а малако, хоць і абястлушчанае, аставалася нам. Калі назбірвалася колькі трэба той смятанкі, маці злівала яе ў бойку і казала нам, дзецям, біць масла. Біў больш я як старэйшы. Работа была нудотная, бо масла доўга не збівалася: таўчэш, таўчэш калатушкай, а ніжні яе канец з крыжавінкай усё боўць-боўць ды боўць-боўць аб смятанку. Аж уздыхнеш з палёгкай, калі пачуеш урэшце ўнізе пад калатушкай ужо не смятанкавую пругкасць. Значыць, смятанка пачынае збівацца ў масла, ладны камяк яго ўжо чуецца пад калатушкай, перакочваецца там. А з дзіркі ў верхнім вечку, праз якое ходзіць палка калатушкі, разам з маслёнкай ужо выскокваюць наверх маленькія жоўтыя камячкі і асядаюць па краях гэтай дзіркі. Іх ужо можна пасмакаваць, падчапіўшы пальцам. Бо сам збіты

кругляк масла, жоўты, такі вабны, — не для нас. Яго трэба здаць у нарыхтоўку. Нам аставалася толькі маслёнка. У меру кісленькая, з дробнымі маслянымі цвердаваценькімі камячкамі і шматкамі смятанкі — смаката!

Спаганяў падаткі ў Зялёнай Дуброве нейкі Камкар, які заяўляўся сюды з Залужжа. Калі ён паяўляўся ў нашай вёсцы, людзі сыходзілі з дому, уцякалі ў лес ці проста дзе-небудзь хаваліся ад яго вока. Ну, і як маглі прыхоўвалі сваю жыўнасць, свіней ды авечак. Адно слова «Камкар» наводзіла на дуброўцаў жах. Здаецца, яшчэ большы, чым нядаўні крык — «немцы!»

Не забуду поўныя жаху мацерыны вочы. Яна, як бура, уляцела з вуліцы ў двор і, гукнуўшы мяне, крыкнула:

— Бяры скарэй палку — пагонім свінню ў лес! Камкар!

Маці барзджэй адчыніла свінух, кухталямі ды нагцакамі вытурыла адтуль свінню, і мы — загуменнямі, загуменнямі — бязлітасна б’ючы палкамі, барзджэй пагналі яе ў бліжэйшы лес. Ад нашых палак свіння ляцела як ашалелая.

У лесе я астаўся яе глядзець, каб нікуды не ўцякала, а маці паляцела дадому — пазаганяць куды курэй, каб Камкар не ўзяўся іх перапісваць.

Гэтак жа бараніліся ад Камкара і ўсе дуброўцы. Але не заўсёды гэта ўдавалася. І цяпер у маіх вушах стаіць душараздзіральны крык з галашэннямі каля Касяровічаў. Прыляцеўшы туды, я ўбачыў каля іхнага двара грузавую машыну з адкрытым задні бортам. Незнаёмыя дзядзькі выносілі з хаты і грузілі на яе розныя дамашнія рэчы, з якіх мне запомнілася паліраваная камода і вялікія пуховыя падушкі — у Каспурыхі ж былі дзве дочкі на выданні. Усё гэта пад несціханы жаночы лямант і праклёны забіралася за нявыплату падаткаў.

Зусім інакш на такія «меры» рэагавала Карповічыха. Яе чалавек, прымак з Волашава, памёр ад тыфу яшчэ на пачатку вайны, пакінуўшы пяцёра дзяцей — чатырох хлопцаў і адну, самую меншую, дачку. Карповічыха не змагла выканаць нормы здачы дзяржаве малака. І от заявіўся на падворак Камкар:

— Чаму не здала малако?

— А ці ж не бачыш — хата дзяцей. З аднаго малака жывём.

— Тады забяром карову!

— Забірай!

Не думала Карповічыха, што будзе выконваць Камкар пагрозу. Ды той не жартаваў. Адчыніў хлеў, пачаў выганяць карову.

— Дак мо і вяроўку даць? — стараючыся быць спакойнай, сказала жанчына і кінула яму павадок.

Падняў Камкар павадок, залыгаў карову і павёў вуліцай пад калгасны двор.

Не ўспеў далёка адысціся Камкар, як чуе ззаду Карповічышын голас:

— Пачкай, Камкар, пачакай!

Ясна, спалохалася баба, хоча расплаціцца з дзяржавай. Суняў Камкар карову, чакае.

— Вазьмі і кніжку гэту! — падбегшы да Камкара, працягнула яму жанчына ўліковую кніжку. — Будзеш здаваць па ёй малако!

Добра падкалола Камкара Карповічыха, Гэля з Шумскіх! І цяпер дуброўцы, успамінаючы, смяюцца з яе дасціпнасці.

На калгасным дварэ рэквізаваную карову пратрымалі дні тры. Адале сказалі Карповічысе забіраць яе назад. Бо назусім адбіраць у людзей кароў раённае начальства не дазваляла. Яно добра ведала, што без калгасніцкіх прыватных кароў спушчаны зверху план здачы малака ніколі не выканаўся б. На калгасныя каровы начальнікі не спадзяваліся. Не сакрэт, работа ў калгасе ішла праз пень-калоду: усё ж там казённае, не сваё, за работу плацілі пустымі працаднямі. Адсюль і адносіны да яе. Акурат, як у той прымаўцы: бегаўЯначка ля плота — якая плата, такая і работа. У сярэднім калгасная карова давала, як часта здаралася, крыху больш за казу. Не памагала тут ні неаслабная апека зверху, ні шматлікія дырэктывы, ні сацспаборніцтвы, ні злёты перадавікоў, ні зоркі герояў на грудзях даярак ды прэміі. У каровіных вымях малака ад гэтага не прыбаўлялася. От і выціскалі яго з прыватнікаў.

Канец Камкара быў трагічны і павучальны.

У Паўлаўцы, якая ўваходзіла ў наш калгас, спраўлялі чыесьці радзіны. Трапіў неяк на іх і Камкар. Выпілі ўсе як людзі. Камкар, які любіў прыкладацца да чаркі, не толькі не забыўся ў застоллі, хто ён такі, а захацеў яшчэ больш паказаць паўлаўцам сваю сілу і ўладу над імі. Палез у камору гаспадара правяраць кублы, барылы з мёдам ды падвешаныя да столі кумпякі і паляндвіцы. Гаспадары запратэставалі. Усчалася сварка, што перарасла ў бойку, у час якой Камкар атрымаў калом па галаве, ад чаго адразу ж і абмяк. За смерць Камкара трох паўлаўскіх мужчын пасадзілі за краты, даўшы кожнаму па самым максімальным тэрміне зняволення. Казалі, што судзілі іх дарэмна. Бо забіў Камкара нейкі прышлы чалавек, які таксама быў на тых радзінах і пасля забойства скоранька «змыўся».

Здаецца, двое з асуджаных загінулі недзе ў зняволенні. Вярнуўся толькі Дрозд. Ён перабраўся з Паўлаўкі ў Зялёную

Дуброву, пасяліўшыся ў хаце настаўніка Пятроўскага, які пасля ліквідацыі тут школы з'ехаў у Фалічы, бліжэй пад чыгунку.

Дрозд стаў у нас брыгадзірам. Я не раз гутарыў з ім. Быў ён спакойны і лагодны чалавек, які стараўся спрыяць людзям. Шкадую, што не распытаў яго пра падрабязнасці той паўлаўскай трагедыі: не паспеў папытацца пра гэта і ў Драздзіхі, вельмі гаваркой і добрай жанчыны. Цяпер не распытаеш — абое даўно ўжо на Раз'ездзе, нашым могільніку.

Чары друкаванага слова, і куды яны заводзілі

Першую кнігу яшчэ зусім малым я ўбачыў у руках майго бацькі. Прыйшоўшы з кузні і папалуднаваўшы, ён прылёг на прыаконным ложку, засланым клятчатай саматканкай, і, гартаючы, пачаў сам сабе чытаць. Мне запомнілася, што кніга была невялікага фармату, але вельмі ж зграбная. Лісты — з чыста белай, гладзенькай паперы. На старонках — роўныя слупкі тэксту, зрокава помніцца, што былі яны вершаваныя, прытым паэмныя, бо суцэльныя, кожная старонка аздаблялася тонкай ружаватай рамкай з прыгожымі завіткамі.

Не ведаю, што гэта была за кніга — пасля бацькі ў нас ніводнай не асталося. Але я чамусьці думаю, што бацька чытаў пазычанага ў некага «Яўгенія Анегіна» Аляксандра Пушкіна або «Новую зямлю» Якуба Коласа. Акурат у такім афармленні я бачыў потым гэтыя паэмы.

Так ці не так, але прыгожая кніжка ў бацькавых руках засталася ў маёй памяці назаўсёды, стаўшыся ніколі не разгаданай таямніцай. Можа, адсюль — мая цяга да кнігі, да друкаванага слова, што асабліва праявілася ў школьныя гады.

Да гэтай «цягі» прычыніўся яшчэ, мусіць, Тарас Шаўчэнка, які зусім неверагодным чынам прыйшоў у хату Толевай бабуні. Вядома ж, кнігай, сваім «Кабзаром».

А ўсё праз маю цётку Алімпу.

Вярнуўшыся з нямецкага палону, яна доўга не заседжвалася дома: у Зялёнай Дуброве, дзе зноў апынулася пад мацерынай страхой, усе, хто як мог, ратаваліся ад голаду. Цётка Алімпа ўладкавалася ў сталоўцы ваеннага гарадка ў Старых Дарогах. Тут яна вельмі прыглянулася аднаму афіцэру-дэсантніку, старшаму лейтэнанту Мікалаю Шаўчэнку, родам з Украіны, з Кіраваградскай вобласці. Мая цётка стала яго жонкай. Украінец Шаўчэнка не раз бываў у Зялёнай Дуброве. У бабунінай хаце ён і пакінуў кнігу свайго вялікага фамільята. А з ёй і карціну,

якую павесілі на самым відным месцы: на белым уздыбленым кані, у яркім чырвоным жупане, з шыпаватай булавой у руках застыў на ёй, гуртуючы перад сабой унізе вялікае казацкае войска, легендарны Багдан Хмяльніцкі.

«Кабзар» быў на ўкраінскай мове. Цётка Алімпа часта брала яго ў рукі і ўсім, хто заходзіў у хату, чытала ўслых спеўныя строфы змешчанай там паэмы «Кацярына». Мне добра запалі ў памяць яе пачатковыя радкі:

Кохайтеся, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі — чужі люди,
Роблять лихо з вами.

Вайсковая часць, у якой служыў Мікалай Шаўчэнка, не доўга затрымалася ў Старых Дарогах. На захадзе ішоў рашучы наступ на фашысцкую Германію, і падраздзяленне Мікалая Шаўчэнкі накіравалі туды. Пасля крывавых баёў савецкія войскі ўвайшлі ў нямецкую сталіцу. Пераможцам ехаў на адкрытай легкавой машыне па вуліцах Берліна і Мікалай Шаўчэнка. Ды раптам з высокага паверха аднаго дома нехта пусціў на машыну фаўст-патрон. Ад выбуху машыну і ўсіх, хто на ёй сядзеў, разнесла ў шматкі. Так загінуў старшы лейтэнант Мікалай Шаўчэнка. Цётка Алімпа другі раз зрабілася ўдавой.

На сцяне бабунінай хаты — як памяць пра Мікалая Шаўчэнку — яшчэ доўга красаваўся на сваім баявым скакуне ўкраінскі гетман Багдан Хмяльніцкі. Праз многія гады, калі карціны пасля нейкага рамонту там не стала, я пачаў шукаць яе па музеях Мінска. І недзе такі знайшоў. Знайшоў і здзівіўся, што яна была намнога меншая, чым мне здавалася калісьці. Мусіць, у дзяцінстве ўсё здаецца пабольшаным, для ўсіх тады «дрэвы былі вялікія», як сведчыць кінафільм з такой назвай.

Што ж да кнігі Тараса Шаўчэнкі, то Мікалай Шаўчэнка забраў яе з сабой і насіў у сваім вайсковым падсумку па ўсіх дарогах вайны як самую дарагую памятку пра бацькоўскі край. З ёю і сустрэў смерць.

Першая кніга, якую я прачытаў сам пасля «Буквара» і школьных падручнікаў, — былі «Палескія рабінзоны» Янкі Маўра. Я чытаў іх, пасучы на выгане свінні, і не мог адарвацца, пакуль не загарнуў апошнюю старонку. Рамантыкай дарог і юнацкіх парыванняў прывабіла мяне і аповесць Якуба Коласа «На прасторах жыцця».

У сямігодцы мяне захапіла руская класіка, а таксама кнігі савецкіх пісьменнікаў. Асабліва ўзбудзілі, надоўга задурманілі маю галаву тры — «Як гартавалася сталь» Мікалая Астроўска-

га, «Узнятая цаліна» Міхаіла Шолахава і «Кавалер залатой зоркі» Сямёна Бабаеўскага. З паэтаў мне імпанавалі Уладзімір Маякоўскі і Паўлюк Трус. Прыцягвалі і розныя брашуры пра вясковае жыццё, якія я знаходзіў, здаецца, у Залужскай сельскай бібліятэцы, газетныя артыкулы і нарысы на калгасныя тэмы.

Чытаючы гэтыя кнігі і газеты, я запальваўся жаданнем карэнным чынам палепшыць жыццё ў Зялёнай Дуброве, марыў ператварыць яе ў квітучы «горад-сад», у адзін з «аграрных гарадкоў», пра якія тады многа пісалася. Каб усе дуброўцы зажылі заможна, весела і шчасліва. Як у тых кнігах і газетах.

Сваімі думкамі-марамі я дзяліўся з самымі блізкімі сябрамі — Жоржам і Сэлем Дубовікамі. Яны таксама не хацелі мірыцца з той беспрасветнай галечай, з якой гадамі не маглі выбавіцца дуброўцы, у тым ліку, ведама ж, і нашы сем’і.

Прычыну мы бачылі ў безгаспадарчасці калгаснага кіраўніцтва, у яго безыніцыятыўнасці і нежаданні па-належнаму арганізаваць работу ў калгасе, заахвоціць да яе калгаснікаў.

Раз так, мы самі намерыліся ўзяць ініцыятыву ў свае рукі, павесці вайну супроць безгаспадарчасці, супроць усяго, што не дае калгасу трывала стаць на ногі, каб людзі маглі жыць па-чалавечы.

Дзеля гэтага стварылі камсамольскую арганізацыю — пра якую-небудзь іншую тады не магло быць і гаворкі. Найперш павялі змаганне з раскраданнем агульнага дабра. Нехта заўважыў, што дазваляе сабе гэта і сам дуброўскі брыгадзір. Выклікалі яго на свой сход. Брыгадзір спужаўся, пачаў апраўдвацца перад намі, паабяцаў спыніць крадзяжы. Мы адчулі сваю сілу, пачалі брацца за самога старшыню, нядаўняга нашага настаўніка фізкультуры ў Залужжы, крытыкавалі яго на калгасных сходах і адкрытых пасяджэннях праўлення. Убачыўшы, што гэта не памагае, звярнуліся ў самае высокае раённае кіраўніцтва — райкам партыі. Разбірацца пра наш калгас прыехаў сам першы сакратар. На сход сабралася ўся Зялёная Дуброва. Разнос старшыні быў поўны. На нас глядзелі як на герояў.

Пасля сходу я ішоў разам з старшынёй.

— А ці чыталі вы «Кавалер залатой зоркі» Бабаеўскага пра старшыню калгаса? — папытаў я; гэтае пытанне я даўно яму хацеў задаць.

— Не, не чытаў.

— Я магу даць вам пачытаць гэту кнігу — вы ўбачыце, як можна падняць калгас…

— Няма калі мне чытаць… — перабіў мяне старшыня.

Я быў вельмі засмучаны такім адказам. Бо быў упэўнены, калі б старшыня прачытаў гэты раман, то абавязкова ўзяў бы

прыклад з «кавалера залатой зоркі» і наладзіў бы такое прыгожае жыццё і ў нас, як у тым творы.

Старшыня ж зрабіў інакш. Назаўтра сабраў нас, траіх актывістаў — мяне, Жоржа і Сэлю Дубовікаў, і прапанаваў, каб мы памаглі яму наладзіць парадак у калгасе. Найперш ён павёў нас у двары самых недысцыплінаваных калгаснікаў забраць самавольна накошанае імі сена. І вось мы, тры дурні, на чале са старшынёй пачалі сахарамі выграбаць з хлявоў і звозіць на калгасны двор мазалём нарobленае людзьмі сена. З двух двароў звезлі па вазу. Больш ні да кога не пайшлі, бо на нас пасыпаліся вельмі шчырыя просьбы ды грозьбы.

Кончылася ўсё тым, што адна з пацярпелых падкралася сярод ночы да калгаснага гумна са звезенымі туды снапамі жыта і, помсцячы калгасу і такім, як мы, неапераным балбесам-актывістам, сунула пад страху запалку з агнём. Гумно з усім гадавым калгасным ураджаем згарэла датла. Наце ж вам!

Мы, актывісты, вельмі перажывалі. Такога ўраджаю, як у гэтым годзе, даўно не было ў зялёнадуброўскім калгасе. Мы спадзяваліся, што ўсе цяпер, як належыць, атрымаюць за сваю працу, што хоць гэты год будзем, нарэшце, з хлебам.

Ды не так думалі калгаснікі. Нас вельмі здзівіла, калі не ашаламаніла, іх поўная абыякавасць да пажару, да таго, што згарэў у агні ўвесь плён іхнай гадавой працы. Сакрэт такой абыякавасці тады ж поўнасцю і раскрыўся для нас. Калгаснікі добра ведалі, што здабыты імі ўраджай — не іхны, што які б ён ні быў багаты-разбагаты, «працаўнікі палёў» атрымаюць з яго толькі вартыя жалю крошкі: па якіх сто грамаў на працадзень, не больш чым паўмяшка — як за плечы закінуць. Такая, папраўдзе здзеклівая плата чакала іх за той, як і за кожны іншы год. Раённыя начальнікі грэблі з калгасаў усё, што можна было грэбці. Бо так патрабавала вышэйшае начальства. Тое, што гэтым самым яны падсякалі сук, на якім трымалася ўсё, іх не турбавала. Галоўнае — не адстаць у «сацыялістычным спаборніцтве», выставіцца перад начальствам. А пасля іх — хоць трава не расці. Гэтак і пасадзілі яны ўсю сельскую гаспадарку, давялі да катастрафічнага заняпаду, даспаборнічаўшыся да таго, што палезлі закупліваць збожжа ў «праклятых капіталістаў».

От так, кнігі вучылі нас аднаму, а жыццё — зусім іншаму. Пажар адкрыў нам вочы на ўсё, спусціў нас з неба на зямлю.

Мы раскідалі сваю камсамольскую арганізацыю, бо ўбачылі, што праз яе нічога не даб'ёмся. Да таго ж мы ўдвух з Жоржам падаліся ўжо вучыцца ў Старыя Дарогі і прыязджалі дадому, каб памагаць сваім мацяркам упраўляцца на ўласнай гаспадарцы.

Сена

Праўдзівым болем галавы заўсёды, колькі я помню, было ў нас сена.

Без каровы, без малака раней проста не ўяўлялася сялянская сям'я. Карова і карміла, і паіла, і давала гной для поля.

Але каб дзяржаць карову, трэба было нарабіць на зіму не адзін стог сена.

Да калгасаў кожны гаспадар меў апрача ворыўнай зямлі ладную дзялянку сенакосу. Калгасніка ж надзялілі толькі «соткамі» — прысядзібнымі ўчасткамі для саду і агароду. Гэтак жа, як галоўная ворыўная зямля, абагулены былі і ўсе сенакосы. Яны сталі калгаснай уласнасцю. Калгас мог даць свайму работніку нарабіць сена, а мог і не даць. Селянін і тут апынуўся на кручку ў калгасных начальнікаў. Не выпрацаваў мінімуму працаднёў, гэтых амаль пустых «палачак», ці ў чым-небудзь правініўся перад начальствам, не дагадзіў яму — аставайся без сенакосу. А сенакосам для калгасніка была звычайна атава: першы ўкос ішоў толькі для калгасных кароў і коней. Атавы той яўна не хапала. Ды і выдзялялася яна недзе ў глыбокую восень, калі вельмі цяжка было яе высушыць. Так што людзям самім прыходзілася шукаць, дзе выкасіць ці выжаць якой травы.

Накасіць сена для нашай каровы, на якую мы неяк узбіліся, быў ужо мой абавязак. Як старэйшага ў сям'і і «мужчыны».

Хоць маці кожны дзень рвала жылы на калгаснай рабоце, хоць і я нямала зарабляў працаднёў у часы школьных, а потым і студэнцкіх канікулаў, іх усё роўна не хапала, каб мы маглі атрымаць дастаткова сенакосу. Цэлае лета нас грыз адзін клопат: як назапасіць сена.

Са сваёй коскай я абхаджваў усе нашы ваколіцы ў пошуках хоць нейкай травы. Ды знайсці ў лесе травяную гáлінку, якое балотца з асакой было проста немагчыма: усе дуброўцы гэтак жа сама абшарвалі блізкія і далёкія лясныя куткі і закуткі. Пра такія раскошныя мурожныя травастоі, на якія мы нарваліся былі з Толем адразу пасля выгнання немцаў у Дальняй Старыне, цяпер, калі ў калгасе ва ўсіх людзей паявіліся каровы, аставалася толькі марыць.

Нарабіць сена часам памагалі нам мае цёткі, бацькавы сёстры Анэта і Маня, якія, не бачачы тут ніякай прасветліны, перабраліся разам з бабуняй і дзецьмі ў Суцін, у саўгас, дзе значна лягчэй было пражыць. Там, у саўгасе, праблем з сенам не існавала: хто працаваў, той зарабляў і грошы, і сена. Сенам саўгас цалкам забяспечваў сваіх «рабочых» — так звалі там вяскоўцаў, саўгасных работнікаў.

Траву-мешанку для сена ў саўгасе сеялі на тарфяніках. Гэтыя тарфянікі — асушаныя балоты распасціраліся на многія кілометры паміж Суцінам і Крамком, які быў не так і далёка ад Зялёнай Дубровы. Канавы, ці як іх называлі калектары, падзялілі тарфянікі на роўныя палеткі. Трава на тарфяных палетках скошвалася саўгаснымі касілкамі падчыстую. Пры самых жа канавах і на іх схілах асталіся ладныя палоскі травастою, якога касілкі не даставалі. Калі б такія прыканаўныя палоскі асталіся ў нас, іх мігам бы паскошвалі дуброўцы. Забяспечаныя ж сенам суцінцы на іх не квапіліся.

Мае цёткі, добра ведаючы наша гора з сенам, адразу, калі ўсё скошвалася і вывозілася з тарфянікаў, наказвалі нам паспяшаць у Суцін. Каб не правароніць такі сенакос, я ў той жа дзень ускідваў на плячо сваю касу і шыбаваў туды праз Дрычын і Крамок. Дваццаць з лішнім кілометраў — адлегласць ад нас да Суціна — я тады адольваў без вялікай цяжкасці.

Прытулак я знаходзіў ці ў цёткі Анэты, з якой жыла спярша Казіна бабуня, ці ў цёткі Мані — абедзве яны былі там замужам і жылі: адна — у Красным Пасёлку, а другая — у самім Суціне.

Пераначаваўшы, я ішоў абкошваць тыя суцінскія канавы. Касіў і радаваўся: якая мурожная з мурожных, якая ядка́я тут трава! Я пазнаваў у ёй цімафееўку з дамешкай вікі і сакаўнога палявога зелля. Гэта не нашы дуброўскія сіўцы з купінамі кругляцу, з рэдкімі лісткамі бабку! І як добра, як лёгка касілася тая густая саўгасная сеянка!

Калі, накасіўшыся, я на адыходзе азіраў сваю работу, то сам дзівіўся, як спярэсціў тоўстымі зялёнымі пракосамі першакласнай травы суцінскія канавы. Ну, цяпер то мы будзем з сенам!

Грэбці сена мы прыязджалі з маткай на кані. Нам памагалі і цёткі. Але адвозіць у Зялёную Дуброву сена яны раілі толькі як сцямнее: хоць саўгас і не забараняў абкошваць канавы, цёткі пабойваліся, каб наш воз з сенам, які будзе кіравацца ў іншы ад Суціна бок, не трапіўся на вочы каму-небудзь надта прынцыповаму з саўгаснага начальства. І мы, аглядваючыся па баках і стараючыся цішэй нокаць на каня, ужо сярод ночы, як тыя зладзеі, прывозілі суцінскае сена да сябе на загуменне.

Тады-сяды ўдавалася мне накасіць сена яшчэ ў нашым лясніцтве. На лугавых палянках, якіх нямала пракідалася ў лясах. Панятна, лясніцтва найперш клапацілася пра сваіх работнікаў, выдзяляла ім лепшыя сенакосы. Да таго ж кожнаму лесніку даводзіўся план здачы сена калгасу. Таму такім просьбітам, як мы з маткай, даставалася толькі якое-небудзь заціснутае сярод лесу кустоўе, дзе не заўсёды можна было разварнуцца як трэба з касой.

Усё ж у лясніцтве нярэдка траплялiся добрыя, спагадлiвыя людзi, якiя шчыра стараліся памагчы нам з сенакосам. Асабліва ўдзячная была маці ляснічаму Гардзіевічу, які спагадаў ёй, мнагадзетнай удаве, і ніколі не адмаўляў у просьбе даць дзе-небудзь выкасіць травы для сена. Помню, ён сам прыязджаў пад Высокі Насып (мясціна паміж Зялёнай Дубровай і Фалічамі), каб паказаць нам, дзе лепш мне пакасіць, стараючыся выдзеліць не толькі асакі, але і добрай мурожнай травы. Маці для гэтай сустрэчы прыхоплівала з сабой і добрую бутэльку гарэлкі з закускай. Але ляснічы піць не кідаўся, хоць і не адмаўляўся пасядзець з намі і прыгубіць з паўчаркі для прыліку. Зрэшты, Гардзіевіч і ўсім гэтак жа спрыяў, пакінуўшы пра сябе ў доброўцаў добрую памяць.

Пазней Каваліцкае лясніцтва, пад апекай якога былі нашы лясы, узначаліў мой школьны сябра Жорж Дубовік — нягледзячы на рэпутацыю сына «ворага народа», яму ўдалося ўсё ж скончыць у Мінску Лесатэхнічны інстытут. Ведама ж, Жорж таксама не пакінуў нас без сена. Ён не толькі выдзяляў нам добрыя лясныя лугавінкі для сенакоса, але і касіць мне памагаў.

Дзівіцца толькі трэба, што загнаны ў калгас селянін за сваю штодзённую нялёгкую працу не толькі не атрымліваў хоць больш-менш годную аплату за яе, але, скошваючы і зграбаючы ўсе калгасныя сенакосы, устаўляючы стагамі ўсё наваколле, не меў права хоць на мізэрную долю нарobленага ім сена, каб забяспечыць ім сваю ўласную карову. Як трэба было не паважаць людзей, каб яны кідаліся шукаць якога касмыля сена за блізкім светам, а не ў родным калгасе, якому аддавалі ўсе сілы. І гэта пры ўсім пры тым, што кожны калгаснік павінен быў яшчэ здаваць ад сваёй каровы добрую долю малака дзяржаве.

Асабліва гаравалі доброўцы з сенам, калі раённае начальства скінула ім аднекуль на галаву нейкага Стражанка — кіраваць калгасам. У нас празвалі яго «рыбаком» бо ён, здаецца, больш сядзеў з вудамі на возеры Скачальскім, чым дбаў пра гаспадарку. Яго чырвоны легкавік так і сноўдаў з Залужжа, цэнтра калгаса, на возера і назад, нідзе надта не затрымліваючыся.

Вельмі прыкрае ўражанне склалася ў мяне пра гэтага прысланца з раёна. Я ні ад кога ніколі не чуў пра яго ніводнага добрага слова.

Гэта пры ім мералі на працадні, ці як у нас казалі «на працэнты», людзям тую няшчасную атаву, калі ў паветры пачыналі ўжо кружыць белыя мухі. Не забуду, як плакала маці, грабучы са мною пачарнелае ад снегу і асенніх дажджоў сена ад другога ўкосу, якое так і не ўдалося высушыць і таму гадзілася толькі на подсціл жывёле.

«Рыбак» мог ні за што ні пра што пакараць калгасніка, паздзекавацца з яго. Таму кожны асцерагаўся яго, абыходзіў як ліха, стараючыся не пападацца на вочы.

Маленькі выпадак. Аднаго лета я нагледзеў на свежым калгасным іржышчы ў Арэхаве травяністую лапіну і прыйшоў яе скасіць. Падышоў пакасіць іржэўнік і калгаснік з Лядоў — адной з брыгад нашага калгаса. Раптам на дарозе, што праходзіла паўз тое іржышча, паказаўся чырвоны старшынскі легкавік. Убачыўшы яго, калгаснік кінуў касу і, нібы той заяц, пусціўся ўцякаць у бліжэйшы лес. Правільна: мы ж без дазволу косім на калгасным полі! Не важна, што калгас ніколі і думаць не думаў скошваць іржышча. Што ж да мяне, то я кідаць касу і ўцякаць з поля не стаў. Не таму, што я такі смяльчак, хутчэй наадварот. Проста я жыў тады ў Мінску і прыехаў памагчы мацеры неяк назапасіць сена. Ды хоць ведаў, што старшыня нічога са мной не зробіць, усё ж з насцярогай чакаў, калі ён сунімецца і падыдзе пад мяне праганяць з поля. На ўсякі выпадак я падсунуў да сябе нагой добры сукаваты дручок, што згледзеў непадалёку. Не, не суняўся каля мяне «рыбак»: можа, удалося выцягнуць з возера якога акуня і таму ехаў не ў кепскім настроі?

Не саромеўся раённы вылучэнец выкарыстоўваць падараваную яму амаль неабмежаваную ўладу ў сваіх мэтах, нават для свайго рыбацтва. Цэлую буру абурэнняў узняло ў калгаснікаў увядзенне ў Зялёнай Дуброве пасады палявога вартаўніка. Гэтую пасаду, наколькі я ведаў, даўно скасавалі калгасы як зусім непатрэбную: каму прыйдзе ў галаву красці на калгасным полі жытнія каласы ці лён? Але пасада спатрэбілася «рыбаку», каб аддаць яе свайму прыслужніку па рыбацтве. У сваім двары той трымаў старшынёву лодку. Патрэбна «рыбаку» лодка — палявы вартаўнік па яго камандзе вязе яе на возера, за два з лішнім кілометры ад вёскі. Дзеля гэтага старшыня замацаваў за ім брыгаднага каня — нібыта аб'язджаць калгасныя палі. І гэта не ўважаючы на тое, што і так у брыгадзе не хапала коней. Каб узараць соткі, абагнаць бульбу ці прывезці саломы альбо дроў — дуброўцам трэба было амаль станавіцца ў чаргу, каб ухапіць каня. А тут аднаго, здаецца, з трох брыгадных коней «рыбак» аддаў палявому вартаўніку.

Акурат у тыя дні я прыехаў з Мінска дадому. У нашу хату адзін за адным пачалі прыходзіць вяскоўцы, а з імі і сам тагачасны брыгадзір, мой аднагодак і сябар Зэна Шыкер — усе наперабой прасілі мяне, каб я напісаў пра гэта ў «Вожык». Але мне не вельмі хацелася тут умешвацца. Я параіў дуброўцам самім напісаць. Пагадзіліся на тым, што яны так і зробяць, а я аднясу напісанае імі ў рэдакцыю. І от праз нейкі час атрымліваю я ў

Мінску пісьмо. Напісаў яго разам з Зэнам былы мой настаўнік Уладзімір Антонавіч Пятроўскі. Калі я прачытаў іхнае пісьмо з многімі подпісамі дуброўцаў, то не ведаў, што з ім рабіць. Яно было скіравана не на старшыню калгаса, віноўніка заваранай кашы, а на палявога вартаўніка — старшынёвага памочніка ў рыбацтве, на якога навярнулі цэлую кучу грахоў, усякага бруду.

Я доўга трымаў тое пісьмо пры сабе. Але калі другім разам прыехаў у Зялёную Дуброву, на мяне ізноў накінуліся мае землякі: чаму не перадаю яго ў рэдакцыю. Тады я пазваніў у Старадарожскі РК КПБ ідэалагічнаму сакратару Алене Іванаўне Калешка, каб прыехала і разабралася ва ўсім, бо інакш крытычнае пісьмо будзе перададзена ў рэспубліканскую прэсу, а гэта — непрыемнасць і для раённага кіраўніцтва. «Хай перадаецца, — адказала яна. — Як надрукуюць, тады і разбяромся». І я мусіў нехаця перадаць пісьмо па прызначэнні. Толькі папрасіў у рэдакцыі, каб карэспандэнт, які прыездзе правяраць факты, абавязкова склікаў у Зялёнай Дуброве сход — там бы ўсё выяснілася. Ды той гэтак не зрабіў, пайшоў правяраць «кампрамат» на вартаўніка, які па сутнасці быў ні ў чым не вінаваты: кожны ў калгасе ратаваўся ад нястачы як мог. Сапраўдны ж віноўнік, старшыня, — застаўся ўбаку.

Ішоў год за годам, а ў калгасе не станавілася лепш. Хутчэй наадварот. Людзі ўцякалі адсюль куды толькі маглі. Цэлымі сем'ямі выязджалі ў Суцін — у саўгас. У нашым калгасе не ставала рабочых рук. Ужо нават не паспявалі скошваць навакольныя сенакосы, часта яны аставаліся зімаваць пад снегам. Але каб дазволіць калгаснікам накасіць там сена для сваіх кароў — і думкі такой не дапускаў калгасны кіраўнік: хай лепш гніе.

Аднае восені дуброўскі брыгадзір Дрозд, убачыўшы, што ўжо даўно перастаяла трава на балоце, якое ў нас называецца Гочча, і ведаючы, што калгас яе ўсё роўна не знойдзе сілы скасіць, пакіне зімаваць, на сваю рызыку ўзяў ды і падзяліў сенакос паміж калгаснікамі. Прытым падстрахаваўся ўсё ж вусным дазволам галоўнага агранома калгаса. Дуброўцы не забавіліся скасіць тую асаку — хто сам, калі меў сілу, хто паклікаўшы з горада сыноў ці сваякоў.

Дачуўся пра такое «самавольства» гаспадар калгаса. Пад'ехаў на машыне пад Гочча і, убачыўшы скошаную балотную траву, загадаў брыгадзіру:

— Усё сена забраць у калгас!

Заўважыўшы на балоце дзве няскошаныя палоскі, ізноў павярнуўся да брыгадзіра:

— А хто гэтыя не скасіў? Аштрафаваць на месячную зарплату!

— Дык жа... — хацеў запярэчыць брыгадзір.

— Ніякіх «дык!» — адрэзаў «рыбак» і падаўся ў бок Скачальскага.

Як тут не ўспомніць «юрыстага» Кручкова з Марцінкевічавай «Пінскай шляхты», які гэтак жа не цырымоніўся з абвяшчэннем абсурднага прысуду за ўчыненую бойку Ціхану Пратасавіцкаму і Івану Цюхай-Ліпскаму?

Някошаныя палоскі, як выявілася, былі выдзелены: адна — маёй мацеры, пенсіянерцы, а другая — таксама пенсіянерцы і таксама ўдаве Галляшовай Маньцы — Марыі Цвірка. Гэта з ёй ездзілі мы ў 1944 годзе ў Шантароўшчыну. Манька (так яе ў нас звалі) яшчэ падшуквала касца, а мацерыну палоску мерыўся скасіць я з братам Алікам — мы ўжо згаварыліся прыехаць дзеля гэтага з Мінска на выходныя.

Да выходных аставалася яшчэ некалькі дзён, як раптам звоніць мне маці са Старых Дарог, куды яна спецыяльна прыехала. У трубцы я пачуў праз шум і трэск яе ўсхваляваны голас:

— Прыязджай скарэй — трэба твая помач.

Я не ведаў, што і думаць. Маці ніколі дагэтуль мне не званіла. Кінуўшы-рынуўшы ўсе свае клопаты, я ў той жа дзень сеў на поезд.

Дома маці і расказала мне пра тое бязглуздае штрафаванне.

А яшчэ расказала, як перад гэтым здавала ў калгас цялё ад сваёй каровы. Яна вельмі хацела гэта зрабіць, бо кожнаму, хто здаваў калгасу цялё, выдзялялася нейкая частка сенакосу — атавы. Здаваць цялят трэба было на цэнтральную калгасную ферму — у Залужжа, за дзесяць кілометраў ад нас. Доўга шукала спосабу, каб як туды яго затарабаніць. Урэшце ўпрасіла за добрую бутэльку, калі не дзве, нейкага шафёра грузавой машыны. Прывезла. Адшукала загадчыцу фермы — каб прыняла. Тая агледзела, загадала даць цяляці нейкага пойла. Памачыла цялушка мызу і адвярнулася.

— Дык яна ж не навучаная піць — не магу прыняць такую.

Маці ведала, што толькі з такой умовай могуць прыняць цялё. Таму дома якраз і навучыла яго піць. Цялушка добра піла ўжо. Але цяпер нажахалася на машыне за дарогу, а яшчэ, відаць, не асвоілася на новым месцы — і піць не ўзяла.

— Ды яна піла ўжо дома, — са слязамі на вачах даказвала маці загадчыцы.

— Але ж самі бачыце — не п’е. Не, не прыму на сваю галаву.

— Тады пачакайце трохі — асмеліцца, асвойтаецца, возьме.

— Мне няма калі чакаць! Навучыце піць — тады прывозьце. А цяпер — забірайце! Усё! — сабралася і пайшла з фермы.

Мацеры ізноў трэба было шукаць машыну, каб адвезці цялё назад, ізноў задобрываць якога-небудзь шафёра гарэлкай ці грашыма.

Намучыўшыся са здачай цяляці, у калгас другі раз яна ўжо яго не павезла, а здала дзяржаве — у нарыхтоўчую кантору ў Старых Дарогах, адкуль спецыяльна прыслалі машыну. І от за гэта калгаснае кіраўніцтва ізноў яе аштрафавала — пазбавіла сенакосу.

Чым я мог памагчы мацеры? Пазычыў у суседзяў веласіпед і раніцай памчаў у калгасную кантору разбірацца. Ведама ж, быў увесь узвінчаны. У рэзкай форме выказаў сваё абурэнне старшыні калгаса і пасля гаворкі з ім, што вялася на павышанай ноце, паабяцаў звярнуцца ў друк.

Шукаючы ўправы на самадурства калгаснага бажка, я зайшоў у Мінску ў рэдакцыю газеты «Советская Белоруссия» да свайго студэнцкага сябра Аляксандра Харкевіча, які працаваў там загадчыкам аднаго з аддзелаў, і, расказаўшы пра ўсё, папрасіў пад’ехаць у наш калгас ды аб’ектыўна напісаць пра тое, што ў ім робіцца.

Аляксандр доўга не думаў. Аформіў камандзіроўку і на сваёй рэдакцыйнай «Волзе» пакаціў у калгас «Залужжа». З усёй сур’ёзнасцю ўзяўся ён вывучаць становішча ў гаспадарцы. Гутарыў і з «пацярпелымі», і з іншымі калгаснікамі, і з кіраўніцтвам калгаса. Не абмінуў і раённых кіраўнікоў, у тым ліку першага сакратара РК КПБ Мурашку. А яшчэ добра пакапаўся ў паперах упраўлення сельскай гаспадаркі Старадарожскага РВК.

Фактаў бяздушнасці і безгаспадарлівасці калгаснага кіраўніцтва ў Залужжы назбіралася больш чым дастаткова. На іх аснове Аляксандр напісаў даволі крытычны артыкул з вельмі выразнай назвай — «Сердечная недостаточность».

У артыкуле аўтар правёў прамую лінію ад зазнайства і фанабэрыстасці кіраўніка калгаса, яго нежадання гаварыць і ладзіць з людзьмі да сур’ёзнага заняпаду калгаснай гаспадаркі. У пацвярджэнне прывёў вывады камісіі раённага ўпраўлення сельскай гаспадаркі, якая пасля праверкі становішча ў «Залужжы», дзе знайшла безліч фактаў безгаспадарчасці, зазначала: «Главной причиной таких результатов работы… является наличие серьезных недостатков в руководстве колхозом...»

Колькі я помню, на ўсіх вялікіх і малых сходах і на самых высокіх уладных форумах вельмі многа гаварылася тады пра неабходнасць крытыкі і самакрытыкі. Але гэтая крытыка існа-

вала толькі на словах. На практыцы ж было зусім наадварот. Кожны стараўся выкруціцца ад яе, каб выглядаць не такім, як ёсць, а лепшым.

Артыкул Аляксандра Харкевіча хоць і спадабаўся галоўнаму рэдактару самай партыйнай з партыйных газет рэспублікі, але... лёг пад сукно.

Казалі, недзе ў вярхах была «доўгая рука» ў нашага «рыбака». Яна, відаць, і дацягнулася да рэдактара газеты. Зрэшты, і раённыя начальнікі, баронячы свой гонар (бо цень крытыкі лажыўся, ведама ж, і на іх), маглі тут прычыніцца. А зрабіць гэта не складала цяжкасці: уся ж прэса ў тыя брэжнеўскія часы была ў руках савецка-партыйнай наменклатуры.

Вось так я, тады ўжо, кажучы словамі майго сябра Івана Курбекі, «членістаногі» літаратар, «памог» сваёй мацеры абараніцца ад чыноўніцкага самавольства. Хоць калгасная гаспадарка, як пераканаўча паказвалася ў тым неапублікаваным артыкуле (Аляксандр аддаў мне яго на памяць), была фактычна даведзена да банкруцтва, але яе кіраўнік святкаваў над намі перамогу і недзе толькі пасмейваўся з мяне і са «спецыяльнага карэспандэнта» Аляксандра Харкевіча, двух вельмі наіўных, калі не сказаць мацней, праўдашукальнікаў, якія мерыліся прабіць ілбамі сцяну. Каму-каму, а нам, «работнікам ідэалагічнага фронту», даўно належала ведаць, што праўда ў нашай краіне была тады нікому непатрэбная. Занепадае народная гаспадарка? Бяднее народ? Падупадае магутнасць краіны? Нічога! Галоўнае — рабіць выгляд, што ўсё ідзе як трэба, галоўнае — з усіх рупараў трубіць пра поспехі і толькі пра поспехі, самымі яркімі фарбамі маляваць бліскотную карціну росквіту! Ды і як жа інакш: з самых высокіх трыбун было аб’яўлена на ўвесь свет, што на шостай частцы планеты Зямля пабудаваны ўжо — на шчасце працоўных — «развіты сацыялізм».

А раз так, то ці варта было крытыкаваць чыюсьці кепскую работу? Паказваць заняпад вытворчасці — азначала ўскрываць гнойны нарыў на целе «народнай гаспадаркі». Лепш хай далей шырыцца, хай глыбей раз’ядае ён цела, абы толькі яго не бачылі.

Пры такім стане рэчаў ох як лёгка жылося-былося «кіруючаму саставу» — савецка-партыйнай наменклатуры. Той, хто трапляў у гэтае наменклатурнае кола, станавіўся недатыкальны — вядома, калі не забываў сваё месцейка ў шматступеньчатай іерархіі. Няважна, выдатны ён арганізатар вытворчасці ці самы звычайны бездар, шчыры працаўнік ці лайдак з лайдакоў.

Галоўнае — каб ведаў, каму з уладнай вертыкалі і дзе лізнуць, перад кім і колькі разоў павіляць хвастом.

На старшынскім троне ў Залужжы перабывала многа кіраўнічага люду. Усё гэта былі раённыя вылучэнцы, службоўцы, якія спраўна выконвалі ўсе загады зверху, у тым ліку што сеяць і нават як сеяць. Яны больш дбалі пра тое, каб выслужыцца перад вышэйшым начальствам, чым пра калгас і калгаснікаў. Самі ж забяспечваліся як належыць, не зважаючы на тое, з прыбыткам працуе калгас ці з даўгамі.

Здаецца, адзіным выключэннем было старшынства Васіля Пятровіча Усіка. Немітуслівы, настойлівы, мэтанакіраваны, ён па-сапраўднаму ўзяўся за наладжванне гаспадаркі. І калгас — памалу, памалу — пайшоў угору. Найперш, мусіць, тут прычынілася строгасць, патрабавальнасць кіраўніка, яго непрымірымасць да п’яніц і прагульшчыкаў і адначасова заўсёдная чуласць да патрэб сумленных і працавітых людзей, якім ён спрыяў чым толькі мог.

І, відаць, нездарма Усіка з часам вылучылі на самую высокую ў раёне пасаду — старшыні Старадарожскага райвыканкама.

Пры прыездзе ў Старыя Дарогі я заходзіў да яго ў кабінет. Пасля непрацяглай размовы пра гаспадарчыя праблемы ў раёне ён зусім нечакана для мяне папытаўся:

— А як там у Зялёнай Дуброве Іван Акуліч? Гэта — мой друг. Перадайце яму прывет.

Наш сусед Іван Акуліч быў простым калгаснікам, у апошні час — пастухом і даглядчыкам цялят у Зялёнай Дуброве. Мяне прыемна здзівіла такое стаўленне раённага кіраўніка да людзей.

Пры старшынстве Усіка вырашылася ў нас і балючая праблема з сенам. Праўда, маці, не бачачы тут ніякай прасветліны, яшчэ да яго прыходу ў калгас збыла карову. Вызваліла і сябе, і нас, дзяцей, ад вечнага клопату пра сена. Ну, ведама ж, і ад малака.

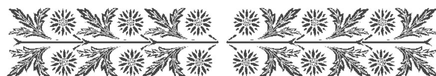

ПРАХОДКА ПА ЗЯЛЁНАЙ ДУБРОВЕ

Над саменькай вуліцай Зялёнай Дубровы — сонца. Як і сто гадоў назад, калі ўсталі тут першыя хаты. Такое ж яснае, спакойнае, прыветнае.

Змянілася толькі, вельмі парадзела і абязлюдзела сама Зялёная Дуброва, некалі мнагахатная, многагалосая, вясёлая.

Я разам з сонцам выйшаў агледзець яе з канца ў канец, яшчэ раз зірнуць, што ж асталося ад нашай, калісьці немалой вёскі на шостым леце новага тысячагоддзя праз сто гадоў пасля заснавання.

Выган

Сваё падарожжа па Зялёнай Дуброве пачынаю я з Выгана. Выган пішу з вялікай літары, бо ён у нас ужо не паша для гусей ды свіней, а проста адна з ваколіц.

Яго сёння не пазнаць. Раней гэта было вялікае роўнае гала, зялёнае ад гусценькай прыземістай мураўкі, якую кожны дзень з рання да вечара дружна падгрызалі свінні ўсяго нашага канца, не даючы ёй хоць трохі адрасці. Цяпер, калі даўно ўжо ніхто не ганяе сюды свіней, прыкметна падрослую, але ўжо вельмі разрэджаную мураву ўзяліся выцясняць густыя, аж цвёрдыя купінкі пруткага тапырыстага сіўцу ды — паміж імі — бураватыя, такія лагодныя і мяккія пры дотыку мяцёлачкі метлюкоў. Ад блізкага лесу цэлымі сямейкамі пайшлі, пашалёстваючы драбнаватым лісцем, маладыя, яшчэ зеленавата-рыжыя ў ствалах бярозкі ды там і там пусціліся ў рост, барзджэй займаючы новае месца, калматыя, разлапістыя хвойкі і хвоі, паміж якімі закусціўся ўжо і вечны іх падсусед — рудаваты верас. Мінецца год-два, і смела прыходзь сюды з лёгкім ракітавым кошыкам ды нажом-складанцам падцінай пад таўсматыя карчакі-карані стоеных у верасовых сховах баравых харашуноў у попельна-чорных шапках.

Даўно зараслі, згубіліся на Выгане і сляды майго маленства. Спярша я ганяў сюды з большым за самога сябе дубцом

гагатлівую чараду гусей. А падросшы, зрабіўся і бяззменным мацерыным свінапасам.

З кожнага двара нашага канца былі тут свіныя пастушкі́ і касту́шкі. Тут мы і гулялі, забаўляліся. Ды не вельмі разгульваліся: трэба ж было глядзець свіней.

Больш за ўсё стараліся адганяць іх ад недалёкага лесу, адкуль не раз падкрадваліся ваўкі. Помню, як зусім блізка перад маімі вачыма неспадзявана вырас быў гэты лясны зладзюга. Дзіва: я ж толькі што глядзеў у той бок і апроч свіней нічагуткі такога не бачыў. І на табе: воўк! На ўвесь свой немалы рост — сіваваты, з маленькімі, як бы касаватымі, вочкамі. Нібы з-пад зямлі вылез. Гэта ж ён так хітра, зусім непрыкметна падпоўз пад свіней па сіўцовым куп'і. Свінні, адарваўшыся ад сваёй травы, з гу́каннем разварочваліся сваімі непаваротлівымі тулавамі, каб уцякаць. Але тут мы смела, з крыкамі «Цю-га! Цю-га! Цю-га!» усім гуртам рынуліся на воўка з дубцамі ў руках. Той, пакручваючыся то ў адзін, то ў другі бок, памалу, як бы з неахвотай павалюхаўся ў лес.

Не менш пільна глядзелі мы, каб нашы свінні не залезлі ў шкоду — у Салімонішыну бульбу. Яна была адгароджана ад свіной пашы зусім няўдалым плотам: папрыбіванымі да стоўбікаў папярочнымі жэрдкамі — усюды па дзве. Каб туды пралезці, свінні варта было толькі прасадзіць пад ніжнюю жэрдку галаву ды добра выгнуць спіну. От, здаецца, усе свінні спакойна пашчыпваюць сваю траўку і як быццам забыліся пра тую бульбу. Але толькі адвінешся ад іх на хвілінку, як самая пранырлівая — ужо там! Аж жахнешся, калі ўбачыш, як яна, прырваўшыся, нахабна падкалупліваe сваім пруткім вастраватым лычом ды выварочвае напаверх зялёны бульбяны корч з драбнюсенькімі белымі бульбінамі, якім яшчэ расці ды расці. «Храбусь! Храбусь!» — толькі ляцяць пырскі ды праціўная сліна са свіной зяпы. Пастух бегма бяжыць з дубцом яе адганяць, са страхам зіркаючы ў бок двара: хаця б не ўгледзела Салімоніха!

А бывала і такое. Падышоўшы бліжэй пад лес, мой хаўруснік Анцін Сэля крычыць мне ўзбуджаным голасам:

— Косцік! Бяжы глянь, што там палезла на хвою!

Падбягаю.

— Дзе, што?

— Ды вуньдзека вунь, на той разгатай хвоі!

— Няма там нічога…

— Глянь уверх! З вялікімі лапамі… Як ты не бачыш?.. Вунь, вунь!..

Датуль валаводзіць мяне Сэля, пакуль мая свіння не ўскочыць у бульбу. Тады ён, расплыўшыся да вушэй ва ўсмеш-

цы, рады, што «абмануў дурака на ўсе чатыры кулака», весела крычыць:

— Са́дзіць, са́дзіць, са́дзіць!

«Са́дзіць» — азначае ў жартоўным лексіконе свіных пастушкоў зусім адваротнае па сэнсу: «капа́е».

Ашуканы хітрым хаўруснікам, на кручок якога так па-дурному папаўся, я лячу выганяць сваю свінню са шкоды.

Маё пастушкоўства прывяло было раз да праўдзівага гвалту. Віноўнікам яго быў… Янка Маўр. Я так зачытаўся яго «Палескімі рабінзонамі», што забыўся, на якім знаходжуся свеце, і не заўважыў, як мае свінні ўлезлі ў Салімонішыну бульбу і пачалі матлашыць яе направа і налева. З бязлюднага вострава сярод балот, на якім разам з двума такімі ж, як і сам, вясковымі хлопцамі-«рабінзонамі» прабіраўся таемнымі звярынымі сцежкамі і я, мяне вярнуў на абкіданы свінымі каўцякамі выган прарэзлівы, з нейкімі незразумелымі падгалоскамі жаночы лямант. Гэта Салімоніха ўгледзела ў сваёй бульбе маіх свіней. Калі я ўцяміў, што да чаго, і ўбачыў, што нарабілі мае свінні, мне хацелася праваліцца скрозь зямлю. Але зямля нідзе не правальвалася, і я мусіў выслухаць да канца ўсю адрасаваную мне жаночую лаянку з пагрозамі. На маё шчасце, маці тады ўсё ж разагнала навіслыя нада мной грымотныя навальнічныя хмары, аднёсшы Салімонісе добры кош бульбы за патраву.

Значна пазней, ужо як мінчанін, я стаяў на ганку Тэатра юнага гледача ў Мінску ў невялічкай пісьменніцкай кампаніі, дзе самы старэйшы з нас Іван Міхайлавіч Фёдараў сваім тоненькім, амаль дзіцячым галаском, зусім не адпаведным яго мажной, можна сказаць, магутнай постаці вельмі цікава расказваў, чаму ён для свайго псеўданіма ўзяў гэтае нетутэйшае слова — Маўр. Мяне падмывала тады расказаць вельмі паважанаму пісьменніку Янку Маўру, як праз яго я нарабіў быў калісьці шкоды, але ўстрымаўся, падумаўшы, што пра такое ён, пэўне ж, наслухаўся нямала.

Банэдыкі

Той загон бульбы, у які так унадзіліся былі нашы свінні, ішоў пад двор Салімонігі. Упрытык да Выгана стаяла і яе невялікая хата.

Салімоніха — удава Антося Цвіркі, якога — не ведаю чаму — у нас звалі Салімонам, укладваючы ў гэтае імя як бы нейкі непаважлівы сэнс. Нехта мне казаў, што Салімон — імя (ці мянушка) Антосевага дзеда, ад якога ён нібыта і ўзяў нейкую асаблівасць ці рысу характару.

Спачатку Антось з сям'ёй жыў у бацькавай хаце, якая стаяла пасярэдзіне вёскі. Хата была на дзве палавіны. Адну палавіну, мусіць, і займаў Антось. У другой сядзеў яго брат Базыль. Іх у нас звалі Банэдыкі. Відаць, ад імені бацькі.

Банэдыкі, як казала мне маці, — ніякая нам не радня. Усяго толькі фамільяты. Але я не думаю, што гэта так: проста наша сваяцтва з гэтымі Цвіркамі згубілася ў нейкім калене. Вельмі шкадую, што я ні ад кога не даведаўся, адкуль яны наехалі ў Зялёную Дуброву: можа, я наткнуўся б на «дазаняцецкі» след маіх продкаў.

Пасля смерці Антося-Салімона яго жонка Фрасыня чамусьці перабралася з дзецьмі пад Выган.

Да яе там, як расказвала мне мацерына сястра Волька, жыла сям'я нейкіх Івановых. Хто яны былі такія, адкуль сюды прыбіліся, мая цётка не ведала. З яе скупых згадак я зразумеў, што былі яны аднекуль з Расеі. Можа, уцяклі ў нашу глушэчу ад «яжоўшчыны», не ведаючы, што і тут ад яе нельга было ўратавацца?

Мая цётка запомніла іхных двух добра адзетых хлопчыкаў-блізнятак — Аліка і Жаніка, якія бегалі па вуліцы. Калі ў маёй мацеры нарадзіўся другі (пасля мяне) сын, цётка Волька параіла сястры даць яму вельмі ўпадабанае ёю нетутэйшае імя аднаго з тых блізнятак — Алік. Адтуль і носіць яго мой малодшы брат. Мне здаецца, што якраз у хату гэтых загадкавых Івановых, калі яны выехалі з Зялёнай Дубровы, і ўсялілася — было гэта недзе ў трыццатых гадах — Салімоніха, удава Антося Цвіркі.

Пра самога Антося мне расказвалі, што быў ён «няўдалы», касы. Яго не бралі нават на вайсковую службу. На вечарынках «дзеўкі не хацелі з ім танцаваць». Сам ён усё вытанцоўваў «какетку». Што гэта быў за танец і дзе ён яго выпараў, мне ніхто не сказаў. Які б ён ні быў, але от Фрасыня ўсё ж пайшла за яго.

Ад Антося ў яе асталіся два сыны — Алесь і Імполя — і дачка Фаня. Алесь, старэйшы з іх, быў, як і бацька, касавокі, нейкі як бы перакрыўлены. Мы, дзеці, яго вельмі баяліся. Бо заўсёды з ім падражніваліся. Адбяжымся падалей і крычым: «Косы! Косы! Косы!». Алесь аж шалеў ад злосці: вырываў з плота кол і, размахваючы ім, пускаўся за намі. Мы кідаліся ад яго ўрассыпную.

Пісараў Вадзя, які вучыўся разам з ім, расказваў, што Алесь заўсёды быў галодны, ён заходзіў у якую хату і доўга сядзеў там, чакаючы, пакуль пасядуць есці і яму пададуць са стала які блін ці бульбіну.

У школу — і летам, і зімой — хадзіў Алесь босы. Нават лапцей, у якія абувалася бальшыня дуброўскіх школьнікаў,

у яго чамусьці не было. У марозы па дарозе ў школу, якая стаяла ў самым канцы вёскі, ён заскокваў на хвіліны дзве ці тры ў калгасны клуб, каб пагрэць там свае босыя ногі. Пагрэе іх пры напаленай грубцы, і далей мільгаціць вуліцай па снезе голымі пяткамі.

Вучыцца Алесь не хацеў. Часта ўцякаў са школы кудынебудзь за сяло. Настаўніца падбірала некалькі дужэйшых хлопцаў і давала ім заданне: злавіць і прывесці Алеся Цвірку ў клас. Але папробуй злавіць вецер у полі.

Я не прыпомню, каб Алесь рабіў у калгасе. Неўзабаве пасля вайны ён знайшоў нейкую «чарнавую» работу ў Старых Дарогах. Потым апынуўся ў адной з недалёкіх адтуль вёсак, дзе прыстаў да кагосьці ў прымы.

З усіх «Салімонавых» дзяцей найбольш паважалі ў нас Імполю. Гэта быў статны і прыгожы з выгляду хлопец, прытым вельмі талковы і нават трошкі жартаўлівы. Помню, калі ён, памагаючы нечага ў падворку маёй мацеры, залішне вольна, як мне здавалася, жартаваў з ёй, а яна ў адказ весела смяялася, можа, упершыню за многія гады пасля страты гаспадара, я аж зазлаваў быў на яе з дурной дзіцячай рэўнасці, бзыкнуўшы ў твар нешта крыўдлівае. Маці толькі паглядзела тады на мяне са здзіўленнем, так і не даўмеўшыся, якая гэта муха мяне ўкусіла.

Доўга і Імполя не адзержаўся ў Зялёнай Дуброве. Уцякаючы з калгаса, ён завербаваўся на лесараспрацоўкі ў Карэлію, дзе і астаўся назаўсёды.

Там, дзе стаяла Салімонішына хата, цяпер праходзіць гладкая машынная дарога ў лес. Ад хаты і следу не асталося. І ўсё ж адна памятка ад сядзібы Салімоніхі зберaглася. Гэта — гашта. Яе белыя, са слабай ружовінкай вельмі пахучыя кветкі-лахматкі кожны год прабіваюцца праз траву пры дарозе. Як мне помніцца, цвілі яны сярод лета пры кожнай хаце нашага засценка. Садзілі ці сеялі іх, мусіць, недарэмна. Адно — гэта, калі прыгледзецца, даволі гожыя кветкі, другое — не патрабуюць асаблівага догляду: толькі ўваткні — і пайшлі па агародчыку. А яшчэ разводзілі гашту не без карысці: патрэш яе мякенькія, далікатныя суквецці — і яны запеняцца, як мыла, мыйся імі: усё чыста змывае гашта.

Юркава племя

За селішчам Антося Цвіркі ішлі сядзібы сыноў і ўнукаў Юркі, або Юрася Цвіркі, роднага брата майго прадзеда Габруся. Займалі яны амаль увесь гэты канец Зялёнай Дубровы. У Юркі было чацвёра сыноў — Ясь, Галляш, Уладзік і Антошка, які памёр маладым. Магчыма, Юрка меў і дачок, але пра іх ніхто нічога мне не казаў. Відаць, выходзячы замуж, «дзеўкі» скарэй забываліся. Тое ж самае можна сказаць і пра дачок кожнага з гаспадароў Зялёнай Дубровы.

Першая за Салімонішынай сядзіба належала Юркаваму сыну Ясю. Самога Яся я не ведаю: памёр ён да вайны. Вельмі цьмяна прыпамінаю і Ясіху, хударлявую, трохі прыгорбленую жанчыну, адзетую ў нейкую старызну. Дражнілі яе Суся. Мусіць, таму што ў гаворцы трохі пасюсюквала.

Нарадзіла Ясіха пяцярых дзяцей: дачок Алесю, Зосю, Марылю і сыноў Мікоду і Сымона.

Калі «дзеўкі» павыходзілі замуж, а старэйшы сын Мікода ажаніўся, Ясіха доўгі час аставалася толькі са знявечаным Сымонам. Жыла вельмі бедна. Пагаворвалі, што яна нібыта хадзіла па далейшых ад нас сёлах у падарэкі — жабраваць. Зайшла была і ў Дараганава. «Адкуль жа вы хоць, цётачка?» — папыталіся ў яе там. «З Гродзенскай губерні», — не маргнуўшы, схлусіла Ясіха. Але нехта пазнаў яе там, расказаў дуброўцам, і да яе прыляпілася яшчэ адна мянушка — Гродзенка.

Нешта не склалася сям’я і ў яе Зосі. Перад вайной тая два разы выходзіла замуж. Першы раз недзе пад Слуцак. Але чамусьці не павялося ёй там з першым гаспадаром — магчыма, яго з нейкай прычыны не стала. Другі раз Зосю ўпадабаў і ажаніўся з ёй дуброўскі Язэп Шыкер. Ды нешта не ўжылася з ім Ясева Зося. Хоць і зацяжарала ад яго, усё роўна ўцякла ад Шыкераў да мацеры. Яна так за нешта ўзненавідзела Язэпа, што і дзіцяці не хацела ад яго раджаць. Надумалася давіць жыватом аб край кадушкі, каб задушыць плод. І такі задушыла: хлопчык радзіўся нежывы. У вайну Зося прыняла была з «прыпіснікоў» патрэбніка — так у нас звалі нераспісанага прымака (цяпер гэта назвалі б грамадзянскім шлюбам). Пажыла са сваім патрэбнікам нядоўга: вельмі скора, у тым жа 1941 годзе зялёнадуброўскіх «прыпіснікоў» забралі ў партызаны і там яны ўсе да аднаго загінулі.

Калі не стала Ясіхі, на сядзібе пачала гаспадарыць Зося з Сымонам, яна і глядзела свайго малодшага брата. Пасля яе смерці бацькаўшчына цалкам перайшла да Сымона.

Ясевага Сымона ў Зялёнай Дуброве лічылі як бы непаўнацэнным чалавекам. З яго часам кпілі, а які-небудзь малы падшыванец мог абазваць гэтага пакрыўджанага доляй нашага вяскоўца абразлівым словам, папусціць у яго снежкай. Калі б чужы чалавек, дзе-небудзь сустрэўшыся, загаварыў з ім, то, мусіць, таксама не вельмі добра падумаў бы пра яго. Мала таго, што Сымон моцна недачуваў, але і гаварыць як трэба не мог: здавалася, нібы ў яго ў роце перакачваліся нейкія камяні, не даючы яму выгаворваць словы. Не кожны мог разабраць яго гаворку, дайсці, што ён хоча сказаць.

Мне заўсёды было шкода Сымона. Я душой чуў, што ён не такі, якім бачыцца людзям. Ужо адно тое, што ён нягледзячы на свае фізічныя недахопы, усё ж скончыў нашу пачатковую школу і што ў процівагу бальшыні дуброўцаў любіў чытаць, цікавіўся праз газеты падзеямі ў свеце, шмат пра што гаворыць.

Неяк раз я зайшоў да яго ў хату. Гэта было яшчэ ў мае студэнцкія гады. Ведаючы мае паважлівыя адносіны да яго, ён ахвотна расказаў мне пра сябе. Нават даў пачытаць свой дзённік. Па-мойму, чалавек, які вядзе дзённік, — ужо не са звычайных людзей, ён нечым узвышаецца ўсё ж над «шараговай» масай. Яго можна назваць ужо летапісцам гісторыі, хай і «мясцовага значэння», і ў пэўнай ступені філосафам.

Сымон — тайком ад усіх — пісаў і вершы. Толькі не для друку. Яму прыпісваюць у нас, напрыклад, жартоўнае чатырохрадкоўе пра тое, як ў пасляваенныя гады ўсіх вяскоўцаў абкладалі зусім невыканальнымі, папраўдзе драпежніцкімі падаткамі:

Прывялі мяне на суд,
І я ўвесь трасуся.
Прысудзілі сто яец,
А я ж — не нясуся!

Сымон расказваў мне некалі і пра сваё калецтва. Аказваецца, у дзяцінстве ён упаў з высокай печы і моцна пабіўся, пасля чаго і зрабіўся гэтакі. Калецтва вельмі адбілася на Сымонавай псіхіцы. Можна ўявіць, як раздражняла і блізкіх, і няблізкіх, калі ён не чуў, прапускаў міма вушэй тое, што яму казалі. З малых гадоў яго, не цырымонячыся, дражнілі і перадражнівалі дзеці. Не заўсёды дбалі пра тактоўнасць да яго і дарослыя.

Я даўно марыў памагчы Сымону адолець яго немач. Думаў: гэта ж варта прыдбаць слухавы апарат, і ён стане зусім другім чалавекам, бо тады будзе чуць, як і ўсе людзі. І мова ў яго выраўняецца. Толькі перш я намерыўся параіцца з медыкамі. Зайшоў у нашу пісьменніцкую паліклініку. Расказаў пра

Сымона галоўнаму доктару. Але ён мяне расчараваў: сказаў, што наўрад ці паможа яму слухавы апарат, бо працэс «зайшоў залішне далёка». Тым не менш параіў прывезці яго ў Мінск, каб паказаць спецыялістам. Калі дома я сказаў пра гэта Сымону, ён адхіснуўся ад мяне, як ад халернага, энергічна замахаў перада мной абедзвюма рукамі, што азначала: адчапіся ад мяне, нічога гэта не паможа. На тым мае патугі і кончыліся.

Нягледзячы на сваё калецтва, ён завёў сям'ю, ажаніўшыся з дрычынскай Волькай, з якой нажыў трое дзяцей. Сымон быў нечым неад'емным ад Зялёнай Дубровы. Ён, колькі помню, рабіў у калгасе конюхам. Заўсёды яго можна было сустрэць то з аброццю ў руках, то за табунком коней, то так на вуліцы. І калі не вельмі даўно, ужо ў новым стагоддзі, яго не стала, я вельмі востра адчуў нейкую пустату. Ніяк не ўяўляўся наш засценак без Сымона Цвіркі, Ясевага сына.

Яго Волька асталася адна ў хаце — дзеці даўно пакінулі сваё гняздо. Вельмі часта, седзячы пры акне ў сваёй хаце ў Зялёнай Дуброве ці тупаючы па двары, я чую нейкую гаворку на вуліцы. Прыглядваюся — ажно гэта, шырока ступаючы і перавальваючыся з боку на бок, ідзе Сымоніха ды галасна размаўляе… сама з сабой. Гаворка ў яе прыкладам такая: «Пайду запалю ў печы і пастаўлю чыгун вады. Трэба ногі сёння памыць. Бо закарэлі — хоць ты рэпу сей…»

У вайну немцы схапілі яе ў Дрычыне, тады зусім маладую дзяўчыну, і вывезлі ў Германію ў рабства. Не так даўно сённяшнія нямецкія ўлады пастанавілі выплачваць усім нявольнікам-вязням кампенсацыю за прымусовае парабкоўства. Пра гэта аб'яўлялася па радыё і тэлебачанні. Сустракаючы Вольку ў нас на вуліцы, я казаў ёй пра гэта і раіў з'ездзіць у Старыя Дарогі, каб аформіць патрэбныя дакументы на выплату належных ёй нямецкіх грошай. Але для Сымоніхі было ўсё гэта нешта такое далёкае і незразумелае, што яна так і не сабралася ў наш райцэнтр. Тады я пазваніў у Старыя Дарогі намесніку старшыні райвыканкама Альберту Міхайлаву з просьбай памагчы нядбалай Сымонісе выхапіць тыя «дойчмаркі», бо ўжо сыходзіў тэрмін падачы дакументаў. Дзякуй Альберту Аляксеевічу — ён вельмі аператыўна ўзяўся за гэта. Так што мы з ім амаль сілком уперлі Сымонавай Вольцы ў рукі тыя немалыя нямецкія грошы, якіх яна і ў сне не магла прысніць. І цяпер Сымоніха весялей падыходзіць пад аўталаўку, дзе дагэтуль не шмат чаго магла купіць за сваю скупенькую калгасную пенсійку.

Напроці, за вуліцай, стаяла хата другога старэйшага Ясевага сына — Мікоды Цвіркі, які, аддзяліўшыся ад бацькі, заснаваў тут сваё ўласнае гняздо.

Толькі адно імгненне, нібы ўспышка фотаапарата ці бляск маланкі, памагло мне зберагчы ў памяці чарнявага, як і яго брат Сымон, і, здаецца, як бы трохі кучаравага Мікоду. У нашым калгасным клубе ставіўся перад самай вайной нейкі самадзейны спектакль. Пра што ён быў, я зусім не запомніў. Асталося ў памяці толькі тое, што не магло мяне, як і ўсіх дзяцей і падлеткаў, не ўразіць: раптоўны аглушальны стрэл на сцэне, які добра тады напалохаў гледачоў. Так вымагала дзеянне спектакля. Страляў у свайго «праціўніка» з сапраўднага, толькі паляўнічага ружжа Мікода. Праўда, не прама ў таго чалавека, а ўверх, у столь, але «забіты» бразнуўся вобзем. Запомніўся мне і рэдзенькі сіні дымок, які паплыў са стрэльбы па сцэне.

Ніхто тады з «артыстаў» і думаць не думаў, што праз некалькі тыдняў яны будуць страляць ужо не з паляўнічых, а з баявых стрэльбаў і не па ўяўных, а сапраўдных ворагах, бо пачалася вайна з фашысцкай Германіяй, на якую мабілізавалі і ўсіх «ваеннаабавязаных» дуброўцаў. Забралі на яе і «артыста» Мікоду, які ў першыя ж дні сутычак з немцамі быў забіты. На жаль, цяпер ужо напраўду , а не на самадзейнай сцэне.

Яго жонка Амэля з дому Паўловічаў, вельмі гаваркая і добрая душой, яшчэ зусім маладая жанчына, асталася адна з трыма малымі дзецьмі на руках.

Пасля вайны я вучыўся разам са старэйшым з яе дзяцей Жоржам. Быў ён, мусіць, залішне асцярожлівы, не вельмі рашучы хлопец. Бо калі наш настаўнік Пятроўскі пераводзіў нас, ваенных пераросткаў, з другога адразу ў чацвёрты клас, Амэлін Жорж не даў на гэта згоды, пайшоў у трэці клас: пабаяўся, што не адолее так навуку. З часам Жорж падаўся з Зялёнай Дубровы ў Мінск, дзе яго ўзялі на нейкі завод. Услед за ім з’ехалі ў Мінск таксама яго сястра Валя і малодшы брат Віця, якія забралі з сабою і матку. Вельмі шкада, што вялікі горад неяк разлучыў нас. Усё ж я рады быў сустрэць тут Валю і Віцю, з якім мне выпала рабіць у адной установе — Акадэміі навук: я — навуковым супрацоўнікам, ён — электрыкам.

Здаецца, пасля выезду адна толькі Валя наведала раз ці два родную Зялёную Дуброву. Казалі, калі яна першы раз пасля доўгай адлучкі ўбачыла сваю апусцелую сядзібу з адзінокай пакарабачанай яблыняй, то доўга плакала, ходзячы па былым падворку, дзе гадавалася без бацькі.

* * *

Сядзіба другога Юркавага сына — Галляша Цвіркі. Хата — абшаляваная, пафарбаваная ў лагодны колер охры. Глядзіцца

ладным, хоць трохі і абшарпаным дамком. У агародчыку каля воканківаюцца ад ветру вяргіні ды півоні.

Галляшова хата добра запомнілася мне тым, што ў вайну тут збіраліся дуброўцы на багамаленне. У адрозненне ад камуністаў немцы не толькі дазвалялі гэта, але і ўхвалялі: абы ціха было. Наладжваў сходкі вернікаў баптысцкі прапаведнік з суседніх Майсеевіч Піліп — здаецца, так яго звалі.

Ведама ж, гэтакая падзея, як і ўсё незвычайнае, не магла абыходзіцца без нас, дзяцей. Уплішчыўшыся ў хату, мы ціхенька садзіліся дзе-небудзь збоку і з цікавасцю за ўсім назіралі і слухалі.

Людзей набівалася цэлая хата. Адны сядзелі на лавах за ссунутымі каля даўжэйшай сцяны сталамі, другія стаялі, перамінаючыся з нагі на нагу. З сянец, з расчыненых дзвярэй таксама выглядвалі людзі, якія не маглі праціснуцца ў хату.

Усе з увагаю слухалі прапаведніка, паджылага ўжо, лысаватага чалавека, які, падняўшыся ад сцяны з лавы, чытаў Евангелле і тут жа даходліва тлумачыў прачытанае. Гаварыў ён вельмі складна, не збіваючыся. Відаць было, што не раз гэта рабіў.

Казань часта перапынялася малітвамі, спевамі святых песень. Маліліся і спявалі ўсе, хто быў у хаце.

А збіраліся там пераважна жанчыны — мацяркі і ўдовы тых, каго пахапаў, навек пагубіўшы, энкавэдысцкі «хапун», і тых, каго паглынула вайна, якая тады яшчэ грымела ў свеце.

Выходзілі жанчыны з Галляшовай хаты як бы трохі паспакайнелыя, з праяснелымі, прасветленымі тварамі: у малітвах, у зваротах да Бога яны знаходзілі хоць нейкую палёгку для душы, суцяшэнне ў сваім непазбыўным горы. А тыя з жанчын, чые гаспадары ці сыны былі яшчэ на вайне, — надзею на іх зварот дадому.

Галляш Цвірка звіў тут сваё гняздо са Сцепанідай, якую прывёз аднекуль з-пад Слуцка. Яна нарадзіла яму сямёра дзяцей: трох хлопцаў (Анціка, Івана і Колю) і чатырох дзевак — Вольку, Кацю, Маньку і Надзю.

Сцепаніду я не помню: яна памерла да вайны, аставіўшы Галляша ўдаўцом.

Першы раз, як ужо мною згадвалася вышэй, я ўбачыў Галляша, калі ён калдыбаў з Фаліч, шчасліва выбавіўшыся з «яжовых рукавіцаў».

Потым ён запомніўся мне як адмысловы грыбовік. Бывала, мы, дзеці, увесь лес аблётаем у якім-небудзь баку і амаль з пустымі кошыкамі варочаемся дадому. Азірнёмся ж назад і нямеем: за намі, перавальваючыся са здаровай нагі на сагну-

тую, з таго ж самага лесу чыкільгае па выгане стары Галляш, і на плячы ў яго — поўная лубянка баравікоў. Адзін у адзін!

І так не раз і не два. Дзе ж ён іх наразае? Ага! Нагледзеў нейкую надта грыбную лясную дзялянку!

Удвух з адным хаўруснікам надумаліся мы падпільнаваць, куды ж ходзіць са сваёй каробкай дзед Галляш, адкуль цягае гэтулькі баравікоў. Дачакаўшыся, калі ён пакалываўся аднаго разу ў лес, мы — назіркам, назіркам — пацiснулі за ім са сваімі кошыкамі. Ідзём следам, хаваючыся за камлі дрэў, за калматыя елачкі падлеску, асцерагаючыся, каб не трэснуў пад нагамі які сучок.

Глядзім: паківаўся кульгавы Галляш па старой альхоўскай дарозе, якой і мы звычайна бегаем у грыбы. Толькі ж куды ён зверне з яе, каб ісці ў сваю баравіковую сталіцу? Але Галляш нешта не спяшаецца туды.

Во суняўся каля ўздарожнага лазовага куста, адхінае галінкі, нахіляецца, нешта там калупае сваім арэхавым кійком. Потым абыходзіць куст з другога боку, торкае ў сіўцовыя купінкі, укленчвае. Падняўшыся і пакружыўшыся на тым месцы, выкіроўваецца, нарэшце, на дарогу. Ну, цяпер пойдзе ў «свой» лес! Аж не — Галляш ступае разы два ці тры па дарозе і зноў адвінаецца ўбок, тупае каля ўздарожнага хмызнячку, абмацваючы кожную купінку, кожны грудок сярод чарнічніку і папаратніку. Ён відочна марудзіць. Мо згледзеў нас і не хоча паказаць нам сваё грыбное царства? Адступаем трохі назад, каб яшчэ з большай адлегласці цікаваць за Галляшом.

Галляш жа, снуючыся гэтак то ў адзін, то ў другі бок, прайшоў усю дарогу. Прайшоў і павярнуў… у той самы хвойнік, у якім заўсёды шасталі і мы. Ну, дудкі! Тут то ён нічога не знойдзе: мы толькі ўчора ўвесь яго аблазілі і не знайшлі ні грыба. Ды Галляш не ведае гэтага, сунецца па нашых слядах. Яго сіняваты злінялы фрэнчык мільгае і мільгае перад нашым зрокам. Галляш то нахіліцца над нечым, то на коленкі стане, то прысядзе. Во цягне нешта з густога верасу і абразае. Во ізноў бліскае ў руках яго крываваты — мо садовы? — нож. Ды што ён можа тут рэзаць? Няйначай, нейкую суравежку ці таўстушку. Хай бы скарэй ішоў у свае праўдзівыя грыбы і не марнаваўся тут дарэмна.

Але, відаць, Галляш і не збіраецца ісці далей. Добра патупаўшы, пакруціўшыся па «нашым» лесе, глядзім, памаленьку паварочвае назад, на дарогу дадому. Мы стаім каля дарогі за хвойкамі, чакаем. От Галляш параўноўваецца з намі. Мы глядзім і вачам сваім не верым: шырокая Галляшова каробка ізноў паўнюткая баравікоў! Як заўсёды, адзін у адзін! Дык

значыцца, той «наш» лес — і ёсць яго баравіковая сталіца! Толькі яна — для старога грыбовіка Галляша, а не для такіх верхаглядаў і няўмекаў, як мы.

З усіх семярых дзяцей у Галляшовай хаце пры маёй памяці аставаўся толькі Анцік: усе дочкі павыходзілі замуж, Іван, ажаніўшыся, аддзяліўся ад бацькі, а Коля не вярнуўся з вайны.

Анцік узяў сабе за жонку дачку Язэпа Шыкера Маньку. У іх нарадзілася пяцёра дзяцей: Зіна, Тоня, Віця, Саша і Лена.

Анцікаву Маньку я добра запомніў з часоў майго пастухоўства. Першымі школьнымі гадамі я кожнае лета на канікулах толькі і знаў, што пасвіў цялят нашага канца. Калі збіраў іх раніцай на пашу, яна, Манька, выпусціўшы з двара сваю рыжаватую, у белых крапінках, цялушачку, часцяком затрымлівалася ля варотцаў і падносіла мне загорнуты ў чысценькую марлечку ладны клінок белага сыру: каб я добра напасваў цялят, а яшчэ, мусіць, не забываў лішні раз глянуць і на яе рыжуху.

Для мяне гэта быў вунь які пачастунак! Я беражна клаў яго ў сваю пастухоўскую торбачку і насіў за цялятамі да вечара. Мне вельмі хацелася адшчыкнуць ад сыра хоць якую крошку, але я і не думаў гэта рабіць, бо павінен быў прынесці яго дадому цэленькім. Як нечаканую радасць. Звычайна гэты свежы мякенькі сыр, які, здаецца, сам прасіўся ў рот, маці дзяліла на ўсіх нас, пяцярых. На пашы ж я задавольваўся якім-небудзь праснаком, бутэлькай малака ды яшчэ чым-небудзь, што знаходзіў у сваёй торбачцы.

Але пасля аднаго выпадку Анцікава Манька перастала радаваць мяне такімі пачастункамі.

Адмысловай пашы для людскíх цялят (як і кароў) калгас нідзе не выдзяляў. Каб напасвіць сваіх падапечных, мне часцяком даводзілася ганяць іх у лес на пажарніцу.

От пусціў я сваю чародку па лясной дарожцы, а сам іду ззаду, падганяю тых, што адстаюць, каб пярэднія не вельмі аддаляліся. Але дзе ты іх удзержыш? Калі яны схаваліся ўжо ў хмызе, адтуль раптоўна моцна, неяк па-асабліваму працяжна завякала-захрыпела адно з цялят. Я з дубцом у руцэ кідаюся туды. Так і ёсць — воўк! Убачыўшы мяне, ён адскочыў ад цяляці і — валюх, валюх — падаўся ў лес, мусіць спужаўся ўсё ж маёй рашучасці. Цяляты, збіваючы з ног адно другое, рынуліся назад. Трохі супакоіў іх, прыпыніў. Яны збіліся ў кучу, водзяць па баках спалоханымі вачамі. Толькі цяпер я заўважаю, што ў мяне трасуцца рукі.

Пачаў лічыць цялят: ці хоць усе, ці не задралі якое ваўкі — можа, не адзін з іх тут быў? Не, здаецца, усе цяляты. У мяне адлягло на душы. Тут кінуліся мне ў вочы выразныя крывавыя

пакусы на шыі аднаго цяляці. Гэта была якраз Маньчына рыжуха. Але пакусы, здаецца, не страшныя. Я быў рады, нават чуў сябе героем, што не даў ваўку задушыць цялушку, вырваў з яго зубоў. Ну ж будзе дзякаваць Анціпава Манька!

Але калі я прыгнаў цялят дадому і Манька ўбачыла сляды воўчых зубоў на шыі сваёй цялушкі, яна адразу спахмурнела. Завойкала, пачала ўшчуваць мяне, што дрэнна гляджу цялят. А мацеры маёй выгаворвала, што я не пасу іх, а толькі чытаю за цялятамі кніжкі, што гэта праз іх воўк пакусаў яе цялушку. Мне было крыўдна гэта чуць, бо ў лес я ніякіх кніжак з сабой не браў.

З тыдзень Манька зусім не выпускала сваю цялушку на пашу — лячыла яе нечым ад ваўчыных укусаў. А потым усё ж ізноў яе даверыла мне. Але сыру больш мне не выносіла — так я правінаваціўся перад ёй.

Цяпер гаспадыняй Галляшовай хаты стала яго ўнучка, старэйшая Анцікава дачка Зіна, якая жыве ў Старых Дарогах і прыязджае сюды як на дачу. Гады два назад разам з ёй заўсёды ішоў ад аўтобуса і яе гаспадар Аркадзя Акуліч, мой хаўруснік у дзіцячыя гады. Але няўмольны інфаркт звёў яго са свету.

Праходзячы міма маёй хаты і ўбачыўшы мяне на двары, ён, бывала, голасна гукаў:

— Здароў, паэт!

Мая галава ад няёмкасці тады сама ўцягвалася ў плечы — які я там паэт («Хоць песеньку-думку і высную, можа…») — і барздзей казаў у адказ:

— Здароў, трактарыст! (Аркадзя рабіў трактарыстам у сельгастэхніцы).

І стараўся перавесці гаворку на што людскае.

А гаварылася з ім лёгка і хораша. Ён аблакачваўся на штакеціны майго плота, і мы весела перакідваліся з ім нейкімі словамі.

Няма ўжо Аркадзі. І гэтыя нашы кароткія сяброўскія гаворкі невідочна лунаюць каля маіх варотцаў. І колькі яшчэ будуць лунаць?

* * *

Старэйшы Галляшоў сын Іван Цвірка, ведама ж, не без дапамогі бацькі, пабудаваўся напроці яго, за вуліцай. Ажаніўся ён з дачкой Сцяпана Гуткоўскага Стэфкай.

Усё добра магло б пайсціся ў Івана і Стэфкі: і шанавалі адно другое, жывучы душа ў душу, і ўцалець пашчасліла гаспадару ў часы сталінска-яжоўскай галаварэзкі ды ў ваенныя завіхрэнні.

Але вельмі не пашанцавала ім з дзецьмі: народзіцца і памрэ, народзіцца і памрэ. Падумаць толькі: дванаццаць дзяцей даў ім і на вачах у бацькоў пазабіраў Бог. Дванаццаты, Геня, то пераадолеў быў небяспечныя малыя гады, нават армію адслужыў. Я помню, як ён вярнуўся дадому — высокі, статны, усе дуброўскія дзеўкі заглядваліся на хлопца, абласкаваючы яго сваімі вачамі. Аж, чую, злёг і ён. Захварэў на вельмі гадкую, невылечную тады хваробу — сухоты. Сох, сох — і сканаў, бедны. Казалі, гэта ў арміі і дастаў Геня тую немач. Прыз свой няўломны характар: не ўмеў і не хацеў ужывацца з начальствам. Часта ішоў яму наперакор, за што не вылазіў з вайсковай каталажкі — гаўптвахты. Там і знайшла яго туберкулёзная палачка.

Ужо ў сталым, крытычным для жанчыны веку адважылася прыбітая горам Іваніха яшчэ адзін, астатні раз папрабаваць шчасця. У хаце зноў зазвінеў, радуючы і трывожачы душу, мілы дзіцячы галасок. Сыну далі бацькава імя — Ванька. На ўцеху бацькам трынаццатае дзіця, не ўважаючы на такую лічбу, аказалася шчаслівейшым. Ванька, малодшы Іван Цвірка, вырас плячыстым і вясёлым хлопцам. У Старых Дарогах знайшоў сабе работу ў СМУ, вывучыўся на шофера. Атрымаў кватэру, прывёў туды пасля звонкага вяселля маладую жонку.

Праўда, унукаў Ванькава маці ўжо не дачакалася, не пагушкала на руках. Падточаная няўцешнымі стратамі дзяцей, без пары пайшла ў магілу.

Іваніха (толькі так яе ў нас звалі) была добрая, прыветлівая жанчынка. Мне яна памятная тым, што першая з дуброўцаў пачала здароўкацца са мной, яшчэ малым хлапчуком. Стаю я каля сваіх варотцаў, а Іваніха, праходзячы, вітаецца са мной як са сталым:

— Добры дзень!

Я не адразу нават адказаў: так гэта было нечакана. Тады я ўпершыню падумаў, што я таксама ўжо вялікі. Адным сваім «дабрыдзенем» Іваніха як бы падвысіла мяне ў маіх жа вачах. З таго часу і я пачаў ужо пры сустрэчы даваць людзям «добры дзень».

Пасля страты жонкі Іван Цвірка старэйшы не доўга хадзіў удаўцом. Вельмі скора ў яго на дварэ замільгала квяткастай хусткай, забразгала каля калодзеся вёдрамі, затахкала секачом аб дно карыта з зеллем для свіней новая гаспадыня.

Знайшоў яе Іван Галляшоў у Ляўках. Гэта была родная сястра свякрухі маёй сястры Яні — Волька. Таксама ўдава.

Калі Івана не стала, яна, пажыўшы трохі адна ў яго хаце, пераехала да сына, здаецца, у Салігорск. Іванаву ж хату прадала Яніным сватам, якія прыехалі сюды з Сібіры.

Калі я наведваюся да сваіх новых сваякоў, якіх у нас завуць— сібіра́кі, мне міжволі ўзгадваецца гаспадар сядзібы — Галляшоў Іван, Іван Цвірка.

Быў ён у меру высокі. Трымаўся заўсёды прама. Яго адметнасць — можа, залішне чырвоны твар. Ну, а яшчэ нейкая валовая павольнасць, непаваротлівасць. Хадзіў ён заўсёды памалу, ніколі не спяшаючыся. Здаецца, каб і хата гарэла, ён бы не паскорыў сваёй прывычнай хады. І рабіў ён усё павольна, марудліва. Затое надзейна, трывала. Ступа, жорны, сячкарня, каса, граблі, вілы, плуг, плужок абганяць бульбу, барана, калёсы, сані, падсанкі, збруя — усё, што трэба, было ў яго гаспадарцы і ўсё— спраўнае, акуратнае, дагледжанае.

Калі хто прасіў пазычыць у яго якую прыладу, ён і тут не спяшаўся яе даваць, на яго нападала тады яшчэ большая марудлівасць. Прыйдзе, бывала, да яго мая маці з нейкай просьбай. А ён, здараецца, якраз сядзіць на ганку, падшываючы нейкі чаравік, слухае, што яму кажа маці, і як бы і не чуе яе. Во, налягаючы грудзьмі і пакручваючы ў руках, з сілай прасаджвае праз цвёрдую скуру таго чаравіка шыла, потым заторквае туды навошчаную дратву, падчэплівае яе з другога боку зубамі і зацягвае да ўпору. Але і тут не перапыняе работу, ізноў бярэцца за шыла, ізноў паўтарае тое ж самае. Толькі як маці добра настаіцца перад ім, затаіўшы дых, ён адкладае ўбок сваё шытво і, устаўшы, паволі ідзе ў камору. Нічога не кажучы, не гледзячы на просьбітку. Доўга нешта там поркаецца і, нарэшце, нясе тое, што прасіла маці, — хамут які ці ба́рак — і з каменным тварам, нават трохі адвярнуўшыся, маўчком падае мацеры. Маці бярэ і ў думках заракаецца больш што-небудзь прасіць у гэтага жмінды.

Але была раз у яе нявыкрутка. Нешта зрабілася з каровай: як злегла звечара, так і ўстаць не магла. Нават галаву пачала адкідваць. Трэба было ратаваць — ехаць у Залужжа па «віцінара». Кінулася маці да брыгадзіра, каб даў каня.

— Каня можаш узяць, а калёсы сама шукай: калгасныя ўсе занятыя, — сказаў брыгадзір.

Перасільваючы сябе, маці пабегла ў Іванаў двор.

— Іванка, не адкажы: карова прападае. Дай калёс па віцінара з’ездзіць. Я адраблю табе за іх.

Цвёрды і непахісны, як скала, стаяў Галляшоў Іван пасярод двара.

— Калёсы ў чужыя рукі не даю, — сказаў як адрэзаў і пайшоў у хату.

Тыя вельмі спраўныя і дагледжаныя Іванавы калёсы з драўлянымі коламі, абцягнутымі жалезнымі шынамі, асталіся

нікому ўжо не патрэбныя. Іх назусім аддалі мне «сібіра́кі». Ужо як музейны экспанат. І як памяць пра Івана Цвірку, Галляшовага сына, Юркавага ўнука.

* * *

Малодшы Юркаў сын Уладзік астаўся жыць у бацькавай хаце. Хата заснавальніка гэтай галіны роду была вялікая, на дзве палавіны, зрубленая з тоўстага смаловага бярвення. Стаяла яна ўздоўж вуліцы. Маё вока заўсёды прываблівалі прыгожа выштукаваныя, у елачкі дзверы з дзвюма палавінкамі — акурат пасярэдзіне хаты.

З Уладзіка Цвіркі ў Зялёнай Дуброве падсмейваліся, называючы яго «дамскім майстрам»: ён пусціў у свет пяцярых дачок — Стэфку, Соню, Ніну, Ліду і Валю — і ніводнага хлопца.

Не магу абмінуць адно маё вельмі цікавае літаратурнае адкрыццё, датычнае сям'і Уладзіка Цвіркі.

Калі была яшчэ малая мая дачка, я кожны вечар чытаў ёй перад сном цудоўную, вельмі паэтычную аповесць Алены Васілевіч «Расці, Ганька». У ёй расказвалася пра Чароўную Краіну — невялічкую вёсачку Зялёную Дуброву, у якой расла і гадавалася маленькая Ганька. Пад гэтым імем вельмі лёгка ўгадваецца сама пісьменніца ў дзяцінстве. Сапраўдная ж назва яе роднай вёсачкі — Даманшчына (цяпер Ліпнікі). Я не вельмі задумваўся, чаму Алена Васілевіч назвала яе ў аповесці — Зялёная Дуброва: так, мусіць, пісьменніцы ўздумалася, балазе назву Дуброва не раз можна сустрэць на карце Беларусі. Я часта бачыўся з Аленай Васілевіч у пісьменніцкіх колах, працаваў з ёй у выдавецтве «Юнацтва», дзе мы сядзелі ў адным кабінеце (нашы сталы былі насупраць адзін ад аднаго), а от неяк не зайшла гаворка пра рэаліі яе аповесці. І толькі не вельмі даўно я пры сустрэчы даведаўся ад Алены Сямёнаўны, што, даючы назву Ганьчынай вёсачцы, яна мела на ўвазе не якую іншую вёску, а акурат маю Зялёную Дуброву. Пра яе, аказваецца, Алена Сямёнаўна наслухалася з маленства, бо туды, у Зялёную Дуброву, пайшла замуж яе блізкая сваячка Тарэся, дачка Сільвестра Няронскага-Лебедзева, які ўпамінаецца ў аповесці. Далей — болей. Пры нашай размове выявілася, што мы з Аленай Сямёнаўнай… сваякі. Бо яе сваячку Тарэсю ўзяў замуж браценік майго дзеда Сымона Уладзік Цвірка. От так!

З тае таямнічай для малой дзяўчынкі Зялёнай Дубровы часта прыязджала ў Даманшчыну да сваіх бацькоў Тарэся Цвірка з дочкамі Стэфкай і Соняй, маладымі дзяўчаткамі-падлеткамі, ужо «нявестамі». Дзяўчаткі прывозілі з сабой на возе прасніцы з воўнай і хадзілі ў Даманшчыне на папрадухі, дзе збіралася і

ўсчынала свае гульні ўся даманшчынская моладзь і, ведама ж, «кавалеры». Можна ўявіць, як яны ўвіваліся каля «новенькіх», да таго ж статных, хораша адзетых «шляхцяначак». Алена Сямёнаўна, якой тады было пяць гадкоў, запомніла, што Тарэсіны дочкі былі мілавідныя, абедзве круглатварыя. Усё правільна: адну з іх, Соню, за гэта ў нас празвалі Бручка.

Самой Алене Васілевіч не ўдалося пабываць у маёй Зялёнай Дуброве, хоць яна і марыла пра гэта. Адну сваю кнігу яна падпісала мне так: «Кастусю Цвірку — Паэту, Мастаку Слова, народжанаму ў Зялёнай Дуброве, мне таксама дарагой і мілай…» Наведаць сваю радню Стэфку і Соню з дому Цвіркаў прыязджаў у Зялёную Дуброву толькі сын Алены Сямёнаўны Валодзя Васілевіч, вучоны і літаратар, выкладчык Беларускага дзяржаўнага універсітэта і адзін з аўтараў «Беларускага кнігазбору» (ён падрыхтаваў нам кнігу «Рэчыцкае Палессе» Часлава Пяткевіча).

З усіх Уладзікавых і Тарэсіных дзевак адны яны — Стэфка і Соня — затрымаліся ў Зялёнай Дуброве. Астатнія паразляталіся па свеце (Ніна апынулася на Украіне, Валя — у Карэліі, а Ліда — у Мінску). Стэфку ўзяў у жонкі дубровец Уладзік Парахня, а Соня, астаўшыся на бацькаўшчыне, узяла была ў прымы Мікалая Васілеўскага (не ведаю, адкуль ён тут паявіўся). Ды пажыла з ім Соня нядоўга: пачалася вайна, і яго забралі на фронт, адкуль ён ужо не вярнуўся. Соня нарадзіла ад яго хлопчыка, якога назвала ў памяць бацькі Колем. Падросшы, ён з’ехаў у Цалінград.

Другі раз Соня выйшла замуж за калгаснага брыгадзіра Тадзю Шыкера, які пайшоў жыць у яе хату (ізноў — прымак). У іх паявіліся два хлопчыкі — Стась і Броніс. Абодва знайшлі потым работу ў Мінску. Некалькі гадоў назад Броніс трагічна там загінуў. Адзіным гаспадаром сядзібы стаў Стась Шыкер, які водзіць у Мінску тралейбус. Прыязджае ён на бацькаўшчыну з сям’ёй у выхадныя дні ды ў водпуск.

Калі гаспадарыў тут яго бацька, цяпер нябожчык, ён паставіў побач са старой хатай новы, з ачасаных бярвенняў, добры дом. Ад старой цяпер асталася толькі адна палавіна — другая, мусіць, пайшла на дровы. Юрка Цвірка пабудаваў сабе хату яшчэ пры заснаванні Зялёнай Дубровы. Ёй ужо сто, а то і болей гадоў. Калі Стась пачаў раскідваць старыя будынкі, каб расчысціць ад іх сядзібу, я папрасіў яго не бурыць тую палавіну Юркавай хаты. Гэта ж — адзіная першапачатковая будыніна ў Зялёнай Дуброве. Стась згадзіўся перадаць яе мне. Як бы добра было перавезці яе на маю сядзібу. Я зрабіў бы ў ёй

добры гісторыка-этнаграфічны музей Зялёнай Дубровы — па прыкладу Белакозавага ў Гудзевічах. Адна бяда: на перасыпку Юркавай хаты патрэбны сродкі, якіх у мяне няма. Ёсць толькі надзея, што гэтым зацікавіцца аддзел культуры Старадарожскага райвыканкама.

Шумскія з Карповічамі

За нашымі «сібіра́камі», адразу за плотам, вольна раскашуе на даўно закінутай ялавіне невыводнае быллё.

У маёй жа памяці назаўсёды асталася стаяць на гэтым месцы невялікая хаціна з трысценем. У трысцене далей ад дзвярэй тулілася пры тыльнай сцяне печ з палаткамі і палком унізе, пры ёй — ложкі, бліжэй стаяў стол для яды, лава і зэдлі. Гэтая ўваходная палавіна хаты была трохі змрачнаватая, як бы нейкая шэрая. Тую шэрасць і змрачнаватасць надавала ёй, мусіць, выбітая, як ток, гліняная і чамусьці не роўная падлога. Другая ж палавіна хаты, бліжэйшая да вуліцы, недарэмна называлася святліца: і праўда была яна светлая, значна весялейшая, падлога паслана з роўных і добра выгаблеваных дошак, там красаваліся сваімі разьбянымі аздобамі пафарбаваныя ў цёмна-карычневы колер шафа і камода, жалезныя, засланыя клятчатымі коўдрамі ложкі з блішчастымі нікеляванымі біламі. Нас, дзяцей, помніцца, не вельмі туды і пускалі.

Паставіў гэтую хату адзін з першых пасяленцаў Зялёнай Дубровы збяднелы шляхціч Фэлікс Шумскі. У яго з жонкай Аленай было сямёра дзяцей — адзін сын Адам і шэсць «дзевак». Адам, ажаніўшыся, зладзіў побач з бацькавай сваю хату. Чацвёра з дачок Фэлікс пааддаваў замуж. З бацькамі асталіся толькі старэйшая Алена і глуханямая Гэля (па сутнасці, таксама Алена). Так што разам з маткай у адной хаце жылі тры Алены.

Гаспадар хаты пайшоў на той свет перад калектывізацыяй. Калі пачалі зганяць людзей у «калекцівы», яго сын Адам уцёк з сям’ёй (жонкай Васілеўшчанкай, сястрой Мікалая Васілеўскага, і трыма дзецьмі) у Старыя Дарогі, дзе наняўся на нейкую работу.

У тым канцы нашага засценка пасяліўся Фэліксаў брат — здаецца, звалі яго, як і пляменніка, Адам. У гэтага Адама прыйшло на свет чацвёра дзяцей — сыны Віктар і Ясь і дочкі Разаля і Манька. Віктар Шумскі, якога за малы рост звалі Віктарка, з жонкай Анэляй Шыкеранкай услед за браценікам Адамам таксама з’ехаў ад калгаса ў Старыя Дарогі.

А от Ясь нікуды не паспеў уцячы, і яго раскулачылі: як жа, быў не абы-якім гаспадаром. Усю Ясеву маёмасць разам з хатай

і хлявамі забралі ў калгас, а самога з сям'ёй (жонкай і двума маленькімі дзеткамі) саслалі ў Сібір.

У Фэліксавай хаце тры Алены аставаліся адны не доўга. Да старэйшай дачкі гаспадара прыстаў у прымы добры чалавек з-пад слуцкага Волашава — Мікалай Карповіч. Быў ён высокі, моцнага целаскладу, па-свойму прыгожы і дужы. Ну і добры гаспадар, рабоцька. З вялікай ахвотай узяўся ён за гаспадарку, якая пачынала падупадаць без мужчынскіх рук.

У 1938 годзе яго, простага тады калгасніка, за нямазашто ўхапіў аднае начы «чорны воран». На нечалавечыя пакуты і здзекі. Дзевяць месяцаў трымалі ў турэмнай каталажцы ў Старых Дарогах.

Калі яго, без віны вінаватага, нарэшце выпусцілі, ён узяўся барзджэй залатваць дзіркі ў сваёй ізноў разладжанай за час сядзення пад турэмнымі замкамі гаспадарцы. Пабольшаную на чатыры едакі сям'ю трэба было нечым карміць. Прыходзіла ўжо зіма, а прыкладам, сена для адзінай карміцелькі-каровы не назапасіў. Пайшоў з касою выдзёўбваць яго па кустах. І недзе залез у калгасную атаву. Нехта заўважыў. Прыляцела міліцыя, забрала Мікалая Карповіча. Пасадзілі «злодзея» ў слуцкую турму. Як казаў мне яго сын Коля, «за лясёнку сена». Зноў вялікая сям'я з малымі дзецьмі асталася без гаспадара.

Вярнуўся Мікалай Карповіч летам 1941 года. Яго і іншых такіх «злодзеяў» вызваліла вайна. Астаўшыся без аховы, зняволеныя паўцякалі з Слуцка дадому.

Але дома не доўга давялося яму пажыць у сям'і. Напрасіўся быў у хату на начлег адзін з нашых акружэнцаў. Быў ён зусім хворы, яго ўсяго трэсла ад холаду. Палажылі на печ, гаспадар сказаў яму раздзецца, добра нацёр карасінай і ўкрыў нейкімі коўдрамі. Карповічыха давала яму піць усякія ўзвары, гарачае, з печы, малако. Акрыяўшы, чырвонаармеец пайшоў сваёй дарогай. А хваробу… пакінуў гаспадару. Гэтай хваробай быў тыф. Ён і зваліў здаравяка Мікалая Карповіча, звёў са свету. Пакінуў пасля сябе Карповіч пяцёра дзяцей — Альберта, Валента, Колю, Болеся і зусім маленькую Аліну.

Асабліва цяжка такой вялікай сям'і было пракарміцца пасля вайны, калі вярнуліся калгасы. Тое, чаго ў вайну не забралі немцы і партызаны, ізноў было абагулена. Каб зарабіць нейкі грош, старэйшы з сыноў Альберт пайшоў рабіць у Фаліцкую смалакурню — рваць карчы. Пры ўзрыве адзін з карчоў упаў на хлопца і прыдавіў да зямлі. Цэлую ноч яго, аглушанага, бязлітасна секлі камары. Калі Альберта знайшлі і адвезлі ў бальніцу, дактары не маглі ўжо яму даць рады: там ён і сканаў.

Альберту, высокаму, як і бацька, статнаму хлопцу было тады гадоў шаснаццаць-семнаццаць.

Карповічыха, ратуючы сям'ю ад голаду, надумалася заняцца маленькім «промыслам» — варажбой на картах. Хадзіла з гэтымі картамі па суседніх вёсках, адкуль прыносіла свой скупенькі заработак — то некалькі бульбін, то акрайчык хлеба, то — калі пашанцуе — скрылік сала. Чаго-небудзь большага раздабыць не магла. Бо ўсюды пасля вайны было голадна.

Хацела Карповічыха часова перадаць адзін рот бяздзетнай сястры, што жыла з мужам у Старобіне. Узяла за руку адзінаццацігадовага Колю і пусцілася з ім у дарогу. А дарога немалая: больш за шэсцьдзесят кіламетраў да Слуцка і яшчэ каля сарака адтуль да Старобіна. Усяго сто, калі не болей, кіламетраў. Тры дні ішлі пеша — каня ж калгас на такое «глупства» не мог адрываць ад работы. Ды Карповічышына сястра чамусьці не захацела тады прыняць на часовае ўтрыманне пляменніка. Прыйшлося варочацца назад. Каб дома цярпець галадоўку.

З той пары мне ўспамінаецца адзін выпадак. Пайшлі мы, трое малых падшыванцаў, на наша возера купацца. Купаліся, бегалі па беразе. А калі варочаліся лясной дарогай дадому, трохі старэйшы з нас Карповічышын Коля, азірнуўшыся, дастаў з-за пазухі… нейкі скрутак, абгорнуты газетай. Калі яго раскруцілі, ва ўсіх нас загарэліся вочы: там былі ўсякія прысмакі і сярод іх — складзеныя адна на адну ладныя лусты хлеба, густа памазаныя жоўценькім маслам і паверх яго шчыльна абложаныя звараным мясам — сёння гэта назвалі б бутэрбродамі. Коля прызнаўся, што гэты скрутак ён «свіснуў» на грузавой машыне з брызентавым верхам, якая стаяла пры возеры — на ёй прыехала са Старых Дарог пабавіцца нейкая кампанія. Цікавае супадзенне: зусім нядаўна, больш чым праз паўстагоддзе з таго выпадку, у адным паважным застоллі ў Старых Дарогах я разгаварыўся з пажылым суседам, які са смехам расказаў мне пра той самы выпадак на нашым возеры. Ён быў у той кампаніі, што прыязджала тады адпачыць. Накупаўшыся, настукаўшыся ў мяч на ўзбярэжнай палянцы, добра падгаладалыя кампаньёны паселі наўкруга разложанага на траўцы абруса, у нецярпенні чакаючы, калі шафёрава жонка прынясе з машыны жаданы скрутак з прыпасамі. Але жанчына — цэп-лэп па днішчы кузава: няма скрутка! І сабакі не брахалі, а прыпасы прапалі!

Тым часам гэтыя прыпасы дружна ўпляталіся ў дарозе малымі дуброўскімі галадранцамі — Коля кожнаму з нас, не скупячыся, удзяліў па добрай лусце хлеба з маслам і мясам. Нам, вечна галоднай дзетвары, якая і ў вочы не бачыла нічога падобнага, гэтыя бутэрброды здаліся незвычайным смакоццем.

Увобміг іх з’еўшы, мы ішлі па дарозе дадому і самі сябе распальвалі салодкімі марамі: от каб скарэй вывучыцца ды гэтак во папаесці! Толькі на каго лепш вучыцца, каб паболей зарабляць? Коля сказаў, што лепш, чым хто, жывуць ваенныя. Іх забяспечваюць усім.

— Я пайду толькі ў ваенныя, — заявіў ён.

І праўда: скончыўшы школу, ён паступіў у ваеннае вучылішча, стаў лётчыкам. Даслужыўся да добрай афіцэрскай пенсіі і цяпер, як і я, жыве летам з жонкай у Зялёнай Дуброве.

Толькі сядзіць ён ужо ў новай хаце, пабудаванай пасля вайны напроці колішняй, на другім баку вуліцы, у закладзеным яшчэ бацькам садзе. Там і бачу я заўсёды, праходзячы, яго мажную, як і ў бацькі, трохі сутулаватую постаць.

Неяк раз я прыгадаў яму пра той выпадак на возеры.

— Я не помню такога, — адказаў мне даўні сябра, яўна пакрывіўшы душою: як відаць, пасароме́ўся ў тым прызнацца (толькі што тут саромецца, Коля, — гэта ж наша дзяцінства).

Трэці з сыноў Мікалая Карповіча Валент пайшоў па педагагічнай лініі. Ён скончыў Полацкі педагагічны інстытут, стаў настаўнікам, а потым і дырэктарам адной з сярэдніх школ у Полацку. У адной з камандзіровак я завітаў да свайго земляка-зялёнадуброўца. Разам з Алесем Ставерам мы правялі там літаратурную сустрэчу з вучнямі школы. Валент добра нас «прадставіў», паказаў школу, у якой ён навёў узорны парадак. З вялікім жалем я дазнаўся праз некалькі гадоў, што Валент яшчэ даволі маладым пакінуў гэты свет. На той жа дырэктарскай пасадзе.

З Карповічавым Болесем як маім аднагодкам я больш хаўрусаваў, таму і бываў часта ў іхнай старой хаце з глінянай падлогай. Болесь даўно з’ехаў у Данецк, стаў там шахцёрам. Цяпер разам з Віктарам Януковічам, які таксама, кажуць, родам з Беларусі, ваюе, мусіць, за наданне на Украіне рускай мове статуса другой дзяржаўнай мовы.

Гуткоўскія

Пры самай вуліцы ціха пашавельвае круглымі лісцікамі стогадовая, парэпаная ў камлі дзікая ігруша. Кожнае восені яна ўсыпае затравелую пад ёй зямлю дробнымі зялёнымі дзічачкамі. Але ніхто на іх не квапіцца, не нагнецца, каб падняць: даўкія, кіслыя. Укусіш — Масква відаць.

Гэтая ігруша-дзічка — усё, што асталося ад колішняга селішча Адама Шумскага, якое пасля яго выезду ў Старыя

Дарогі, куды ён уцякаў ад калгасаў, заняў «сельскі пралетар» Мікалай Гуткоўскі.

Дагэтуль быў Мікалай у прымах у Шалькевічанкі Надзі. Ды яна, нарадзіўшы яму сына Эдзю, зусім неспадзявана занемагла і памерла. Мікалай ажаніўся другі раз. З Кацяй Лазоўскай, якую знайшоў за Старымі Дарогамі — у Раванi. Прывёз яе ў купленую ў Шумскіх хату, забраўшы з сабой і маленькага сына.

З другой жонкай Мікалай Гуткоўскі паспеў нажыць усяго толькі адну дачку Веру. Такое было ў яго наканаванне: прайшоў усе войны, на якія яго бралі, а смерць напаткаў дома. Ад брата. Ішоў з ім, Мішам Гуткоўскім, ад Заранкá, старшыні калгаса, у якога спраўлялі радзіны. Добра падпітыя, браты за нешта паспрачаліся і ўзяліся загрудкі. Міша даў Мікалаю кулаком пад бараду. Нешта там яму пашкодзіла. Думалі, пройдзе. Не прайшло. Пачало апухаць каля горла. Паказалі ў Старых Дарогах доктару — той нічога не мог памагчы. Павезлі Мікалая ў Мінск. Прызналі: рак горла. Там ён і памёр.

Каця без яго ўжо выгадавала дачку. Вера выйшла замуж у Слуцак. Забрала з сабой і матку. Мікалаеў сын Эдзя, падросшы, з’ехаў недзе аж у Прыморскі край.

Што ж да Мішы Гуткоўскага, то жыў ён з жонкай Марылькай Рымашэўшчанкай і дзецьмі ў хаце свайго бацькі Сцяпана Гуткоўскага, які прыехаў сюды недзе з-пад Слуцка (ці не з Гуткова?). Апрача двух сыноў — Мікалая і Мішы — у Сцяпана былі яшчэ тры дачкі — Стэфка, Фрасыня і Каця.

У вайну Мішу Гуткоўскага немцы былі прызначылі старастам у Зялёнай Дуброве. Але, выконваючы іхнія загады, ён добра знаўся і з партызанамі, у нечым важным памагаў ім. Не ўсе вакольныя партызаны ведалі гэта, у тым ліку і з брыгады нашых старадарожскіх партызан Аляксея Шубы. Таму шубаўцы намерыліся былі забіць дуброўскага старасту. Перад гэтым партызаны зайшлі да маёй цёткі Волькі, што была ў іх заўсёдным інфарматарам, і шапнулі ёй, чаго яны сюды заявіліся. Цётка Волька вельмі шчыра накрычала на іх. «Не ўздумайце — ён жа свой!» Так і выратавала яна тады Мішу Гуткоўскага ад гібелі.

Але нішто не выратавала яго ад гарэлкі. Пасля смерці брата Міша Гуткоўскі моцна запіў: мусіць, гарэлкай хацеў заліць, заглушыць сваю нязбытную віну. Гарэлка і звяла яго без пары ў магілу.

Так што адна бязглуздая спрэчка, можна сказаць, стала прычынай смерці двух братоў Мікалая і Мішы Гуткоўскіх.

Стахновічы

Па правы бок вуліцы, калі заснавалася Зялёная Дуброва, пабудаваўся, прыехаўшы з Суціна, Юзаф Стахновіч.

Ад першай жонкі ён меў сямёра дзяцей — Людвіка, Яна, Стася, Сабіну, Марылю, Амілю і Авалінку, ад другой, Разалі, трое — Вінцэся, Міхаліну і Тафілю.

Каб пракарміць такую вялікую сям'ю, яму трэба было вельмі добра круціцца. Не толькі сам з цямна да цямна завіхаўся Юзаф Стахновіч на сваёй гаспадарцы, але і дзяцей прымушаў. За самае малое непаслушэнства лупіў іх неміласэрна. Для постраху ў яго каля дзвярэй вісела высушаная казіная ножка. Яе і пускаў часта ў ход. Малога Людвіка так за нешта дубасіў ёю, што той не вытрымаў — кончыўся ад пабояў.

Мусіць, праз сваю лютасць і першую жонку раней часу звёў ён са свету.

У вялікай строгасці трымаў гаспадар і дачок. Калі праўдзе, бывала, каторую хлопец, браў сваю «нагайку», задзіраў сукенку і «грэў» па голай задніцы.

У 1937 годзе Юзафа Стахновіча забрала без дайпрычыны НКВД. З яе засценкаў ён ужо не вярнуўся.

Я ведаў Стахновічавых дзяцей ад другой жонкі, сябраваў з аднагодкам Вінцэсем — шустрым і вельмі сур'ёзным, працавітым хлопцам: ён жа аставаўся адзіным «мужчынам» у хаце.

Недзе пасля вайны Разаля з дзецьмі, як ад чумы, уцякла з нашага калгаса «Чырвоная Дуброва» на сваю бацькаўшчыну ў Суцін, у саўгас. Забраўшы туды і хату.

Нашчадкі Хведара Дубовіка

Сто гадоў назад у Зялёную Дуброву з важкім кашальком грошай у кішэні прыехаў з прыпухавіцкай Блоні Хведар Дубовік. Купіўшы ў Поляка зямлю, згрукаў тут добры бярвенны дом у сярэдзіне вёскі. Былі ў яго тры сыны — Ясь, Язэп і Алесь. Павырастаўшы, яны пазаводзілі свае сем'і і пасяліліся побач з бацькам. Адзін з іх, здаецца, Алесь, заняў бацькаву хату.

Пры самай вуліцы гамоніць з вятрамі галінасты клён — ужо з дуплом, побач — такая з дупляністая ліпа. А перад ім — чубок бэзу. Гэта рэшткі сядзібы Яся Дубовіка — Пісара.

Пісарам яго назвалі таму, што і праўда быў некалі пісарам. Скончыў царкоўнапрыходскую школу, потым курсы бухгалтараў аж у Маскве. Калі каму з дуброўцаў трэба было напісаць якое прашэнне ў воласць ці куды, ішлі к Пісару. У яго быў прыгожы почырк: навучыўся каліграфіі ў школе. Калі НКВД

забрала калгаснага рахункавода Юліка Дубовіка, на яго месца паставілі Яся Дубовіка.

У першую сусветную вайну салдат царскай арміі малады Ясь Дубовік апынуўся ў нямецкім палоне. Пра той палон ён расказваў мне не раз. Яго аддалі ў парабкі да аднаго баўэра. Рабіў там, што яму загадвалі.

З часоў нямецкага парабкоўства ён расказаў мне адну гісторыю. Была ў гаспадара-баўэра гожая маладая дачка. Па вушы закахалася яна ў рослага і пагляднага славянскага хлопца-парабка. Ну, і ён упадабаў харошанькую немачку. Спачатку яны не заўсёды знаходзілі словы для паразумення, але лепш за словы казалі пра ўсё адно аднаму іхныя вочы, а потым — і рукі. Запалыхаў пажар кахання. Спахапіліся яе бацькі, ды позна: прыкметна пакруглела ўжо іх дачушка. А тут прыйшоў рускім ваеннапалонным дазвол варочацца дадому. Баўэр просіць Яся астацца, ажаніцца з яго дачкою, стаць гаспадаром вялікага і багатага маёнтка. Вельмі спакуслівая была прапанова, але ж астацца — азначала забыць пра родны дом, пра бацькоў, пра Зялёную Дуброву і зрабіцца немцам. Не ведаю, якія адольвалі тады маладога Яся пачуцці, калі пакідаў сваю зацяжараную каханую, але ён вярнуўся ўсё ж дадому, пасеяўшы на нямецкай зямлі беларускае семя.

У Зялёнай Дуброве пасватаўся ён да маладой дачкі Галляша Цвіркі Манькі, ажаніўся з ёй і зажыў разам у сваёй, пабудаванай не без дапамогі братоў, а мо яшчэ і бацькі, прасторнай хаце. Пайшлі дзеці. Першы нарадзіўся Вадзя, потым — Саша, Толя, Лена і самы меншы Ванька.

У 1941 годзе прыйшлі ў Зялёную Дуброву немцы. Яны не раз мерыліся спаліць вёску. Адгаварыць іх ад гэтага памагаў і Ясь Дубовік, бо ён добра ведаў нямецкую мову. Нямецкая мова ратавала і яго самога ад расправы, калі старэйшы сын Вадзя апынуўся ў партызанах.

Але не заўсёды магло памагчы і яго шпрэханне. Пагроза з боку немцаў вісела над ім усю вайну. Цікавая прыходзіць у галаву тут думка. Гэта ж мог бы зайсці ў двор Яся Дубовіка яго родны сын. Плод кахання з дачкой гаспадара-баўэра — і, дапытваючыся пра партызан, прыставіць дула аўтамата да грудзей бацькі. Мог бы так і забіць сын бацьку, не ведаючы, што творыць. Ці ж не сюжэт гэта для якога-небудзь новага «Конрада Валенрода»?

Старэйшаму сыну Вадзю, Вадзіму Іванавічу Дубовіку, пасля вызвалення Беларусі ад нямецкіх прыхадняў як нядаўнаму партызану і «грамацею» (перад вайной ён скончыў у Старых Дарогах дзесяцігодку) адкрылася шырокая дарога. Асабліва

пасля таго, як Старадарожскі райкам камсамола паслаў яго на трохмесячныя курсы пры ЦК КП Беларусі па падрыхтоўцы партыйна-савецкіх кіраўнікоў. Скончыўшы іх і трапіўшы ў «наменклатуру», Пісараў хлопец палез уверх як па драбінах. Во яго ступенькі-прыступкі: адказны сакратар маладзечанскай абласной «Сялянскай газеты», навучэнец Цэнтральнай камсамольскай школы ў Маскве (туды яго паслаў сам Пётр Міронавіч Машэраў, тагачасны першы сакратар Маладзечанскага абкама камсамола) і адначасна студэнт філасофскага факультэта Маскоўскага дзяржаўнага універсітэта, галоўны рэдактар рэспубліканскай газеты Таджыкістана «Сталинская молодежь», аспірант, а потым выкладчык факультэта журналістыкі Беларускага дзяржаўнага універсітэта. На гэтай апошняй пасадзе ён прарабіў цэлых сорак шэсць гадоў.

Ды і пасля універсітэта не сядзелася дома Вадзіму Дубовіку, якому пераваліла ўжо за восемдзесят. Ён пайшоў чытаць лекцыі студэнтам Мінскага інстытута сучасных ведаў.

Па пракладзенай старшым братам дарозе пайшоў і Саша. Стаў журналістам. Рабіў у рэдакцыях «Чырвонай змены», «Камуніст Беларусі», «Беларуская думка», «Мінская праўда».

Лена закончыла тэхнічную ВНУ, рабіла інжынерам у Мінску. Толя працаваў на розных прадпрыемствах Мінска простым шоферам. Ванька, цяпер Іван Іванавіч Дубовік, быў прафсаюзным работнікам.

Так што ўсім дзецям даў дарогу Ясь Дубовік.

Я хвалю іх за тое, што яны не забываюць сваёй Зялёнай Дубровы. Кожнае лета ўсёй сваёй вялікай кампаніяй яны прыязджаюць сюды на ўмяшчальным «газіку»пахадзіць па сцежках маленства, пастаяць на месцы, адкуль вылецелі ў свет. Нават падумваюць паставіць на месцы роднай хаты які-небудзь памятны знак.

Другога Ясевага брата Язэпа я зусім не ведаю: ён яшчэ да вайны выехаў адсюль у Пухавічы. Добра помню толькі яго агульны з Ясем калодзесь, на мяжы іх сядзібаў. Калі ў Зялёнай Дуброве засушлівымі гадамі прападала вада, тут яе заўсёды было поўна: калодзесь быў глыбокі, вада ў ім чыстая, з нейкай падземнай жылы.

Цераз вуліцу ад Яся і Язэпа жыў трэці іх брат Алесь. Яго жонка была з роду Вішнеўскіх, што жылі ў Хорашаве, на Случчыне. Помняцца гаспадары мне зусім цьмяна. Больш ведаю іх дзяцей — старэйшых Соню, Валодзю і Стэфку, а з маладзейшым Генем я трохі хаўрусаваў — ён даўно з’ехаў у Данецк, стаў там шахцёрам.

Цяпер на сядзібе Алеся Дубовіка жыве самая блізкая мая суседка васьмідзесяцігадовая Вікця, удава Яна Шыкера.

Калі Вікця адна, на яе дварэ ціха, толькі часам пачуеш, як яна прыкрыкне на курэй, што не туды пайшлі, ці адпужне каршуна, які так і цікуе з неба, каб знянацку апусціцца ды задраць якое куранё.

У выхадныя ж дні на Вікціным падворку — шум і гам, вясёлая гамана, якую заглушае гудзенне машын ды строкат матацыклаў. Гэта з'язджаюцца з Мінска яе дзеці і ўнукі, якіх у Вікці каля двух дзесяткаў.

Сын Алеся Дубовіка Валодзя яшчэ перад вайной ажаніўся з сястрой Яна Шыкера Броняй. Пасля выезду ў Суцін Стаховічаў ён пабудаваўся на іхнай сядзібе.

Гаспадар сядзібы адбыў усе апошнія войны і вярнуўся інвалідам — з параненай левай рукой. Ён расказваў мне, што быў на фінскай вайне недзе разам з маім бацькам. Калі адзін час там было голадна, Валодзя Дубовік даў майму бацьку рукавок гароху, які быў у яго ў запасе.

Прамучыўся ён у калгасе да канца сваіх дзён. Цяпер у хаце асталася адна Броня. Нядаўна я заходзіў да яе званіць у Старыя Дарогі. Яна сядзела ў хаце і абрывала лісцікі шчаўя з доўгіх цурбаноў, кідаючы ў вялікую міску-таз — каб перакручваць з соллю на зіму. Пажалілася, што сёння ў яе падняўся ціск — 240 на 110, а з носа ішла кроў. Цэлая шклянка выйшла. Але цяпер перастала: прылятала «Хуткая дапамога», далі ёй уколы. У той жа дзень прымчаўся на машыне сын Вова і забраў матку ў Слуцак, у больніцу.

Мне неяк трывожна было за Броню: ёй жа ўжо восемдзесят пяць гадоў. Ды от чую: прывезлі Броню дадому. Назаўтра, ідучы міма яе хаты, я зайшоў праведаць хворую. Броня ж, як бы нічога з ёй і не было, сядзела на ганку і перабірала чарніцы, беручы жменямі з вядра і сыплючы ў вялікую эмаляваную міску-таз. Аказваецца, яна толькі што прыйшла з лесу, дзе больш за чатыры гадзіны згіналася над ягадамі і прыперла сама цэленькае дванаццацілітровае вядро. От дык хворая!

— Чаму гэта вы так не сцеражацеся? — папытаўся я не без здзіўлення.

— А таму што во! — пакруціла яна пальцам у сябе каля скроні і дадала: — Дурань! Такіх, як я, прывяжы, дык яны ўсё роўна ўцякуць у лес у ягады.

Як ніколі гнала сёлета ў лес дуброўцаў добрая плата за чарніцы нарыхтоўшчыкаў: па шэсць тысяч за кіло. Кожны вечар іх чырвоная машына піпікала на вуліцы, клічучы ягадніц. Тут жа з імі і разлічваліся гатоўкаю. Як жа прапусціць такое! І

гэта пры ўсім тым, што Броні добра памагаюць дзеці — Вова (так і завуць яго ў нас усе, як і некалі малога), які часцяком наведваецца да мацеры са Слуцка на выхадныя, і Ала з мужам Валерам Біруком, якія аселі ў Старых Дарогах.

Асабліва завіхаецца на Бронінай гаспадарцы зяць Валера. Ён некалі скончыў Горы-Горацкую сельскагаспадарчую акадэмію, рабіў нямала гадоў галоўным аграномам у саўгасе «Слабадскі» пад Старымі Дарогамі. Цяпер знайшоў іншую работу ў нашым раённым гарадку. Але кожны выхадны і ў буднія дні пасля работы — ён тут.

Мы неяк ішлі разам з Фаліч, і ён расказаў мне, як любіць рабіць на зямлі, як заўсёдыірвецца сюды, у Зялёную Дуброву.

На Броніным падворку Валера трымае і каня, адзінага каня, які астаўся цяпер у нашай вёсцы. Хоць можна было б абысціся ўжо і без яго, але Валера і не думае з ім разлучацца. Вельмі ўсцешна бачыць мне, як гаспадар, бывае, вязе на ім па вуліцы бухматы воз сена, седзячы наверсе. Некалі ж гэтак вазіў сена і я.

Сянькоўскія

Я сядзеў на сваім ганку, калі з захаду наплыла на неба цёмная з грымотамі і маланкамі хмара. Усхадзіўся моцны парыўны вецер, які пачаў шкуматаць і рваць лісце прысадаў, згінаць немаль да зямлі маладыя дрэўцы. Во ён, падхапіўшы, пагнаў па вуліцы пыл, а праз хвіліну — зашумеў, забарабаніў аб мой шыферны дах лівень. Раптам у нашым канцы вёскі пачуўся нейкі трэск і грукат. Што ж гэта магло быць? Калі кароткая, але вельмі шумная навальніца пайшла, пакацілася далей, я выйшаў на вуліцу, каб паглядзець, што там здарылася. Адтуль якраз ішла Насця Акуліч.

— Гэта ж Вайцехаў клён паламала, — паведаміла яна.

Вайцех Сянькоўскі — адзін з чатырох братоў, якія ў тыя ж, што і Стахновіч, часы купілі тут адну на ўсіх валоку зямлі і пачалі яе абжываць — па чвэртцы на кожнага.

Сваю хату Вайцех паставіў адразу за Стахновічавай сядзібай. Тут ён ажаніўся з нейкай нашай сваячкай Рымашэўчанкай. Але яшчэ перад калгасамі выехаў з сям’ёй за Фалічы — на Дубраўскія Футары: там прыдбаў значна большы надзел зямлі.

Я толькі мімаходзь бачыў Вайцеха Сянькоўскага. Калі ён, ужо стары чалавек з кійком у руцэ, прыехаў быў на падводзе ў Зялёную Дуброву паглядзець на колішняе сваё селішча. На ім знайшоў ён толькі галінасты высокі клён. Гэты клён ён пасадзіў пры вуліцы сам, калі пабудавалася хата. Убачыўшы, як ён разросся, стары Вайцех вельмі расчуліўся, нават пусціў слязу.

І от цяпер няма яго клёна, як, мусіць жа, і самога Вайцеха. Тырчыць толькі высокі абломак з вялікай падоўжнай дзіркай пасярэдзіне. Адзіны напамінак пра колішнюю сядзібу Вайцеха Сянькоўскага.

* * *

А вунь пры вуліцы, насупраць колішняй Вайцехавай сядзібы, яшчэ адна вялікая старая ігруша-дзічка — мусіць, равесніца шумскай. Толькі на ёй ігрушкі намнога буйнейшыя і даволі смачныя: калі падгніюць — не ад'есціся: мяккія, салодкія, з прыемнай кіслінкай.

Гэта таксама своеасаблівы помнік. Помнік першапачатковаму селішчу Адвэрта Сянькоўскага, Вайцехавага брата. Тут, каля ігрушы, некалі стаяла яго хата.

Калі Вайцех выбраўся на Дубраўскія Футары, Адвэрт з сям'ёй перакінуўся цераз вуліцу на братаву сядзібу.

Як відаць, палова ці якая частка Вайцехавай зямлі адышла Адвэрту. Бо яе няхватка не давала тут яму разгарнуцца. Ён намераўся нават вярнуцца з Зялёнай Дубровы назад у Суцін, дзе напытаў ужо для куплі дом з ладным зямельным надзелам. Калі ж паехаў туды канчаткова пра ўсё дамаўляцца, яго жонцы Адэлі прысніўся сон. Нібыта прыходзіць да Адвэрта яго нябожчык бацька і кажа сыну: «Не лезь, сын, у Суцін, бо забяру з сабой». Вярнуўся Адвэрт дадому рады, што сышоўся ў цане з прадаўцом. Аставалася толькі адвезці яму грошы. Тут жонка і расказала пра свой сон. «Забяру з сабой…» Паверыў Адвэрт у сон і адмяніў свой намер перабірацца ў Суцін. І як скора выявілася, правільна зрабіў. Бо чалавек, які замест Адвэрта купіў той дом, моцна пралічыўся: прадавец быў добры круцель і зрабіў так, што забраў свой дом назад, не вярнуўшы купцу грошай.

Я помню Адвэрта з Адвэрціхай ужо старэнькімі. У Адвэрта несупынна трэсліся рукі. Каб утаймаваць іх, ён сашчэпліваў перад сабой пальцы рук. Але гэта мала памагала: рукі так і скакалі ў яго на жываце. У Адвэртаў выгадавалася пяцёра дзяцей: Адам, Анцік, Анця, Мальвіна і Лёля. Адам выбіўся ў вялікія людзі, быў, як мне казалі, «камендантам горада Ленінграда». Загінуў ён на вайне. Маладзейшы яго брат Анцік быў першым у нашым калгасе трактарыстам. Добра помніцца, як ён тарахцеў з самай раніцы па ваколіцы на сваім трактары з вялікімі зубатымі коламі, як весела ўсміхаўся, калі мы, дзеці, бегалі глядзець, як ён спрытна арэ адразу некалькімі плугамі поле. Відаць было, што яму вельмі падабалася яго работа. У 1941 годзе яго забралі на вайну, з якой ён ужо не вярнуўся. Бацькі не ўведалі, дзе ён, як

і старэйшы Адам, зламжыў сваю галаву. Дома ў Анціка сталася маладая ўдава Фронка з маленькім сынам.

Мусіць, дзякуючы Адаму перад вайной трапілі ў Ленінград і яго сёстры Мальвіна і Лёля, якія павыходзілі там замуж. Мальвіна апынулася потым у Краснаярску, а Лёля асталася ў Ленінградзе. Здаецца, гэта яна, завітаўшы да бацькоў пасля выгнання немцаў, першая расказала нам пра жахі ленінградскай блакады, якую ёй удалося пераджыць.

Што ж да Анці, то яна не гэтак далёка, як сёстры, выйшла замуж. Цераз вуліцу. Але пра гэта трохі ніжэй.

* * *

Хата Адоля (так перайначылі ў нас імя Адольф) Сянькоўскага стаяла ў адну лінію за хатай яго брата Адвэрта, далей ад вуліцы. Пабудаваліся так браты, каб хоць трошкі сэканоміць зямлі. Адоль з Адаліхай (толькі пад такім «назовам» яна мне помніцца) мелі чацвёра дзяцей: Юзіка, Віктара, Альбіну і Сабіну.

Сабіна перад вайной з'ехала за Старыя Дарогі, у Солан, дзе рабіла ў школе настаўніцай. Альбіна выйшла замуж у Суцін. У вайну яе чалавек служыў у паліцыі, і яна з ім у 1941 годзе мусіла ўцячы з немцамі. Віктар пасяліўся ў Фалічах, дзе рабіў на чыгунцы. У бацькоўскай хаце астаўся толькі Юзік. Сюды прывёз ён з Суціна сабе жонку Марцісю. Доўгі час жыла з імі і Юзікава маці — Адаліха, невялічкая шчупленькая жанчынка.

Юзік моцна кульгаў, хадзіў з кульбаю, «каленцы ў кучку», як казала мне маці. А раней зусім хадзіць не мог, пасоўваўся на задзе — такі ўрадзіўся. На ногі так-сяк стаў пасля аперацыі, якую яму зрабілі ці то ў Старых Дарогах, ці то ў Бабруйску — нашым тады абласным цэнтры.

Як наш сусед ён сябраваў з маім бацькам, часта прыходзіў да нас у хату. Мне ён запомніўся тым, што любіў пагаварыць з бацькам. У доўгія зімовыя вечары яны, падахвоціўшыся, часта расказвалі пры камінку вельмі цікавыя казкі, якія мы, дзеці, слухалі з вялікай ахвотай.

Памёр Юзік ці ў вайну, ці адразу пасля яе. Ад яго ў Марцісі астаўся адзін толькі сын — Францішак. Вырасшы, ён пайшоў у леснікі. Пабудаваўшыся ў Фалічах і ажаніўшыся, забраў туды і матку, якая жыла пры ім да канца сваіх дзён.

* * *

Трохі далей па вуліцы пабудаваўся некалі чацвёрты з братоў Сянькоўскіх — Ігналя з жонкай Ізабэляй. Не знаходзячы на чварціне валокі разгарнення, абодва іх сыны з'ехалі з Зялёнай Дубровы: Косцік — у Суцін, а Пятрусь — у Амерыку. З дзвюх Ігналевых дачок Бардзя, або Барбара, выйшла замуж за Юліка Дубовіка, а другая — Анта, асталася на бацькаўшчыне. Да яе прыстаў у прымы добры чалавек са Старэва, з-пад Слуцка, Антон Пілецкі. З ім Анта паспела прыжыць толькі дваіх дзяцей — Стасю і Валю: гаспадар, захварэўшы, неспадзявана памёр. Можа, і добра зрабіў, бо інакш наўрад ці пазбег бы ён як прышлы энкавэдысцкага хапуна. Замест яго схапілі былі самую Анту, якой усё ж удалося неяк вырвацца з «яжовых рукавіцаў».

Пасля вайны, каб выбавіцца з калгаснага ярма, яна з дачкой Валяй і зяцем Франкам Цагойкам перабралася ў Суцін. Туды перавезлі і хату.

Акулічы

На сядзібе Адоля Сянькоўскага збудаваў сабе хату Іван Акуліч. Сюды ён прывёз з недалёкага Сяльца маладую спрытную жоначку Насцю з дому Міхадзюкоў.

Акулічы сталі нашымі суседзямі. Суседнічалі мы вельмі добра. Спагадалі адны адным, у нечым памагалі. Болей памагаў Іван маёй мацеры, калі мы, яе дзеці, разляцеліся з роднага гнязда па свеце.

Не ў прыклад мне, Івану Акулічу, старэйшаму за мяне гады на тры, далей Зялёнадуброўскай пачатковай школы вучыцца не выпала. І ён змушаны быў увесь свой век цягнуць лямку калгасніка. Шчуплы, як хлапчук, быў ён аднак жылісты, моцны. І вельмі дападны да работы. Такі дападны, што часта рабіў праз сілу. І падарваўся. На яго навалілася такая немач, што зляжыла ў пасцель, з якой ён не мог устаць, каб выйсці хоць на двор. Гады два ці тры ляжаў Іван на сваім ложку без руху. Я не адзін раз наведваў яго. Пад канец ён так высах, што рукі і ногі сталі, як цэвачкі. Калі я папытаўся, што яму баліць, ён адказаў, што нічога не баліць. Толькі чуе вялікую слабасць і хочацца аднаго: ляжаць. На адыходзе я наказваў яму набрацца сілы ды ўсё-такі ўстаць. «Не, я ўжо не ўстану, Косця», — зусім спакойна адказаў ён. Каб як падбадзёрыць Івана, я пераказаў яму вядомую казку пра сялянскага хлопца (здаецца, яго таксама звалі Іван), які, залезшы на печ, ляжаў там сем гадоў на адным баку, сем на другім, а як вылежаўся, зрабіўся асілкам-вярнідубам. «Можа,

і ты станеш такім?» Мы ўсе ўтраіх (Насця таксама сядзела з намі) па-добраму пасмяяліся з казкі: адчувалася, што Івану яна спадабалася. Значыцца, хоць трошкі прыпадняла яго дух.

Прайшло яшчэ з паўгода, і калі я пасля зімы ізноў прыехаў на сваю сядзібу ў Зялёнай Дуброве, то са смуткам даведаўся, што няма ўжо Івана. Вельмі спакойна і ціха адышоў ён на той свет.

Дзед Івана Акуліча пасяліўся ў канцы нашага засценка пры яго заснаванні. Пераехаў ён сюды з не вельмі далёкай ад нас вёскі Лавы. Помню, я разгаварыўся некалі з яго сынам Рыгорам, Іванавым бацькам. Ён расказваў, як бацька перавозіў сюды сям'ю. Было якраз вясновае разводдзе. На грэблях калёсы амаль па білы апускаліся ў ваду. Таму Рыгораў бацька пасадзіў дзяцей у пастаўленую на воз шырокую добра заканапачаную кадушку. Так і давёз іх на новае селішча.

А дзяцей у Іванавага дзеда, Рыгоравага бацькі — народжаных і ў Лавах, і тут — было восем: Рыгор, Пятрусь, Алена, Аўдоля, Алеся, Раіна, Марыля і Аксеня. Пятрусь урадзіўся «немцам», і яго, глуханямога, аддалі ў дом інвалідаў. Пяцярых Акулічавых дачок паразбіралі жаніхі з навакольных вёсак. Шостая — Аксеня — стала жонкай дуброўца Нічыпара Белага.

На бацькоўскай сядзібе асеў сын Рыгор. Жонку Марылю знайшоў ён у Борках. Нарадзіўшы яму траіх дзяцей — Таню, Івана і Аркадзю — яна пакінула гэты свет. Другая Рыгорава жонка Сарафіна з Доўнараў радзіла яму дваіх дзяўчынак Аню і Алу.

Бацькоўскую хату займае цяпер дачка Ала. Праўда, прыязджае сюды з дзецьмі толькі на лета. Прыязджае з Мінска, дзе працуе.

Бацькаўшчына

Нарэшце дайшоў я і да нашай сядзібы.

Некалі праз плот ад падворка Адвэрта Сянькоўскага стаяла хата Зміцера Яльніцкага. Уцякаючы ад калгаса, Яльніцкія з дзецьмі (Міхалам, пастухом засцянковых авечак, Ганькай, Аленай, Насцяй і Сарафінай) з'ехалі на Дубраўскія Футары (праўда, і там іх потым знайшоў калгас).

Зміцераву хату купіў мой бацька, аддзяліўшыся з сям'ёй ад нашага дзеда Сымона. Хата была ўжо вельмі старая — мусіць, Яльніцкія сюды яе аднекуль перавезлі. Помню, на покуці ніжнія бярвёны так паеў шашаль, што з іх сыпалася жоўтая парахня. Таму бацька, хоць і моцна хварэў пасля ранення на фінскай вайне, завінуўся ставіць новую.

Як расказвала мне маці, «напрэдвясень» вазілі на яе лес. З гэтай работай добра справіліся мае дзядзькі Федзя з Іванам, падлеткі. Рубіць хату нанялі Агеенку са Старых Дарог, Галляшовага зяця — не ведаю, за якую плату. Печ складаў пляменнік майго прадзеда Габруся Паўлюк Цвірка. Заплацілі яму за гэта воўнай. А яшчэ будаўнікам адраблялі мае цёткі з мацерынага і бацькавага боку, памагаючы ім капаць бульбу.

Сам мой бацька толькі на пачатку завіхаўся з тапаром на будоўлі, але вельмі скора хвароба адлучыла яго ад работы. Ён вельмі перажываў, што нічога не можа рабіць. Усё марнеў і марнеў. Памёр ён, калі толькі паклалі бэлькі. Была паслана ўжо і падлога, толькі не папрыбіваны дошкі.

Так што ў новай хаце, якая ўстала побач са старой, мы, дзеці, гадаваліся ўжо без бацькі.

Зміцерава «зямля» ляжала адразу за дваром. Не вельмі шырокая палоска. Да таго ж — жаўтапесак. Не дарэмна ён ад яе адцураўся.

Гэты пясок перайшоў нам. Апроч яго нашымі «соткамі» стала і значна большая палоса, прытым лепшай, амаль чарназёмнай зямлі на другім баку вуліцы, якраз напроці хаты.

Раней там было селішча нейкага Смольскага, які з сям’ёй яшчэ да калгасаў з’ехаў адсюль усё ў тыя ж Дубраўскія Футары.

Самога Смольскага я бачыў мімаходзь толькі адзін раз — калі перад вайной ён прыязджаў з Футароў трэсці сваю ігрушу, якая не адзін год ужо стаяла на перададзенай нам зямлі: усё, як казала маці, «даганяўся свайго». Нам, дзецям, было шкада, што стрэслі і з-пад нашага носа забралі такія салодкія ігрушы — мы папробавалі толькі іх ападкі.

Ад сада Смольскага, які вымерз падчас фінскай вайны, асталася толькі адна яблыня, якую называлі асінаўка. Казалі, нібыта гаспадар прышчапіў яе на асіне. І праўда, у яе сакаўных, даволі салодкіх яблыках моцна чулася як бы асінавая гаркота.

Пападрастаўшы, усе мы пайшлі з нашай хаты шукаць свой хлеб. Першая паехала ў Мінск Валя. Яе ўзяў за няньку дзядзька Федзя. Потым яна знайшла чарнавую работу ў Доме друку, выйшла замуж. Каб быць бліжэй к дому, пераехала са сваім Валодзем Вашкевічам у Старыя Дарогі, дзе да самай пенсіі рабіла ў атэлье, шыла заказчыкам шапкі.

За Валяй з’ехаў з дому і я, паступіўшы на філфак Белдзяржуніверсітэта. Пра «мае універсітэты» і асабліва пра пасляуніверсітэцкія «блуканні па пакутах» (па работах) мне і ўспамінаць не хочацца.

Са студэнцкіх гадоў шкадаваў і цяпер шкадую, што, за ўсё жыццё не ўзбіўшыся на прыстойныя грошы, я не змог спраўдзіць мацерына спадзяванне на тую помач, якую яна чакала ад

маёй «навукі». І цяпер у мяне сціскаецца сэрца, калі ўспамінаю той доўгі спісак самых пільных патрэб, што прыслала яна мне па маім прыездзе ў 1956 годзе з цаліны, куды я выправіўся быў у складзе студэнцкага атрада на жніво. Там мы кожны дзень працавалі на «таку» — вялізнай, мо з квадратны гектар адкрытай пляцоўцы, куды самазвалы адзін за адным звозілі са стэпу казахстанскую пшаніцу. Студэнты павінны былі разгрэбваць яе шуфлямі па ўсёй пляцоўцы і з раніцы да вечара пералапачваць, каб сохла на сонцы, каб добра высахлую згортваць потым у вялізныя бурты, бо інакш яна ў іх проста «гарэла б». За гэтую работу начальства паабяцала нам надта добрыя заработкі. Таму я паслаў мацеры пісьмо, каб яна напісала мне, што купіць для сям'і за тыя абяцаныя нам грошы. У атрыманым ад яе пісьме быў пералік шмат чаго з адзежы і абутку для маіх малодшых сясцёр і брата. Але калі прыйшлося разлічвацца з намі за цэлае лета завіхання над цаліннай пшаніцай, саўгас заплаціў нам толькі адчэпнага. Нашы камсамольскія начальнікі растлумачылі нам, што мы прыехалі ў Казахстан па пуцёўцы камсамола не нажывацца, а памагчы Радзіме памнажаць яе багацце дзеля хутчэйшай пабудовы светлага камуністычнага заўтра. От так я тады «памог» мацеры.

Ведаючы, як яна тузаецца ў процьме нястач, я стараўся хоць са сваёй стыпендыі што-небудзь ёй часам выкраіць. Сам я прызвычаіўся тады харчавацца на капейкі: у сталоўцы заказваў на абед па два «першыя», якія былі нашмат дзешавейшыя, чым «другое», і налягаў на хлеб: ён у тыя часы ляжаў на сталах бясплатны (відаць, за кошт павелічэння цаны на стравы) — еш, хоць распеcраціся. Пра адзежу я не надта дбаў. Рады быў таму просценькаму, здаецца, картоваму касцюму, які справіла мне маці пры маім паступленні на вучобу ў Мінск. Не знаходзілася мне толькі якой больш-менш цёплай апранахі для зімы. Як маці ні ламала над гэтым галаву, нічога з яе не выламала. Ужо і зіма прыйшла, за Новы год пераваліла, а я ўсё хадзіў у адным касцюмчыку. Стараўся доўга не бываць на вуліцы. На лекцыі з інтэрната, каб не змерзнуць, не хадзіў, а бегаў. Не ведаю, колькі б я яшчэ лётаў паўголы, калі б у наш інтэрнацкі пакой на Свярдлова не падсялілі даволі сталага студэнта-старшакурсніка з журфака Паўла Марцава, які адслужыў ужо армію і, здаецца, паспеў нават як афіцэр пабываць пад канец вайны на фронце. Убачыўшы, як я калею на холадзе, бегаючы неадзеты па вуліцы, ён аднаго разу зняў з сваіх плячэй і накінуў на мае свой, яшчэ вельмі ладны, амаль што новы афіцэрскі шынель.

— Бяры насі — ён твой.

Я не ведаў, як дзякаваць Паўлу Марцаву. Усе студэнцкія гады я прахадзіў у яго шынялі.

Не забуду і бацькоўскага спрыяння мне Сяргея Дзяргая, які рабіў тады ў «Вожыку». Ён бачыў мае бядоты і ўзяўся памагчы мне, даючы апрацоўваць пісьмы, што прыходзілі ў «Вожык». Але ў мяне не было яшчэ ў гэтым вопыту, я не ўмеў рабіць з простых людскіх скаргаў нешта «смешнае». Усё ж некалькі такіх апрацовак «пайшло» на старонкі часопіса, і я атрымаў за іх такія-сякія ганарары, якія не маглі палепшыць маё бядотнае становішча, як і гэтакія ж скупенькія ганарары за вершы.

З вялікай цяжкасцю прабівалі сабе дарогу і маладзейшыя за мяне Зіна, Алік і Яня. Зіна, з якой ажаніўся Коля Кашуба, асела ў Мінску, Яня — у Старых Дарогах, выйшаўшы замуж за добрага хлопца з Майсеевіч Пецю Васько і паклаўшы тым самым у нас пачатак сямейнаму яднанню «шляхты» з «мужыкамі». Вельмі шкадую, што як старэйшы брат я нічым істотным не мог ім памагчы ў цяжкія пасляваенныя гады, як-небудзь пасобіць сваім родным, якім давялося прайсці, як і мне, усе кругі «шчаслівага савецкага жыцця».

Маці нейкі час аставалася ў хаце адна. Потым яна ўзяла да сябе сваю адзінокую сястру Вольку, нашу цётку, якая дагэтуль жыла пры браце Толі. Калі мацеры не стала, цётка Волька пайшла жыць у Старыя Дарогі да другой сваёй сястры Алімпы. Нашу хату заняла, выйшаўшы на пенсію, сястра Валя, якая проста ажыла тут пасля шматгадовага выседжвання крукам у душным, запоўненым шарсцяным пылам швейным атэлье.

Наша адгалінаванне радаводнага дрэва разраслося ўжо даволі шырока. Прыкідваю, колькі ж усіх нас стала на лета 2006 года ў нашых бацькоў, якія распачалі гэтае адгалінаванне. Ад мяне ў іх — унучка Тоня і ўнук Алесь, праўнукі Воля, Максім, Паўлік і Даша, прапраўнукі Данілка, Стасік і Вікторыя; ад Валі — унучкі Наташа і Света, праўнукі Лена і Кірыл; ад Зіны — унук Міша і ўнучка Вета, праўнукі Коля і Паўлік; ад Аліка — унукі Алег і Дзіма, праўнук Стасік; ад Яні — унук Сяргей і ўнучка Іра, праўнукі Маша, Паўлік, Мішка і Ілля. Усяго — 5 дзяцей, 10 унукаў, 13 праўнукаў і 3 прапраўнукі: 31 чалавек!*

Якое гэта было б шчасце для нашага бацькі, калі б ён раптам устаў з магілы і апынуўся сярод такога вялікага патомства. Але яму не суджана было нарадавацца і сваімі дзецьмі, а дачку Яню і зусім не бачыў у вочы. Усіх нас выгадавала маці, пражыўшы без свайго Алеся больш чым паўстагоддзе.

---

* Калі вярсталася гэтая кніга, у майго пляменніка Алега нарадзілася дачка Насця. Шырыцца наш род!

Нашчадкі Андрэя Дубовіка

Адны з першых (недзе адразу пасля Цвіркоў) пасяліліся ў Зялёнай Дуброве і нашы Дубовікі — нашчадкі майго прапрадзеда па лініі бабуні Косцічыхі Андрэя (імя яго назвала мне цётка Волька).

Да гэтага яны жылі ў Дрычыне, на беразе Пцічы. Як мне расказвалі, у «доўгім бараку». Яны арандавалі ў тамашняга гаспадара зямлю.

Наш Дрычын заснавалі перасяленцы з таго Дрычына, што ў Пухавіцкім раёне, пры чыгунцы. Ці не былі сярод тых перасяленцаў і Дубовікі? Бо адзін з зялёнадуброўскіх Дубовікаў Хведар прыехаў сюды, як ужо адзначалася, з-пад Пухавіч. Трэба думаць, што ён быў нейкі сваяк нашым Дубовікам, і яны маглі згаварыцца, каб разам абжываць новы край.

У Зялёнай Дуброве пасяліліся чатыры сыны Андрэя Дубовіка — Якуб, Мітрафан (мой прадзед), Стафан і Ладымер.

Як разоў сем ступіць ад цяперашняй нашай хаты некалі, не пры маёй памяці, стаяла, расказвала мне маці, маленькая, «што наша варыўня», хатка Якуба Дубовіка. Хоць была яна маленькая, затое ўдаленькая: паўнюткая дзяцей! Іх у Якубавай жонкі раджалася павэдлуг прымаўкі: што ні год, то ўрод. Іх імёны: Базыль, Аляксандр, Юзік, Косцік, Паўлік, Аляксандра, Марыля, Анэта і Волька.

Каб тая маленькая хатка не развалілася ад гэтулькіх насельнікаў, гаспадар мусіў барзджэй парупіцца пра новую, больш прасторную. Паставіў яе ўжо на другім баку вуліцы, якраз напроці. Але доўга ў ёй не задзяржаўся, бо з маленькага лапіка зямлі не надта разгонішся, каб пракарміць усю сваю плойму. Таму неўзабаве Якуб, услед за іншымі засцянкоўцамі, перабраўся на Дубраўскія Футары.

У бацькавай хаце астаўся жанаты ўжо ў той перадкалгасны час сын Аляксандр. Яго жонка Крыстына з Цагойкаў, якую ён прывёз з Навасёлак, падарыла яму сямёра дзяцей. Гэта — Аля, Валодзя, Маня, Флёрык, Юзік, Віця і Жэня. З імі, нашымі блізкімі суседзямі, мы і гадаваліся.

Пракарміць такую сямейку ў калгасе за пустыя працадні-палачкі не было як. Таму гаспадар уладзіўся ў Фалічах на чыгунку абходчыкам. Кожны дзень хадзіў туды, за сем кілометраў, пеша: каня ж на гэта калгас не мог даваць. Находзіцца за дзень па шпалах — да Аляксандраўкі і назад, а вечар — ізноў пеша дадому. Ну, і падарваў так сваё здароўе. Як цяпер чую яго неспыняны кашаль, якім ён бухаў і бухаў, пакуль не злёг і не адправіўся на вечны супачын. Крыстына дагадоўвала сям’ю адна.

З усіх Крыстыніных дзяцей я найбольш хаўрусаваў з аднагодкам Флёрыкам.

Думаю, яго надарыла прырода не абы-якім талентам, і ён пры спрыяльных умовах мог бы праславіць не толькі нашу Зялёную Дуброву. У яго быў вельмі адметны спеўны голас. Кожную раніцу яго звонкія прыгожыя спевы аж разлягаліся па наваколлі. Здавалася, Флёрыкавы грудзі перапаўняла нейкая вялікая нестрыманая радасць, якая неадольна прасілася на волю.

Спяваў ён пра ўсё, што яму ні ўздумаецца. Словы самі сабой прыходзілі хлопцу на язык. У вайну вельмі пасмяяліся былі ў нас — са спачуваннем, па-добраму — з адной яго песні. Аднае начы партызаны пазабіралі ў Крыстыны ўсіх гусей, якіх кожны дзень пасвіў Флёрык. І от назаўтра разносіцца па засценку яшчэ адна Флёрыкава песня:

Ай вы ж гусі мае, гусачкі,
Я ж вас пасвіў, даглядаў,
А яны вас, тыя злыдні, пахапалі,
Вам паскручвалі галоўкі
І паелі ўсіх да аднае,
Я ж і лапачкі не абліза-а-аў…

Пасля вайны Флёрык скончыў у Зялёнай Дуброве толькі чатыры класы і далей вучыцца не пайшоў: трэба было думаць пра хлеб. Падаўся ў Салігорск, стаў шахцёрам. Не ведаю, як спявалася яму там, пад зямлёй. Ды каб заспяваў, хто б пачуў з-пад зямлі яго песню?

Прыехаўшы аднаго разу з Мінска, я з нашай хаты раптам ізноў чую радасную Флёрыкаву песню! Нібы аднекуль здалёку вярнулася маленства. Я выйшаў на вуліцу. Гляджу: ходзіць туды-сюды каля Крыстынінага двара пасталелы ўжо Флёрык і, пагоцваючы на руках сваю маленькую дачушку і прытанцоўваючы, голасна, са шчаслівай усмешкай спявае ёй у такт таго гоцання:

Бацька добры, бацька добры,
А маці ліхая:
Не пускае мяне гуляць,
Кажа — мала-да-я.

Сёння Крыстыніна хата пустуе, двор зарастае бадыллём, сліўнікам і парасткамі нікому не патрэбнай ужо абляпіхі. Зрэдчас яе наведваюць дзеці і ўнукі, але толькі зрэдчас, бо часта не наездзішся з Салігорска, дзе бальшыня з іх атабарылася, ці, можа, яшчэ з больш далёкіх ваколіц.

* * *

Далей за нашым агародчыкам, які ўвабраў і колішнюю сядзібу Якуба Дубовіка, стаяла хата яго брата Мітрафана Дубовіка, майго прадзеда, бацькі нашай бабуні Косцічыхі, мацерынай маткі.

Быў ён, як мне расказвалі, мажны, высокі. І вельмі няўрымслівы. Перад тым, як ажаніцца, выбраўся ў Амерыку — прачуў, што там знаходзяць у Клондайку золата, і наважыў падключыцца да золатаздабытчыкаў. Але праз тры гады золаташукання мой прадзед вярнуўся дадому. Не сказаць, каб з пустымі рукамі, бо на золата не напароўся, ды нейкі капітальчык там прыдбаў, што і дазволіла яму пабудавацца ў Зялёнай Дуброве.

Казалі, што, вярнуўшыся з-за акіяна, ён важна пахаджваў па засценку, разадзеты па-амерыканску: у клятчастых штанах, з саламяным капелюшом на галаве, ад чаго займеў прозванне — Амэрыканец. Ад яго і маю бабку, Мітрафанаву дачку, часам звалі Амэрыка.

У майго прадзеда Мітрафана і прабабкі Прузыны з Яльніцкіх было шасцёра дзяцей: Юзаф, Іван, Гэля (мая бабуня), Ганька, Марыля і Аляксандра.

Мітрафанавы сыны былі такія ж няўседлевыя і няўрымслівыя, як і бацька.

Юзаф у пошуках заработкаў таксама пусціўся ў Амерыку. Па звароце адтуль ажаніўся і збудаваў цераз вуліцу, напроці бацькавай, сваю хату. Ды шырокай Юзафавай натуры было цесна на выдзеленай бацькам вузкай палосцы зямлі, і ён яшчэ перад калгасамі з'ехаў з сям'ёй у недалёкія ад нас Боркі.

Пасля смерці майго прадзеда Мітрафана яго хату заняў малодшы сын Іван, перасыпаўшы і перарабіўшы яе пасля на свой лад. Тут заснаваў і сям'ю. Закахаўся ён у сваю суседку — дачку Адвэрта Сянькоўскага Анцю. Усім маладым дзявочым сэрцам пакахала і яна гэтага пагляднага, вельмі кемлівага і энергічнага хлопца. Пайшлі прасіць блаславення ў бацькоў. Ды Адвэрт з Адвэрціхаю і слухаць не захацелі: ён жа рускі! Як гэта яны, палякі, будуць радніцца з рускімі? Ніколі такога не было і цяпер не будзе! А тымі «рускімі» лічылі тады праваслаўных, як «палякамі» — католікаў. Хоць тыя і тыя — самыя звычайныя, нічым не «засмечаныя» беларусы. Мая маці, мусіць, добра разумеючы гэта, казала на такое выстаўлянне суседзяў з каталіцкага Суціна хоць і грубавата, але па сэнсу, мусіць, правільна: «Сраныя палякі». Каталіцкімі былі ў нас, здаецца, сем фамілій — Сянькоўскія, Стахновічы, Паўловічы, Каспяровічы, Жыдовічы, Шалькевічы, Сакалоўскія. Усе шляхецкага стану. Астатнія, а іх была бальшыня, — праваслаўныя. Хоць такса-

ма — са шляхты, з «дваран», за выключэннем хіба Парахнёў ды Дзядзюляў. Праваслаўнымі «дваранамі» былі і нашы Цвіркі ды Рымашэўскія. Але некалі і яны вызнавалі каталіцтва. Мая цётка Волька чула ад дзядоў, што Рымашэўскіх прымусілі перайсці ў праваслаўе пасля «нейкага мецяжу». Ведама ж, гэтым «мецяжом» было антыцарскае паўстанне 1863 года, якім кіраваў на Беларусі Кастусь Каліноўскі. Вольчын дзед, а мой прадзед Аляксандр Рымашэўскі вельмі супраціўляўся гэтаму гвалту. «Не і не», — нібыта казаў ён. Сам Аляксандр Рымашэўскі і два яго сыны Адась і Юзік, якія нарадзіліся да «мецяжу», так і асталіся католікамі. Астатніх, «паслямяцежных» сваіх сыноў і дочак — Алеся, Міхала, Янку, Косціка (майго дзеда), Анэлю, Ганулю і Стэфку — мой прадзед вымушаны быў усё ж запісаць у праваслаўе. Так што адны дзеці ад аднаго і таго ж бацькі і той жа маткі былі «палякамі» (католікамі), а другія — «рускімі» (праваслаўнымі). Пра тое, што і Цвіркі-Гадыцкія былі некалі католікамі ці уніятамі, сведчыць герб нашага роду «Warnia» — чырвоны рак на белым полі.

Доўга працівіліся Адвэрты, не даючы згоды на шлюб свайго «дзіцяці» з «рускім», але каханне маладых людзей аказалася мацнейшае за старую завядзёнку, і «палячка» Анця пайшла-такі замуж за «рускага» Івана. Затое і святаў у новай сям'і, а значыць, і ў бацькоў з абодвух бакоў прыбавілася. Гэта ж трэба было кожны год адзначаць па два Вялікадні, па двое Калядаў, як і па два гадавыя святы, якія не заўсёды супадалі.

Шчасліва, у добрай згодзе жыла маладая сям'я. Няўрымсны, як і бацька, Іван Дубовік, стаўшы старшынёй калгаса, намерыўся зрабіць шчаслівымі ўсіх у Зялёнай Дуброве. Але яго высокія памкненні перапыніў абсурдны, зусім беспадстаўны арышт і тупая энкавэдысцкая куля.

Калі Івана забрала НКВД, яго бацькі ўжо не было на свеце. Разам з Анцяй, цяпер ужо безуцешнай удавой, і дзецьмі — Альфенам, Сальфідай і Стальвенам (Сэлем) — у хаце аставалася яшчэ яго маці, Мітрафаніха. Як расказвала мне Сальфіда, старая вечна сядзела з прасніцай на печы, прала ніткі і ціхенька, каб не вельмі чулі, усё плакала, плакала, росячы тыя ніткі горкімі слязамі.

Анця адна, без гаспадара павыгадоўвала дзяцей, паставіла іх на ногі. Праўда, пасля пачатковай школы далей вучыцца іх не пусціла: ведала, што ўсё роўна дзецям «ворага народа» не будзе ходу ў навуку. Альфен, адбыўшы вайсковую службу, на ёй і астаўся як старшына. Потым запіў і без пары пакінуў гэты свет. Сальфіда асталася жыць пры мацеры. Стальвен, ці Сэля, які цягнуўся да навукі, толькі ўжо ў сталым веку здолеў закон-

чыць сярэднюю школу, а потым універсітэт, стаў настаўнікам беларускай мовы і літаратуры. Калі ён пераехаў у Мінск, я памог яму ўладкавацца ў Бюро прапаганды літаратуры пры Саюзе пісьменнікаў Беларусі, дзе ён працаваў да пенсіі.

Хоць Сэля і хварэў, бываў часта ў больніцы, вестка пра яго смерць мяне проста аглушыла. Першыя дні і тыдні я быў як непрытомны. Я хадзіў у Зялёнай Дуброве па тых сцежках, дзе мы разам як самыя першыя дружбакі-сваякі бегалі з малых гадоў, дзе вышуквалі баравікоў, пасвілі свіней і цялят, лавілі рыбу, гулялі ва ўсе вясковыя гульні. Хадзіў-блукаў па ўсіх ваколіцах, дзе бегала і галёкала наша безбацькоўскае дзяцінства, і, сорам сказаць, заліваўся слязамі. Нібы я беззваротна страціў частку самога сябе.

Даўжэй за ўсіх з маткай жыла ў бацькавай хаце Сальфіда. Калі яе ўзяў замуж Коля Корзун — сын такога ж «ворага народа», загубленага энкавэдыстамі, «маладыя» пайшлі жыць у абноўленую Адвэртаву хату, з якой з’ехала ўжо ў Суцін з маленькім сынам аўдавелая нявестка Сянькоўскіх Анцікава Фронка, а самі яны пакінулі гэты свет.

У Сальфіды з Колем паявілася трое дзяцей — Толя, Галя і Колька. Да апошняга часу яна сядзела ў сваёй хаце з малодшым сынам Колькам. Летась Сальфіды, якая гэтулькі многа расказвала мне пра мінулае Зялёнай Дубровы і пра дуброўцаў, не стала: ішла з агарода, павалілася на ганку — і канцы.

Не прыстасаваны жыць адзін, з цэлым букетам хвароб, Колька Корзун пад канец гэтай зімы апынуўся ў бальніцы. І от у Мінск прынеслі мне жудасную вестку: ратуючы хлопца ад гангрэны, яму аднялі нагу. Цяпер Колька ў доме інвалідаў у Палажэвічах.

Сальфідзіна хата, каля якой яшчэ зусім нядаўна сунімалася аўталаўка, цяпер апусцела.

Даўно стаіць пустая і хата яе бацькі Івана Дубовіка, якая пачала ўжо падгніваць у падрубах.

Вельмі добра, што Толя Корзун, стаўшы фактычна гаспадаром абедзвюх гэтых хат, і не думае іх каму-небудзь прадаваць, наадварот, памаленьку пачынае абнаўляць, каб зберагчы спадчыну продкаў.

Не дае пуставаць ён і таму нешырокаму загону, на якім некалі была сядзіба другога Мітрафанавага сына — Юзафа, што яшчэ перад вайной з’ехаў адсюль з сям’ёй у недалёкія Боркі.

* * *

Два другія браты майго прадзеда Мітрафана — Ладымер і Стафан — пасяліліся ў другім канцы вёскі.

У Ладымера з Марыяй былі такія дзеці: сын Юлік і дочкі Волька, Зося і Саша. Зося выйшла замуж у Пабокавічы пад Асіповічамі, Волька — за Паўлюка Цвірку, Саша — за Антося Жыдовіча. Юлік жа, ажаніўшыся з Бардзяй Сянькоўскай, астаўся ў бацькавай хаце. Але НКВД у 1938 годзе не дало яму гадаваць народжаных пяцярых дзяцей і даваць жыццё новым: па абсурдным абвінавачанні ў шпіёнстве на карысць Польшчы яго арыштавалі і прыгаварылі да вышэйшай меры пакарання.

Сябруючы з Юлікавым Жоржам, у дзіцячыя гады я часта бываў у іх хаце. Асабліва цікава было нам пагойдацца ў сенцах на змайстраванай яшчэ яго бацькам гушкалцы.

Цяпер гаспадыняй роднай хаты стала самая малодшая Юлікава дачка Стэфка, удава Адама Дзядзюлі, які ў апошні час гаспадарыў у нас на калгаснай ферме.

Стэфка жыве ў Старых Дарогах. А сюды як пенсіянерка прыязджае на ўсё лета. Агарод, як і сад, у Стэфкі акуратны, дагледжаны. Як бы там ні было, жыццё на Юлікавай сядзібе працягваецца.

* * *

Што ж да Стафана Дубовіка, яго, як і Ладымера, я не ведаў: ён выехаў з сям'ёй на Дубраўскія Футары яшчэ перад калгасамі. Стафан быў жанаты два разы. З першай жонкай прыдбаў сыноў Міхала і Косціка і дачку Стэфку. Першы сын Міхал трапіў некалі ў Польшчу, у Заходнюю Беларусь. Там ён зрабіўся актыўным камуністам, змагаўся за далучэнне Заходняй Беларусі да БССР. За гэта яго арыштавала польская дэфезніва, і ён восем гадоў сядзеў там у турме, з якой яго вызваліла ў 1939 годзе Чырвоная Армія. Як гэта ні абсурдна, але якраз праз Міхала Дубовіка (толькі за тое, што ён апынуўся ў Польшчы) энкавэдысты забілі яго брацельнікаў Івана і Юліка Дубовікаў, а таксама брата Косціка. Пра іншых Стафанавых дзяцей я нічога не даведаўся.

Яльніцкія

У Мітрафанавага суседа і сваяка Грышкі Яльніцкага са Стэфкай (не ведаю, з якога яна роду) было чацвёра дзяцей — Аркадзя, Алесь, Ігнась і Ліда.

Самога Грышкі я не ведаў: пакінуў ён гэты свет не пры маёй памяці. Добра помню толькі яго Стэфку, якую ў нас звалі Грышчыха. Ад цяжкай працы, ад вечнага калупання ў зямлі яна сагнулася ў жывы крук. Так сагнутая і хадзіла па вуліцы, ківаючыся з боку на бок, як маятнік. Калі, сустрэўшыся, загаворвала

з кім, — паварочвала ў той бок нахіленую к зямлі галаву, якую не магла падняць, і так гаварыла спаднізу.

Яе сыноў Аркадзю і Алеся прызвалі ў армію яшчэ перад вайной. Аркадзя служыў на Чарнаморскім флоце. Я бачыў яго на фотакартачцы — стройнага, прыгожага, у матроскай форме. З вайны ні ён, ні яго брат Алесь не вярнуліся: казалі, яны загінулі ўжо ў яе першыя дні.

У 1944 годзе, пасля выгнання ад нас немцаў, забралі на вайну і малодшага Ігнася. Ён быў ужо жанаты. Я помню яго вяселле ў Грышкавай хаце — жаніўся ён у акупацыю. З Жэняй Казлоўскай, якую знайшоў у Старых Фалічах.

Добра помніцца і яго вяртанне з вайны. Гэта была радасць для ўсёй Зялёнай Дубровы: і з той вялікай калатнечы, аказваецца, можна прыйсці жывым і здаровым. З усяго засценка збегліся людзі паглядзець на вяртанца амаль што з таго свету, павітацца з ім, распытацца ў яго, як «там» і як ён адтуль выбавіўся. Мы, дзеці, таксама паўплішчываліся ў Грышкаву хату

Ігнась быў у новенькай ваеннай форме, стройны, падцягнуты, для нас, дзяцей, нейкі вельмі незвычайны. У маёй памяці засела адна сцэнка. Ігнась у расшпіленай пад барадой гімнасцёрцы з мядзянымі, у сярпаста-малаткастых зорачках гузікамі, сагнуўшыся, мыецца над ночвамі. Яму палівае на складзеныя далоні радасна ўзбуджаная Жэня. Калі Ігнась, не выпростваючыся, адступае ад начовак, яна скоранька здымае з цвіка ў сцяне і падае яму ручнік.

— А можа, жонка, на такі выпадак і лепшы ручнік знойдзецца?

— Няўжо ж не знойдзецца — знойдзецца! От дурная! — ляпае сябе па лбу Жэня і барзджэй бяжыць да шафы, дастае чысценькі, вышыты ў нейкія чырвоныя кветачкі кужэльны ручнік, падносіць свайму Ігнасю. — Ці ж мне шкада для цябе што, родненькі мой!

— О, які гожы! Дзякуй, жоначка! — кажа Ігнась, выціраючыся ім і радасна ўсміхаючыся.

Ігнася паставілі ў нас за брыгадзіра. Кожнай раніцы хадзіў ён ад хаты да хаты, загадваючы на работу. Дзяцей Ігнась з Жэняй чамусьці не выстараліся. Так і памёр ён бяздзетны. Жэня асталася ў хаце Яльніцкіх адна.

Была яна вельмі ядавітая да работы. Ні ўдзень, ні ўночы спакою сабе не знаходзіла. Удзень і калгасную работу паробіць, і сваю, а ўночы яшчэ падахвоціцца ў Залужжа, цэнтр калгаса, на ток — парадкаваць звезенае з поля збожжа. Балазе на працадні пачалі хоць нешта ўжо даваць ды і сенакосу выдзяляць

за іх болей. Ну, а з току яшчэ можна было дадому прыхваціць і лішніх кілаграмаў збожжа, якога яна куды толькі ні запіхвала — і ў халявы ботаў, і ў кішэні, і за пазуху, і пояс нейкі рабіла для жыта, апаясваючы вакол сябе пад адзежай.

У яе была нейкая хваравітая сквапнасць. Што толькі ні запарве, усё цягне дадому. Здавалася б, колькі там адной трэба — не, усё ёй было мала. Хоць і ў калгасе ўжо някепска зарабляла, і з сваёй гаспадаркі нешта мела, бо дзяржала карову, свіней ды курэй, соткі ўсе свае засявала, але ўсё роўна квапілася на чужое. Дзе што дрэнна ляжала ў каго, — тут жа апынялася ў яе. Не раз лавілі яе на кражы. Зойдзе ў Старых Дарогах у краму, выгледзіць што цікавае — і падпаху ці запазуху. Адбіралі, у міліцыю заводзілі. Але калі потым ізноў заходзіла ў магазін, дзе вочы разбягаюцца ад усяго, рукі самі цягнуліся, каб што прыхапіць.

Калі яна памерла, чаго толькі не знайшлі ў яе схovах з крадзенага ці то ў суседзяў, ці то ў дзяржаўных крамах, а яшчэ немалую кучу грошай. Нічога ўжо з гэтага не змагла яна ўзяць з сабою.

На Грышкавай сядзібе збудавала сабе летні дамок мая сястра Яня са сваімі мужчынамі. Яго ўсё ўдасканальвае руплівы Янін зяць Саша Скрыпнік, які палюбіў гэту сядзібу і Зялёную Дуброву, дзе і праводзіць з сям’ёй увесь свой вольны час.

Цыпрыян Цагойка

Цераз вуліцу ад сядзібы свацці Пілецкай жылі Франакавы бацькі, якія прыехалі сюды адразу пасля вайны, здаецца, з Навасёлак. Гаспадар хаты Цыпрыян Цагойка для мяне быў вялікай загадкай. Пагаворвалі, што ён — праўда ці не? — ваяваў у войску Булак-Балаховіча і што за гэта быццам бы панёс ужо быў нейкае пакаранне. Я не раз падсаджваўся да яго на прывулічную лавачку, дзе ён часта паседжваў, жалячыся мне, што ў яго моцна баліць, аж расколваецца, галава. Сваё мінулае ён чамусьці не хацеў успамінаць. Калі я скіроўваў у той бок гаворку, ён адразу пераводзіў яе на іншае. Але пра цяперашнія парадкі гаварыў, як думаў, не баючыся. Калгасы для яго былі горшыя за колішні прыгон. А бальшавіцкую ўладу ён называў д’ябальскай, бандыцкай, ад яе пралілося мора нявіннай чалавечай крыві. І яшчэ невядома колькі пральецца, казаў ён, «пакуль не здохне Сталін». Гэта ўсё гаварылася ў той час, калі кожны дзень з раніцы да вечара радыё, не стамляючыся, трубіла хвалу геніяльнаму правадыру, бацьку ўсіх народаў свету. Мне, тады яшчэ школьніку-старшакласніку, выхаванцу камсамола, што безаглядна верыў ва ўсю тую добра выглянцаваную і раззало-

чаную прапагандысцкую хлусню, вельмі непрывычна і дзіўна было слухаць такую «контррэвалюцыю».

Цыпрыян Цагойка дачакаўся-такі канца тырана. Але не доўга радаваўся гэтаму: скора пайшоў і сам на вечны адпачынак.

Герасімовічы

Хату Цыпрыяна Цагойкі купіў вельмі гаспадарлівы і цягавіты Сяргей Герасімовіч з недалёкай ад нас Паўлаўкі, маленькай, ужо заняпалай вёсачкі. Але Цагойкава хата не вельмі яго задавальняла, і ён перавёз з Паўлаўкі сваю вялікую хату і, перасыпаўшы, паставіў яе насупраць, на сядзібе Пілецкай. Калі памерла жонка, ён пайшоў у прымы ў Залужжа. Абедзве ж хаты аддаў ужо жанатаму сыну Толю, такому ж рабоцьку, як і бацька.

Толя стаў рабіць лесніком Каваліцкага лясніцтва, за якім замацаваны і нашы лясы, а яго жонка Наташа з роду Парахнёў — даглядчыцай калгасных цялят.

Спярша Толя з Наташай дзяржалі карову, кабылу, свіней, курэй, гусей. Але паступова ад усяго гэтага пазбавіліся. Нашто тая важджаніна з каровай, вечнае думанне пра сена, калі можна падысці толькі да аўталаўкі, што прыходзіць да нас два разы на тыдзень, падаць грашовыя паперкі, і табе тут жа дадуць пакет ці два малака, кефіру, смятанкі, сыру і — без клопату галава. А замест кабылы Толя прыдбаў трактар не трактар, — нейкую чмыхаўку з невялікім кузавам і пачмыхваў ёю на загуменні ды на сотках, пакуль не прыдбаў нейкага «казла» на чатырох колах.

Са шкадаваннем думаю, што Герасімовічы — адзіная ў нас працаздольная сям’я, а Толя — і адзіны на ўсю вёску мужчына, які стала тут жыве, — і летуе, і зімуе, нікуды не выязджаючы, як мы, «дачнікі».

Да апошняга часу ў Герасімовічаў было трое дзяцей — Алеся, Ксеня і Арцём. Усе яны — школьнікі. Ходзяць у школу ў Старых Дарогах, дзе жывуць у сваёй бабулі — Наташынай мацеры. Прыязджаюць дадому аўтобусам на выходныя і на канікулы.

А зусім нядаўна, едучы аўтобусам дадому, чую навіну: Наташа радзіла яшчэ аднаго хлопчыка! Максіма. Так што жыве Зялёная Дуброва!

Паўловічы

Сярод першых зялёнадуброўскіх пасяленцаў былі два браты Паўловічы — Франук і Юзік.

Франук меў чатырох дзяцей — сына Казімера і дочак Фронку, Авалінку і Сабіну. Дочкі павыходзілі замуж, а на бацькаўшчыне сеў Казімер. Ажаніўся ён з Каспяравічанкай Аўлінай. У нас усе яе звалі Казімерыха. Сам гаспадар памёр рана, аставіўшы на руках у жонкі пяцёра дзяцей — Адама, Аўгустына, Флёрыка, Боню і Сабіну.

Казімерыха ставіла дзяцей на ногі адна. У калгасе было гэта зусім не проста. Але ўсё неяк ішлося б, калі б… Калі б не той ненажэрны цмок — НКВД. І да яе, ні ў чым не вінаватай калгасніцы, прычапіліся савецкія апрычнікі. Зацягнулі ў сваю катоўню ў Старых Дарогах. Скатаваную і знясіленую адпусцілі ўсё ж да дзяцей — якраз знялі «перагібшчыка» Яжова. Ды самае большае гора было яшчэ ўперадзе. Калі пачалася вайна, адразу двух старэйшых сыноў — Адама і Аўгустына — забралі бараніць «савецкую радзіму», і яны ў першыя ж дні ваеннай калатнечы склалі недзе свае галовы.

Гаспадаром сядзібы стаў малодшы з Казімеравых сыноў Флёрык (або Флёрка). Жонку ён знайшоў сабе недзе пад Глускам. Стэфка была шчупленькая і вельмі сціплая жанчынка, добрая, як бы трохі нясмелая. Нарадзіла яна трое дзяцей — сына Броніся і двух дачок. Радаваліся бацькі, як растуць, забаўляюцца дзеці. Але, мусіць, на ўсё астатняе жыццё гэтую іх радасць азмрочыла вялікая сямейная трагедыя.

Флёрка з падлеткам сынам любілі хадзіць на паляванне. От і гэтым разам закінулі яны за плечы стрэльбы і пайшлі ў лес. Намерыліся ўпаляваць не нейкага там зайца ці глушца, а добрага звера — дзіка ці лася. Разышліся ў два бакі — бацька ў адзін, сын — у другі. Асцярожна ступаюць паміж дрэў, стараючыся не шумець, баючыся ступіць на які сучок, каб не пачуў звер. Доўга ці мала хадзілі яны так па лесе, як Флёрыку пачулася ў кустах моцнае шамаценне. Перад вачамі махнулася нешта цёмнае. Лось, няйначай! Падняў Флёрык стрэльбу і, не марудзячы, націснуў на курок. Калі ж падбег туды, утрупянеў: на зямлі ляжаў прашыты яго шротам… сын!

Цяпер, калі я гэта пішу, Бронісю Паўловічу было б пад пяцьдзесят гадоў, ён ужо меў бы сваіх дзяцей, потым унукаў. Пайшоў бы шырыцца па свеце род Паўловічаў…

Як перажыла сям’я трагедыю, не цяжка ўявіць. Ні з чым не параўнаная страта не магла не падтачыць здароўе бацькоў. Вельмі чулая і жаласлівая Стэфка памерла першая.

Больш моцны Флёрка ажаніўся другі раз. Узяў сабе за жонку медыцынскую сястру з Мінска Веру. Жылі яны добра, у злагадзе. Паступова ў Флёркі залечваліся душэўныя раны. Ён уверыў, што ў кожнага ёсць сваё наканаванне, што ўсё ро-

біцца так, як дае Бог. У гэтым знаходзіў ён супакаенне. Ізноў радаваўся жыццю Флёрка Паўловіч. Ён, хоць за плячыма меў болей за сем дзесяткаў гадоў, не ведаў яшчэ ўтомы, завіхаючыся з жонкай на сваёй гаспадарцы.

Але неспадзявана Флёрка злёг. Раптоўны інсульт амаль прыкаваў яго да пасцелі. А меў жа ён яшчэ здаровае сэрца, ні на што дагэтуль асабліва не наракаў. Хвароба як бы заблакавала яго нерастрачаную яшчэ моц.

Адзін кур'ёзны выпадак. Калі маладзенькія санітаркі, прыехаўшы са Старых Дарог на «Хуткай дапамозе» забіраць хворага ў бальніцу, ужо неслі яго на насілках у машыну, нерухомы, разбіты палярушам Флёрка, убачыўшы акруглыя формы адной з іх, адразу ўстрапянуўся і не ўцярпеў — нечакана аджылай рукой добра ўшчыкнуў дзяўчыну за вабную палавінку вышэй сцягна, за што, праўда, тут жа палучыў ад жонкі па руках. Пра гэта яна сама мне расказала.

Як свайго суседа я не раз праведваў прыкаванага да пасцелі Флёрку. Прыязджаючы з Мінска, прыносіў яму выразкі з газет, дзе расказвалася, як ратавацца ад ягонай немачы. Рабіў ён так, як раілі газеты, ці не, але памалу ішло ў яго на папраўку.

Чарговым разам я вёз яму з Мінска газету «Народны доктар» з вялікім, вельмі пераканаўчым артыкулам пра змаганне з інсультам. Ды калі, прыйшоўшы з Фаліч, ад поезда, ступіў на сваю вуліцу, убачыў пры Флёркавым двары грузавую машыну з адкінутым заднім бортам і з свежымі яловымі лапкамі ў кузаве. Няўжо? Але сумнення не магло быць.

Пахаваўшы гаспадара, Вера з'ехала ў Майсеевічы, дзе вельмі скора ізноў выйшла замуж. Хата асталася за Флёркавымі дзецьмі, якія даўно абжыліся ў горадзе і ў якіх ёсць свае «дачы», куды не так далёка, як да нас, дабірацца. Яшчэ адна хата ў Зялёнай Дуброве запуставала.

Толькі зусім нядаўна яе купіў зяць маёй суседкі Вікці Федзя Крывальцэвіч, які адразу ж узяўся прыводзіць яе да ладу. Ну што ж, яшчэ хоць трохі павесялее Зялёная Дуброва.

* * *

Брат Франука Паўловіча Язэп пасяліўся за вуліцай. Быў ён няўтомны рабоцька, з цямна да цямна завіхаўся на полі, на сенакосе, на падворку. Ды і як жа было не завіхацца, калі гэтулькі ратоў чакала ў хаце. Не многа не мала — дзесяць сынкоў і дочачак даў яму з жонкай Бог. Яська, Гіляр, Кароль, Бэрнусь, Зэна, Пятрусь, Юлька, Амэля, Яніна, Мальвіна — іх імёны.

Яська і Кароль, ажаніўшыся, аддзяліліся ад бацькі і пабудаваліся побач з сядзібай іхнага дзядзькі Франука Паўловіча.

Хацеў Язэп кожнага з дзяцей вывесці ў людзі, кожнаму даць людскую долю. Але замест долі ім была падрыхтавана на сваёй зямлі злая нядоля. Бяссонны энкавэдысцкі чорны воран аднае начы схваціў у свае драпежныя кіпцюры і яго, Язэпа, гаспадара вялікага сямейства, і старэйшага сына Яську, які толькі што распачынаў ладзіць лад у сваёй уласнай хаце, нават паспеў пачуць галасок сваёй маленькай дачкі Ванды, народжанай яго маладой жонкай Анэтай. І от пакалываліся па калдобістых сельскіх дарогах у цёмнай, без вокан машыне-душагубцы бацька і сын, на недарэчныя нечалавечыя катаванні. У іх былі яны цяжэйшыя, чым у каго, удвая. Бо яшчэ больш, чым свае, было бачыць бацьку пакуты сына, а сыну — пакуты бацькі. Ды свой і душэўны, і цялесны боль, свае скаргі на долю панеслі яны ў магілу, атрымаўшы пасля ўсіх катаванняў па тупой чэкісцкай кулі ў патыліцу. За нішто ні пра што.

Не проста склалася жыццё ў выгадаваных без бацькі і іншых дзяцей «ворага гарода». Гіляр, не ведаю, ад чаго, павесіўся ў Вярхуціне, дзе быў у прымах. Пятрусь загінуў, таксама невядома як, у Мінску, дзе на некага вучыўся. Кароль, трапіўшы ў нямецкі палон у пачатку вайны, быў выкуплены роднымі ў ахоўнікаў канцлагера і памёр дома ад знясілення. Зэна некуды з'ехаў з Зялёнай Дубровы. Язэпавы дочкі павыходзілі замуж і, здаецца, усе парабіліся неўзабаве маладымі ўдовамі — хто «дзякуючы» НКВД, хто — нямецкім прыхадням.

На бацькавым селішчы астаўся жыць шосты з Язэпавых сыноў — Бэрнусь, які ўзяў сабе за жонку Галляшову дачку Кацю. Доля для яго была больш літасцівая. Ён двойчы выбавіўся з кіпцюроў смерці. Першы раз — з яжоўскай катоўні, куды яго — трэцяга з адной сям'і — схапіў чорны воран. Бэрнуся выпусцілі ў 1938 годзе разам з Галляшом, Казімерыхай і іншымі дуброўцамі, не паспеўшы пусціць «у расход». Другі раз — калі яго забралі былі на вайну, і вайсковую часць, у якую яго прызначылі, акружылі пад Слуцкам немцы. З акружэння яму ўдалося ўцячы дадому. Быў з ім тады і Анцік Сянькоўскі. Калі Бэрнусь сказаў яму ўцякаць разам, той спалохана замахаў рукамі: «О не, не! Гэта ж будзе дэзерцірства!» Анцік астаўся ў акружэнні і трапіў у нямецкі палон, адкуль жывым ужо не выбавіўся. А «дэзерцір» Бэрнусь дажыў на бацькаўшчыне да канца сваіх дзён.

Мне ён запомніўся тым, што вельмі хараша іграў на скрыпцы. Здаецца, тады спраўлялі радзіны некаторага з яго дзяцей. Мяне так зачаравала яго ігра, што я з нецярпеннем чакаў яшчэ яе калі-небудзь паслухаць. Ды больш я ніколі не чуў Бэрнусевай скрыпкі. Не да яе, мусіць, было радавому калгасніку, якому, каб пракарміць пяцёра дзяцей, вунь як трэба было круціцца.

Да таго не ўсё ладна было ў яго сям'і. Адзін з сыноў Казік нарадзіўся гарбаценькім. Я трошкі сябраваў з ім, мы вучылі ў яго хаце разам урокі. Яго так скруціў горб, што хлопчык і школу пачатковую не ўспеў закончыць — памёр. Не помню, праз які час, услед за сынам пайшоў на той свет і бацька.

Аўдавелая Каця даўно прадала сваю хату і з'ехала адсюль з дзецьмі. На сядзібе разросся сліўнік, з яго цесных абдымкаў выціскваецца ўверх здзічэлая Бэрнусева ігруша — уся памяць пра колішняе селішча Язэпа Паўловіча і яго племені.

Дзедаўшчына

Калі засноўвалася Зялёная Дуброва, мой дзед Сымон і яго два браты Алесь і Уладзя пасяліліся пасярэдзіне засценка. Дзед Сымон разам з братам Алесем пабудавалі ўздоўж вуліцы адну хату на дваіх — на дзве палавіны, ці на дзве хаты, якія раздзяляліся паміж сабой агульнымі сенцамі. Потым Алесь сваю палавіну перанёс трохі ўбок і паставіў асобна.

Дзедаву хату я помню ўжо без Алесевай палавіны. З бакавой, даўжэйшай сцяны хаты глядзелі на вуліцу два акны. Справа ад акон помняцца мне збітыя з шырокіх дошак, трохі заглыбленыя між тоўстымі вушакамі дзверы, акурат напроці прывулічных варотцаў. Адшчапіў варотцы, ступіў на ганак і націскай на клямку. Свежы чалавек, пераступіўшы парог і зачыніўшы за сабой дзверы, мог разгубіцца, бо апынаўся ў абсалютна цёмных вузкаватых сенцах, дзе вачам не знаходзілася за што і зачапіцца. Ды калі ён, як сляпы, з працягнутымі рукамі і растапыранымі пальцамі ішоў уперад, то ўпіраўся ў другія дзверы, якія вялі ў двор. Калі ж намацваў дзверы на зашчапцы з правага боку, то трапляў у вельмі цьмяную кладоўку з адным запыленым акеначкам — зашклёным выразам у бервяне папярочнай сцяны. Ну, а як пальцы знаходзілі нарэшце клямку злева, у яго адлягала на душы: ён уваходзіў у добра асветленую прасторную хату без перагародак.

У хаце, справа, пры самых дзвярах, вісела на дроце вядро з вадой. Там жа, толькі трохі глыбей, месцілася печ. Напроці вусця печы каля акна прытыкаўся к сцяне невялікі кухонны стол, пры якім стаялі зэдлі. Тут сям'я садзілася есці. Ад печы ўздоўж тыльнай сцяны ішлі адзін за адным ложкі. Вядома ж, самаробныя, дзеравяныя. Каля папярочнай сцяны — таксама, здаецца, з двума вокнамі, — бліжэй к покуці, к багам, красаваўся засланы нечым лепшым, з высокімі падушкамі ў карунках куплёны жалезны ложак з блішчастымі нікельнымі біламі.

У дзедавай хаце сямейных таўклося нямала: сам дзед з бабуняй, мой бацька з маткай, а потым і са мной, аўдавелая цётка

Саша з дачкой Казяй і сынам Алеськам, малодшы бацькаў брат Федзя, бацькавы сёстры Маня і Анэта.

У маёй памяці нічога не засталося з таго далёкага часу, бо неўзабаве бацькі перабраліся ў сваю хату, купленую ў Міхала Яльніцкага. Я помню сябе ў дзедавай хаце ўжо як «госць». Вельмі часты госць. Бо тут наладзіліся ў мяне розныя дзіцячыя гульні са стрэчнай сястрой Казяй, старэйшай за мяне на два гады.

Дзед Сымон, якога я яшчэ застаў у маленстве, быў «з характарам». Усе адзначалі яго як вельмі ганарыстага «двараніна». Усюды і ўсім выхваляўся ён сваім «дваранствам», задаваўся ім. Дайшоў да мяне такі «анекдот». Аднаго разу паехаў мой дзед Сымон на сваім заліхвацкім вазку ў Хорашава праведаць брата Алеся. Праязджаючы Дражню, убачыў на вуліцы гурт мужчын. «Расступіцеся, мужыкі, дваранін едзе!» — гукнуў ім мой дзед, ляснуўшы сырцовай пугай. Задзела дражненцаў такая пыха. Замест таго, каб расступіцца, даць майму дзеду дарогу, яны схапілі за аброць каня і, не шкадуючы, наўскідалі «двараніну» моцных мужыцкіх кухталёў.

Мая радня з мацерынага боку падсмейвалася з яго нядбальства, лічыла майго дзеда гультаём і гулякам. А, ведама, раз ён з гуляк, то і галяк. Казалі, і ажаніўся ён з разліку. А разлік такі: гонару многа, а грошай мала. Трэба было шукаць рашэння гэтай арыфметыкі.

Прачуў мой, тады яшчэ малады, дзед, што недзе ў слуцкім баку, у засценку Шантароўшчына марнуецца на выданні адна шляхцянка з пасагам. Прыфранціўся дваранскі сын Сымон, падкруціў свае унцер-афіцэрскія вусы, да бляску нацухмоліў нейкім модным мазідлам святочныя хромавыя боты і, пасадзіўшы побач гаваруна-свата з Жыціна, пакаціў расфарбаванай параконнай брычкай на жалезных рысорах па шчасце. Спярша, калі тарахцелі асіповіцка-шышчыцкім шляхам, коням беглася лёгка і весела. А як не даязджаючы Жылін-Брода звярнулі налева, на вузенькую ямістую дарогу, давялося прытрымліваць разгарачаных коней, якія ледзь працісваліся між падступных з абодвух бакоў прымшэлых хвой ды шырозных, парэпаных у камлі бяроз. Толькі недзе надвечар дапхнуліся па выбоінах ды лаўжах у той занесены нейкім ліхам у самую глыб панурых лясоў шляхецкі двор. Стукнулі-грукнулі ў дзверы гасподы, і сват-хват, памянціўшы сваім доўгім языком пра купцоў-малайцоў, што шукаюць цялушку на продаж, з маху пляснуў на стол у красным куце ладную пляшку чыстай, як сляза, акавіты жыцінскага вырабу, адмыслова заказанай у карчме. І калі толькі-толькі знятая з прыпеку, з жару, запухкала пры пляшцы пахкая яечня

са скваркамі, сват запатрабаваў паказаць тавар. Адхінулі полаг перагародкі, каб выставіць «тавар» на «купецкія» вочы, ды яго і след прастыў! Знік, прапаў! Абшукалі ўсе куткі і закуткі хаты — няма! Мо дзе на дварэ? Зазірнулі ў гумно, у варыўню, у хлявы, у куратнік — і духу не чуваць! І толькі нагары, за комінам знайшоў свой «тавар» бацька. Засцянковая паненка, якая ў лясной глушэчы бачыла болей ваўкоў ды мядзведзяў, чым людзей, яшчэ на дарозе змеціўшы з акна чужую брычку, ледзьве не ўмлела ад сполаху: гэта ж па яе душу едуць! Тады і кінулася хавацца. Бацька сілай вывалак дачку згары і выпхнуў на хату. Як укопаная стаяла яна ў парозе, залітая чырванню, не падымаючы ні на кога вачэй, не чуючы, што там гавораць каля стала. Толькі калі ад'ехалі сваты, уведала, што яна ўжо заручаная.

А дзед Сымон, хоць і падвесяліў галаву хмелем, але, варочаючыся назад, трохі звесіў вусы, апанурыўся: ці не ўскочыў шчупачок у нерат? Бо не вельмі прыглянулася яму нявеста: нос доўгі, з гарбінкай пры самым пераноссі, сама таксама нейкая прыгорбленая.

Да самага вяселля вагаўся мой продак: выблытвацца з нерата ці сядзець ужо там не рыпаючыся? Ды яго хістанні пераважыла даволі ладная каліта з шалёсткімі дукатамі, што наскладаў шантароўшчынскі гаспадар Аляксандр Дарэўскі ў пасаг за дачкою: баяўся, каб хаця не заседзелася ў дзеўках, бо яшчэ год — два, і калом тады не выпраш з хаты. Загуло, зазвінела вяселле, і дзед Сымон у расквечанай усякімі стужкамі-шмушкамі брычцы пад залівістыя скрыпкі і бубны прыкаціў з мядзведжай Шантароўшчыны ў весялейшую трохі Зялёную Дуброву маю бабку Дарэўшчанку.

Ніхто не скажа, колькі доўжыўся мядовы «месяц» у маладых Сымона і Гэлены. Ведаю толькі са згадак дуброўцаў, што мой дзед не надта трымаўся жончынай спадніцы, што па нядоўгім часе пасля жаніцьбы кінуўся ён у ранейшы, халасцяцкі, загул, бо меў шырокую натуру і спагаднае сэрца. Спагаднае найперш да навакольных паненак з даўно саспелымі вішнямі губ ды перапоўненымі пяшчотаю, як тыя пчаліныя соты мёдам, вабнымі ўзгорачкамі акурат пад тонкім паркалікам. Паненкі гэтыя проста гібелі ў невыносным чаканні жаніхоў-тугадумаў, якія па шляхецкай завядзёнцы да трыццаці, а то і сарака гадоў і слухаць не хацелі пра шлюбнае ярмо. От і ездзіў мой дзед Сымон суцяшаць знябытых шляхецкіх дачок.

Мая бабка ведала пра гулі свайго Сымона, ды калі бралася папікаць яго, ён злосна ашчэрваўся і гатоў быў змяшаць яе з гразёю, а потым, бразнуўшы дзвярыма, зусім з'язджаў на не-

калькі дзён з дому. Яна ж, натупаўшыся каля печы, падаваўшы курам ды свінням, суцішыўшы дзяцей (калі тыя паявіліся), садзілася пры акне на ўслон і ціха сама сабе румзала, раз-пораз смаркаючыся ў фартух і выціраючы ім счырванелы нос. Урэшце змíралася са сваёй доляй — ведала: колькі ні будзе галагуцкі певень лётаць па загуменні, а ўсё роўна прыпляцецца сваёй парою на куросадню.

Валацужнічаючы па ваколіцах, мой дзед з часам растрос, пусціў на вецер усё пасажнае золата, а сам зноў зрабіўся гол як сакол.

З гаспадаркі ж, якую глядзеў праз пень-калоду, толькі мог ледзьве пракарміць сям'ю, часта не ведаючы, як звесці канцы з канцамі.

Каб трымаць форс, не свяціць латкамі на «дваранскіх» нагавіцах, дзеду Сымону даводзілася прыпазычваць грошы, залазіць у даўгі. З часам іх назбірвалася гэтулькі, што ён і лік ім губляў. Мая маці, згадваючы цесця, казала мне не без кплівасці, што ён «быў у даўгах, як сабака ў кляшчах».

Я застаў свайго дзеда ўжо на схіле ягонага веку.

Як цяпер помню яго каля даўгой, збітай з грубых дошак сталюгі перад закуродымленай калгаснай кузняй, якая цямнела сваім бляшаным дахам за вуліцай засценка, наводшыбе і ў якой рабіў кавалём ягоны сын, а мой бацька. Дзед штосьці стругаў там, налягаючы ўсім тулавам на вялікі гэбель, і я, заварожаны, глядзеў, як з гэтага гэбля раз за разам шугалі, скручваючыся ў кольцы, раі залацістых стружак. Цэлыя гурбы гэтых стружак-завітушак высіліся каля дзеда.

На ўсё жыццё захавала мая памяць і дзедаў падарунак — драўляны малаточак, які ён выштукаваў на сваім варштаце і прынёс мне ў хату. Такі зграбненькі, выгладжаны-вытачаны, акуратненькі! Я і з рук яго не выпускаў, спаць з ім лажыўся. Дзіва што — гэта была адна-адзіная цацка ў маім дзяцінстве.

Больш помніцца мне дзед у ягонай хаце, дзе я прабаўляўся, мусіць, часцей, чым дома — дняваў там і начаваў. Добра запомнілася мне, як вечарам, перад сном ён ставіў мяне на зэдаль і, задраўшы сваю палатняную кашулю, казаў чухаць яму спіну. Я пачынаў паскрэбваць абедзвюма рукамі паміж вострымі выступамі касцістых дзедавых лапатак, але гэта яго не здавольвала, і ён падганяў мяне скрэбці мацней. Тады я, не зважаючы на шурпатасці ды розныя прышчакі на дзедавай спіне, пачынаў з усёй сілы дзерці яе сваімі кіпцямі. Ён пакручваў спіну перада мной і ўсё прыгаварваў: «О так! О Так! Ішчэ! Ішчэ!» Убачыўшы, што я стамляўся, ён апускаў кашулю

і здымаў мяне з зэдля. Калі я, пішучы пра ўсё гэта, пазваніў сваёй, ужо састарэлай, з кіёчкам-падпоркай у руках, стрэчнай сястры Казі і папрасіў таксама ўспомніць нашага дзеда, яна прызналася, што не любіла яго якраз за тое, што і яе змушаў чухаць пад лапаткамі.

І яшчэ ўрэзаўся мне ў памяць адзін «абразок». Нехта надумаўся аклеіць бярвенныя сцены дзедавай хаты шпалерамі. Пад імі, у пазах між бярвёнамі, быў праўдзівы рай для мышэй. Я добра бачыў, як ўздымаліся шпалеры, калі якая з іх там прабягала. Пачуўшы шамаценне, дзед Сымон браў відэлец (здаецца, адзін зуб у ім быў абламаны) і, нацэліўшыся, хуценька тыкаў ім у нябачную мыш. Тая, піскнуўшы, шлёпалася за шпалерамі недзе ўніз, а дзед здаволена выціраў відэлец аб свае «дваранскія» споднікі. Як ён даставаў здабычу з-пад шпалераў і ці даставаў зусім, я ўжо не прасачыў.

Напрыканцы жыцця дзед, як я цяпер разумею, хварэў на страўнік. Бо вельмі часта ішоў у мыцельнік з поўнай лыжкай соды, закідваў яе ў рот і запіваў вадой з алюміневай конаўкі, што вісела на тым жа круку, што і вядро.

Але я не бачыў, каб дзед калі ляжаў. Не бачыў таксама, і як ён паміраў. Не ўгледзеў і на возе, на якім яго везлі хаваць. Вельмі цьмяна запомніўся мне толькі гэты воз на вуліцы, людзі, што ішлі за ім. Ды я за возам не пайшоў, мне было не цікава: я яшчэ не разумеў, што дзед ужо ніколі не вернецца, увогуле не ведаў, што такое смерць. Мне ж тады было гадоў пяць.

Упершыню я пачаў усведамляць смерць, калі памерла ад сухотаў старэйшая дачка дзеда Сымона, мая цётка Саша. Прыйшло да нас гэтае гора, здаецца, неўзабаве пасля дзедавай смерці. Ад некага я пачуў, што цётку Сашу закапаюць у зямлю, што гэтак жа закапалі і майго дзеда. Закапванне чалавека ў зямлю і дало мне нагляднае ўяўленне пра смерць. У той жа дзень, як павезлі хаваць маю цётку, якая, зрэшты, мне чамусьці нічым не запомнілася, я, знайшоўшы на руцэ нейкую зусім нязначную высыпачку, убіў сабе ў галаву, што гэта і па мяне прыйшла смерць і што мяне таксама «закапаюць». Я кідаўся ў роспачы на дзедавай печы і заліваўся горкімі слязамі, пакуль мяне не суцешылі, не растлумачылі, што я зусім здаровы.

Ад Сашы асталося двое малых дзяцей — Казя і Алеська, Казін бацька Яська Каспяровіч, якога звалі за малы рост Мэшкам, яшчэ раней за Сашу памёр ад туберкулёзу, а Алеськаў — дуброўскі настаўнік Грынюк — не вярнуўся з фінскай вайны. Наша бабуня Гэля, памятаючы, што Бог сірот любіць, але долі не дае, вельмі шкадавала ўнучку і ўнука, стараючыся ўсім замяніць ім матку.

Другая Сымонава дачка Маня выйшла замуж за рускага хлопца, вайскоўца Апарына і з'ехала з ім, здаецца, у Мурманск. Пасля вайны яна вярнулася дадому адна з сынам Жэнем. Тут нарадзілася ў яе яшчэ дачка Тамара. Потым цётка Маня выйшла замуж у Суцін за Казю Гумінскага, добрага і гаспадарлівага чалавека.

Малодшы бацькаў брат Федзя, адпартызаніўшы ў вайну, з'ехаў у Мінск, дзе яго ўзялі ў міліцыю шоферам. Калі я паступіў на вучобу ў Белдзяржуніверсітэт, часта заходзіў да яго ў невялікую хаціну на Перадавой. Жыў ён не горш за іншых. Ды от бяда: вельмі любіў дзядзька прыклададацца да чаркі. Яна і памагла яму ў пяцьдзесят пайсці на вечны спачын.

Маладзейшая з бацькавых сясцёр Анэта пасля вайны выйшла замуж за Віню Казлоўскага, брата Жэні Казлоўскай. Спярша «маладыя» атайбаваліся ў нашай бабуні — цётчынай мацеры. Не знаходзячы ў Зялёнай Дуброве ніякага разгарнення, яны, як і цётка Маня, перабраліся ў Суцін, на Красны пасёлак — у саўгас «Залог пяцігодкі». Разам з хатай забралі туды і нашу бабку Сымоніху, якая дажыла там да ста пяці гадоў і была пахавана на суцінскіх могілках у Сарафінаве.

Выгадаваныя бабуняй Казя і Алеська знайшлі сабе работу ў Мінску, дзе і пусцілі свае карані.

Што ж да цёткі Анэты, то канец яе быў вельмі трагічны. Віной тут — Віняў шалёны характар. Быў ён вельмі запальчывы, гарачы. Чуць што не па ім, узгараўся як порах. Ад гэтага і з людзьмі нідзе не ладзіў. За ўсякую драбязу з любым мог счапіцца загрудкі, а калі мала было кулакоў, хапаўся і за сякеру. Ад гэтага не раз апынаўся на турэмных нарах.

Узгадваючы Віню, не магу — для аб'ектыўнасці — абмінуць і тое «дадатнае», што бачыў у ім. Чаго было ў яго не адняць, дык гэта заядласці ў рабоце. За што б Віня ні браўся, усё рабіў ён вельмі шчыра, грунтоўна. І ніколі не кідаў пачатага, пакуль не даводзіў да канца. Прыходзячы з Зялёнай Дубровы да цёткі Анэты і бабуні ў Суцін, мне не раз выпадала памагаць у чым-небудзь Віню — рэзаць з ім дровы, парадкаваць і стагаваць прывезенае з поля сена. Бывала, завяршалі мы з ім на прыгуменні стог ужо цёмначы. У той час, калі я, навярэдзіўшы віламі рукі, накідаўшыся сена, проста падаў ад утомы, Віню ж, які цэлы дзень перад гэтым «укалваў» на саўгаснай рабоце (рабіў ён у будаўнічай брыгадзе), было хоць бы што. Як той уюн, круціўся і круціўся ён каля стога. Ужо навобмацак звязваў і ўздзяваў на сцежар апоўнізы, а потым яшчэ абгладжваў граблямі бакі стога, падграбаючы яго падніз, бліжэй к адзёнку — каб не намокла на дажджы.

Калі я глядзеў на такое яго шчыраванне, у галаву прыходзіла думка: гэта ж каб не злосць, якая сядзела ў ім вельмі блізка і якая, ускіпеўшы ад любога неасцярожнага слова, гатова была вырвацца з яго кожную хвіліну, мусіць, не знайшоў бы лепшага, як ён, гаспадара, лепшага сем'яніна, лепшага чалавека.

Я часта гадаў: адкуль у Віні была тая неўраўнаважанасць, нястрыманасць у пачуццях? Ці не сама прырода зрабіла яго такім? На гэтую думку наводзіла мяне Вінева знешнасць. Быў ён невысокі, шчуплы, з вельмі вузкім падбародкам і з гэтакім жа вузкім, нібы прыплюснутым ілбом. Такая ж прыплюснутасць твару кінулася мне ў вочы і ў яго бацькі, якога я толькі адзін раз бачыў мімаходзь у Фалічах.

Толькі праз свой характар не ўжыўся ён з маёй цёткай Анэтай. Першыя гады пасля жаніцьбы жылі яны ў ладзе, асабліва калі радзіліся адзін за адным два хлопчыкі — Толя і Віця. Але потым — пайшло-паехала. Мая цётка была не з тых жанчын, якія маўчком праглатваюць несправядліва кіданыя на іх камяні крыўдаў. Яна тут жа адкідала гэтыя камяні назад, у твар свайму крыўдзіцелю, выгаворваючы ўсё, што пра яго думала, — без ніякай дыпламатыі. Жыццё ў сям'і стала пеклам.

Цётка Анэта цвёрда намерылася ўцячы з хаты разам з сынам Віцем — большы ўжо завёў быў сваю сям'ю. Сказала пра свой намер Віню, на што ён адказаў, што калі яна гэта зробіць, ён усюды знойдзе яе і заб'е.

Усё ж яна ўлучыла момант і ўцякла з хаты. Зайшла ў Мінску да мяне на кватэру і папрасіла дзе-небудзь устроіць яе на работу, лепш за ўсё не ў горадзе.

Работу я ёй знайшоў, праехаўшы поездам у Барысаўскім накірунку і сышоўшы ў рабочым пасёлку Краснае Знамя. Дырэктар тутэйшай школы, да якога я зайшоў і расказаў пра ўсё, даў маёй цётцы месца прыбіральшчыцы ў школе, выстараўся пакойчык у нейкім інтэрнаце, і маці з сынам тайком перасяліліся сюды. Віця і вучобу ў школе тут узнавіў.

Але Віня нейкім спосабам дазнаўся пра ўцякачку. Таму цётка Анэта папрасіла мяне знайсці ёй другое, больш схоўнае месца. Яго я напытаў у пісьменніцкім Доме творчасці «Каралішчавічы», дзе якраз патрэбна была прыслуга: наўрад ці дапяў бы Віня ў Каралішчавіцкі лес.

Аставалася толькі аформіць патрэбныя паперы, як…

Перад гэтым «як» адбылося от што. Віня прыслаў жонцы пісьмо — здаецца, на адрас сына Толі, які жыў з жонкай і малым дзіцем у Мінску. У пісьме тым Віня пісаў Анэце, што ён не трымае на яе крыўды за ўцёкі і за ўсё і што хай яна прыедзе да яго ў Суцін і набярэ, колькі ёй трэба, бульбы са склепа — каб хапіла і ёй, і дзецям.

Паверыла цётка Віневаму пісьму. Сеў Толя ў машыну, пасадзіў побач матку, і яны паехалі ў Суцін. І там адбылося тое, чаго ніхто не чакаў. Вышаўшы каля двара з машыны, скіравалі к ганку — спярша Анэта, а потым і сын. Толькі падышла мая цётка к дзвярам, як яны расчыніліся і там паказаўся Віня з настаўленай на яе паляўнічай стрэльбай. Грымнуў стрэл. Падаючы, цётка Анэта толькі ўспела крыкнуць:

— Сынок, уцякай — у цябе ж дзеці…

Гэта былі апошнія яе словы.

Толя кінуўся ўбок. Бацька стрэліў і па ім, ды толькі збіў з галавы шапку.

Тады Віня зачыніўся ў хаце. Збегліся людзі. Але ніхто пад хату не адважваўся падысці.

Пад'ехала міліцыя. Яна доўга ўгаворвала Віню адчыніць хату, але там было ціха. Калі выламалі дзверы, Віня вісеў на вяроўцы, зачэпленай за бэльку. Нежывы. Перад гэтым ён пагаліўся, адзеўся ва ўсё чыстае.

Так мае брацenікі Віця і Толя Казлоўскія сталі ў той дзень круглымі сіротамі.

* * *

Хата дзедавага брата Уладзі, якога чамусьці дражнілі Бацька, стаяла ў адзін рад з хатай дзеда Сымона, адразу за яго сядзібай. Ад яе я не знайшоў ужо аніякага знаку. Дзе дзеўся Уладзя, мне ніхто не сказаў. Ад яго асталіся сыны Іван і Зэна і дочкі Надзя, Анюта і Лёня. Абодва Уладзікавы сыны загінулі на фронце. У вайну адна з яго дачок Лёня ўцякала ад нямецкага хапуна, і яе падстрэлілі паліцаі. Пісараў Саша, які таксама бег тады з ёю полем у лес, расказваў, што снег пад ёй зачырванеўся ад крыві. Праўда, рана аказалася несмяротнай, і дзяўчыну ўдалося адратаваць. Пасля вайны абедзве стрэчныя сёстры майго бацькі некуды з'ехалі з Зялёнай Дубровы.

* * *

Дзедаў брат Алесь таксама не доўга жыў у Зялёнай Дуброве: мусіць, не было яму тут дзе разгарнуцца з гаспадаркай. Недзе ў пачатку дваццатых гадоў ён перабраўся з сям'ёй пад Слуцак, у Хорашава — на радзіму сваёй жонкі Марылі.

Сем'і дзеда Сымона і яго брата Алеся і пасля гэтага не кідалі дружыць паміж сабой, часта прыязджалі адны да другіх у госці.

У Алеся было чацвёра дзяцей: сын Іван і дочкі Саша, Алімпа і Анюта.

Перад вайной мне выпала ўбачыць Алесевага сына Івана, бацькавага брацeніка. Ён прыязджаў да майго бацькі ў госці.

Запомніліся дзве яго дочкі Галя і Ванда, якіх ён узяў з сабой. Яны ўжо былі школьніцамі малодшых класаў і прывезлі з сабой чытаць нейкія кніжкі. Я быў вельмі рады такім разумным сваячкам, якіх дагэтуль не ведаў. Іх бацька, седзячы ў нас за сталом з маімі бацькамі і яшчэ з некім і добра падвыпіўшы, падазваў адну з дачок Галю, абняў яе адной рукой і зацягнуў песню:

Ой, ты Галя, Галя маладая…

Помніцца, усім тады было весела, усе падхоплівалі Іванавы песні. Пераначаваўшы ў нашай хаце, госці паехалі на сваёй падводзе назад у Хорашава. Здаецца, гэта было ў чэрвені 1941 года, у першай палавіне месяца, калі ішлі апошнія мірныя дні.

У вайну Іван Цвірка пайшоў у партызаны, быў там кулямётчыкам. У адным баі атрад трапіў у складаны пераплёт, партызан пачалі цясніць немцы. Іван крыкнуў сваім:

— Бяжыце к лесу, а я іх прыдзяржу!

Ён залёг са сваім кулямётам за нейкім узгорачкам і пачаў страчыць па немцах. Але іх было надта многа. Яны акружылі кулямётчыка і, падкраўшыся, наваліліся на яго, звязалі. Потым прывязалі ззаду да машыны і на поўным ходу павалаклі яго на вяроўцы па дарозе, па каменні ды выбоінах. Так ён загінуў. Цаной свайго жыцця бацькаў браценік Іван Цвірка выратаваў ад немінучай гібелі ўвесь атрад партызан.

Больш ведаў я дачку Алеся Цвіркі, Іванаву сястру Алімпу. У Хорашаве яна выйшла замуж за Мікалая Сыцьку, які яшчэ да вайны пераехаў з ёй у Старыя Дарогі. І з ёй, і з яе гаспадаром я не раз тут сустракаўся. Прыязджаючы ў Старыя Дарогі, у іх звычайна спыняўся мой бацька.

Яшчэ з вайны добра запомніўся мне Алімпін сын Жорж. Недзе на самым яе пачатку Сыцькі ўсёй сям’ёй прыехалі былі ў Зялёную Дуброву да маёй бабкі Сымоніхі — перабыць тут ліхі час. Жорж, старэйшы за мяне гадоў на пяць хлапец, быў вельмі прыветлівы, добры і ахвотна гуляў са мной. Раз гукнуў ён мяне схадзіць разам у той канец засценка. Прывёў ён мяне ў нашу пакінутую ўжо гаспадарамі зялёнадуброўскую краму. Яна была расчынена насцеж — людзі бралі там, хто што хацеў. Відаць, шмат хто пагрэў тут рукі, карыстаючыся вайной. На падлозе валялася ўсялякае ашмоцце, пашкуматаныя кардонныя каробкі, пустыя бутэлькі. Не ведаю, што яшчэ знайшоў для сябе ў тым вэрхале Жорж. Мне ж ён даў у рукі цэлы стос сподачкаў: «Нясі дадому». Я барзджэй пабег дадому з такой неспадзяванай здабычай і аддаў мацеры. Сподачкі былі гладзенькія, блішчастыя, і я радаваўся і ганарыўся, што прынёс іх у хату.

Другі раз прыехаў да нас Жорж, як выгналі немцаў. Прывёз ён з сабой на возе новенькі чорны веласіпед. На ім Жорж

ахвотна катаў і мяне па вуліцы, садзячы перад сабой на раму. Дагэтуль я і не ведаў, што гэтак прыемна катацца на такой двухколавай «машыне». Гэта быў, як аказалася, нямецкі ваенны веласіпед, які Жоржу пашанцавала недзе знайсці каля Старых Дарог.

З таго часу я не бачыў Жоржа (ужо Георгія Мікалаевіча) Сыцьку болей як паўстагоддзе. Бо ён быў вымушаны пакінуць Старыя Дарогі, з'ехаць з дому ў выгнанне: над ім навісла вялікая пагроза арышту і турэмнага зняволення. Рабіў Жорж загадчыкам друкарні старадарожскай раённай газеты. Быў ён акуратны ў рабоце, усё ішло ў яго добра, ды ў адным з нумароў прайшла «страшная» памылка. У заметцы пра адзін калгас пісалася, што «працаўнікі палёў» вырашылі «парадаваць таварыша Сталіна» новымі поспехамі. Толькі ў слове «парадаваць» друкары прапусцілі літару «а». Калі тыраж газеты быў разасланы падпісчыкам, раённыя начальнікі схапіліся за галаву, прачытаўшы пра тое, што ў іх раёне збіраюцца «прадаваць таварыша Сталіна». За такія памылкі і друкарам, і карэктарам, і рэдактарам маглі даць да дваццаці пяці гадоў зняволення. Да гэтага не дайшло толькі таму, што пакуль пра «злачынства» ў рэдакцыі ішло разбіральніцтва, «правадыр усіх народаў свету» пайшоў на той свет. Але ўсё роўна Георгі Сыцька за тую памылку быў звольнены са сваёй пасады і выгнаны са Старых Дарог. Знайшоў ён работу толькі ў Барысаве, таксама ў друкарні раённай газеты, дзе і працаваў да пенсіі.

Хату Алеся Цвіркі купіў Васіль Корзун, прыбіўшыся ў Зялёную Дуброву з-пад Слуцка. Ажаніўся ён з Зосяй Акулічанкай. Казалі, быў ён майстравы чалавек, плёў ладныя палукашы для калёс — на выезд, прадаваў іх.

У 1937 годзе ні ў чым не вінаватага Васіля Корзуна забрала НКВД, з чыіх катоўняў ён ужо не выбавіўся. У хаце з аўдавелай Зосяй асталося чацвёра дзяцей — Міша, Анюта, Волька і Коля. Анюта мне расказвала, што калі энкавэдысты ў доўгіх шынялях з чырвонымі пазнакамі на іх і на казыркастых шапках прыйшлі ўночы забіраць бацьку, маленькі Коля схаваўся пад стол — ён таксама прачнуўся ад грукату іх ботаў.

Праз чатыры гады, калі пачалася вайна з фашысцкай Германіяй, большага Васілёвага сына Мішу забралі на фронт — бараніць ад ворага «шчаслівую краіну Саветаў». Адтуль ён таксама не вярнуўся.

Адзіным мужчынам у хаце стаў малалетні Коля. Здаецца, ён і перабудоўваў купленую бацькаву хату. Калі ён ажаніўся з Сальфідай і перайшоў з ёй у Адвэртаву хату, а Волька выйшла

замуж у Слуцак, дома пасля смерці мацеры асталася Анюта, якая з вайны зрабілася вельмі шчырай баптысткай і таму жыла адзінока. Потым яе забрала да сябе ў Слуцак сястра, і хата запуставала.

Перарobленую хату дзедавага брата Алеся купіў я, бо ў мацерынай, калі мы прыязджалі дадому, было цесна. Да таго ж я хацеў гаспадарыць у Зялёнай Дуброве самастойна.

Самая галоўная прычына, чаму я прыдбаў гэтую хату і асеў акурат на Корзунавай сядзібе тая, што гэта ж — зямля маіх дзядоў. Я заняў не толькі былую сядзібу дзедавага брата Алеся, але і добрую частку двара ды агароды — соткі самога дзеда Сымона. Так што я вярнуўся ў той куток, дзе, як кажа прымаўка, быў некалі «рэзан пупок».

З набыццём дзедаўшчыны, прызнаюся, у маёй душы пасялілася ціхая радасць: я ступаю па той зямлі, дзе кожны дзень хадзілі некалі мае самыя блізкія людзі. Тут жа ўсюды асталіся іхныя, хай і не бачныя цяпер, сляды. Я матычу і бяру ў пальцы тую самую глебу, над якой шчыравалі і яны, безліч разоў пераціраючы ў сваіх руках. Дакранаючыся да іхнай зямлі, я нібы чую на сваёй руцэ дотык рук маіх родных. Ад гэтага дотыку мне кожным разам перадаецца калі не цяпло іхных рук, дык усё ж нешта самае дарагое, прасветнае.

Шыкеры

Наехалі яны ў Зялёную Дуброву з-пад Глушы, з вёскі Фартуны цяперашняга Глускага раёна. Збудавалі хату. У ёй жылі гаспадар Цыпрыян Шыкер з жонкай, з сынамі Юзікам і Казімерам, з дочкамі Анэляй і Альжбетай. Калі ажаніўся Казімер, яму паставілі хату цераз вуліцу.

Казімера Шыкера я зусім не ведаю: памёр ён, казалі, вельмі рана. Не прыпомню ўжо і яго Фронку (з Паўловічаў), якая намнога пражыла свайго гаспадара. Іх дзеці — мой былы сусед у Зялёнай Дуброве, ужо нябожчык, Ян, Броня (цяпер васьмідзесяціпяцігадовая ўдава Валодзі Дубовіка), якая памагае мне тое-сёе ўдакладніць для гэтых нататак, і Пятрусь, які недзе прапаў у вайну: ён моцна недачуваў, але яго ўсё роўна ўзялі ў армію, у нейкую будаўнічую часць, якая трапіла ў акружэнне.

Ад Казімеравай сядзібы асталіся толькі тры ліпы пры вуліцы, зараснікі бэзу ды сліўніку, якія ўжо нічым не выкарчуеш — вечны помнік яго селішчу.

Казімераў брат Язэп (ці Юзік) Шыкер нагледзеў сабе жонку (як і мой дзед Сымон) у Шантароўшчыне. Анэту з Дарэўскіх —

стрэчную сястру маёй бабкі Сымоніхі (ці не яна і падказала суседу Язэпу нявесту?)

Анэта нарадзіла трое дзяцей — Маньку (тую, што стала Галляшовай нявесткай), Тадзю (Уладзі Цвіркі цесця), Зосю, якая выйшла замуж у Суцін.

Нейкая немач без пары зняла Анэту Дарэўшчанку са свету. Ці не пасля яе і звязаўся быў Юзік з Зосяй Цвірчанкай? Не знайшоўшы з ёй ладу, мусіў ён садзіцца са сватам у брычку, каб пашукаць новую жонку. Знайшоў яе недалёка ад Шантароўшчыны, у Старэве.

Ад новай жонкі Ганулі Язэп Шыкер займеў таксама трое дзяцей — Стэфку, Анюту і Зэну. Пэўне ж, не суняўся б на гэтым, калі б не тая ненажэрная птушка «чорны воран», якой таксама спатрэбіўся для ўдушэння гэты просты калгаснік. Зэна — яму тады было гадоў чатыры — якраз спаў з бацькам на падлозе (мусіць, на ўсіх не хапала ложкаў), калі ўламаліся сярод ночы людзі ў міліцэйскай форме, у казыркастых шапках з чырвонымі аколышамі. Пасля гэтага Зэна ўжо ніколі болей не ўбачыў бацькі.

З Зэнам я разам хадзіў у школу, часта бываў ў яго хаце, каля самага акна якой расла разгалістая чаромха з саладкаватымі чорнымі ягадкамі, што паспявалі пад канец лета.

Дзве згадкі пра Зэну.

Наш настаўнік Уладзімір Антонавіч Пятроўскі даў вучням заданне: напісаць што-небудзь для школьнай насценнай газеты, лепш за ўсё вершамі. З усіх вучняў вершы прынеслі настаўніку толькі двое: Зэна і я. Ні радка не помню я з таго свайго вершыка, але Уладзімір Антонавіч змясціў яго ў нашай газеце. Змясціў і Зэнаў. Я пачытаў яго і здзівіўся, як складна ён напісаў. Калі ж пасля ўрокаў я зайшоў да Зэны ў хату, ён разгарнуў перада мной нейкую старую, ужо без вокладкі чытанку і, хітра ўсміхаючыся, паказаў пальцам верш, які адтуль перапісаў і, паставіўшы пад ім сваё імя і прозвішча, перадаў настаўніку.

Другая згадка з пазнейшага часу. На адной з вечарынак, на якія ў нас збіралася ўся вёска, у круг выйшаў Зэна, ужо ладны кавалер. Далёка адкідваючы ўбакі ногі, каб было смяшней, прыстукваючы нейкімі дзеравяшкамі, пачаў сыпаць перад усёй грамадой прыпеўкамі. Ды такімі задзірыстымі, смелымі, што я затрывожыўся, каб не папала яму за іх, бо гэта ж было ў канцы саракавых ці пачатку пяцідзесятых гадоў, яшчэ пры Сталіне. Мне запомніліся толькі дзве з тых прыпевак:

З неба зорачка упала
Прама Сталіну на нос.

Паглядзі, таварыш Сталін,
Як жыве цяпер калхоз.

І другая:

Дзякуй Сталіну-грузіну,
Што абуў нас у рызіну.

У рызіну — гэта пра бахілы, якія выраблялі тады нейкія свае майстры з не вельмі тоўстай гумы. Адзяваліся бахілы на такія ж самаробныя буркі, на якія ішлі ўсякія ашмёткі.

Добра, што пра Зэнавы прыпеўкі ніхто ўжо не данёс «куды трэба». Інакш не здабраваць было б хлопцу.

Зэна скончыў толькі нашу пачатковую школу. Далей яму вучыцца як сыну «ворага народа» не было сэнсу, і ён назаўсёды астаўся ў сваім калгасе. Зэна гэтак далёка, як бацька, не ездзіў шукаць сабе «палавінку». Пабраўся ён з дачкой Боні і Мікалая Цвіркаў Зінай, амаль што суседкай. Зэна і Зіна прыдбалі траіх дзяцей — дачку Іру, якая стала цяпер у нашым калгасе намеснікам старшыні па ідэалогіі, сыноў Эдзю (ён робіць у Мінску) і Толю, які, на вялікі жаль, трагічна загінуў яшчэ хлапчуком, трапіўшы пад трактар.

Пад канец Зэну Шыкера прызначылі ў Зялёнай Дуброве брыгадзірам. Я бачыў, з якой ахвотай браўся ён за гэту работу.

Ды от бяда: памалу-памалу — распіўся Зэна. Гарэлка і звяла яго, яшчэ маладога, у магілу.

Шыкерава хата стаяла ад цяперашняй маёй сядзібы наўскасяк цераз вуліцу. Кожны раз, калі я выходжу са свайго двара, у вочы кідаецца запушчаны і амаль здзічэлы Зэнаў садок. Атрымаўшы поўную волю, усё ў ім расце цяпер, як толькі хоча. Найперш пайшоў займаць «жыццёвую прастору» чэпкі і нахабны сліўнік. Ад яго не змаглі абараніцца дзве яблыні — засохлі, чарнеюць сваімі рэбрамі-галінамі. Астатнія тры ці чатыры яблыні з некалькімі ігрушамі яшчэ трымаюцца, зелянеюць і цвітуць кожнай вясной, а пад восень частуюць хто хоча і сваімі дарамі. Праходзячы міма, я таксама, бывае, сарву з ніжняй галіны і пасмакую Зэнаў яблык ці ігрушу. Ну, і ўспомню пры гэтым, як мы некалі малымі шасталі па вакольных узлесках, шукаючы дзікія яблынькі ці ігрушкі, каб увосень выкапаць і перанесці на сваю сядзібу, а потым прышчапіць. Чамусьці тады яны рэдка пападаліся на вочы. Помню, я заўсёды радаваўся, калі знаходзіў у лесе хоць невялічкі дубчык яблынькі ці ігрушы. Адной такой знаходкай — вельмі ладнай яблынькай — я пахваліўся Зэну, паказаў, дзе яна расце. Калі ж увосень я прыйшоў туды

з лапатай, на месцы той яблынькі чарнела свежавывернутая зямля. Значыцца, нехта яшчэ яе нагледзеў. Але хто? На Зэну я і не падумаў: ён жа ведае, што яна «мая». Як жа я здзівіўся, калі потым убачыў сваю яблыньку… у Зэнавым агародчыку! Я нічога не сказаў тады Зэну: сам вінаваты — не трэба было хваліцца. Зэна, ведама, прышчапіў на яе нейкі свойскі зразік. Паспрабуй пазнай цяпер, якая з яблынь тая. Ды ці не ўсё роўна?

Сярод садовага гушчарніку вунь убілася і заваёўвае тут сваё месца і залёная моцная хваіна. Дзіч, канечне ж, адолее бяздоглядныя садовыя дрэвы, некалі ўсе іх заглушыць. Пакуль жа гэты садок — як добрая памяць пра Зэну, аднаго з дарагіх людзей майго пакалення.

Касяровічы

Маўкліва, як бы пра нешта задумаўшыся, і шчыльна, нібы для нейкай абароны, пасплятаўшыся паміж сабой рукамі галін, роўнай шарэнгай выстраіліся пры самай вуліцы старыя размашыстыя ліпы. За імі — колькі ж гэта ўжо летаў? — дарэмна абласквае сонца адкрытую небу ўцвярдзелую ялавіну з рэшткамі старога друзу, дзе кідаюцца расці хіба пескалюбыя сухалеткі з ружавата-жоўтымі шышачкамі кветак на матавасівых сцяблінках, кусцікі палявой рабінкі — піжмы ды рэдкія калівы абкіданага яркім залатацветам светаянніку. Па ялавіне, нібы нейкія фантастычныя воіны ў строгай зялёнай уніформе, там і там настырна пайшлі ў наступ на былое селішча нікім не спыняныя ўчэпістыя хвойкі. Няўжо тут пачаў сваю работу бязлітасны лес бяспамяцтва? Мне так бы гэтага не хацелася. Тут жа яшчэ, здаецца, нядаўна жылі нашы зялёнадуброўскія людзі, часціна нас саміх.

Вунь там, за першымі ліпамі, высілася ўздоўж вуліцы вялікая, на дзве добрыя палавіны хата, а лепей сказаць — дом з шырокімі вокнамі. Пакрыты ён быў частай дранкай, дах па абодва канцы фацэтна заламваўся такімі ж драначнымі казыркамі, з-пад якіх выглядвалі на шчытах маленькія ваконкі.

Мяне вельмі прываблівае рамантычны ганак пасярэдзіне — з тонка вытачанымі калонамі і двухсхільным дашкам над ім. На ганку, па абодва яго бакі, відаць былі з вуліцы акуратненькія лаўкі, на якіх, мусіць, добра адпачывалася сонечным летнім днём ці вечарам: паўз ганак жа купчасціліся раскошныя кусты бэзу і пахкага язміну, а ўздоўж сцежачкі, што ішла адсюль на вуліцу, цвілі, радуючы вока, розныя настурцыі, півоні ды ланцужкі ружовенькіх боцікаў.

Дом гэты збудаваў яшчэ на пачатку засялення Зялёнай Дубровы Язэп Каспяровіч, адзін з чатырох братоў, якія прыехалі сюды з Дражні — са шляхецкага Засценка, дзе ім ужо цесна было ў бацькоўскай хаце.

У сваім, пабудаваным на вякі, прасторным і ўтульным доме гаспадар пажыў нядоўга: яго не помніла і мая маці — ці не загінуў ён у першую сусветную вайну? Ад яго асталося трое дзяцей — Адам, Марыля і Аўліна.

Дочкі павыходзілі недзе замуж, а гаспадаром вялікага дома стаў Язэпаў сын Адам. Ён вырас у высокага, трохі хударлявага хлопца. Каб адрозніваць ад бацькавага брата Адама Каспяровіча, яго называлі ў нас Адам Доўгі. Жонку сабе ён выгледзеў пад Глускам, у Шчытах, дзе нібыта жылі «сталаверы» (якраз так называла іх мая маці і папраўляла мяне, калі я казаў «стараверы»). Звалі маладую Казя.

З вялікай ахвотай узяўся гаспадарыць на бацькаўшчыне Адам Доўгі. Але ў калектывізацыю не далі, як і ўсім, зрабілі яго калгаснікам. Добра, дом хоць не адабралі ды соткі нейкія за ім пакінулі — для саду і агароду. Толькі зрабіць яго сваім паслухмяным рабом мала было «народнай» уладзе. Ёй спатрэбілася яшчэ яго чалавечая душа. Мусіць, для плана вышуквання і адстрэлу «скрытых ворагаў» савецкай краіны. Ціхага і гаспадарлівага Адама Доўгага, як і мільёны яму падобных, нізашто ні пра што завалаклі яжоўскія «байцы нябачнага фронту» ў свае патайныя скляпы і, здзекуючыся, пачалі там «укарачваць» яго ногі і рукі, а потым — і галаву.

Маладая яго жонка Казя — Адаміха — асталася ў хаце з дзвюма малымі дочкамі Тоняй і Лёцяй і яшчэ меншым сынам Бронісем. Адна з мільёнаў такіх жа маладых, поўных жаночай, ужо «не запатрабаванай» пяшчоты ўдоў. Хто падлічыў бы, колькі выплакалі яны ў сваю ахаладалую падушку горкіх слёз? А колькі нарадзілі б яшчэ дзяцей?

Нікога не засталося ўжо ў Зялёнай Дуброве і з племя Язэпавага брата — Адама Каспяровіча. Доля яго дзяцей вельмі падобная на долю дзяцей Язэпа. У Адама, праўда, было іх толькі двое — дачка Ядвіня і сын Яська. Ядвіня выйшла замуж у Буду, а Яська пасля бацькі стаў гаспадаром на яго сядзібе, ажаніўшыся з дачкой Юзафа Стахновіча Авалінкай.

Толькі не доўга далі пажыць на сваёй зямлі і Яську Каспяровічу. Гэтак жа, як і браценіка, яго схапіў у сваю шырокую пашчу зусім не казачны цмок — НКВД. Авалінка, як і Адаміха, асталася гараваць з дзецьмі адна. Толькі ў яе было іх трошкі

болей — Флёра, Ядзя, Рэня і сын Стась. Яшчэ адна сям'я «ворага народа».

Я мала ведаў Аваліньчыных дзяцей, бо ўсе яны былі старэйшыя за мяне. Больш запомнілася круглатварая Флёра, якая сябравала з маёй цёткай Анэтай. Ну, і сама Авалінка, вельмі шчабятлівая і рухавая жанчына, якую ў нас празвалі Мяцеліца.

Стась мне запомніўся як поўны, буйнога целаскладу і трошкі мардаты хлопец. Чамусьці ўрэзалася мне ў памяць адна, звязаная з ім, «сцэнка». У Авалінчынай хаце гуло вяселле — выходзіла замуж адна з яе дачок. Пасля шумнага застолля вясельныя з песнямі, з падскокамі і падгалёкваннем высыпалі з хаты. І тут на панадворку раптам разбушаваўся Авалінчын Стась. Мы, дзеці, з цікавасцю і страхам пазіралі з вуліцы, як ён, у расхрыстанай рубашцы, ужо даволі шырокі ў плячах, чырванатвары (відаць, добра падагрэты гарэлкай), пачаў ні з таго ні з сяго лупашыць нагцаком па вёдрах і па ўсім, што пападалася пад ногі, размахваць наўкруга рукамі, адрываць з плота частаколіны. На хлопца з усіх бакоў навалiліся жанчыны з блізкай радні, на сынавым плячы павісла яго маці, упрошваючы:

— Супакойся, сынок, супакойся…

Ды здаравяк-сынок, вырываючыся з рук, вылузваючыся з лёгкай рубашкі, з якой толькі пырскалі гузічкі, крычаў у людскі збой вакол сябе:

— Я…цца хочу!

Разгарачанага, расчырванелага Стася жанчыны ўсім гуртам узяліся барзджэй упіхваць у сенцы, закрываючы далонямі рот, але ён, са злосцю адрываў ад рота жаночыя рукі і яшчэ больш голасна, каб чулі ўсе, выкрыкваў свой няўцерпны жадунак, якога чамусьці ніхто не хацеў зразумець.

Ну што тут скажаш, правільна нехта заўважыў: ад трагічнага да камічнага — адзін раз ступіць.

Гэтак жа, як і нашчадкі Адама Доўгага, даўно ўжо з'ехалі з Зялёнай Дубровы і дзеці загубленага энкавэдыстамі Яся Каспяровіча, забраўшы з сабой і матку — няўцешную ўдаву Авалінку.

У Зялёнай Дуброве асталася толькі як памяць пра ўсіх іх яшчэ колішняя хата іхнага дзеда Адама Каспяровіча. Праўда, ужо ашаляваная, нанова перакрытая шыферам замест падгнілай дранкі. Абнавіў яе гэтак, выкупіўшы, ужо новы гаспадар, мой хаўруснік Зэна Шыкер, які пасля жаніцьбы жыў тут з сям'ёй. Пасля яго раптоўнай смерці ўдава Зіна з'ехала адсюль да сваёй дачкі ў Залужжа. Хату прадалі аднаму случчаку, які разам з жонкай і дзецьмі вельмі ўпадабаў нашу ціхую Зялёную Дубров. За тое, што і яны памагаюць ёй зберагчыся на зямлі,

не знікнуць назаўсёды як «неперспектыўнай», трэба ім толькі падзякаваць.

Трэці з Каспяровічаў — Аляксандр — пабудаваўся некалі побач з братам Адамам. Жонку Амілю Луцэвічанку прыдбаў ён у нашай жа Жыцінскай воласці, у Дрычыне, дзе яе бацька Людвіг Луцэвіч арандаваў зямлю. Аляксандраў унук Эдзя, які цяпер жыве ў Мінску і з якім я часам перазвоньваюся і сустракаюся, раскапаў недзе ў архівах, што яго бабка — не надта далёкая радня самаму славутаму з Луцэвічаў — Івану Дамінікавічу, чым ён не можа не ганарыцца.

У 1937 годзе не абмінула НКВД і Аляксандра Каспяровіча, які быў тады ў поўнай сіле. Схапіўшы сярод ночы, яго затарабанілі ў «чорным воране» аж у Бабруйск. Ужо ён рыхтаваўся, седзячы ў цеснай смярдзючай каталажцы, прайсці ўсе кругі прызначанага яму пекла, ужо, загрукатаўшы замкамі камерных дзвярэй, паднялі яго з саломы і павялі пад штыкамі на допыт, адкуль зняволеных не прыводзілі, а цяглі, акрываўленых і збітых да непрытомнасці, ужо расчынілі перад ім тыя страшныя дзверы, далі сесці… І тут здарылася неверагоднае: за сталом следчага, які павінен быў усімі спосабамі выбіваць з арыштанта патрэбныя прызнанні, сядзеў… сын яго самага блізкага сябра і дражненскага суседа Субцэльнага (імя яго мне не ўспомнілі).

— А вы чаго тут, дзядзька Аляксандр? — падняў следчы на яго вочы.

Той усё расказаў сябраваму сыну, загарэўшыся надзеяй на вызваленне.

Субцэльны (дарэчы, такое прозвішча мне не раз называлі ў Дражні) падняўся з-за стала і захадзіў туды-сюды па кабінеце, слухаючы, што яму расказваў Аляксандр Каспяровіч. Доўга хадзіў, хмурачы бровы. Потым суняўся, дастаў з кішэні кашалёк, адлічыў некалькі грашовых купюр і, падаючы іх свайму паднявольнаму, сказаў як адрэзаў:

— Вот што, таварыш Каспяровіч, даю вам на поезд і каб заўтра тут і духу вашага не было!

Аляксандр Каспяровіч, якому Субцэльны памог тады выкараскацца са сцен таго страшнага дома, шчасліва вярнуўся дадому, у Зялёную Дуброву, дзе рэштку гадоў сядзеў, як мыш пад венікам.

З Аміляй Луцэвічанкай прыдбаў ён трое дзяцей — Анціка, Маньку і Анэту. Манька памерла маладой ад туберкулёзу, а Анэта выйшла замуж за «Сцепанца» Івана Цвірку. Ну, а Анцік вышукаў сабе жонку аж за Суцінам, у Шэлехаве — таксама

Цвірчанку (мая маці казала, што яе бацька Анісім Цвірка — «трохі нейкай нашай радні») і прывёз у бацькоўскі дом.

У вайну Анцік Каспяровіч з сям'ёй ратаваўся ад немцаў (а заадно і ад партызан) у Фалічах, дзе быў нямецкі гарнізон. Пасля выгнання немцаў яго забралі на фронт — «дабіваць фашыстаў у іх уласным логаве». Вярнуўся ён з вайны ўвесь у ордэнах ды медалях.

Чацвёрты з братоў Каспяровічаў (не ведаю, як яго звалі) жыў у маленькай хатцы ў суседстве з сядзібай Адама Каспяровіча. У яго нажылося чацвёра дзяцей — Яська, Юзэфа, Вікця і Марыля. Трое першых памерлі ад туберкулёзу, чацвёртая Марыля выйшла замуж у Пабокавічы.

Яська, якога звалі ў нас Мэшка, быў маленькі ростам. Ён перад сваёй смерцю паспеў яшчэ нагуляць з маёй цёткай Сашай (бацькавай сястрой) дачку Казю, маю стрэчную сястру.

Калі раскулачылі Андрэя Цвірку, Андрэіха з дзецьмі заняла маленькую Мэшкаву хатку. Каля яе варотцаў з дзяцінства запомніўся мне кучаравы ядловец. Ён, гэты беларускі кіпарыс, і цяпер стаіць, пры бэзавым кусце, усё вышэй і вышэй цягнучыся ў неба. Як помнік колішняму селішчу Яські Каспяровіча, а потым прыстанку жонкі і дзяцей назаўсёды высланага з Зялёнай Дубровы «кулака» Андрэя Цвіркі.

Парахні

Два чорныя шкілеты высахлых яблынь, дзве здзічэлыя ігрушы ды — па калені — горкі сівы палын. Гэта — колішняя сядзіба Уладзіка Парахні і Стэфкі з дому Уладзіка Цвіркі, адной з тых «Бручак», што з маленства запомніла Алена Васілевіч.

Аблюбаваў Зялёную Дуброву Уладзікаў бацька Юзаф Парахня, які жыў з сям'ёй у недалёкай Дражні, цяперашняй нашай сельсавецкай сталіцы. Пераехаўшы сюды, ён пабудаваўся ў тым канцы Зялёнай Дубровы.

Юзаф з жонкай выгадаваў дзевяцера дзяцей. Гэта, апрача Уладзіка, — сыны Пятрусь, Коля, Яська, Андрэй, Косцік, Аляксандр і дочкі Алеся і Надзя.

Зямлі ім усім тут, на бацькаўшчыне, ведама ж, не ставала, і сыны, павырастаўшы, пайшлі шукаць яе ў іншыя месцы. Коля зачапіўся ў недалёкай ад нас Будзе, Яська і Аляксандр — у Дараганаве, Пятрусь — у Дражні, а Уладзік — у сваёй Зялёнай Дуброве, побач з Каспяровічамі.

Былі Парахні, як мне казалі, «актывістыя» — адданыя савецкай уладзе змаганцы за «новае жыццё». Косцік (Канстанцін

Іосіфавіч) нібыта даслужыўся да высокага чына ў Чырвонай Арміі. Калі пачалася вайна, ён са сваім вайсковым падраздзяленнем трапіў у самую гушчу баёў і загінуў на фронце. Не вярнуўся з вайны і яго брат Андрэй.

Перакананым камуністам быў і Уладзік Парахня, які перад вайной стаў у Зялёнай Дуброве старшынёй калгаса, а калі прыйшлі немцы, наладзіў сувязь з партызанамі, шмат у чым памагаў ім, за што гітлераўцы яшчэ ў 1941 годзе павесілі яго ў Дрычыне, дзе стварылі воласць. Павесілі на той самай арцы, якую на Першамай і на кастрычніцкія бальшавісцкія святы аздаблялі чырвонымі сцягамі ды шматкалёрнымі стужкамі і пад якой праводзілі мітынгі, святочныя шэсці, піянерскія зборы.

Казалі, калі Уладзіка вешалі, вяроўка саслізгнула на падбароддзе, і ён вісеў жывы. Тады немцы ўзяліся страляць па ім, пакуль не забілі. Дні два ці тры вісеў ён на вачах у людзей, на пострах усім. Здымаць яго немцы не дазвалялі — балазе стаялі ўжо марозы. Калі ўрэшце прывезлі Уладзіка Парахню дадому, на яго страшна было глядзець: мала таго што ён увесь ссінеў, дык з рота вывернула язык — ад таго няўдалага павешання. Быў ён, гэты язык, чамусьці вялікі, апухлы, і яго нельга было ўвапхнуць на месца. Так і павезлі Уладзіка хаваць — з вывернутым языком.

Я трохі таварышаваў з сынам Уладзіка Парахні Генадзем, маім аднагодкам. Быў ён, як цяпер мне помніцца, не па гадах сур'ёзны, часам рэзкі, зацяты ў нейкіх сваіх думках. Ведама ж, прычынай тут была гвалтоўная бацькава смерць, якая глыбока ўразіла чулую дзіцячую душу.

Ды і не толькі гэта прымусіла рана пасталець майго хаўрусніка Генадзя Парахню — сямігадовага «мужчыну» ў хаце (два яго браты Толя і Вова былі яшчэ зусім маленькія), памалу адыйсці ад нашых дзіцячых гульняў, шмат пра што задумацца.

У вайну мы, дзеці, часта гулялі «ў вайну». Дзяліліся на два гурты-«войскі» — на «немцаў» і «партызан». Адны з нас не хацелі быць «немцамі», другія — «партызанамі». Прытым гэтых другіх была бальшыня, бо партызан як вельмі частых начных рабаўнікоў у нас баяліся болей, чым немцаў: тады ж мы нічога не ведалі ў сваёй глушэчы пра карныя аперацыі гітлераўцаў, пра масавыя расстрэлы імі ні ў чым не вінаватых людзей, пра фашысцкія лагеры смерці і шматлікія Хатыні. Гуляць у вайну адмаўляўся толькі Генадзя Парахня. Бо ён не хацеў быць ні «немцам», ні «партызанам». Немцаў ён ненавідзеў за бацьку, а партызан — за сям'ю бацькавага брата Петруся Парахні ў Дражні, за стрэчную сястру Ніну, якую…

Але пра дражанскую трагедыю я мушу расказаць тут шырэй, бо да апошняга часу яна беспадстаўна замоўчвалася, пра яе нічога не давалася ў друку, а калі хто ўзгадваў яе, то перакручваў да непазнавальнасці.

Здарылася гэта раніцай 14 красавіка 1943 года. Акурат перад Вялікаднем, у Чысты чацвер. Парою, калі на дарогах, на канавах і на ўзлесках раставалі рэшткі снегу, калі на ліпах, прыляцеўшы з выраю, весела пасвісталі шпакі, а ў небе над аколіцай, радуючыся вясне і сонцу, спявалі-заліваліся жаўранкі. На ўсходзе неба ў тую раніцу палымнела яснай роўнай чырванню, прадвяшчаючы светлы сонечны дзень. Але для дражанцаў гэта быў самы чорны дзень за ўсю вялікую гісторыю старажытнага сяла.

Людзі толькі прачыналіся, калі кругом усчалася страляніна. Асабліва моцна і часта стралялі ў Засценку — адной з дражанскіх вуліц. Засценкаўцы спачатку хаваліся ад куль у хатах, кладучыся на падлогу. Але тут угледзелі, што пачалі гарэць самі хаты, хлявы, свірны. Таму кінуліся хавацца ў агародах, у ямінах, у разорах. Тых жа, хто не паспеў схавацца і хто мітусіўся ў разгубленасці і ў сполаху ў дварах, расстрэльвалі ва ўпор нечаканыя налётнікі, не разбіраючы, жанчыны гэта, старыя дзяды ці дзеці. Параненых дабівалі прыкладамі вінтовак і аўтаматаў, бязлітасна даразалі кінжаламі і нажамі.

Той, хто гэта чытае, пэўне ж, думае, што я апісваю тут карную аперацыю эсэсаўцаў, налёт нямецкіх фашыстаў на адну з беларускіх вёсак, пра што мы нямала наслухаліся, нагледзеліся па тэлевізары і начыталіся ў газетах і кнігах. Не, гэтае пабоішча мірнага насельніцтва вёскі Дражні майго Старадарожскага раёна ўчынілі не немцы, не іх прыслужнікі паліцаі, а нашы савецкія партызаны, «народныя мсціўцы».

Не верыце? Тады едзьце ў Дражню, там, у Засценку (адной з яе вуліц) раскажуць вам пра тую партызанскую разню ва ўсёй «аголенай» праўдзе.

Я сяджу на лавачцы пры плоце з Флёрыкам (па пашпарце — Фёдарам) Матусэвічам, ужо даўно пенсіянерам, якому тады было ўсяго сем гадоў. Калі пачалася страляніна, у хаце былі з ім маці, яго пяцігадовая сястрычка і бабуля, мацерына маці. Што ж да бацькі, то ён быў на фронце, ваяваў з нямецка-фашысцкімі захопнікамі — потым на яго прыйшла «пахаронка», дзе гаварылася, што Аляксандр Матусэвіч, абараняючы Радзіму, па-геройску загінуў на Ленінградскім фронце. Хавацца ад куль сям’я франтавіка кінулася ў загадзя выкапаную — на ўсякі выпадак — маленькую зямлянку за дваром. Раптам на дварэ запахла дымам, палыхнула полымем — гэта загарэліся

хлявы і хата. Убачыўшы там людзей з чырвонымі зорачкамі на шапках і зразумеўшы, што гэта свае, партызаны, бабуля выбегла з зямлянкі, каб выпусціць з хлява скаціну, не даць ёй згарэць.

— Сыночкі, я толькі адчыню хлеў!..

«Сыночкі» (іх было ў падворку двое ці трое) далі ёй уратаваць ад агню карову і свіней, але самую не пашкадавалі: тут жа, не задумваючыся, у нейкім дзікім азвярэнні паласнулі па бабулі з сваіх «дзесяцізарадак», і яна адразу ж абмякла, паvалілася ў дзвярах хлява, які сама займаўся агнём. Адтуль партызаны падскочылі да зямлянкі:

— Ану, вылазьте, или бросим гранату!

На грозны вокрык партызан Флёрыкава маці, падхапіўшы дачку Зою і прытуліўшы яе адной рукой да грудзей, а другой узяўшы за ручку сына, вывела дзяцей з той зямлянкі-ямы. Ледзьве яны вылезлі, як партызаны пачалі ва ўпор страляць па мацеры з дзецьмі. Першыя кулі трапілі ў галоўку пяцігадовай дачкі, яна, заліваючыся крывёю, вывалілася з мацерыных рук, у тую ж хвіліну, прастрэленая кулямі, пахіснулася і ўпала вобзем і матка. Флёрыку ўдалося адскочыць убок і адпаўзці ў агарод. Усё ж маці, якой навылет прастрэлілі рот і павыбівала кулямі зубы, і маленькая Зося засталіся жывыя. Назаўтра іх адвезлі ў Старыя Дарогі ў бальніцу, дзе і адратавалі. На вялікі жаль, сястрычка Зоя праз пяць гадоў, калі ёй не было і дзесяці, памерла ад ран. Бабуля ж згарэла тады ў хлеве, пасля налёту знайшлі толькі яе абгарэлыя костачкі.

Я гутарыў з многімі дражанцамі-засценкаўцамі, якім пашанцавала ўратавацца ад таго пабоішча. Звычайна старыя людзі Засценка святочнымі днямі выходзяць пасядзець на лавачках каля сваіх хат. Да іх я і падсаджваўся. З некаторымі сустракаўся ў Мінску, дзе яны абжыліся. Іхныя ўспаміны пра тую страшную перадвелікодную раніцу 1943 года немагчыма было мне слухаць без вялікага душэўнага болю.

Добрым гаспадаром, паважаным усімі чалавекам, адданым савецкай уладзе грамадзянінам быў у Засценку немалады ўжо Паўлюк Колас, сын якога быў тады на фронце, ваяваў з нямецка-фашысцкімі захопнікамі. У час партызанскага налёту Паўлюк з сям’ёй схаваўся ад стралянiны ў яме, якая служыла яму ў двары склепам для бульбы і якая тады пуставала. У яму ўскочылі і суседзі, пераважна жанчыны і дзеці. Заўважыўшы гэтую схованку, партызаны шпурнулі туды гранату. Граната ўпала каля самай ямы. Паўлюк Колас, былы спрактыкаваны вайсковец-чырвонаармеец, успеў схапіць яе за доўгую ручку, адкінуў убок і закрычаў:

— Таварышы! Не страляйце, тут усе свае, савецкія!..

Ды партызаны і слухаць яго не захацелі. З крыкам «Бей фашистов, не щадя ни старого, ни малого» яны адкрылі па мірных, ні ў чым не вінаватых людзях агонь са сваіх вінтовак і аўтаматаў.

Паўлюкова яма стала магілай для тых, хто ў ёй хаваўся ад куль, у тым ліку і для самога гаспадара сядзібы, для дзяцей Валі і Колі Шамко, для іншых суседзяў Паўла Коласа. Былі там і выгнаныя немцамі са Смаленшчыны бежанцы, якія знайшлі сабе ў Дражні прытулак. Дражанцы і цяпер помняць харошага ціхага хлопца з бежанцаў Ваню — ён таксама быў забіты ў той яме. Адзін партызан не пагрэбаваў нават садраць з яго ног боты.

Вялікае гора прынёс партызанскі налёт і ў сям'ю… партызана Івана Пятроўскага, перакананага камуніста, які ваяваў тады з нямецкімі прыхаднямі ў брыгадзе Аляксея Шубы і потым загінуў у баі каля вёскі Вуглы. Партызаны нізавошта забілі яго жонку Алесю і дачку Кацю. Іх спачатку падстрэлілі, а потым з незвычайнай, зусім незразумелай жорсткасцю даразалі кінжаламі. Дражанская жанчына Валя Сяркова расказвала мне, што бачыла іх тады на месцы гібелі — у Алесі было перарэзана горла, а ў Каці тырчаў увагнаны ў грудзі нож з «дзеравяным дзяржаннем». Такая бесчалавечная кара тым больш абсурдная, што сям'я Пятроўскіх была адданая савецкай уладзе. Дачка Алеся і Івана Пятроўскіх Каця перад вайной рабіла ў школе, у суседніх Ляўках, піянерважатай, была актыўнай камсамолкай. Калі прыйшлі немцы, яна баялася начаваць дома, хавалася ад іх у сваякоў і сяброў. Хавалася камсамольская актывістка ад немцаў і паліцаяў, але не ўхавалася ад сваіх, ад партызан, да якіх — толькі ў шубаўскую брыгаду, дзе быў бацька, — рыхтавалася сама ўцячы.

Не маглі без хвалявання расказваць мне жанчыны Засценка пра паважаную ўсімі дражненскую настаўніцу Браніславу Андрэеўну Шамко (па мужу Ляневіч), якую таксама нізавошта па-зверску закатавалі «народныя мсціўцы», распаласаваўшы ўсю кінжаламі. Калі яны адышлі, маленькі сын Браніславы Андрэеўны Валерка, які неяк ухаваўся ад партызан, падбег да забітай мацеры і пачаў яе тармасіць, плачучы:

— Мама, уставай! Уставай, мама!..

Бацька Валеркі Ляневіча быў тады на фронце, ваяваў у шэрагах Чырвонай Арміі з немцамі, ад рук якіх потым і загінуў. Хлопчык астаўся адзін. Нехта з добрых людзей забраў яго да сябе, а пасля вайны Валерку, асірочанага савецкімі партызанамі і нямецкімі фашыстамі, аддалі ў дзіцячы дом. Цяпер, кажуць, ён жыве недзе ў Мінску.

Мяне вельмі цікавіла яшчэ доля сям'і Петруся Парахні, роднага брата павешанага немцамі Уладзіка Парахні, параднёнага з намі праз яго жонку Стэфку Цвірчанку. Я паспеў яшчэ пагутарыць з Петрусёвай дачкой Валянцінай на яе лавачцы. Паспеў, бо ў 2005 годзе яе не стала.

Валя расказала мне, што ў час партызанскага налёту на Дражню ўся сям'я Парахнёў кінулася хавацца ў выкапаную на ўсякі выпадак у агародзе яму. Мацерына сястра Маня, якая была разам, убачыўшы, што загарэўся хлеў, пабегла выпусціць карову. Але партызаны пачалі па ёй страляць, жанчына ўпала, падкошаная кулямі. Там, у хляве, яна і згарэла. Не змагла схавацца ад партызан і старэйшая Валіна сястра Ніна. Ёй тады ішоў пятнаццаты год. Казалі, была яна вельмі прыгожая. Партызаны стрэлілі па ёй, але не забілі — толькі паранілі ў руку. Тады адзін з партызан падскочыў да дзяўчыны і з маху ўсадзіў ёй у грудзі нож. Другі дакалоў яе штыком. Гэтыя ж два партызаны згледзелі і самую Валю, тады дзевяцігадовую дзяўчынку, з малым брацікам.

— Давай іх у калодзесь! — крыкнуў адзін.

Партызаны пачалі ўжо лавіць дзяцей, каб жывымі кінуць у калодзесь. Але тут падышоў трэці партызан і спыніў іх:

— Ладна, хлопцы, адпусцім гэтых — і так ужо многа пабілі…

Чым, якім здаровым сэнсам можна растлумачыць такі нечувана жорсткі пагром, што ўчынілі 14 красавіка 1943 года партызаны ў вёсцы Дражні на Старадарожчыне?

З сваім прыходам у нашы краі немцы зладзілі ў Дражні паліцэйскі гарнізон — для барацьбы з партызанамі. Партызаны з самага пачатку намерыліся разграміць гэты гарнізон.

Задача была не з простых. Размясціўся гарнізон у самым цэнтры вялікай вёскі, на ўзвышэнні. Там, на самым скрыжаванні вуліц, паліцэйскія павыкопвалі сабе доты, добра іх умацавалі. Падступіцца туды было нялёгка, бо Дражня раскінулася сваімі чатырма канцамі-вуліцамі на адкрытым, далекаватым ад лесу месцы. З дотаў усё было відаць, як на далоні.

Першы раз партызаны паспрабавалі разграміць паліцэйскі гарнізон у студзені 1943 года, але яны былі лёгка адбіты нямецкімі прыслужнікамі і многія злажылі там галовы.

Гэтым разам партызаны сабралі большыя сілы і пайшлі ў наступ на Дражню з усіх бакоў. Але пад вельмі шчыльным агнём паліцэйскіх змушаны былі адступіць. Толькі з боку Залужжа аднаму з атрадаў удалося ўварвацца ў Засценак. Камандаваў ім нібыта нейкі Ізраіль Лапідус, які быў, расказвалі мне, вельмі свірэпы, раззлаваны за нешта на цэлы свет. Зразумеўшы, што

да вельмі добра ўмацаваных паліцэйскіх дотаў падступіцца немагчыма, партызанскія камандзіры нічога лепшага не прыдумалі, як па-подламу распрвіцца з усімі, хто жыў у Засценку, жанчыны гэта ці малыя дзеці. Логіка, мусіць, была такая: раз ты жывеш у вёсцы, дзе размясціўся паліцэйскі гарнізон, — значыць, заадно з паліцаямі, значыць — вораг. А галоўнае ж для камандзіраў было — «отчитаться» перад вышэйшым камандаваннем пра выкананне задання па разгрому гарнізона. Для таго, каб радавыя партызаны дзейнічалі больш рашуча і каб спраўна выконвалі загад, ім убілі ў мазгі, што тут жывуць сем'і паліцэйскіх, нямецкія прыслужнікі. От і стараліся «сталінскія сокалы» біць «фашыстаў», паліць хаты і хлявы, забіваючы сваіх жа людзей. Дарэчы, у Засценку, як мне казалі, не было тады ніводнай паліцэйскай сям'і. Ды, зрэшты, калі б і была — ці ж ваяваць з дзецьмі і жанчынамі?

Разгром дражанскага Засценка дазволіў партызанскім камандзірам падаць свайму вышэйшаму камандаванню вельмі «прыгожае», але цалкам дутае, поўнасцю хлуслівае «Донесение», у якім гаварылася, што «ввиду того, что полицейские вели огонь из домов, были подожжены эти дома (хоць паліцэйскія сядзелі не ў дамах, а ў дотах свайго гарнізона ў цэнтры Дражні), што «уничтожены в основном доты» (хоць ніводнага з іх партызаны і не зачапілі). На аснове такіх «данясенняў» у знойдзеным журналістам Віктарам Хурсікам у архівах «Разборы боевой операции по разгрому полицейского гарнизона в Дражно» камандаваннем 2-й Мінскай партызанскай брыгады давалася такая ацэнка «бою» партызан: «В основном… бой прошел очень удачно. Свою задачу выполнили, гарнизон разгромлен полностью за исключением 5 дотов из которых войти не удалось (?), остальная полиция уничтожена, убитыми и задохнувшимися от дыма насчитывается до 215 сволочей…»

Папраўдзе ж дражанскі паліцэйскі гарнізон не быў разгромлены ні «поўнасцю», ні часткова. Не было знішчана ці нават пашкоджана ніводнага дота. З 78 паліцаяў, з якіх складаўся гарнізон, у тым «баі» быў забіты толькі адзін, праўда, высокага чыну. Ён, выйшаўшы з дота, глядзеў у бінокль, як партызаны «зачышчаюць» Засценак. Забіла яго, як мне казалі, зусім выпадкова, «шалёнай куляй», пушчанай у мірных засценкаўцаў. «Сволочами» брыгадныя камандзіры назвалі пазабіваных дзяцей, жанчын, старых, усіх ні ў чым не вінаватых дражненцаў Засценка.

У згаданым вышэй «Разборы» камандаванне брыгады загадвала: «На особо отличившихся бойцов и командиров представить списки к награждению». От так — за забойства

ні ў чым не вінаватых людзей, сярод якіх былі бацькі, жонкі і дзеці тых, хто змагаўся на фронце з нямецкімі фашыстамі, — арданы і медалі! І мусіць жа, гэтыя ардэнаносцы не саромеліся потым выхваляцца сваімі высокімі ўзнагародамі, выходзілі з бліскучымі медалямі на грудзях на парады і ўрачыстыя шэсці з нагоды слаўных дат, атрымлівалі павышаныя пенсіі.

Пра мнімы «разгром паліцэйскага гарнізона ў Дражні» пачалі трубіць і ў друку. Фальшывае «Донесение» пра гэты разгром як пра гераічны ўчынак партызан было змешчана ў салідным мнагатомным выданні «Всенародное партизанское движение в Беларуси в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 — июль 1944)», выдадзенай у 1978 годзе ў Мінску. Вельмі дзіўна, што перадрукавала гэтую фальшыўку і старадарожская «Памяць». Ці ж цяжка было складальнікам кнігі пад’ехаць у Дражню і распытаць у людзей, як жа там было напраўду?

Як нам ставіцца да гэтага нечуванага злачынства партызан 2-й Мінскай брыгады? Можа, проста абысці ўвагай, замаўчаць, як нешта «нетыповае», каб «не кідаць цень» на шырокі партызанскі рух, які ахапіў у часы вайны ўсю Беларусь? Каб не змяншаць славы краіны-партызанкі?

Але ад злачынных учынкаў асобных партызанскіх камандзіраў і іх паслухмяных падначаленых яе слава не пацьмее, не зменшыцца: уклад беларускіх партызан у разгроме гітлераўскай Германіі ніхто не можа аспрэчыць. Увесь свет ведае папраўдзе народных герояў партызанскага руху на Беларусі Ціхана Бумажкова, Хведара Паўлоўскага, Канстанціна Заслонава, Пятра Машэрава, Кірылу Арлоўскага, Васіля Каржа, Міная Шмырова і многіх іншых. Усе яны, як і тысячы радавых сумленных партызан, праўдзівых народных мсціўцаў, якія не шкадавалі жыцця дзеля вызвалення сваёй краіны ад фашысцкай навалачы, — гонар Беларусі, выдатны прыклад патрыятызму для нашай моладзі.

Ды паказваць толькі станоўчае ў зацяжной і цяжкай барацьбе з нямецкім фашызмам — азначае проста грашыць супраць праўды вайны, вяртацца да даўно асуджанай «тэорыі бесканфліктнасці» сталінскіх часоў. Услаўляючы гераічныя ўчынкі партызан, мы павінны даць належную ацэнку і таму «негатыву», якога ўсюды хапала ў ваеннае ліхалецце. Ці ж маем мы маральнае права ў слаўныя шэрагі праўдзівых герояў вайны ставіць і тых, хто да іх «прымазаўся», хто не толькі не зрабіў нічога гераічнага, а наадварот, скампраметаваў сябе? Тыя, што ведалі пра жудаснае дражанскае пабоішча, ніяк інакш

не называлі партызан, як «бандытамі», пераносячы гэтае вызначэнне на сапраўдных партызан-патрыётаў. Вельмі шкада, што і ў вайну, і пасля вайны гэтае недаравальнае злачынства партызан 2-й Мінскай брыгады не было выкрыта і асуджана, не зняты са злачынцаў арэол гераізму.

Першы праўдзіва расказаў пра Дражанскую трагедыю журналіст і выдавец Віктар Хурсік (родам з суседняга Асіповіцкага раёна) у кніжцы «Кроў і попел Дражна». Пра яе мне расказала адна з жанчын, з якімі я гутарыў на лавачцы ў Засценку. Потым я сустрэўся ў Мінску з аўтарам, ён падпісаў мне сваю кніжку. Віктар Хурсік не толькі параспытваў і запісаў на дыктафон многіх дражанцаў, але і добра пакапаўся ў архівах у пошуках дакументаў пра тыя падзеі. Гэтыя дакументы, у тым ліку і памянёны вышэй «Разбор боевой операции по разгрому полицейского гарнизона в Дражно», ён і змясціў у сваёй кніжцы.

Хоць не з усімі меркаваннямі аўтара кніжкі можна пагадзіцца, трэба аддаць яму належнае ў сумленным «расследаванні» нечуванага партызанскага злачынства ў Дражні ў красавіку 1943 года. А што гэта было папраўдзе злачынства, пацвярджае ў прыведзенай у кніжцы размове з Віктарам Хурсікам і адзін з арганізатараў партызанскага руху на Беларусі, Герой Савецкага Саюза Віктар Ліпенцаў. І гэтае злачынства мы павінны асудзіць хаця б маральна, раз уцалелыя сваякі партызанскіх ахвяраў не паспелі ў свой час зрабіць гэта праз суд.

Рымашэўскія

Проста на вуліцу палезлі, паразрастаўшыся, калючыя ўчэпістыя акацыі. Разам з кустамі бэзу і сліўніку яны зліліся ў адзін непралазны гушчар. З яго яшчэ рвуцца ўверх, на ратоўнае сонца, дзве ці тры заглушаныя, паскасабочаныя ігрушы. Ад блізкага лесу падабраліся сюды ўжо і хвоі. Гэтак выглядае цяпер сядзіба майго дзеда Косціка Рымашэўскага.

Сунімаючыся тут, я шукаю вачыма хаця б парастак ці струхлелы пень тае высокай размашыстай ігрушы, з якой спалучаны ў мяне, здаецца, самы першы дзіцячы ўспамін. Мяне нехта з маіх цётак падсаджвае пад галіну, і я зрываю з яе жоўценькую, трохі прадаўгаватую бэру — гэтакую я яшчэ ніколі дагэтуль не еў і яна мне здаецца верхам смакаты. І на другі, і на трэці год я з нецярпеннем чакаў, калі ж ізноў тут паспеюць бэры. Ды ў фінскую вайну сады ў Зялёнай Дуброве вымерзлі. Вымерз і дзедаў сад, які ўжо ніколі тут чамусьці не ўзнаўляўся.

Мой дзед Косцік памёр у 1932 годзе з мазаля. Будаваў калгасны кароўнік, моцна нацёр руку. Але не зважаў на мазоль.

Думаў, пройдзе. Не прайшоў. Пухліна пачала пашырацца. Дома ёй, як ні лячылі, не далі рады. Павезлі дзеда ў Бабруйск, у абласную бальніцу. Але позна: па ўсім целе пайшла ўжо гангрэна. Яна і звяла майго дзеда ў 52 гады ў магілу.

Рымашэўскія, як і Цвіркі, здаўна арандавалі ў вакольных сёлах зямлю, пераязджаючы з месца на месца. З шасцярых сыноў Аляксандра Рымашэўскага ў Зялёнай Дуброве аселі трое — Міхал, Косцік і Янка. Апошнія два пабудавалі сабе адну хату — на дзве палавіны, праз сенцы. Але потым мой дзед «адарваў» сваю палавіну і перанёс цераз вуліцу, каб быць незалежным гаспадаром на ўласнай сядзібе.

Замуж ён узяў дачку Мітрафана Дубовіка Гэльку. Спачатку ў іх нарадзілася Шура, за ёй — Надзея, мая маці. Тут пачалася першая сусветная вайна, дзед Косцік — тады малады, здаровы, з рыжымі заліхвацкімі вусамі — пайшоў ваяваць «за веру, царя и отечество». Чатыры гады карміў ён вошай у акопах. Не ведаю толькі, у якім чыне — можа, як «дваранін», быў хаця б якім фельдфебелем ці унцерам? Вярнуўся дадому на пачатку 1918 года і адразу пасля доўгага перапынку ўзяўся ўзмоцненым тэмпам папаўняць сям'ю. Ужо ў тым жа васемнаццатым годзе паявілася на свет Волька, за ёю сваёй чаргой Каця, Алімпа, Іван, Флёрык, Валя і Толя. От толькі адно з дзяцей — Флёрык — моцна захварэў і памёр, калі сама пачынаў хадзіць. Яго пахавалі, як звычайна, у Жыціне, куды вазілі хаваць з Зялёнай Дубровы ўсе «рускія» — праваслаўныя «дваране» і «недваране». Вельмі шкадаваў браціка тады яшчэ малы Іван, ён прасіўся ў бацькі:

— Татачка, адкапайце Флёрыка — я буду гуляць з ім, за ручку яго вадзіць.

Вельмі цяжка было Косціку Рымашэўскаму карміць вялікую сям'ю, у якой не ставала дужых мужчынскіх рук. Таму калі пачалі ў Зялёнай Дуброве арганізоўваць калгас, ён адзін з першых падаў туды заяву: думаў, там зажыве па-чалавечы, без вечных нястач і бясхлебіцы. Завінуўся ладзіць новае жыццё, узначаліў калгасную будаўнічую брыгаду, сам не выпускаў з рук сякеры і гэбліка. І от, як той казаў, згарэў на рабоце, не дачакаўшыся хоць якой палёгкі для сям'і.

Яго Гэлька асталася з маленькім Толем на руках: нарадзіўся ён за тыдзень да такой недарэчнай бацькавай смерці. А яшчэ ж прыглядваць трэба было за трохгадовай Валяй, за шасцігадовым Ванькам, дзевяцігадовай Алімпай і адзінаццацігадовай Кацяй.

Карміць усю сям'ю выпала на долю дзвюх старэйшых дочак — Шуры і Надзі. Адной было ўжо за дваццаць, а другой — дзевятнаццаць гадоў. Зараблялі тым, што даглядалі

калгасных кароў і свіней. Ды скора Шура выйшла замуж за аднаго з ваенных, што праводзілі свае манеўры каля нашага возера Скачальскага, і выехала з ім у Расею. Рабіць на ферме асталася мая маці. Але неўзабаве і яна пайшла замуж, перабралася ў сям'ю майго бацькі.

Яе заступіла пятнаццацігадовая Волька. Маладая дзяўчына ад самай раніцы да познага вечара мусіла круціцца на ферме. Яна запарвала свінням бульбу, цягала з калодзежа цяжкія вёдры з вадой, разносіла ў вялізны свінарнік не менш цяжкую паранку, чысціла катухі, важджаючыся з гноем. Гады чатыры тузалася так са свіннямі, не бачачы белага свету. І пад канец папраўдзе яго не ўбачыла: пачала слепнуць. На яе вочы наплыло нешта чорнае. Чарната ніяк не хацела сыходзіць, і матка адправіла дачку ў Старыя Дарогі да доктара. Але там нічога не маглі ёй памагчы, выпісалі накіраванне ў Слуцак.

Ад Старых Дарог туды чамусьці не хадзіў у тыя гады ніякі «грамадскі» транспарт. Прыватных машын тады таксама не было ні ў кога — каб хто і прыдбаў нейкім чынам якую, яго заклявалі б як «частника», а гэта значыць, непажаданага, нават варожага «элемента» ў грамадстве. Некалі, да калгасаў, у кожнага гаспадара быў свой конь, а то і не адзін. Запрагай — і едзь, куды хочаш. Калі коней абагулілі, пазабіралі ў калгас, калгаснікі маглі куды-небудзь дабірацца толькі «на сваіх дваіх». На такую «драбязу», як з'ездзіць да доктара, у калгасных начальнікаў і не прасі: як можна ганяць абы-куды калектыўных коней? І маладая калгасніца, не ўважаючы на тое, што прыдбала сваю хваробу на грамадскай рабоце, пусцілася ў дарогу пеша. А ад нас жа да таго Слуцка кіламетраў шэсцьдзесят, калі не болей.

Выбіраючыся ў дарогу, дзяўчына спадзявалася, што яе падвязе на слуцкай шашы якая машына. Але тады, у 1938 годзе, увогуле было вельмі мала машын, нават грузавых. Вунь паказалася адна. «Прагаласавала» Волька. Ды машына на яе — нуль увагі: прашмыгнула міма, не прыпыніўшыся. Машына крытая, чорная. Ды гэта ж той «чорны воран», што і ў Зялёную Дуброву залётваў! Праз нейкі час ізноў загула ззаду машына. Зноў падымае дзяўчына руку, але зноў ляціць такая ж птушка! А потым яшчэ і яшчэ. І на Слуцак, і ад Слуцка. І ніякіх другіх машын — толькі адны «чорныя вораны» снуюць туды-сюды. Так і дайшла сваімі нагамі маладая калгасная свінарка да Слуцка. Праўда, па дарозе пераначавала ў Волашаве, дзе жылі яе цёткі — Марыля і Ганька.

Дапыталася ў Слуцку бальніцы, падышла да варот. Падышла і стала, як аслупянелая: напроці, за вуліцай на нейкім пляцы — цьма людзей, машын. Нібы ўвесь горад сюды збегся.

— Цётачка, што там такое робіцца? — спытала Волька нейкую жанчыну.

— Гэта ж, дзевачка, НКВД людзей сюды столькі панасцягвала. Тут — цюрма.

І праўда, між людской сціжмы Волька ўбачыла тыя крытыя жалезныя машыны, што шнуравалі міма яе па шашы. Вунь яшчэ адна, сігналячы, заязджае туды.

У бальніцы добра агледзелі Вольчыны вочы, закапалі нечым, далі з сабой капель і адпусцілі дадому.

Ізноў пайшла Волька пеша дадому, у Зялёную Дуброву. Ізноў праносіліся міма тыя энкавэдысцкія машыны-душагубкі, перад якімі яна ўжо і не думала «галасаваць».

Адпускаючы дзяўчыну дадому, дактары вельмі строга наказалі ёй, каб толькі не ператруджвалася, бо і далей будуць слепнуць вочы. Але ж як тут будзеш не ператруджвацца, калі апроч яе і мацеры, занятай дзецьмі, не было каму болей рабіць на ферме — зарабляць працадні, за якія на першым часе нешта палучалі ў калгасе.

Маці нават вучыцца дачку далей за чатыры класы не пусціла — трэба было карміць сям'ю. Дзеля гэтага і з замужжам папрасіла яе пачакаць, пакуль пападрастаюць сёстры і заменяць яе на ферме.

Была тады Волька, як і ўсе Гэльчыны дзеці, вельмі прыгожая, стройная, на яе шмат хто заглядваўся з хлопцаў. Вельмі ўпадабаў яе добры хлопец з Сяльца Піліп Міхадзюк. Хоць з неахвотай, але згадзіўся ён пачакаць са шлюбам. Ды тут пачалася вайна. Пайшоў хлопец у партызаны і загінуў там ад нямецкай кулі. Закахаўся ў Вольку і другі кавалер — Ігнась з Клятнога, ветэрынар. Ён таксама ў вайну стаў партызанам, ваяваў у брыгадзе Аляксея Шубы. Але пры няўдалым наступе шубаўцаў на нямецкі гарнізон у Фалічах Вольчынага Ігнася моцна параніла, і ён, вярнуўшыся адтуль, неўзабаве сканаў ад ран.

Ды і ўсіх другіх магчымых яе жаніхоў выкасіла вайна. А пасля вайны калі б хто і знайшоўся, немалой перашкодай у Вольчыным замужжы, мусіць, магла б быць яе хвароба вачэй, што «прагрэсіравала», ды і маладзейшых за яе дзяўчат вунь колькі навырастала. Так і асталася векаваць мая цётка Волька незамужкай.

Цяпер ёй пад дзевяноста. Яна ўжо зусім не бачыць. Жыве пры сястры Алімпе, таксама ўжо немаладой.

Іхная маці, мая бабуня, пражыла менш — усяго семдзесят два гады. У маленстве яна вельмі прываблівала мяне сваімі казкамі, якія расказвала нам, малым, прыходзячы ў нашу хату і

падсаджваючыся да нас на печ. Асабліва захапіла мяне яе казка пра царэўну, якую выкраў з царскіх палацаў страшны Змей з трыма галовамі і якую падручыліся вярнуць цару тры слаўныя рыцары. Бабуня давяла свой расказ да самага цікавага моманту, калі адзін з рыцараў супыніўся са сваім канём на раздарожжы ў роздуме: па якой жа з трох небяспечных дарог яму пусціцца? Колькі я ні ўпрошваў бабуню, каб расказала мне, што ж было далей, яна ўсё не дабірала на гэта часу, а мо і проста забыла канец казкі.

Была мая бабуня Касцічыха не без гумару, любіла пажартаваць, адпаліць якую-небудзь штуку, каб пасмяяцца. У калгаснай канторы, пад якую адвялі хату раскулачанага Адама Шумскага, заўсёды вісеў яго, таксама абагулены вялікі чорны кажух. Ён выдаваўся таму з калгаснікаў, каму трэба было з'ездзіць у горад ці на якую ўрачыстасць, прыкладам, у сваты або жаніцца. Быў гэты кажух пад апекай рахункавода Юліка Дубовіка. Даглядчыцам калгасных кароў, што стаялі ў хляве Шумскіх, тут жа, у двары, захацелася пажартаваць. Згледзеўшы, калі Юлік недзе выйшаў з канторы, яны цішком пракраліся туды, ухапілі калгасны кажух і схавалі. Завадатаркай была тут мая бабуня, стрэчная сястра Юліка. Мала таго. Бабуня надумалася яшчэ скласці пра ўсё верш. Гукнула да сябе ў хату «дзевак» — хаўрусніц па ферме, пасадзіла іх за стол, дала на чым і чым пісаць, а сама села на печы пры коміне і пачала дыктаваць ім вершаваны сказ пра кажух, лоўка сплятаючы радок з радком моцнымі вузламі рыфмаў. Перапісаўшы ў роўны слупок наслінёным хімічным алоўкам на вырваным з вучнёўскага сшытка аркушы паперы вельмі дасціпнае бабуніна тварэнне, «дзеўкі», давячыся ад смеху, прыклеілі яго на дзвярах канторы. Сляпы на адно вока рахункавод Юлік Дубовік не заўважыў, што там прыклеена. Толькі вельмі дзівіўся, чаму гэта ўсе, хто заходзіць у кантору, парабіліся такія вясёлыя. Уся Зялёная Дуброва рагатала тады з калгаснага кажуха. Цікава, што і праз семдзесят пяць гадоў старыя людзі са смехам расказвалі мне пра жарт маёй бабуні і нават успаміналі асобныя радкі з яе верша, які пачынаўся такімі словамі:

Юлік за сваім сталом сядзеў,
І з-пад с… кажух паляцеў.

Верш быў доўгі, у ім нешта смешнае прыдумала мая бабка Касцічыха пра многіх дуброўцаў. Мне ўспомнілі яшчэ два радкі — пра Уладзіка Матусэвіча. Збіраючыся ў сваты ў Падарэссе, ён прыйшоў у кантору прасіць кажуха. Ды яго там як карова языком злізала. Не солана хлябаўшы вярнуўся тады Матусэвіч

са сватання: падарэская дзеўка адправіла яго дадому з носам. Казалі, калі б ён заявіўся да яе ў шыкоўным казусе, не ўстаяла б перад дуброўскім кавалерам падарэсчанка. Словам, вінаваты ў Матусэвічавай няўдачы быў кажух. На гэта і намякала мая бабуня ў сваім вершы:

І Матусэвіч зажурыўся,
Што ў кажусе не жаніўся.

Была мая бабуня і набожная. Спачатку, за дзецьмі, ёй не было калі тут вельмі ўпадаць у модлы. Але ў вайну, наслухаўшыся казаняў майсеевіцкага Пiлiпа, яна — памалу-памалу — уцягнулася ў евангелісцкую веру. Не ў прыклад дуброўцам, якія з розных прычын адышлі ад той веры, яна асталася баптысткай і пасля вайны і спавядала яе да канца сваіх дзён.

Прыязджаючы з Мінска і заходзячы ў бабуніну хату, я бачыў там многа ўсялякіх выданняў Божага Пісання, якія ёй прыносілі з недалёкіх сёл «браты і сёстры» па веры. Сярод тых кніг мне папала было на вока і невялікае Евангелле на беларускай мове, выдадзенае ў Хельсінкі.

У той час, як я сядзеў за сталом і запісваў гэтыя згадкі пра сям'ю маіх дзядоў Рымашэўскіх, прыйшла да мяне ў хату ў Зялёнай Дуброве сястра Яня і прынесла сумную вестку: памерла ў Асіповічах мацерына сястра Валя. Давялося перарываць маю работу і ехаць на пахаванне. Пражыла Валя семдзесят сем гадоў. Адышлі на гэты момант (20 мая 2006 года) у іншы свет як старэйшыя з сям'і (Шура і мая маці), так і маладзейшыя — Каця, Іван, Толя і от цяпер Валя. Асталіся — хай іх Бог беражэ — сярэднія: Волька і Алімпа.

У дзедавага брата Янкі і яго жонкі Алены Галавачанкі з Пабокавіч было пяцёра дзяцей — Антось, Уладзік, Паўлінка, Стэфка і Марыля. Уладзік загінуў на вайне, дочкі завялі свае сем'і, а на бацькаўшчыне астаўся Антось, які ўзяў сабе за жонку дачку Яся Цвіркі Алесю.

Антось змалку быў вельмі ўпраўны і па-свойму кемлівы хлопец. Любіў вычвараць усякія штукі. У сям'і Янкі Рымашэўскага дажывала свой век яго і майго дзеда Косціка маці Віктуся, мая прабабка. На старасці год яна аслепла. Але і ёй знайшлася работа: мацаць курэй — ці скора знясуцца. Лавіць і падносіць іх бабцы даручылі малому Антосю. А ён зловіць, бывае, пеўня і падасць сляпой бабцы. Тая, прыціснуўшы яго локцем левай рукі ўніз галавой, мацае яго пальцам, ці з яйцом, а ўнук аж заходзіцца ад смеху.

Праз сваю ўпраўнасць у маленстве ён быў пакалечыўся. Падкатваўся на ваганетцы, на якой па колішняй Полякавай

вузкакалейцы везлі коньмі ў Фалічы лес, сарваўся на хаду і папаў босай нагой пад жалезнае кола. Яму адрэзала тады на назе вялікі палец. Калецтва невялікае, але яно вельмі памагло потым Антосю: праз гэта яго не бралі на вайсковую службу, ну і на вайну.

У калгасе рабіў ён кавалём у кузні. Гэтаму рамяству ён навучыўся ад колішняга дуброўскага каваля Лахмана: жыў той побач з Янкавай сядзібай, тут была і яго кузня, у самым засценку. Калі Лахман выехаў некуды з сям'ёй, яго месца і заступіў Антось Рымашэўскі, да якога прыляпілася і імя першага дуброўскага каваля — Лахман. Кузню потым збудаваў калгас у другім месцы, — на водшыбе ад Зялёнай Дубровы. Рабіў там Антось Янкаў да канца сваіх дзён.

Антось з Алесяй выгадавалі двух хлопцаў — Лёню і Аркадзю і дачку Аню. Хлопцы ранавата чамусьці пайшлі з жыцця. Дзедаўшчынай-бацькаўшчынай завалодала Аня, якая выйшла замуж за смаленскага бежанца часоў вайны, харошага хлопца Колю Кузняцова. Кожнае лета яны абое — тут. Перабудаваная нанова яшчэ Антосем хата, у якой яны летуюць, — адзіны жывы помнік колішняму селішчу Рымашэўскіх.

Праўда, у ваколіцах Зялёнай Дубровы астаўся яшчэ адзін «нематэрыяльны» помнік нашаму роду — урочышча Рымашэўшчына. Гэта — сенакос, які адваяваў у леса, разрабіў дзедаў брат Юзік Рымашэўскі з сынамі, пасяліўшыся ў Фалічах. Усе яго чатыры сыны — Уладзік, Зыгмусь, Флёрык і Болесь — пабудавалі на хутарах чатыры звонкія хаты са смаловага хваёвага бярвення, пачалі жыць там сем'ямі. Але ў 1938 годзе нехта ўспомніў (ці прыдумаў?), што адзін з братоў калісь паказаў дарогу булак-балахоўцам. НКВД не разбіралася, хто з іх канкрэтна, загрэблі ўсіх чатырох і прыгаварылі да вышэйшай меры пакарання. Ад іх асталіся чатыры маладыя ўдавы з маленькімі дзеткамі. З дачкой аднаго з іх (Болеся) — Левакадзяй я сустрэўся ў Фалічах. Калі папрасіў расказаць, як жыла яна без бацькі, у яе раптам нешта захрасла ў горле і пажылая ўжо жанчына залілася слязамі. Больш я нічога ў яе не распытваў.

Жыдовічы

За здзічэлымі прысадамі майго дзеда Косціка Рымашэўскага стаяць тры старыя маўклівыя клёны. Яны — жывая памяць пра колішняе селішча Паўла і Магдалены Жыдовічаў, якія прыбіліся сюды сто гадоў назад аднекуль з-пад Мінска.

Някепска жылося ім тут, на сваёй, законна прыдбанай зямлі, на вольнай волі, сярод мілага дзіцячага шчабятання. А дзяцей пані Магдалена нарадзіла гаспадару роўна дзесяць: Людвіка, Франука, Юзіка, Антося, Яся, Зыгму, Марылю, Сабіну, Відалю і Юзэфу. От толькі не доўга радаваўся Павел Жыдовіч імі: у калектывізацыю, калі адбіралі нажытае і зганялі ўсіх у калгас, памёр — не вытрывала сэрца гвалту. Затое не ўбачыў, якая горкая чакала яго дзяцей доля.

Першаму не паспрыяла яна сыну Юзіку, вельмі стройнаму і пагляднаму хлопцу. Яго падвяло каханне, якое наткнулася на жалезную волю мацеры.

Невядома якімі чарамі прычаравала хлопца маладзенькая яснавокая дачка майго прадзеда Мітрафана, родная сястра маёй бабкі Косцічыхі — Аляксандра. Казалі, была яна вельмі прыгожая. Як магнітам цягнула Юзіка Жыдовіча ў Мітрафанаву хату. Усім дзявочым сэрцам шчыра пакахала хлопца і Аляксандра. Згаварыліся пажаніцца.

Пайшоў Юзік да мацеры прасіць дазволу і блаславення на шлюб. Пачуўшы, каго выбраў сабе сын, Магдалена сказала як адрэзала:

— І не кажы мне пра сваю Алесю, я ніколі не дазволю табе радніцца з Дубовікамі: яны ж — рускія! Бяры каго хочаш, толькі з нашых, з палякаў!

Як ні даказваў мацеры Юзік, што цяпер усе людзі роўныя — ці гэта каталікі («палякі»), ці праваслаўныя («рускія»), яна і слухаць яго не захацела:

— І думаць не думай, каб узяць рускую!

Не ў прыклад Адвэртам, якія хоць таксама не хацелі аддаваць «палячку» Анцю за «рускага» Івана, брата Аляксандры, але ўсё ж такі пад канец узялі на сябе гэты «грэх», Магдалена не адступілася.

Юзік на каленях маліў матку, каб дазволіла яму жаніцца з любай дзяўчынай.

— Мама, без Аляксандры я не хачу жыць, калі ты не дазволіш, я пайду ўтаплюся.

— Хоць тапіся, хоць вешайся, а з рускімі радніцца не дам!

Яшчэ больш жорстка павялася такая гаворка, калі Магдалена, узяўшы з сабой Юзіка, паехала на брычцы ў Пабокавічы праведаць дачку Марылю, якая жыла там замужам.

Пачуўшы яшчэ раз катэгарычную нязгоду мацеры на шлюб, Юзік саскочыў з воза і ў роспачы кінуўся ў Пціч, якую якраз праязджалі каля Майсеевіч.

Маці нават не суняла каня. Як ехала, так і паехала далей. Калі варочалася на сваёй брычцы назад, Магдалену прыпынілі майсюкі — людзі з Майсеевіч:

— Ідзі забяры свайго сына, мы яго з вады выцягнулі, нежывога. Вунь ляжыць на беразе.

Магдалена як і не чула, што казалі ёй майсюкі, дала дубцом па кані і паджгала дадому, у Зялёную Дуброву. Майсюкі самі пахавалі яе сына Юзіка на сваіх могілках.

Нічога не магу сказаць пра Жыдовічавых сыноў Людвіка і Франука. Ведаю толькі, што адзін з іх, здаецца, Людвік з'ехаў назаўсёды ў Амерыку.

Дзецям, якія аставаліся пры аўдавелай Магдалене, бяду прынесла зноў жа калектывізацыя. Цвёрдая сваім характарам гаспадыня сядзібы ісці ў калгас пад чыёсьці камандаванне наадрэз адмовілася. Сям'ю абклалі непамернымі падаткамі — «цвёрдым заданнем», якое немагчыма было выканаць. Тым, хто не выконваў, давалі па дзесяць гадоў турмы, канфіскоўвалі ўсю маёмасць і не дазвалялі пасля адбыцця тэрміну вяртацца дадому — жыві дзе хочаш. Такая доля напаткала і Магдалену з дзецьмі. Іх саслалі ў Сібір. Праз дзесяць гадоў Жыдовічы вярнуліся адтуль. Але дома жыць ім не дазволілі. Зыгма з'ехаў на Украіну, Ясь — пад Асіповічы, адкуль яго забралі на вайну, дзе ён і загінуў. Дочкі — шчаслівa ці нешчаслівa — павыходзілі замуж. Сама Магдалена знайшла прытулак у Пабокавічах, у дачкі.

Ўратаваўся ад раскулачвання толькі Антось. Бо, ажаніўшыся, ён аддзяліўся ад бацькоў яшчэ да калектывізацыі, а калі яна пачалася, адразу ўступіў у калгас.

Але родная савецкая ўлада ўсё роўна не дала жыць і прававерн аму Антосю Жыдовічу. У 1937 годзе яго беспадстаўна схапіў той жа «чорны воран» і ўжо не выпусціў са сваіх кіпцюроў.

У Антосевай жонкі Сашы асталося на руках чацвёра сыноў — Казя, Ваця, Стась і Флёрык. Дарэчы, яна была з тых самых Дубовікаў — дачка Ладымера, роднага брата майго прадзеда Мітрафана, такая ж «руская», як і Мітрафанава Аляксандра. Не ведаю, ці памякчэла ўжо пані Магдалена, даючы тут згоду на шлюб, ці проста Антось яе не паслухаў, цвёрда настоіўшы на сваім.

Цяпер, калі я ўсё гэта апісваю, з чатырох Жыдовічавых сыноў асталіся толькі два — Ваця і Флёрык. Кожны год яны, адзін з Суціна, другі з Талькі, прыязджаюць з дзецьмі і ўнукамі на радаўніцу ў Зялёную Дуброву — на магілы сваіх родных, якіх прывозілі хаваць толькі сюды, на бацькаўшчыну.

Антосева племя

Бальшыня сядзібаў таго канца Зялёнай Дубровы належала дзецям і ўнукам Антося Цвіркі — трэцяга з сыноў нашага прапрадзеда Феліцыяна.

У Антося было шасцёра сыноў — Андрэй, Алесь, Іван, Анцік, Паўлюк і Сцяпан.

Пра першых трох я ведаю толькі ад старых людзей Зялёнай Дубровы.

Самым моцным гаспадаром быў у нас Андрэй. Ён меў уласную конную малатарню, прасторны дом пад нямецкі вугол, пакрыты не саломай, як амаль ва ўсіх у Зялёнай Дуброве, а пафарбаванай у чырвоны колер бляхай.

У калектывізацыю яго раскулачылі за нявыплату непамерна высокіх падаткаў — «цвёрдага задання» і некуды выслалі. З той высылкі Андрэй Цвірка дадому ўжо ніколі не вярнуўся. Усю яго маёмасць, у тым ліку дом, канфіскавалі. Жонка Стэфка (здаецца, родам з Навасёлак) разам з сынам Алесем і дачкой Анэтай змушана была шукаць другога жытла.

Андрэеў дом стаў калгасным клубам. У вайну немцы вывезлі яго ў Фалічы.

На месцы Андрэевай сядзібы тады ж, у вайну, нехта памог збіць маленькую хацінку для Стасі Шух (дачкі Юзафа Стаховіча). Яна была замужам у недалёкіх ад нас Каўгарах. Калі на пачатку вайны яе чалавек загінуў, Стася з дзвюма дочкамі (Рэняй і Віцяй) вярнулася на радзіму, у Зялёную Дуброву. Недзе пасля вайны дочкі з’ехалі ў Мінск і забралі з сабой сваю матку.

На іх апусцелай сядзібе калгас ізноў пабудаваў брыгадны клуб. Але праіснаваў ён не вельмі доўга. У абязлюдзелай амаль Зялёнай Дуброве ён стаў ужо без патрэбы. У ім павысаджвалі вокны, вецер ганяў незамкнёныя дзверы, з яго парасцягалі лаўкі, пачалі выдзіраць дошкі падлогі. Кончылася ўсё тым, што яго зусім спалілі дзеці «дачнікаў». Цяпер як напамінак пра зменлівае мінулае астаўся ад новага клуба на колішняй сядзібе Андрэя Цвіркі толькі цэментавы падмурак, які памалу раз’ядаюць дажджы ды сонца.

Другі Антосеў сын Алесь ажаніўся з Шыкеранкай Альжбетай. Паспеў нажыць з ёю толькі дзвюх дачок — Яню і Стасю. У часы «вялікага пералому», як называлі калектывізацыю, Алесь, не ведаю, з якой прычыны, налажыў на сябе рукі. Летам 2005 года на пахаванні мацерынай сястры Валі ў Асіповічах я разгаварыўся з Алесевай дачкой Яняй — ужо зусім старэнькай бабуляй. Мне хацелася даведацца, чаму павесіўся тады

яе бацька. Але яна запярэчыла гэтаму, сказала, што ён проста памёр. У Дуброве ж старыя жанчыны растлумачылі мне, што сям'я Алеся заўсёды старалася прыхаваць вельмі непрыемны для яе факт самагубства гаспадара.

Пасля Алесевай смерці Альжбета ўзяла да сябе прымака Тамаша Ляневіча са Старэва. Ад яго яна нарадзіла яшчэ дваіх дзяцей — Валю і Івана, якіх запісала на прозвішча першага гаспадара — Алеся Цвіркі.

Іван ажаніўся са згаданай сястрой маёй мацеры — Валяй. Я вазіў іх на падводзе ў сельсавет, у Дражню распісвацца. Іван з жонкай пасля вайны атайбаваўся ў Асіповічах, рабіў там машыністам на паравозе. Калі я быў студэнтам, то, ездзячы з Мінска дадому праз Асіповічы, заходзіў да іх пераначаваць: поезд тады ішоў адсюль на Слуцак толькі раніцай.

Цяпер і Іван, і яго Валя — на тым свеце. Ад іх асталося трое дзяцей — сын Віця і дочкі Іра і Люда. Ну, і ўнукі.

Пра трэцяга Антосевага сына Івана мне расказвалі, што ён нібыта знайшоў сабе жонку ў Бабруйску, у публічным доме. Дзяцей ад яе Іван не дачакаўся, так і памёр — яшчэ да вайны — бяздзетны. Яна ж яшчэ раз выйшла за некага замуж у Кавалічы.

Вельмі цьмяна помніцца мне Анцік — ён памёр перад самай вайной. Памяць выхапіла адзін толькі момант: хударлявы, ссутулены, ён ідзе ад вуліцы ў бок кузні, абхапіўшы аберуч за спіной палку — можа, яна памагала яму раўней трымацца? Дражнілі яго чамусьці Кітаец — здаецца, яго занесла было нейкім чынам у Кітай. З жонкай Стэфкай, якую адкапаў недзе пад Слуцкам, ён выгадаваў толькі трох дачок — Таню, Валю і Тасю. Яны даўно павыходзілі замуж, назаўсёды пакінуўшы сваё селішча, якое зарастае быллём ды палынамі.

Паўлюк мне помніцца больш. Рослы, падцягнуты — якраз такі стаіць ён у мяне перад вачыма. Калі я абсталяваўся ў Мінску, то, ездзячы дадому, разы два заходзіў да яго ў Фалічах. Ён ахвотна расказваў мне пра мінуўшчыну, пра наш род.

У калектывізацыю ён, як і яго брат Андрэй, таксама быў «кандыдат» для раскулачвання. Яго аблажылі былі ўжо невыканальным «цвёрдым заданнем». Ратуючыся ад арышту і гвалту, ён перавёз сям'ю ў чыгуначны пасёлак Фалічы, а сам уцёк на Капыльшчыну, у Цімкавічы, дзе не адзін год хаваўся ад роднай улады ў нейкага знаёмага. Вярнуўся ў сям'ю пасля «галавакружэння ад поспехаў», пайшоў рабіць у смалакурню. З гаспадара

ўласнай зямлі ў Зялёнай Дуброве зрабіўся ў Фалічах у поўным сэнсе слова чорнарабочым, кожны дзень прыходзячы дадому чорны ад куродыму і вугальнага пылу. Нейкім чынам удалося яму пераж
ыць яжоўшчыну. На вайну яго не ўзялі па ўзросту.

Паўлюковай жонкай была дачка Ладымера Дубовіка Волька. Яны пакінулі пасля сябе трох дачок — Веру, Надзю і Ліду.

Бацькоўскі дом у Фалічах заняла Ліда, цяпер удава. Яе часта наведвае, прыязджаючы на сваім аўтамабілі, сын Валера Казлоўскі — вельмі талковы і разумны хлопец, які цікавіцца нашым родам, вышуквае ў архівах звесткі пра яго, зберагае родавыя рэліквіі.

Як праз туман бачыцца мне шосты Антосеў сын — Сцяпан. З усіх яго братоў яму аднаму ўдалося нейкім чынам утрымацца ў Зялёнай Дуброве, прайсці праз Сцылу і Харыбду ўсіх сталінскіх мясарубак і войнаў і дажыць да дзевяноста з лішнім гадоў.

У Сцяпана было пяцёра дзяцей: сыны Іван, Антон, Мікалай і Паўлік і дачка Валя, якая выйшла замуж яшчэ да вайны і, не ведаю, якім парадкам, апынулася ў Сібіры на залатых прыісках.

Першыя тры сыны, завёўшы свае сем'і, аддзяліліся ад бацькі і пабудаваліся паблізу ад бацькавай сядзібы.

Мікалая, як і яго сястру Валю, я зусім не помню: ён загінуў на вайне, пакінуўшы на руках у жонкі Боні дзве дачкі — Зіну і Яню. Яня з'ехала ў Цалінград, а Зіна выйшла замуж за майго хаўрусніка Зэну Шыкера, пра якога я ўжо расказваў.

Іван быў у нас нейкі час брыгадзірам. З ім і мне давялося «паваяваць» за несправядлівыя пакаранні маёй мацеры. Прыкладам, за тое, што не змагла выканаць нейкі яго «загад», ён адмаўляў ёй карыстацца калгасным канём. Я прыходзіў да яго ў хату дабівацца адмены такога пакарання, бо ў калгаснай вёсцы без каня было тады як без рук. Але ён быў непахісны ў сваім.

За жонку ўзяў Сцяпанаў Іван дачку Аляксандра Каспяровіча Анэту. Чамусьці яны не хацелі мець вялікую сям'ю. Абмежаваліся толькі адной дачкой Манькай. Маньку ўзяў замуж Крыстынін Валодзя і звёз яе ў Слуцак. Цяпер яна, ужо ўдава, кожны год на цэлае лета прыязджае з сынам Валодзем на бацькаўшчыну, не дае запуставаць і зарасці роднай сядзібе.

З трэцім Сцяпанавым сынам Антонам мы часта вельмі добра гаманілі пра нашу мінуўшчыну, ды і не толькі. Ён шмат чаго ведаў, ва ўсім добра разбіраўся. Я многа чаго хацеў у яго распытаць, ужо збіраўся падыходзіць да яго на лаўку, на якой ён часта праседжваў, як раптам пачуў цяжкую вестку: памёр Антон.

З жонкай Соняй (дачкой Алеся Дубовіка), ён прыдбаў, як і Іван, толькі адну дачку — Жэню. Яна выйшла замуж у Старыя Дарогі, рабіла там у лясгасе. Цяпер — таксама ўдава. Хоць зрэдку, але разам з сынам Іванам наведвае родную сядзібу, дзе астаўся стаяць такі прасторны і вельмі прыстойны Антонаў дом.

Чацвёрты, самы маладзейшы з Сцяпанавых сыноў Паўлік не аддзяляўся ад бацькі, у бацькоўскую хату прывёў ён маладую жонку Ядвісю Сакалоўшчанку, якую знайшоў… за вуліцай. У 1944 годзе, пасля вызвалення нас ад немцаў, яго забралі былі на фронт, адкуль ён вярнуўся паранены. Пажыў пасля гэтага нядоўга. Ад яго асталіся ў Ядвісі дачка Віталіна і сын Эдзя. Віталіна закончыла Белдзяржуніверсітэт, стала кандыдатам навук, працавала выкладчыкам гэтага ж універсітэта і зусім нечакана для ўсіх, на вялікае гора мацеры і радні, заўчасна памерла.

Ядвіся як жыла, так і жыве на сваёй гаспадарцы, на той жа сядзібе цесця Сцяпана. Змалку прывучаная да работы, яна шчыруе на ёй з ранку да вечара, нягледзячы на свой немалы ўзрост.

Усе Сцяпанавы сыны — Сцепанцы — былі заядлымі пчалярамі. Яны выдаўблівалі з тоўстых камлёў хвояў і асін калоды для пчол, прыладжвалі іх у сваіх садах, а таксама зацягвалі на навакольныя дубы ды старыя хвоі, заманьваючы туды мімалётныя раі. Расказвалі, што для таго, каб тыя раі ішлі толькі ў іхныя борці, яны змазвалі ляткі ў чужых калодах салам, якое пчолы не могуць трываць. Але гэта, я думаю, звычайныя плёткі зайздроснікаў на кемлівых і гаспадарлівых Сцепанцоў.

Сакалоўскія

Жылі яны за Залужжам на хутары Стараселле, які называлі яшчэ Сакалоўчшына. Там, над пакручастай Арэсай, сярод палявога і лугавога прыволля стаяў у цяні ліпаў і клёнаў вельмі паглядны бярвенны дом з шырокімі вокнамі. У роўным квадраце двара, агароджанага частаколам, месціліся і ўсе патрэбныя ў гаспадарцы пабудовы.

За дваром раскінуўся вялікі сад. Пад кожнай яблыняй і ігрушай стаялі выдаўбленыя з тоўстых хваёвых і асінавых камлёў калоды з пчоламі.

Гаспадар двара Іван Сакалоўскі быў чалавек гаспадарлівы, непаседлівы. З ранняй раніцы да познага вечара, як уюн, круціўся ён на гаспадарцы, не пакладаючы рук. Затое ўсё мелася ў яго доме, сям'я жыла ў дастатку.

Жыла, пакуль не пачаліся калгасы. Лезці ў агульны хамут гаспадар не хацеў нізашто. Але ў бальшавікоў быў адзін вельмі надзейны сродак закілзаць непаслухмяных: аблажыць, як ваўкоў, грабежніцкім, адкрыта здзеклівым падаткам.

Выжыльваючыся з усіх сіл, выканаў свабодалюбівы Іван Сакалоўскі аж тры амаль фантастычныя «цвёрдыя заданні», не пакінуўшы сабе ні мёду, ні смуроду. А от на чацвёртае не хапіла ўжо аніякай моцы. Аднаго маку патрабавалася здаць дзяржаве цэлых тры пуды. Нават уявіць не мог гаспадар, як яго навытрэсваць гэтулькі з маленькіх макавак, якіх не так і многа ківалася на ветры ў яго агародзе.

За невыкананне падаткаў далі Івану Сакалоўскаму 10 гадоў і павезлі ў закратаваным вагоне ў Маскву, пад зямлю — будаваць маскоўскі метрапалітэн. Усю яго маёмасць — у тым ліку выштукаваны ўласнымі рукамі ўтульны дом і гаспадарчыя пабудовы — канфіскавалі ў карысць залужскага калгаса. Адных пчол забралі ў калгас сорак калод. Усе яны пайшлі, ведама ж, на глум.

Але самым балючым было для гаспадара тое, што асталася без сродкаў існавання яго сям'я — жонка Гэлена з трыма маленькімі дочкамі — Ядзяй, Юзяй і Анцяй. Апошнюю маці яшчэ насіла на руках. Усіх іх выкінулі з дому пад адкрытае неба. Нават у калгас не залічылі: як жа, сям'я «ворага народа». Аставалася толькі ісці жабраваць, бадзяцца па хатах, просячы прытулку.

Ведаючы гэта, Іван Сакалоўскі напісаў жонцы з турмы, каб яна падала на развод з ім і зняла з сям'і кляймо «ворага народа». Толькі пасля гэтага Гэлену Сакалоўскую прынялі ў калгас, але ўсё роўна не пераставалі чыніць з яе здзекі. Вельмі ўдзячныя былі Сакалоўскія старшыні залужскага калгаса Завесіну, які, зжаліўшыся, перадаў бяздомнай сям'і невялікую калгасную хамутоўню — адмысловую прыбудову да канюшні для захоўвання хамутоў і іншай конскай збруі.

Гэтую хамутоўню Гэлена з дапамогай добрых людзей перавезла ў Зялёную Дуброву, дзе была замужам за Аляксандрам Каспяровічам яе родная сястра Эміля. Сядзібу адвялі ёй на вузкім загоне, паміж Анцікам Цвіркам і яго пляменнікам Антонам Цвіркам. Там і склалі з калгаснай хамутоўні невялічкую хатку, прарэзаўшы ў ёй маленькія ваконкі. Тут Гэлена (ці Гэлька) Сакалоўская і павыгадоўвала ўсіх траіх дачок, якіх з часам паразбіралі жаніхі: Ядвісю — цераз вуліцу, Юзю — у Мінск, а меншую Анцю — у Старыя Дарогі.

Хатка-хамутоўня Сакалоўскіх і сёння стаіць у Зялёнай Дуброве. Сюды, дадому, прыязджае на лета з Мінска аўдавелая

ўжо Юзя, не даючы хатцы заняпасці. Часам я сустракаю яе на лавачцы каля хаты Сцяпана Цвіркі. З цяперашняй яе гаспадыняй Ядвісяй, Юзінай сястрой. Ядвіся і Юзя — унучкі Людвіга Луцэвіча, які некалі прыбіўся ў нашу Жыцінскую воласць, як высветліў Эдзя Каспяровіч, з Ігуменскага павета, пэўне ж, з таго засценка Пяскі, дзе атабарыліся былі некалі Луцэвічы. Так што той, хто складае сёння генеалогію роду Луцэвічаў, хай прыязджае ў маю Зялёную Дуброву. Тут ён сустрэне абедзвюх дачок Луцэвічанкі Гэлены Сакалаўскай — жывых атожылкаў гэтага славутага роду — і, можа, гэтак жа, як і я, прысесці да іх на лаўку ды пагаманіць пра іхнае паходжанне і няпростую гісторыю.

Шалькевічы

Стася Шалькевіча, астатняга ў Зялёнай Дуброве мужчыну з вялікага роду, загубілі дзікія гусі.

Кожнае восені, адлятаючы ў вырай, яны цэлымі чародамі з прарэзлівым гагатаннем кружаць над дуброўскімі ваколіцамі. Прываблівае іх наша возера. У сваім палёце яны заўсёды збочваюць сюды, каб адпачыць, паднабрацца сіл перад вялікай дарогай. Тыдні чатыры, а то і ўсе пяць і болей зычнае гусінае мнагагалоссе запаўняе неба. Звычайна ў бок возера гусі ляцяць сваімі звонкімі ланцугамі з другой палавіны дня. Часам ужо зусім позным вечарам, пры зорах. Там, шумна лапочучы крыллем, яны апускаюцца на ваду і астаюцца нанач.

Які паляўнічы ўтрывае, каб не патрапіць на гэтакі гусіны базар? Спакусіўся на адлётных гусей і Стась Шалькевіч. Перакінуў цераз адно плячо сваю двухстволку, цераз другое — вялікую палятняную торбу для дзічыны і, настаўляючы вуха на гусіныя крыкі, пасунуўся на роднае Скачальскае.

Унь ужо яны пагойдваюцца на азёрных хвалях усёй чарадою. Падкраўся Стась між узбярэжных дзярэўцаў і, прыклаўшыся, пальнуў з абодвух ствалоў у самую гусіную гушчу. З вялікім галасам узляцелі гусі ўверх. Але дзве ці тры асталіся, затрапяталі на вадзе параненымі крыламі. Стась барздзжэй на лодку, што стаяла паблізу. Адпіхнуўся вяслом ад берага і пагнаў па падбітыя птушкі. Але не так і проста ўхапіць падранкаў. Толькі працягне Стась руку, як яны — кульдых, кульдых — і ўбок ад яго. Усё ж, перагнуўшыся цераз борт, схапіў адну гуску за крыло, пачаў выцягваць з вады. Ды тут нахілілася лодка, чарпанула бортам вады, раз, другі, а потым — круць — зусім перавярнулася ўверх дном, і Стась апынуўся ў вадзе. Быў бы ён плыўцом, дык без цяжкасці даплыў бы к недалёкаму берагу,

хоць і ў адзежы. Ды от бяда — не ўмеў плаваць Стась Шалькевіч, не навучыўся, жывучы пры возеры. Таму як уляцеў у ваду, так і пайшоў тапаром уніз, на тванiстае дно возера.

Толькі назаўтра дасталі дуброўцы тапельца. Казалі, Стась, калі яго знайшлі, стаяў у вадзе. Роўна, як слуп.

Стасеў дзед Тодар Шалькевіч пасяліўся ў Зялёнай Дуброве адным з першых. Сыны Косцік, Ясь, Лявось, Віктар і Антось, пажаніўшыся і аддзяліўшыся ад бацькі, адзін пры адным згрукалі тут свае хаты.

У Косціка Шалькевіча (жонку яго звалі Марціся) было чацвёра дзяцей: Люцік, Фэлька (або Фэлікс), Вінцуля (або Вінцэнта) і Амэля. Яны даўно паразляталіся з роднага гнязда. Нікога з іх я не ведаў. Чуў толькі, што адзін з Косцікавых сыноў Люцік пасяліўся ў Фалічах, што ў калектывізацыю яго раскулачылі і недзе выслалі з жонкай і дзвюма малымі дочкамі.

Зусім не ведаў я, дзе дзеўся і другі Косцікаў сын Фэлька. І раптам — цікавая неспадзяванка. У Мінску, у Нацыянальнай бібліятэцы, я разгаварыўся з вядомым гісторыкам і філосафам Вячаславам Феліксавічам Шалькевічам. Гэта быў — Фэлькаў сын! Цяпер ён — доктар філасофскіх навук, прафесар, выкладчык Беларускага дзяржаўнага універсітэта. Вячаслаў Феліксавіч — аўтар цэлага шэрагу вельмі грунтоўных і важных для Беларусі даследчых кніг: «Казімір Лышчынскі» (у сааўтарстве з К. С. Пракошынай), «Кастусь Каліноўскі: старонкі біяграфіі», «Скарына і скарыніяна», «Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі», надзвычай цікавых артыкулаў у беларускім і замежным друку.

Як расказаў мне Вячаслаў Шалькевіч, яго бацьку, чыгуначніка, у 30-я гады паслалі ў Сібір, асабліва не пытаючыся ў яго згоды. Там, на станцыі Ганзурына Бурат-Мангольскай АССР, і нарадзіўся Вячаслаў. Бацька біўся, як рыба аб лёд, каб уладкавацца і забяспечыць сям'ю, ды не вытрымаў непераадольных цяжкасцяў — памёр, калі яму не было яшчэ і сарака. Маці Алена Міхалоўская (родам са Старэва) у 1946 годзе вярнулася з сынамі Эдуардам і Вячаславам у Старыя Дарогі.

Другі Тодараў сын Ясь Шалькевіч з Авалінкай (дачкой Франука Паўловіча) выгадавалі толькі дзвюх дачок — Левакадзю і Адэлю. Адэля выйшла замуж у Старыя Дарогі за нейкага Лойку, а Левакадзя асталася дома. Да яе прыстаў у прымы адзін з лесарубаў, якіх прыслалі сюды адразу пасля вайны — сібірак Аркадзя Азанаў, вясёлы і таварыскі хлопец. Рабіў ён у калгасе трактарыстам. Чамусьці занадта рана развітаўся з гэтым светам, аставіўшы з жонкай чатырох дзяцей, якія ў розны

час назаўсёды з'ехалі з Зялёнай Дубровы. Добра выштукаваны Азанавым на цесцевым селішчы ладны, з часаных бярвенняў і з нямецкім вуглом дом у адначассе запуставаў. Толькі зусім нядаўна яго набылі «дачнікі».

Калі Яся Шалькевіча і яго Авалінку я яшчэ застаў у Зялёнай Дуброве жывымі (яны адышлі пасля вайны), то Ясевага брата Лявося зусім не ведаў: разам з Лявосіхай і трыма дзецьмі ён яшчэ перад калгасамі з'ехаў пад Асіповічы, у Дзярэўцы.

Не ведаў я і чацвёртага з братоў — Віктара Шалькевіча, які таксама недзе выехаў не пры маёй памяці.

Антось Шалькевіч прывёз сабе жонку з-пад Слуцка, Ратомшчанку. Нажылі яны трох дзяцей — Броню, Ядвіню і Стася. У вайну Ядвіню немцы вывезлі ў Германію як парабчанку, яе вызваліла Чырвоная Армія. Стася ж разам з іншымі дуброўцамі забралі партызаны ў сваю брыгаду — ваяваць з немцамі.

Вярнуўшыся пасля вайны дадому, Стась Шалькевіч ажаніўся з настаўніцай нашай пачатковай школы Марусяй Кірдун. Тры іх дачкі, павыходзіўшы замуж, раз'ехаліся па свеце. Маруся, пахаваўшы свайго няўдалага паляўнічага, адна гаспадарыць цяпер на сядзібе яго продкаў з чапялой ды матыкай.

Белыя

Нічыпар Белы ўздумаў схадзіць на паляванне. Чаму б і яму з сям'ёй хоць раз не пацешыць душу дзічынай? Узяў у некага стрэльбу і пашыбаваў у лес.

Доўга хадзіў-шнырыў ён па карчэўі ды лясных хмызняках, наставіўшы ўперад сваю зброю. Ды хоць бы які заяц яму папаўся на вочы — нічагуткі! Дакараючы сябе за дарэмна змарнаваны дзень, павярнуў ужо быў назад, як раптам з-за шырокага лазовага куста выскачыў прама на яго маладзенькі алень. Чалавек і звер згледзелі адзін другога адначасова. Дзядзька Белы мігам ускінуў стрэльбу, наставіў на аленя. Але, не стрэліўшы, апусціў яе дулам уніз, даў аленю ўцячы. Потым ён расказваў, што калі ўбачыў яго спалоханыя, зусім бездапаможныя і чыстыя-чыстыя, як у чалавека, вочы, то проста не мог націснуць на курок.

Дабрата, дабрадушнасць — здаецца, такія галоўныя рысы я вылучыў бы ў яго характары. Ён век нікому нічога не зрабіў ліхога, нікога, колькі мне помніцца, не пакрыўдзіў. Мне ён казаў так: хай лепш буду я плакаць ад людзей, чым людзі ад мяне.

У вайну адзін дуброўскі дурыла падаткнуў быў за нешта немцам на дзядзьку Белага. Тыя прымчалі з Фаліч на расправу, ужо вялі яго за вёску расстрэльваць. Толькі чыста выпадкова не расстралялі, адпусцілі жывога. Ды Нічыпар Белы не толькі

не помсціў таму яшчэ дурному падлетку-недаростку, але і сварыцца з ім не захацеў: вырасце — сам паразумнее.

Была яшчэ адна асаблівасць у дзядзькі Белага — яго гаварлівасць. Надта ж любіў ён гаманіць з людзьмі, расказваць пра сваё мінулае, пра розныя падзеі. Мусіць, мог бы расказваць дзень, без перапынку, абы толькі яго слухалі. Прытым, яму было ўсё роўна, хто яго слухае, — стары ці які малы смаркач. Толькі б запарваць каго. А калі ўжо запарве, забывае пра ўсё на свеце, пра любую, хай і самую пільную работу. Часам паведваў ён такія неверагодныя гісторыі, што ў нас ніхто ўжо не даваў ім веры. Яго залічылі ў хлусы. Калі хто пачынае маніць, на таго казалі, што ён — другі Белы. Нават слова «маніць» стала ў нас сінонімам «бяліць» — ад ягонага прозвішча. Калі мы, малыя, падлоўлівалі, бывала, каго на хлусні, на круцельстве, то, падражніваючы, выкрыквалі з усіх бакоў: «Беліць! Беліць! Беліць!»

Я часта гутарыў з дзядзькам Белым, запісваў яго расказы на магнітафон. Слухаючы іх, я зразумеў, што ніякі ён не хлус, што ўсё, што ён расказваў, — праўда. Ілюзію непраўдападобнасці ствярала неверагоднасць яго гісторый. А неверагоднымі яны здаваліся таму, што дзядзька Белы сам трапляў у неверагодныя сітуацыі, калі служыў у царскім войску і калі ваяваў простым салдатам у першую сусветную вайну. Якраз з гэтай вайны і былі яго амаль усе расказы. Трэба дадаць, што ў яго была выдатная памяць, якая слова ў слова захавала нават размовы салдат паміж сабой і з камандзірамі. На магнітафонную стужку запісаў я і даволі доўгія песні, якія спявалі тады рускія салдаты ў акопах. Свае запісы я аддаў у фанатэку Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору нашай Акадэміі навук. На жаль, калі захацеў іх узнавіць для гэтых нататак, там чамусьці яны не знайшліся.

Нічыпар Белы, Пахомаў сын, прыбіўся ў Зялёную Дуброву з-пад Барысава. Ажаніўся ён з Акулічавай Аксеняй. У іх нарадзілася пяцёра дзяцей: сыны Юзік, Алёша, Косцік і дочкі Ніна і Рэня.

Многа гора прынесла дзядзьку Беламу вайна. У першыя ж яе дні загінулі на фронце Юзік, які быў у Чырвонай Арміі лётчыкам, і Алёша (танкіст). Не пражыла страты дзяцей і Аксеня, памерла адразу пасля вайны.

Дзядзька Белы ажаніўся другі раз. Узяў сабе ў жонкі ціхую маленькую жанчынку з акалічнай вёскі Гэльку.

Малодшы сын Белага Косцік выехаў у Бабруйск, дзе завёў сваю сям’ю. Бацькаву хату займае цяпер дачка Рэня, якая прыязджае сюды з дзецьмі на лета са Старых Дарог.

Марцуленічы

Ён улюбіўся ў яе што называецца з першага позірку. Гэта было ў гарадскім парку. На дашчанай пляцоўцы сабралася на танцы моладзь. Сярод многіх дзяўчат яна адразу кінулася яму ў вочы — прывабная, мілая, такая зграбная ў сваёй лёгкай летняй сукеначцы. Доўга не думаючы, запрасіў яе на танец. Ах, як хораша ім кружылася! Здавалася, сама жывая фея з чароўнай казкі трапілася яму ў рукі.

— Мяне зваць Казя, Казімер Марцуленіч.

— Сора, — коратка адказала дзяўчына.

Пасля танцаў ён правёў яе дадому. З таго вечара яны ўжо не разлучаліся. Кожны раз нібы на крыллях ляцеў да яе на спатканне. Упадабала і яна гэтага трохі нязграбнага, але вельмі шчырага, непасрэднага беларускага хлопца.

Наважыліся пажаніцца. Пайшоў Казімер да бацькоў па благаславенне.

— Жаніцца з жыдоўкай? Мала табе рускіх дзевак? — у адзін голас адказалі яму бацька з маткай. — Падумай ішчэ, Казя.

Яшчэ больш катэгарычнымі былі бацькі Соры:

— І не прасі — не дадзім благаславення з іншаверцам.

А каханне разгаралася, і гэты пажар нічым не можна было патушыць. Маладыя людзі пастанавілі ажаніцца без дазволу бацькоў. Кінулі-рынулі ўсё і падаліся на вакзал у Мінску. Сора прыхапіла з сабой толькі самае патрэбнае ў чамаданчыку, як найцяплей адзелася, бо ішла ўжо зіма.

Пра ад’езд Соры дазналіся былі перад тым яе бацькі, радня. Кінуліся ўсім кагалам на вакзал, каб не пусціць «здурнелую» дзяўчыну. Але яна вырвалася ад радні, ускочыла на падножку. Радня гуртам пачала сцягваць яе адтуль, ды поезд ужо зрушыўся з месца. Адна з цётак усё ж ухапіла ўцякачку за рукаў паліто, і ён адарваўся, астаўся ў яе руках. Так і паехала Сора са сваім Казімерам у паліце без рукава.

Казімер Марцуленіч пасяліўся ў Зялёнай Дуброве, рабіў тут шаўцом. Соры ж, якую Казя перавярнуў у сваю веру і перназваў Марыляй, хапала работы па дому, на сваёй невялічкай гаспадарцы. Жылі яны вельмі дружна, у ласцы і згодзе. От толькі не даў ім Бог дзяцей.

У 1938 годзе Казімера Марцуленіча схапіў разам з другімі дуброўцамі энкавэдысцкі хапун. Пачаліся допыты, катаванні — каб прызнаўся ў наведзенай на яго кімсьці бязглуздзіцы. У турме ў Старых Дарогах праз сцяну раптам пачуў ён голас Івана Дубовіка, з якім часта хадзіў разам на паляванне:

— Казя, прызнавайся ва ўсім, што яны кажуць: усё роўна нам не жыць. Хоць канец будзе нашым мукам.

Але Казімер Марцуленіч не паслухаў сябравай парады. Яму засаджвалі пад кіпці іголкі, білі, прыкладвалі да голага цела напаленае жалеза, ён крычаў немым крыкам у глухія сцены катоўні, але прызнацца, што ён польскі шпіён, што падсыпаў калгасным коням атруту і яшчэ чыніў нейкую шкоду калгасу яго не прымусілі. Ведама ж, у яго ўсё роўна выбілі б патрэбныя прызнанні, але сваёй упартасцю Казімер Марцуленіч адцягнуў час і дачакаўся канца «яжоўшчыны». Дуброўскі шавец вярнуўся ў Зялёную Дуброву да сваёй Соры-Марылі.

У самым пачатку вайны Казімера Марцуленіча забралі на фронт. Трапіўшы ў акружэнне, ён здолеў выбавіцца з нямецкіх лап і ўцячы дадому.

Тут Марцуленічаў чакала вялікая небяспека. І Казімер, і яго жонка ведалі, як вынішчаюць фашысты жыдоўскае насельніцтва. Немцы вельмі часта наязджалі ў Зялёную Дуброву, заўсёды ехалі міма Марцуленічавай хаты і маглі б лёгка схапіць гаспадыню-жыдоўку. Да гонару зялёнадуброўцаў, ніхто з іх не ўдаў яе, не падказаў, хто жыве ў хаце, каля якой дарога з фаліцкага нямецкага гарнізона паварочвае ў вуліцу. Так і дажыла Сора, ці Марыля Марцуленіч да вызвалення Зялёнай Дубровы Чырвонай Арміяй.

Хату Марцулевічаў, якія адышлі ўжо на той свет, займаў да ад’езду ў Тальку Ваця Жыдовіч з сям’ёю. Цяпер ад Марцуленічавай сядзібы — ні знаку: голая, зарослая бур’янам ялавіна пры аўтобусным прыпынку.

Школа

Зялёнадуброўская пачатковая школа (такая была яе афіцыйная назва) стаяла ў самым канцы вёскі, пры лесе.

Праз яе прайшлі ўсе дуброўцы, якія тут нарадзіліся. У ёй тры гады правучыўся і я.

Паставілі яе тут у 1924 годзе, перавёзшы з Жыціна, з воласці, нейкую будыніну (нібыта царкву). Да гэтага ж дзеці вучыліся ў вялікай, на дзве палавіны Юркавай хаце (дзядзькі майго дзеда Сымона).

Першым настаўнікам быў у нас Захар Мароз. «Высокі, хударлявы, шчокі як бы ўпалыя» — такім ён запомніўся дуброўцам. У 1923—1924 гадах у яго вучылася мая маці. Хаўрусаваў ён з яе бацькам, маім дзедам Костусем Рымашэўскім, раіў яму ўступаць у калгас, дзе ўсё будуць рабіць машыны, агітаваў за ўсё новае. Прынёс быў раз яму вялікую чырвоную памідорыну, каб развёў у сябе на агародзе. «На, Аляксандравіч, папробуй». Але калі дзед разрэзаў гэтую нябачаную ніколі штуковіну на

ўсіх, хто быў дома, то, паспрабаваўшы, нашы дружна выплюнулі яе: такая здалася ім праціўная.

У пачатку 30-х гадоў Мароз пакінуў нашу школу. Пра яго долю зусім выпадкова даведалася мая цётка Волька. Адразу пасля вайны ёй разам з іншымі маладымі жанчынамі выпала важная місія: прыгнаць з пераможанай Германіі ў наш раён вялікую чараду канфіскаваных нямецкіх кароў. Сярод жанчынпагоншчыц была адна з прозвішчам Мароз. Разгаварыўшыся з ёй, цётка Волька сказала, што ў Зялёнай Дуброве быў настаўнік з такім прозвішчам. «Гэта ж мой муж», — адказала жанчына і расплакалася. Жыла яна з ім, расказала праз плач жанчына, у Аляксандраўцы, пад Старымі Дарогамі, разам з ім настаўнічалі. Але і года з ім не пажыла, як забрала НКВД. Савецкі актывіст аказаўся «нацдэмам». Пасля гэтага ад яго — ні слуху ні духу. Як у ваду кануў. Ад яго астаўся ў яе сын. Ёй тады быў 21 год. З таго часу яна — удава.

Як добрая памятка пра першага зялёнадуброўскага настаўніка каля нашай вёскі, пры Конны, асталася назва ўрочышча Марозаўшчына: тут наш калгас выдзяляў яму сенакос.

Пасля Мароза ў Зялёную Дуброву прыслалі Кляпацкіх — мужа і жонку. Вучылі яны дзяцей не толькі па-беларуску, але і па-польску. Мусіць, таму што Зялёная Дуброва лічылася шляхецкім засценкам, дзе ў большыні жылі каталікі. Навучанне вялося па беларускай праграме. Пісараў Вадзя (Вадзім Дубовік), які вучыўся ў Кляпацкіх, бачыў у іх беларускі часопіс «Асьвета» — з мяккім знакам у сярэдзіне слова.

З тых, хто рабіў у нашай зялёнадуброўскай школе да вайны, вядомыя мне, праўда, аднымі толькі прозвішчамі яшчэ Грынюк (бацька майго брацеініка Алеся), Заяц, Вінаградаў, Доўнар і сёстры Жаўтагіркі. Пасля вайны вельмі кароткі час настаўнічалі тут Аляксей Львовіч, прозвішча якога я не запомніў, хоць некалькі тыдняў, а мо і месяцаў і мне давялося ў яго павучыцца, Маруся Кірдун (у замустве Шалькевіч) і Галя Касцюк, з якой ажаніўся мой «дзядзька» і сябар Толя Рымашэўскі, перацягнуўшы яе неўзабаве адсюль у Дараганава.

Больш за ўсіх затрымаўся ў Зялёнай Дуброве Уладзімір Антонавіч Пятроўскі. Прыехаўшы сюды з сям'ёй адразу пасля вайны, ён стаў нязменным дырэктарам (ці загадчыкам) нашай школы і прарабіў на гэтай пасадзе, пакуль школа не перастала існаваць, бо ў ёй ужо не было каму вучыцца.

Я заўсёды з удзячнасцю ўспамінаю Уладзіміра Антонавіча, у якога правучыўся ўсе тры гады. Гэта быў праўдзівы настаўнік, ён знаходзіў, як гэта кажуць, індывідуальны падыход да кожнага вучня і ўсіх нас вывеў са школы па-належнаму падрыхтаваны-

мі, з усім «наборам» ведаў, якія патрабавалася атрымаць нам у пачатковых класах.

Наш настаўнік любіў сваю работу. Любіў і школу. Ён адрамантаваў яе, падзяліў на класы, добра абсталяваў. Упарадкаваў школьны двор, абсадзіў яго роўнымі шэрагамі таполяў.

Жыў ён ужо не ў школьнай бакоўцы, якая спецыяльна адводзілася для настаўнікаў, а зладзіў побач са школай свой вельмі прыстойны бярвенны дамок, вакол якога разрасліся з часам раскідзістыя яблыні і грушы, закусціліся вішні ды слівы.

У сям'і нашага настаўніка былі тры сыны — Роня, Жорж і Коля. Са старэйшым Ронем-Раманам мы разам канчалі школу. Потым ён апынуўся ў Мінску, дзе ўсё жыццё прапрацаваў у трамвайна-тралейбусным дэпо, вадзіў па адным з гарадскіх маршрутаў тралейбус. Услед за ім падаліся ў Мінск і яго маладзейшыя браты.

Каб быць бліжэй да сваіх дзяцей, Уладзімір Антонавіч перабраўся жыць у Фалічы: тут жа — чыгуначная станцыя, адкуль можна ў любы час падскочыць у Мінск, як і сюды з Мінска.

Свой дамок у Зялёнай Дуброве ён прадаў нашаму брыгадзіру Дразду, які ў сваю чаргу перасяліўся да нас з Паўлаўкі — з «неперспектыўнай» вёсачкі ў менш «неперспектыўную». Па адыходзе ў іншы свет Дразда і Драздзіхі (так іх у нас называлі) сядзіба Пятроўскіх перайшла да Драздовай дачкі Веры і яе дачкі Валі, якія і цяпер тут гаспадараць.

Школьны двор за Драздовай хатай сёння не пазнаць. Ён зарастае бадыллём, да яго ўсё бліжэй падступае лес. Лес бяспамяцтва.

Я зрэдчас падыходжу туды, каб проста пастаяць, успомніць нашы шумныя школьныя гады, патупаць па тым месцы, адкуль мы вылецелі некалі ў шырокі свет.

2004–2006

АПАВЯДАННІ

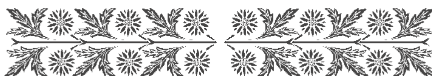

АЛЕСЯ

Яна як ішла, так і застыла пасярод двара з вядром вады ў руцэ: ці не ён гэта ляпнуў Анюцінымі варотцамі?

— Анюта! Пойдзеш на сянаж!

Так, гэта ён, Тадзя, брыгадзір. Ягоны голас, адрывісты, рэзкі, яна пазнала б за вярсту. Ад Анюты Тадзя будзе ісці ў гэты бок. Праз дзве хаты — яе, Алесіна.

Яна цярнула тыльным бокам рукі па хустцы, што збілася на вочы, хутчэй убегла ў хату, з размаху паставіла на зэдаль вядро — вада плесканулася на падлогу — і, стараючыся быць спакойнай, удаючы, што ўходжваецца, ізноў выйшла на ганак. Замітусілася, шукаючы, за што б узяцца, каб нешта рабіць. На вочы трапілася свіное карыта з секачом. Алеся кінула ў карыта ахапак зелля, што кучкай ляжала з учарашняга пры плоце, і, стаўшы к вуліцы бокам, пачала — часта-часта — секчы. Секла і не спускала з вуліцы вачэй, усё цікавала за брыгадзірам. Вось ён, прыгнуўшыся, каб прасадзіць руку між дошчачак Анюціных варотцаў, зашчапіў іх за сабой. Адтуль, рэзка ўскідваючы ўверх і праз момант ізноў апускаючы ўніз галаву, нібы баючыся наступіць на што, ён пакіраваў да двара Юркевічаў. Ужо ўзяўся за зашчапку і пачаў тузаць вароты, каб адчыніць, як перад самым яго носам разагнулася знянацку Валя, — яна корпалася ў градзе, адразу ж за плотам.

— А, ты тут. На сянаж сёння пойдзеш, — сказаў коратка, здымаючы з зашчапкі руку.

— А мо дома сёння пабуду, дзядзька? — Валя выцірала аб спадніцу запэцканыя зямлёю рукі. — Грады ж унь зараслі — не ўлезці.

— Жывы будуць твае грады. — Ён ужо зірнуў на двор старой Мальвіны. — На сянаж трэба.

— Мой жа сёння на сенажы з трактарам, — пачала ўжо злаваць Валя. — Мо хопіць аднаго?

— Каб хапіла, не загадваў бы, — тым жа спакойным, упэўненым голасам адказаў Тадзя, ідучы да Мальвініных варот.

Валя пастаяла, гледзячы яму ў спіну. Потым, нібы апомніўшыся, пачала зносіць назбіранае зелле ў лясёнку, перавязваць паскамі — хіба яму што дакажаш!

Алеся, якая, стараючыся не прапусціць ніводнага слова з той гаворкі, перапыніла была сваю работу, цяпер ізноў затахкала секачом. Тадзя, ізноў папераменна ўскідваючы і апускаючы галаву — такая ўжо ў яго звычка, ішоў па Мальвініным двары, да яе хаты. Туды ён увогуле заходзіў не часта: Мальвіна даўно была на пенсіі, але, калі надаралася якая няўпраўка, не адмаўлялася памагчы. Сёння, значыць, якраз і была гэтая няўпраўка, нявыкрутка з людзьмі. Чаму б тады і ёй, Алесі, не пайсці парабіць з сахаром каля сянажнага бурта? Яна ж яшчэ ў самай сіле жанчына.

Тадзя не пастукаў у акно, як звычайна рабіў, загадваючы на работу, а, мінуўшы яго, пайшоў прама ў Мальвініну хату. Праз колькі хвілін ён выйшаў ізноў, за ім паказалася Мальвініна выцвілая зялёная хустка. Жанчына пастаяла на парозе дома, пакуль брыгадзір ішоў к варотам, і зноў зачыніла за сабой дзверы. «Як якога госця правяла», — усміхнулася Алеся і хутчэй замалаціла секачом: Тадзя кіраваў сюды.

Вось ён дайшоў ужо да яе варотцаў. Здаецца, нават сцішыў хаду. Зараз возьмецца за варотцы! Але Тадзя толькі непрыкметна пакасіўся вокам на яе і — мінуў. Пры гэтым яшчэ больш рэзка ўскінуў уверх галаву, падбаўляючы хады.

Алеся секанула яшчэ колькі разоў па здробленым зеллі і адкінула сякач.

Прыгорбіўшыся, яна нейкі момант стаяла сярод двара як укапаная. Потым цяжка ўздыхнула, правяла рукой па твары, нібы здымаючы наліплае павуцінне, і пакіравала ў хату. На ганку пастаяла колькі часу, потым намацала пальцамі халаднаватую клямку. Босыя ногі прайшлі па рабрыстай падлозе сянец — яна, гэтая падлога, была выслана з сяк-так ачасаных хваёвых жэрдак. У хаце яна адкінула засланку, узялася за вілкі. Перакінула іх па звычцы на левую руку. У печы ўсё стаяла на сваім месцы: і свіны чыгун з лушпайкамі ды некалькімі прыгаршчамі бульбы, выграбенай з самага дна ў засеку (ад чыгуна аддавала рэзкім кіславатым духам), і аплецены дротам, гэтакі ж чорны, як і чыгун, гаршчок з вадою — каб была цёплая на што якое, і — бліжэй да прыпека, збоку — патэльня з недаедзенай яечняй і дзвюма зжаўцелымі скваркамі: з'есца ў полудзень. Так

нічога і не кранууўшы вілкамі, Алеся паставіла іх у качарэжнік. Адышла ад адслоненай печы на хату — засланка так і засталася стаяць пры пячурцы. Прайшла туды-сюды па хаце і зноў паплялася на двор.

Па вуліцы, перагукваючыся, ішлі жанчыны. Першай Алеся ўбачыла даўгую постаць Янкавай Прузі — яе голас доўга пераліваўся паміж платамі і варотамі вуліцы, нейкі цягучы, спеўны — кажуць, за Клецкам, адкуль яе прывёз Янка, усе гавораць вось гэтак, нараспеў.

Неўзабаве прабегла з сахарам на плячы сухарлявая Анюта, або Каза, як празвалі яе, удаву Казі Мікалаені. Дарэчы, празвалі гэтак не таму, што яна ўсё-такі Ка́зіха, а хутчэй за доўгі язык і за тое, што магла, як пра яе казалі, з-пад сучкі яйкі ўкрасці. Здаецца, ахрысцілі яе гэтай мянушкай у вайну, пасля аднаго выпадку. Несучы ў лес свайму Казю-партызану есці, Анюта напаролася на засаду карнікаў. Пакуль тыя, спыніўшы яе ў хвойніку, збіраліся скруціць ёй рукі, яна так спрытна скокнула праз самае іх логавішча, што немцы толькі раты паразяўлялі. У момант вока Анюта гайсанула ў густыя хвойкі і скора была каля самай вёскі. Немцы згледзелі яе, калі яна ускоквала ў хату старога бабыля Міхала, што стаяла наводшыбе. Яны, вядома, тут жа пусціліся за ёй. Але Анюта выскачыла праз дзірку ў шчыце сянец на другі бок хаты і, хаваючыся за дваровыя будынкі, уляцела ў вуліцу. Як ні шукалі немцы Анюцінага следу, так і не ўлавілі яе тады, хоць былі і з сабакамі.

Грукнула дзвярыма сянец і маладая суседка Валя. Яе белая хустка праплыла над частаколам агародчыка. Выйшаўшы на вуліцу, Валя, трымаючы зубамі булку, зашчапіла за сабой вароты і дробна патухкала босымі ступакамі па ўбітай, як ток, бакавой вулічнай сцежачцы; ішла і ела тую булку — ёй заўсёды не было калі.

Пранёс паўз слівы свой сахор і павольны, як вол, заўсёды маўклівы Васіль Плешавеня з чырвоным, нібы абпаленым, тварам — з самага першага дня, калі стаў калгас, ён нязменна рабіў толькі на адной пасадзе — «куды пашлюць». Побач з ім ішла канцавая Кацярынка — адной рукой яна трымала ўскінуты на плячо сахор, а другой — ручку свайго малога Мішкі, якога заўсёды брала з сабой на работу, дзе ён звык ужо гуляць, ці «памагаць» мацеры.

Выпаўзла са сваёй хаты таксама і цётка Мальвіна — далатакі згоду. Прымкнула хату, гукнула курэй, і калі тыя, лопаючы крыллем, пазляталіся да яе, сыпанула нечага з прыполу. Куры з шумам кінуліся кляваць, б’ючы адна адну ў чубы, а цётка Мальвіна паківалася ў свіронак, вынесла адтуль сахор, пацерла ім аб траву — мусіць, быў у павуцінні — і ўскінула на плячо.

Вуліца аціхала. Алеся асцярожна прайшла па дарожцы да вуліцы. Думала, цяпер ужо ўсе сянажнікі далёка і яе ніхто не ўбачыць, не палезе з усялякімі роспытамі. Але толькі яна падышла да варотаў, як твар у твар сутыкнулася з Авэй-Авэй — так звалі куртатую і круглую, як качалка, Вольгу Барысік, якая пасялілася тут, у Бярозавай Пасецы, з дзвюма дочкамі яшчэ перад вайной, калі недзе на поўначы загінуў яе чалавек. «Не хапала, каб яна яшчэ мне завэйкала тут», — падумала Алеся, але адступаць ужо не было як.

— А ты што — не ідзеш хіба на сянаж? — паздароўкаўшыся, прыпынілася Волька.

— Не, не іду...

— А, дык гэта ж ён усё табе не загадвае! От гад! Дасюль помсціцца! Авэй-авэй!..

— А мне так і лепей, — схлусіла Алеся. — Дома ж работы хапае.

Паверыла Волька ці не, але далей не распытвала, бо пазнілася. Алеся, паклаўшы локці на варотцы, глядзела колькі хвілін, як яна кацілася па вуліцы, бліскаючы лыткамі.

Адтуль, з калгаснага двара, даўно ўжо даносіўся, разлягаючыся па вёсцы, перарывісты гул трактароў. Яны, трактары, можна сказаць, і робяць там усю работу — трамбуюць сваімі гусеніцамі бурт. Людзі ж сахарамі толькі раўняюць яго, падграбаюць траву, што спаўзае пры трамбаванні, і ўскідваюць яе назад. Адны круцяцца ўнізе, ля бурта, другія топчуцца наверсе. Работа там няцяжкая: больш стаіш, чым робіш, але пакольку важная — гэта ж сабрана ў адно месца шмат трактароў і машын, — то і людзей пасылаюць на яе паболей, каб, чаго добрага, не было прастою тэхнікі. На гэтым сенажы ўбачыш амаль усіх вяскоўцаў. Із усімі імі можна пагаварыць, перакінуцца словам. Часам у чаканні грузавікоў з травою можна і пасядзець на скінутым побач, добра ўжо выцертым бярвенні (для льносушылкі прывезлі), памаўчаць разам, пазіраючы, як тузаюцца па бурце вуркатлівыя трактары, а калі ўзгарыцца якая гаворка, паслухаць людзей, самой падкінуць нейкае слова, а то і расказаць пра што, цікавае і ёй, і ўсім.

Але замест гэтага Алеся засталася адна ў сваім дварышчы.

На вуліцы не было ўжо ні душы. Толькі накормленыя гаспадынямі куры паволі хадзілі паўз платы, ад няма чаго рабіць клююччы часам крапіву ці дробнае — на высокіх сцяблінках — насенне драсёну.

Алеся доўга стаяла пры варотцах. Потым глыбока ўздыхнула, адняла ад іх локці. Тарганула варотцы, каб упэўніцца, ці зашчэплены, і паволі-паволі з апушчанай галавой паплялася

назад, пад хату. Ну што ж, раз яе абмінаюць, не загадваюць на працу, яна тады і праўда будзе пыніць сваю работу.

Заклапочаным вокам акінула Алеся агарод — ён быў тут жа, пры хаце. На ім усё было дагледжана. Буйна лапушыліся агуркі — уся града была ўкрыта суцэльнай мешанінай лістоты, з-пад якой ужо выпаўзалі жоўценькія ланцужкі завязі. Далей сакавіта зелянелі стрэлы цыбулі, часнаку, елачкі морквы, чырванелі сваімі пражылкамі на цяўніку буракі. За імі на некалькіх градах шырока адкідала ў бакі белаватае лісце капуста. Тамсям выпроставаў свае прыгнутыя ўніз бутоны мак. І ўсё было прарэджана, праполата. Алеся сунялася каля радоў памідорных кустоў, акуратна павязаных на калкі. На калівах з бакоў пагнала буйныя парасткі з гронкамі цвету. Так, трэба пасынкаваць. За кароткі час яна абышла ўсе кусты, сабрала абарваныя пасынкі і лісце і вынесла ў гразкую, усё яшчэ не падсохлую з вясны загарадку для свіней — хай утоптваюць.

Адышоўшы ад загарадкі і трапануўшы рукой аб руку, каб змахнуць прыліплы бруд, яна ізноў сунялася каля ганка. За што ж яшчэ ёй узяцца? Кармавыя буракі ў агародчыку яна толькі пазаўчора прарвала і прапалола. Збіраць жукоў на бульбе? Яна то нядаўна добра пырскала ўвесь загон разбаўленым хларафосам — аж капала з цяўніка. Але ж хіба цяпер баіцца чаго гэтая трасца? Пэўне ж, ізноў недзе панапаўзалі. Ды не, збіраць жукоў яна сёння не пойдзе — усё роўна ўсіх не вызбіраеш. Дый абрыдла ўжо — хай на іх ліха. Лепш — потым.

Што ж тады ёй рабіць? Вось дзіва — колькі помніць сябе Алеся, у яе атхлання не было ад усялякай працы. Адна работа заўсёды набягала на другую — толькі і ведай, што пыні яе ды пыні. А гэта на́ табе — яна ўжо думае, што рабіць? Яно, калі па праўдзе сказаць, у гаспадарцы заўсёды работа знойдзецца. Унь, прыкладам, дровы можна было б паскладваць як трэба пад паветкай — а то як кідаў, колючы, Іван, зяць, што спецыяльна прыязджаў дзеля гэтага з Гарадзішча, так і ляжаць у кучы пасярод дрывотніка. Або схадзіць з лясёнкай якую ношку травы выжаць дзе ў кустах карове — зімой як знайшлася б. Ды Алеся раптам адчула, што ў яе няма ніякай ахвоты ўсё гэта рабіць. І ўвогуле ні да чога не хацелася прыкладваць рукі. Усё ёй раптам абрыдла на двары.

Яна пастаяла так у роздуме, аглядаючы двор, і, махнуўшы рукой, ціха паплялася ў хату. Адхінула квяцістую шырмачку паміж печчу і грубкай і ў чым была легла спіной на засланы самаробнай посцілкай ложак, звесіўшы на падлогу ногі. Што ж, яна цяпер хоць адпачне, паляжыць спакойна ў цішыні, забудзецца на ўсе свае турботы. Чаго там ёй вельмі кідацца?

Нейкі час яна бяздумна глядзела ў белую столь, на пазы паміж дошак. Потым затрымала позірк на гладкіх, як адпаліраваных, рыжых сучках бэлькі — іх, бач, і мел не ўзяў.

Можна было б так і ляжаць сабе, ні аб чым не думаючы, ні пра што не трывожачыся, але да Алесіных вушэй ізноў даляцеў прыглушаны сценамі знаёмы гул трактароў — і тут, у цішыні, яна не схавалася ад яго. Міжволі пачала прыслухоўвацца. Ёй было ўжо нават чуваць, як трактарыст пераключаў перадачу — гул тады раптоўна ўзмацняўся. Часам суцэльнае гудзенне рэзка слабела, як бы абрываючыся, — гэта, відаць, змаўкаў адзін з тых двух трактароў, якія ўціскалі бурт. Але адключаўся ён ненадоўга. Праз хвіліну зноў даносілася манатоннае гудзенне, якое запаўняла ўсю вёску. Алеся чула і гул самазвалаў, якія, скінуўшы на бурт траву, пэўне, заварочваліся, каб зноў ехаць на тарфянікі.

Вось так, уся вёска сёння працуе. Адна яна, Алеся, гуляе. Здаровая, у поўнай сіле — і ляжыць вось сабе на ложку, як апошні абібок. І каб сказаў — па сваёй волі, а то ж так, ні за што ні пра што адлучылі ад работы. Нічога не скажаш, добрае пакаранне прыдумаў Белазоры — так яна, услед за іншымі, звала брыгадзіра ў хвіліны злосці. І за якую такую правіннасць, каб сказаў? Хіба ж яна вінавата, што так атрымалася тады, на Мая?

* * *

Той дзень быў для яе як самае вялікае свята. Падумаць толькі, да яе ў даўно ўжо апусцелую хату, як тыя птушкі з выраю, пазляталіся са свету на Першамайскія святы (з нядзеляй атрымлівалася аж тры дні) усе яе дзеці! Неяк спісаліся, сазваніліся (гэта ж надумаліся справіць яе імяніны — пяцьдзесят пяць гадоў) — і вось Алеся толькі паспявала радасна ўсплёскваць рукамі, сустракаючы новых і новых гасцей.

Спачатку прыехаў з Мінска зяць Міша з Галяй і дзецьмі, прыхапіўшы і Аркадзю са сваёй. Амаль што адначасова з імі прыйшлі з поезда зяць Іван з Маняй і Юрам, пяцігадовым хлапчуком. Жылі яны ў Гарадзішчы. Услед за імі прыджгала з Асіповіч незамужняя Надзя з дзіцем (яна знайшла яго з нейкім вайскоўцам). Апошні ўваліўся ў хату, як снег на галаву, Сымон, які прыкаціў з Ленінграда, — праўда, без сям'і: усё ж няпроста выбрацца ў такую дарогу з дзецьмі. Яшчэ раней, прачуўшы пра гэты з'езд Алесінага племені, прыляцела з Даманавіч вялікая ахвотніца пагаварыць сястра Марыля, якая так і звекавала дзеўкай: за вайной ды нястачамі неяк не выпала ёй выйсці замуж.

Ціхая дагэтуль Алесіна хата загула, як вулей. Ад галасоў дзяцей, што насіліся як метэоры з хаты ў двор, з двара ў хату,

аж закладала ў вушах. Дарослыя, што аж за галавы хапаліся ад суцэльнага дзіцячага галасу, спрабавалі трохі зменшыць гэты гармідар, але словы ўшчування проста не далятаалі да дзяцей, і на іх давялося са смехам махнуць рукой.

Мужчыны — Алесіны сыны ды зяці — у чаканні святочнага застолля тапталіся больш па двары. Заглядвалі гаспадарлівым вокам у хлявы — мо што трэба б было заўтра паправіць, пад паветку — ці даволі хаця дроў, тузалі платы — ці яшчэ не падгнілі, азіралі купленыя гадоў сем назад у Асіповічах на базары і пасаджаныя наўкруга хаты яблыні — штрыфель і пепін-шафран, якія так зараслі, загусцелі, што праз голле цяжка было і руку прасадзіць, — шкада, што пазнавата ўжо абрэзваць. Часам сунімаліся сярод двара і ўскідвалі галовы на суседскія ліпы, на ўблытаныя ў голым яшчэ голлі птушыныя вулейчыкі (так завуць у нас шпакоўні), адкуль несліся вясёлыя посвісты шпакоў — хіба ж пачуеш іх у горадзе? Сыходзячыся, дымілі папяросамі, нешта расказвалі адзін аднаму, размахвалі рукамі, весела, на ўсю глотку рагаталі.

Дочкі з нявесткамі памагалі Алесі ўходжвацца на кухні — скрэблі, таркавалі, рэзалі, мылі, чысцілі, качалі, круцілі, падбівалі, бесперастанку стукаючы нажамі, бразгаючы міскамі, лыжкамі, векамі каструль, восілкамі вёдзер, ляскаючы дзверцамі кухоннай шафкі.

Дзе б ні ступіла Алеся, усюды яна натыкалася на каго-небудзь са сваіх. Гэта было так прыемна, так хораша пасля той пустаты і цішыні, што панавалі тут пасля таго, як дзеці адно за адным пайшлі з дому на свой хлеб.

Якраз у той момант, калі Алеся, ахінуўшы трапкачом пякучы чыгун з бульбай і адвярнуўшы твар, злівала ў таз ваду, ад чаго ўверх шугнуў белы слуп гарачай пары, да яе падбегла Галіна Юлька, азіраючыся назад, — хаця ж бы яе не перагнаў брацік Сашка — яна першая хацела сказаць нешта сваёй бабе.

— Ну, што там такое, мая ўнучачка?

— Ба-а! — аддыхваючыся і ўсе яшчэ азіраючыся назад, пачала Юлька. — Там дзядзя прыйшоў — казаў цябе пазваць.

Алеся паставіла чыгун на прыпек, кінула на зэдаль трапкач і, выціраючы беражком хвартуха рукі, заспяшала да дзвярэй.

Так і ёсць — Тадзя. У рудой шапцы з аколышам, у чорнай суконнай рубашцы, падпяразанай шырокім рэменем, ён стаяў каля адчыненых варотцаў і глядзеў перад сабой у зямлю — чакаў яе.

Алеся падбавіла хады: мо даўно ўжо стаіць?

— Трэба бульбу перабіраць у капцах, — калі падышла Алеся, сказаў ён, усё яшчэ гледзячы ў зямлю, недзе на насок свайго чаравіка.

— Няма ж як мне сёння, Тадзечка, — пачала яна прасіць. — Госці ж у мяне, — яна кіўнула ў двор, дзе маячылі постаці мужчын і — бліжэй, каля ганка — скакалі праз каляровыя вяровачкі дзеці.

— Што мне твае госці! Як лета, дык у кожным двары поўна гасцей. Глядзець на гэтых дачнікаў, дык уся работа стаяцьме, — ён ускінуў галаву. — Унь бульбу садзіць прыедуць, а ў капцах — напалавіну гнілая. Накрылі ўвосень мокрай саломай, от і...

— Ведама ж, трэба перабраць... — Яна разгублена глядзела за сліву, куды былі чамусьці скіраваны цяпер Тадзевы вочы, і адчувала, што ўсе яе словы гучаць слаба, зусім не пераконваюць. — Але як жа кінуць мне ўсё, Тадзечка?

— Хэ! — яму было смешна з яе доказаў. — Думаеш, без цябе яны не ўправяцца? Яшчэ як управяцца! — І ён апусціў уніз і адразу ж узняў уверх галаву — пакіраваў да другой хаты.

Алеся не затрымлівала яго, моўчкі глядзела ўслед. Што ж, ён кажа праўду — раз гарыць работа, якая можа быць гулянка! Гэта ж прыйдзе трактар, каб садзіць бульбу, а насення няма! Уся работа сарвецца. А другі раз хто яго ведае, калі выдзеляць той трактар. Хіба ж адна іхная брыгада ў калгасе?

— Чаго гэта ён прыходзіў? — кроячы і раскладваючы на талеркі хлеб, папытала з кухні дачка Галя, калі Алеся, апануранная, з патухлымі вачыма ўвайшла ў хату.

— На работу загадваў...

— Хо! Не хапала! Што — ён не бачыць, што госці?

— Садзіць бульбу вот-вот прыедуць, а яна неперабраная ляжыць у капцах.

— Ну дык хай перабіраюць — акрамя вас людзей няма?..

— Ёсць, але ж не хапае. Што ж рабіць? — Алеся разгублена стаяла сярод хаты.

— Новасці! Яшчэ трэба думаць, што тут рабіць — абыдуцца і без вас, не бойцеся!

Алеся, стоячы пасярод хаты, толькі слухала, нават як бы згаджалася з дачкой, але калі тая выгаварылася, прайшла да прывулічнай сцяны, пастаяла ў роздуме каля акна і, вяртаючыся назад, у кухню, пачала развязваць на баку паскі хвартуха.

— Не, дачка, мусіць, трэба схадзіць. От трохі пасяджу з вамі за сталом і пайду, хоць да полудня параблю, — і яна узялася за талерку, пачала накладаць з патэльні рыбу. — Давайце толькі скарэй садзіцца.

Як ні адгаворвалі яе тады дзеці, як ні даказвалі, што яе ніхто не мае права прымушаць, тым больш на Майскія святы, яна ўсё ж цвёрда намерылася ісці. І, мусіць, такі пакінула б дзяцей адных, але дзякуй Марылі — падахвоцілася адрабіць за Алесю.

Спярша Алеся толькі рукамі замахала, адмаўляючы, але потым пагадзілася з сястрой.

Алеся меркавала, што астатнія два святочныя дні Тадзя ўжо не будзе яе чапаць, дасць спакойна пабыць з дзецьмі. Аж не — назаўтра раніцай Тадзеў выцвілы казырок ізноў мільгануўся між голляў сліў. На гэты раз брыгадзір наткнуўся на хлопцаў, што пакурвалі ля ганка. На што ўжо спакойны Аркадзя, але і той не вытрываў.

— На работу сёння маці не пойдзе, — сказаў ён і, як ёй перадалі потым, нечага нагаварыў тады брыгадзіру.

Яно, пэўна, усё і абышлося б неяк, але як на тое ўмяшаўся Манін Іван, шафёр з ПМК, які паспеў ужо «дзюбнуць». Ён падышоў да Тадзі ўпрытык, грудзі ў грудзі, і, паказваючы кіўком галавы на варотцы, кінуў проста ў твар:

— Ану матай з двара!

Тадзя, твар якога адразу ж наліўся густой чырванню, ускінуў і апусціў, ізноў ускінуў і апусціў галаву і ў момант вока быў за варотцамі. Ужо адтуль, борзда ідучы ад Алесінага двара і махаючы кулаком, пачаў выкрыкваць нейкія пагрозы.

Калі Алесі перадалі ўсё гэта, у яе з рук валіўся нож, якім яна, седзячы на зэдліку, абірала бульбу.

— Што ж вы нарабілі?..

Але Аркадзя пачаў яе заспакойваць.

— Нічога. Хай толькі папробуе пакрыўдзіць... — сказаў ён, — я тады... Прымушаць вас на работу ён не мае ніякага права. Тым больш што вы — на пенсіі. Вы можаце зусім не выходзіць. І я раіў бы вам, мама, не кідацца надта: трэба ж здароўе глядзець трохі. А калі грошай ці чаго ў вас не хопіць — хіба ж мы вам не паможам? Вы кажаце, каня не будзе даваць? Дасць — нідзе не дзенецца! І дроў прывезці, і бульбу пасадзіць... Як жа іначай! Вы ж з самага пачатку ў калгасе і ў калгасе! Не, калі толькі будзе на вас спаганяць сваю злосць, напішыце — я прыеду і пагавару дзе трэба...

Алеся з нахіленай галавой слухала сынавы словы: ёй было надта прыемна і хораша, што ёсць каму заступіцца за яе. Яна верыла, што Аркадзя не дасць яе ў крыўду.

Аднаго разу ён такі памог ёй.

Тады Тадзя ўз'еўся на яе за цялят. Сталага пастуха для іх у брыгадзе не было (ніхто ні за якія грошы не хацеў станавіцца на гэту пасаду), таму даводзілася пасвіць па чарзе. Алеся адразу сказала брыгадзіру, што яна не можа ганяцца за цялятамі-двухлеткамі — у яе балелі ногі. Тадзя не паверыў ёй — на выгляд Алеся і праўда была здаровая, нават чырвань на шчоках трымалася, таму і слухаць яе не захацеў: гані — і ўсё! А не — яна тады яго папомніць!

Так і не дала тады яна згоды. Ну а Тадзя таксама стрымаў сваё слова. Амаль паўгода не даваў ёй каня. Ці ў дровы трэба было з'ездзіць, ці бульбу абагнаць, ці сена прывезці — і не патыкайся да яго. Цярпела, цярпела Алеся дый наказала Аркадзю — каб прыехаў. Аркадзя дайшоў тады аж да райкама, пасля чаго брыгадзір не адважваўся больш так здзекавацца з яе.

Алеся думала, што і гэты раз ўсё скончыцца добра — пэўне ж, пабаіцца брыгадзір Аркадзі. Аж от як хітра прыдумаў Белазоры. Знешне як бы нічога кепскага для Алесі і не чыніў: каня даваў пры першым жа слове. Затое зрабіў «ласку» — не загадваць на работу. Кукуй сабе дома адна, сядзі каменем у хаце. Ты нікому не патрэбна, без цябе калгас абыдзецца!

Абыдзецца? Няўжо-такі ён можа абысціся без яе, Алесі? Яна ж, можна сказаць, і ёсць гэты калгас. Алеся ж была для яго і маткай, і нянькай, гадавала яго, даглядала, песціла, як малое дзіця, ратавала ад згубы.

Успомніўся раптам доўгі і нізкі (акенцы ўпоравень з зямлёй) свінарнік, пабудаваны ў той самы год, як арганізавалі калгас. Яна, тады яшчэ шаснаццацігадовая дзяўчынка, золкім асеннім досвіткам бяжыць па гразкім ад дажджоў завулку — карміць плойму калгасных свіней, што заўсёды проста вырывалі з рук вядро, не даючы вывернуць у карыта замешаную на мякіне вараную бульбу. Ад іх прарэзлівага віскату, ад хлюпоткай рыжай гразі пад нагамі, ад якой адразу кідала ў холад, Алеся, здаецца, немаведама б куды ўцякала. Але яна ўсё ж працавала ў свінарніку, бо ведала, што даглядаць свіней болей не было каму... Так, калгас тады быў зусім малы — усяго дванаццаць двароў аб'ядналася, а работы — процьма. Трэба ж было і сваю зямлю, што абагулілі, абрабіць, і далучаныя землі раскулачаных Лісоўскіх і Жыцькаў, і вялікае поле, адрэзанае ў аднаасобнікаў-дзярэчынцаў. А яшчэ ж жывёлы табуны дагледзець! Хочаш не хочаш, а давялося добра-такі папатужыцца тады і старым, і малым. За работай Алесі і на вечарынку не было калі збегаць. Ды каб і знайшла часіну, то ўсё роўна дарогі туды ёй не было... Гэта ж прыбралася аднаго разу, адзела чысценькую, гожа вышытую сукеначку, паўплятала ў косы сінія стужкі і разам з Марылькай, сястрычкай, падалася ў школу, дзе вечарам збіралася моладзь. Яны сарамліва, баючыся ўзняць вочы, увайшлі ў вялікі клас, парты якога былі ссунуты ў адзін кут і пастаўлены адна на адну. Вечарынка была ў разгары, пад гукі гармоніка і барабана круціліся пары ў вясёлай польцы. Дзяўчынкі пасталі ля сцяны. Ні яе, Алесю, ні сястрычку Марыльку не абдзяліў бог красою — абедзве былі, як гаварылі пра іх людзі, што лялькі. Успамінаючы той час, старая Мальвіна не раз казала: «Якая ты

была харошая тады, Алесечка!» Ды толькі хлопцы, якія раней ніколі не прамінalі, каб зачапіць іх як-небудзь, каб скубянуць, жартуючы, за бок ці за касу, цяпер яшчэ здалёк абыходзілі іх. Дзяўчаты, іх сяброўкі, з якімі яны яшчэ ў лялькі гулялі, цяпер таксама ўцякалі ад іх да другой сцяны — толькі нечага шапталіся. Стаялі-стаялі тады — адны на ўсю сцяну — сястрычкі, пунсовыя ад сораму, гатовыя скрозь зямлю праваліцца ад ганьбы, а потым разам кінуліся ў дзверы і — пад свіст вечарыншчыкаў — паляцелі дадому. Так помсцілі ім аднаасобнікі за тое, што яны былі дочкі калгаснага «актывіста» (бацька іх адзін з першых запісаўся ў калгас).

А што было ў вайну? Пры адным толькі ўспаміне пра той страшны час у Алесі халадзее ўсярэдзіне. Як пайшоў тады на фронт яе Андрэй, дык і па сённяшні дзень ад яго — ні слуху ні духу. Што ў пельку дзе праваліўся. Ёй жа, Алесі, пакінуў цэлых пяць ратоў! Як яна выгадавала дзяцей, як не дала ніводнаму памерці, Алеся і цяпер не можа зразумець. Вёска ж аказалася тады паміж двух агнёў — нямецкім гарнізонам у Пугачах і партызанскай зонай. Усё падчыстую вымяталі тады немцы з засекаў. А Алеся не толькі ратавала як магла дзяцей, а яшчэ і партызанам памагала чым магла, калі прыходзілі ўночы. Аднаго разу, ідучы ў разведку, да яе ў хату заскочыў сярод ночы з таварышамі стрэчны брат Алесь — распытаць пра немцаў. Здаецца, і духу нічыйго не было паблізу, а вось дазналіся ж неяк карнікі. Пад дзень, акружыўшы хату, загрукалі ў дзверы.

І цяпер стаіць у Алесі перад вачамі той худы і доўгі паліцай, што чэпкай, як абцугі, рукой хапіў яе за кофту. «Ану гавары, дзе партызаны? — сіпеў ён проста ў твар (Алесі чамусьці запомніліся яго роўныя белыя зубы). — А не — як суку прыстрэлім разам з тваімі байструкамі!» Тады Алеся ўбачыла і чорнае вочка ў дуле яго аўтамата. Першае, што падумала тады яна, — гэта дзецi. Яна нават уявіла, як у іх сонныя тварыкі настаўляюць во гэтыя жахлівыя дулы.

Алесі і сёння аж прыкра робіцца, калі ўспамінае, як кідалася ў ногі злым, са страшна халоднымі вачамі карнікам, як, называючы іх «паночкамі», маліла не чапаць яе дзетак, апраўдваючыся, што яна не вінавата. Не расстралялі тады яе з дзецьмі толькі таму, што карнікам уздумалася яшчэ паназіраць за хатай, устроіць тут засаду. На шчасце, партызаны за тыя дзесяць дзён засады ні разу не прыходзілі да Алесі — як ведалі.

Пад неадступным страхам прайшлі ўсе тры гады акупацыі. Калі прыйшлі нашы, пракрычаўшы сваё «ўра!», Алеся раптам заплакала. Усе беглі сустракаць запыленых, у выліняялых ад сонца гімнасцёрках «красных», а яна сядзела на падлозе сярод

хаты (у яе тады чамусьці адняліся ногі) і плакала. Яна парывалася выцерці слёзы, каб кінуцца ў канец вуліцы, дзе была тая сустрэча, але яны сыпаліся і сыпаліся з вачэй, сляза слязу паганяючы. Здавалася, гэта хлынулі раптам усе тыя слёзы, якіх немаведама колькі набралася за вайну...

Алеся рэдка калі ўспамінала перажытае, ёй не хацелася варушыць старыя, зарубцаваныя раны. Але сёння ўспаміны віліся ў яе галаве, як пчаліны рой. На памяць прыходзілі і далёкія, прытуманеныя гады дзявоцтва. Успомніліся Алесі і тыя разлезлыя «пышкі» першай пасляваеннай вясны — знойдзеныя ў полі гнілыя бульбіны, якімі яна ратавала дзяцей ад голаду, і прадаўгаваты, наспех высечаны з бярозы ба́рак, з дапамогай якога яна разам з такімі ж удовамі цягала за сабой цяжкі плуг, узорваючы ўдзірванелае поле, і пустыя працадні-палачкі.

Шмат хто пакінуў тады калгас. Не застаўся ў ім і Тадзя — уладкаваўся ў Пугачах абходчыкам на чыгунцы. Хоць і далёка было хадзіць туды, затое меў там хлеб.

Можа б, і яна тады найшла сабе дзе работу, завербавалася б у якую шахту ці на будоўлю, як іншыя. Але зноў жа куды кінешся вельмі з дзецьмі? Так і засталася дома — падымаць калгас.

Тадзя ж вярнуўся сюды, калі ў калгасе ўсё наладзілася. Вярнуўся, можна сказаць, на гатовенькае. І цяпер вось камандуе.

Вядома, да Тадзі цяпер не вельмі лёгка і падступіцца. Бярозавапасецкая брыгада ўжо не адзін год займае першае месца ў калгасе, і Тадзеў фотаздымак вісіць на Дошцы гонару каля праўлення ў Замошшы. Хваляць яго за тое, што наладзіў дысцыпліну ў брыгадзе. Але ж хіба гэта яго заслуга — калгаснікі самі цяпер ахвотна ідуць на работу.

Яна паднялася з ложка, акуратна разгладзіла посцілку, падбіла і роўна паклала ў падгалоўе падушку. Паправіла валасы і накіравалася ў двор. Зараз яна возьмецца за ўсю тую дробную дамашнюю работу, якую дагэтуль адкладвала: бо тады, як пойдзе ў калгас, наўрад ці дацягнуцца ўжо да ўсяго рукі.

* * *

Яшчэ раніцай яна добра вымыла-вышаравала падлогу, папарадкавала чыгункі ды міскі, павыцірала ўсюды пыл, і хата заблішчала, запахла свежасцю, зайграла сонечнымі зайчыкамі. Сёння ж да Алесі прыязджае сын, Аркадзя.

Поезд у Пугачы прыходзіць пасля адзінаццаці гадзін. Значыць, Аркадзю трэба чакаць недзе пад полудзень. Алеся хадзіла па двары і не-не дый зіркала на дарогу, дзе ён павінен паказацца.

Прыехаў Аркадзя нават раней, чым яна думала: казаў, узяла на дарозе машына, што звозіла на смалакурню карчы. Алеся якраз падбірала на дрывотніку трэскі, калі бразнула клямка сянец. Апусціўшы прыпол з трэскамі, што ўпалі на зямлю, яна подбегам пайшла да хаты. Сын быў ужо там. У жоўтай з палоскамі безрукаўцы, нейкі незвычайна паджарысты і касцісты, ён, хоць і меў ужо за трыццаць, выдаваў за юнака.

— Ну, дык як вы тут, мама? — папытаў Аркадзя, пільна гледзячы на яе.

— Садзіся — паясі чаго: ты ж з дарогі, — адводзячы ўбок вочы, сказала яна замест адказу і, замітусіўшыся, пайшла на кухню.

Нарэшце, абгарнуўшы ручнікам, каб не апячыся, яна паднесла яму глыбокую алюмініевую міску з капустай, ад якой па хаце разышоўся густы прыемны пах. Аркадзя, калі бываў дома, заўсёды, садзячыся за стол, пытаў у мацеры, ці ёсць капуста, — яе, добра выварaную ў печы з мяккімі шапкастымі баравікамі ці краснагаловікамі, трошкі прыбеленую смятанкай, любіў ён больш чым што, і Алеся дзеля яго і згатавала яе сёння (балазе два зялёныя качанчыкі прывезла ў нядзелю з Асіповіч дачка Надзя).

— А сабе чаму ж не наліваеце? — папытаў Аркадзя, падцягваючы да стала крэсла.

— Еш, еш, — я пад’ела ўжо...

Алеся прынесла і паставіла перад Аркадзем яшчэ гладыш з салодкім малаком, фарфоравую конавачку, сама прысела збоку, на зэдлі.

— Ну, як жа там твае?

— Ды нічога — хварэць пакуль не хварэюць, — локаць яго левай рукі, у якой быў хлеб, стаяў на краі стала, другой рукой Аркадзя зачэрпваў капусту, нагінаючыся за кожным разам над міскай і хукаючы ў лыжку.

— А Марынка як? Не перастала балець горла?

— Ды ўжо не жаліцца.

— Праполісам мазала ці ў больніцу хадзіла?

— Праполісам, ну.

— От бачыш. Я ж казала, што праполіс паможа. Хай выздараўлівае ўнучачка. Не забыць бы яшчэ ўлажыць табе з шарык. Сёлета як ніколі яго лепяць пчолы. Няйначай, марозная зіма будзе...

Гаварыла Алеся — яна сама гэта чула — якімсьці не сваім, драўляным і сцішаным, нібы пасля хваробы, голасам.

— Мама, дык раскажыце ж, што ў вас? — Аркадзя адставіў убок спарожненую міску, наліў у конавачку малака.

Алеся цяжка ўздыхнула, памаўчала.

— Ды ўсё Тадзя помсціцца... — яна замоўкла, схіліла галаву.

— Дык за што ж тут помсціцца?

— А вот скажы ж ты...

Аркадзя ўстаў, захадзіў па хаце: значыць, пачаў гарачыцца.

— І што ён — зноў каня не дае, сенакосу?..

— Ды каня дае. І сенакос калгас выдзяляе. А от на работу не загадвае.

Алеся раптам адчула, што яна не можа ўсё, як трэба, растлумачыць сыну. Яна разгубілася. Хацела яшчэ нешта сказаць, каб сын зразумеў яе, але словы чамусьці заселі ў горле. І яна толькі са спалохам глянула на Аркадзю. Аркадзя стаяў са схіленай галавой — думаў.

— Не загадвае на работу? Ну дык і добра, мама! Хіба ж вы не нарабіліся за свой век? Вам жа і адпачыць пара. Я даўно вам гэта казаў. Ну, раз не хочаце ехаць да нас у горад — глядзіце сваю гаспадарку, і хопіць з вас. Вам жа і доктар казаў, каб ні ў якім разе неператамляцца. А грашыма мы вам паможам — не бойцеся...

— Ды пры чым тут грошы... Адна дома...

— Ну, гэта не бяда, — павесялеў Аркадзя, — гэта пройдзе, проста вам яшчэ непрывычна без калгаснай работы. Для вашага здароўя вам і на сваёй гаспадарцы ёсць што рабіць. Рабіце сабе паціху і думаць не думайце нікуды хадзіць...

Алеся слаба ківала галавой, як бы згаджаючыся: яна ўжо бачыла, што сын яе не зразумее. Што ж, ён хоча як лепш для яе.

— Ты, можа, паляжаў бы з дарогі? — сказала яна, перапыняючы гаворку і тым самым паказваючы, што ўсё гэта яе цяпер ніяк не абыходзіць — нашто яму думаць лішне.

Аркадзя, разгарачыўшыся, яшчэ даказваў ёй, што дома ёй будзе лепей, але, убачыўшы, што яна згаджаецца з ім, пайшоў за шырму, да засцеленага простай посцілкай ложка, рады, што пераканаў матку.

Сын хутка заснуў — ведама, з самага ранку ў дарозе — і цяпер ціха пасопваў носам. Алеся ж яшчэ доўга снавала туды-сюды па хаце, цяжка, роспачна ўздыхаючы.

Праз дзень яна праводзіла сына на дарогу, што вяла да станцыі. За час пабыўкі Аркадзя пакалоў усе дровы, што былі нарэзаны раней, паправіў каля хлява падгнілы плот, наладзіў у варыўні дзверы — ён заўсёды, калі прыязджаў, спяшаўся чым-небудзь памагчы мацеры. Вядома, ёй гэта было унь як прыемна — не так ад той помачы, як ад увагі сына, ад думкі, што і пра яе вось клапоцяцца, і яе не кідаюць зусім адну, не забываюць.

Развітваючыся, Аркадзя яшчэ раз загаварыў пра яе работу.

— Глядзіце ж, неператруджвайцеся. Трэба ж і здароўе сваё трохі глядзець. Хоць цяпер, на старасці гадоў, адпачніце — вы ж заслужылі, мама.

— Добра, добра, —ківала галавой Алеся, каб хутчэй спыніць гэтую гаворку.

Развітаўшыся з сынам, Алеся доўга стаяла на дарозе, гледзячы ўслед Аркадзі. Сэрца яе так і рвалася за сынам — туды, у горад, дзе ўсе яе дзеці і ўнукі. Яна аглянулася назад, на сваю свежаашаляваную хату пад белым шыферам, на панадворак з грудай яшчэ неразабраных дроў і складзенымі крыж-накрыж дошчачкамі, што засталіся ад шалёўкі. Надта ж пустой здалася ёй цяпер свая хата. Можа, і праўда, кінуць усё і паехаць у горад — няньчыць унукаў?. Яны ж, дзеці, ужо ўсе вушы пратрубілі ёй пра гэта. Ды Алеся даўно ўсё ўзважыла і цвёрда сказала сама сабе сядзець дома і нікуды не рыпацца. Яна ніяк не магла ўявіць сябе ў гарадской кватэры, дзе трэба б было толькі і ведаць, што сядзець склаўшы рукі. Ды яшчэ думаць увесь час, як ступіць, як павярнуцца, каб не ўгнявіць дзяцей. Яна ведала, што калі застанецца дома, то і ёй, і ім будзе лепей. Да таго ж хоць будзе куды летам усім прыязджаць у водпуск — тут жа і грыбоў поўна, і ягад, і паветра свежае, лясное, і рэчка ж блізка.

Прыгорбіўшыся, паўсаджваўшы рукі ў рукавы плюшаўкі (хоць на дварэ было зусім цёпла), яна паволі пасунулася дахаты.

* * *

Сёння Алеся, уходжваючыся каля хаты, ізноў наглядала за вуліцай: яна цвёрда, не адкладваючы, наважыла пагаварыць з Тадзем і чакала, калі ён будзе, загадваючы людзям на работу, праходзіць паўз яе двор.

Яна падышла да варотцаў і, абапёршыся на іх рукамі, паглядзела на вуліцу. У тым канцы вёскі, дзе павінен быў паказацца Тадзя, было пуста. Толькі Грышкаў чорны сабака лянiва, з апушчаным хвастом хадзіў каля лужыны, нешта абнюхваючы. Алеся сабралася ўжо ісці назад, да хаты, але, павярнуўшыся ў другі бок, нечакана перад саменькім носам убачыла казыркатую брыгадзіраву шапку. Тадзя, ведама ж, бачыў, як яна выглядала з двара, але зрабіў выгляд, што нават не заўважае яе.

— Тадзя, пачакай! Я хачу з табой пагаварыць, — яна нагнулася адшчапіць варотцы, але зашчапку, як на тое, раптам нешта заела, і Алеся, спяшаючыся, з сілай ірванула варотцы на сябе так, што зашчапка зусім адарвалася ад шула.

Тадзя ж нават і вухам на яе не павёў — як ішоў, так і пайшоў далей. Як быццам і не чуў нічога. Алеся ўсё ж дагнала яго, заскочыла наперад.

— Тадзя, давай усё ж такі пагаворым...

Ён нават не сцішыў хады. На твары не варухнулася ніводная жылка. Глухі — ды і толькі! Толькі Алеся не адставала. Бегучы збоку, прасіла суняцца, паслухаць яе. Нарэшце Тадзя прыпыніўся.

— Ну, што ты хочаш? — ён стаяў да яе бокам, не паварочваючы галавы. У голасе яго быў лёд. У Алесі ў самой пахаладзела ад яго ўсярэдзіне, але яна ўжо ні на што не зважала.

— Паслухай, Тадзечка... — яна перавяла дыханне. — Давай, можа, прысядзем, — яна паказала на калоду пры плоце і першая прысела, астаўляючы яму месца.

Тадзя з хвіліну пастаяў яшчэ, павагаўся, відаць, раздумваючы, паслухаць жанчыну ці пайсці далей.

— Ну што ж, давай сядзем, — ён прысеў на край калоды. — Гавары...

— Тадзя, ці ж я вінаватая, што так палучылася тады?.. Чаму ты абыходзіш мой двор?..

Ёй цяжка было гаварыць, голас яе дрыжаў. Тадзя ж колькі хвілін маўчаў, разгладжваючы чаравікам пясок. Потым выпрастаўся, адкінуўся спінай да плота.

— Таму што не трэба быць разумнейшай за каго. Хочаш рабіць у калгасе, дак рабі. І няма чаго хавацца за спіны сыноў ды зяцёў. Панаязджаюць тут і пачынаюць свае парадкі ўстанаўліваць. Бач, што ўздумалі — брыгадзіра са двара выганяць!..

Алеся, збіваючыся, пачала апраўдвацца перад Тадзем, даводзячы, што тады ва ўсім вінавата была гарэлка: на цвярозы розум хлопцы б так не зрабілі. Яна бажылася, што сама ніколі не хацела яму кепскага і што такога болей не будзе.

— Ну што ж, — да канца выслухаўшы яе, сказаў ён, — раз павінавацілася, то іншая рэч. Я чакаў, пакуль ты павінавацішся. — Алеся ўбачыла на яго твары ўсмешку; ён устаў з калоды і дадаў на адыход:— Пойдзеш сёння на канаву сена варочаць.

Алеся ж спярша і з месца не кранулася. Сядзела і затуманенымі вачыма няўцямна глядзела, як ішоў Тадзя па вуліцы, махаючы, па сваёй завядзёнцы, галавой — уверх-уніз, уверх-уніз...

Хутка яна пачула галасы, што даносіліся з другога канца вуліцы. Гэта ішлі ўжо на сена, памахваючы граблямі, жанкі-суседкі. Алеся паднялася і хутчэй заспяшалася ў свой двор, па граблі: цяпер як ніколі ёй хацелася быць разам з усімі.

1976

МАРЫЛЬКА

Колючы на дрывотніку напілаваныя надоечы з маткай бярозавыя круглякі, я пачуў на двары Акулоўскіх, нашых суседзяў, частыя, узбуджаныя галасы. Удзяўбнуўшы ў калодку сякеру, я завярнуў за рог хлява — паглядзець, што там такое. Перад вокнамі сваёй хаты кідалася туды-сюды, за нешта ўшчуваючы дзяцей — Людку і Славіка, Соня — нізкая, вельмі рухавая, з трошкі раскосымі, як у кітаянкі, вачамі жанчына (яе Коля Акулоўскі нагледзеў у суседнім Азярышчы). Ад ганка на вуліцу, на хаду ўскідаючы на сябе фрэнчык, ішоў подбежкам і сам Коля, хударлявы і дробны — што падлетак. Ён апошнім часам рабіў у калгасе трактарыстам і цяпер пад'ехаў дадому на полудзень, — яго запылены «Беларус» сцішана стаяў у цяньку пад прывулічнай ліпай.

Я прыпыніў конюха Антося Цагойку, што якраз кіраваў адтуль з перакінутай цераз плячо аброццю на канюшню.

— Што там такое, дзядзька?

— Марылька сышла з дому!

Навіна нябачнай іголкай востра кальнула ў сэрца. Я зняў з козлаў фрэнч, заспяшаўся на вуліцу.

Марыльку — цяпер ужо старую за семдзесят гадоў, хударлявую, трошкі як бы прыгнутую (мо таму, што была высокая) жанчыну з таго канца нашай Бярозавай Пасекі — я доўгі час неяк не заўважаў. Ведаць то ведаў, як і ўсіх бярозавапасекцаў (усё ж вёска наша невялічкая), ведаў, што яна — сястра Мікоды Акулоўскага, Колевага бацькі, ведаў, што ў яго сям'і і жыла яна недзе яшчэ з туманнага для мяне даваеннага часу, ведаў і, вядома ж, бачыў яе безліч разоў, але чамусьці нічым яна мне не запомнілася. Я нават не магу прыгадаць, ці гутарыў з ёй калі. Была яна нейкая непрыкметная, ціхая, нічым не вылучалася сярод іншых жанчын, з якімі разам хадзіла на ўсе калгасныя работы. Я ні разу не чуў, каб яна была замешана ў якім вясковым здарэнні ці сварцы. І гэта тым болей дзіўна, што ў Мікодавай хаце ўсякіх там сварак было хоць адбаўляй: гаспадар, хоць і быў на людзях памяркоўны, заўсёды спакойны (помніцца, ён неяк коратка, адрывіста смяяўся «Гэ-гэ!»), а от нешта ж не ладзіў са сваёй Аўдоляй, ваўкаватай і, кажуць, вельмі ж ужо наравістай жанчынай, якую ў любой спрэчцы нікому і ніколі не ўдавалася ў чым-небудзь пераканаць: нават тады, калі і дзіцяці было відаць, што яна памыляецца, Аўдоля ўсё роўна да канца стаяла на сваім. Бывала, Мікода збіваў яе ў квач — так часам раз'ятрываўся. Але яна, зацяўшыся, маўчала, як камень, аніводным гукам не выдаючы, што ёй баліць, нават і не збіраючыся

перапрошваць Мікоду, павінаваціцца перад ім, ад чаго ён яшчэ больш шалеў. Праз шыбы вокнаў, як тыя ядры з гармат, ляцелі тады гаршкі ды макотры, над панадворкам і вуліцай доўга кружыў рой пуху ды пер'я ад разматлашаных падушак. Але буры, якія чуваць былі аж у нашым канцы вёскі, хутка ўціхамірваліся, і на другі дзень Мікода рука аб руку са сваёй непакорлівай жонкай (галаву яна, як заўсёды, трымала прывучана высока) з граблямі ды сахарамі праставалі на балота — грэбці сена — ці, усеўшыся ў драбінах, кацілі на шустрым Кобчыку пад Альхоўку у дровы. Адзін Бог ведае, як не зачэплівалі, не ўцягвалі ў сваю крутаверць тыя буры і Марыльку. Ды і як яна жыла ў гэтакай калатнечы?

«Разгледзеў» я Марыльку толькі тады, калі, захварэўшы на крываўку, памёр Мікода і Коля забраў цётку да сябе. У яе быў нейкі мяккі, вельмі жаноцкі выраз твару, ад сіняватых, усё яшчэ не пабляклых вачэй ішла дабрыня і лагода. Так, гожая, мусіць, была яна некалі дзеўка! Высокая, статная. Час і няўпынная праца, вядома ж, зыначылі цяпер яе воблік. Асабліва ўразілі мяне яе рукі, калі я першы раз іх убачыў, — вузлаватыя, чорныя (іх не адмыеш ніякім мылам), з паскручванымі пальцамі, з цвёрдымі, як драўніна, падушачкамі-наростамі мазалёў.

Нядаўна пачуў я і яе гісторыю. Аказваецца, Марылька выходзіла і замуж. І нават не раз — ажно два разы!

Першы раз да яе пасватаўся малады і вельмі гожы хлопец з Даманавіч, вялікага, некалі валаснога, сяла. Марылька адразу ж упадабала яго. І бацькі не пярэчылі: хай бы жылі сабе, род доўжылі. Ужо на шматлікіх вазах і вазках прыкаціла з гармонікамі, бубнамі, са звонкімі жаночымі галасамі ў шырока расчыненыя вароты Акулоўскіх вяселле, запоўніўшы гасцямі ўвесь іх прасторны двор. Ужо селі ў красны кут шчаслівыя маладыя, пазаймалі свае месцы шаферы і шаферкі, сваты і свацці, ужо загучалі ўрачыстыя словы хвалы маладому і маладой, пайшлі па крузе налітыя з беражкамі гранёныя чаркі, ужо задрыжалі ад галасістых песень аконныя шыбы, захадзілі ходырам ад звонкіх абцасаў вясельнікаў, якіх вымела з-за сталоў віхура «Лявонiхі»», шырокія дошкі падлогі, як зусім нечакана, у самы разгар гулянкі, высока ўзнялася над вясёлым тлумам і застыла каля сучкаватай бэлькі традыцыйная сватава булава, просячы цішыні і ўвагі, а калі сціхлі музыка і бязладны галас, здзіўленыя госці, не верачы сваім вушам і тут жа цверазеючы, пачулі панылы, зусім не вясёлы, з нейкай дрыжынкай голас свата, які сур'ёзна, без жартачак аб'яўляў, што... вяселле закончана, што ўсе даманаўцы павінны зараз жа збірацца дадому. Выявілася, што бацькі не сышліся ў пасагу: быццам бы

Марыльчын бацька нечага там недадаў за маладой, быццам бы ашукаў сваіх сватоў. Спрэчка, што вялася ў каморы, куды даносіўся з хаты праз сцяну вясельны гам, перарасла ў сварку, якая і прывяла да разладу.

Другі раз усміхнулася было ёй шчасце, калі яна ўжо і не чакала яго: заседзелася ў дзеўках. Думала, так і дажываць будзе свой век: хто ж паквапіцца на перастарку, калі столькі маладых дзевак у вёсцы! Аж не — знайшоўся і для яе чалавек. Быў гэта Імполя Каляда, круглатвары мужчына гадоў сарака, які наняўся — зноў з тых жа Даманавіч — бярозавапасекцам у пастухі. Ён адразу прыйшоўся ўсім па душы, стаў у Бярозавай Пасецы як свой. Мусіць таму, што быў ён дабрадушны, шчыры і надта ж рагатлівы, вясёлы. Сказаць, каб сам ён умеў жартаваць, расказваць вясёлыя гісторыі, то не скажаш, але з любой дробязі ён так залівіста смяяўся, што, гледзячы на яго, аніхто, нават самы пахмуры чалавек, не мог утрываць, каб гэтак жа шчыра, ад душы не засмяяцца таксама. Хоць Імполя і прыбіўся сюды ў заработкі, але за платай не вельмі ганяўся: браў за сваё пастухоўства, што давалі, а калі хто не вельмі меў чым заплаціць, ён не толькі не крыўдаваў, а яшчэ прасіў, каб пра гэта і думаць не думалі: яму, даволі было і падворнага, таго, чым яго частавалі, калі ён па чарзе сталаваўся і жыў у гаспадароў. Як прыходзіла чарга да Акулоўскіх, слала пасцель, гатавала яду і падавала на стол Імполю Марылька. Ёй так падабалася прыслугоўваць яму, што яна чакала новай чаргі як свята. І вось аднаго разу пастухоўская чарга Імполі назаўсёды сунялася на двары Акулоўскіх: хлопец папрасіўся да Марылькі ў прымы. Вядома, яна згадзілася б пайсці за ім і ў Даманавічы, але ж там у яго не было ні кала ні двара: застаўшыся з малых год чамусьці без бацькоў, ён жыў па людзях, якія неяк і выгадавалі яго грамадою.

Марылька проста расцвіла за Імполем, акрыяла. А якім шчасцем засвяцілася яна, калі даведалася, што ў іх будзе дзіця! Лежачы з Імполем у пасцелі, яна брала яго руку, асцярожна прыкладвала да свайго жывата, дзе чуліся пакуль яшчэ слабыя, але выразныя штуршкі жывой істоты. Да поўначы не змыкалі тады яны вачэй, аддаўшыся салодкім мроям, гадаючы, хто ж у іх будзе — сынок ці дачушка.

Але тут здарылася такое, чаго яны і чакаць не чакалі, і думаць не думалі.

Пачалося ўсё з таго, што Імполя, пасучы па свежым іржэўніку каровы, падышоў — каб пабавіць час — да бульбянага бурта, каля якога ўвіхаліся мужчыны — абкладвалі яго саломай. Былі там Галляшоў Паўлік, плячысты здаравяк, прыветлівы і

добры чалавек з пастаяннай, нейкай нібы вінаватай усмешкай на твары, Рыгор Шалькевіч, немалады, спакойны і разважлівы мужчына, і Аралеп... Імполя, гамонячы з буртаўшчыкамі, таксама ўзяў у рукі сахор, што быў уваткнуты каля наваленай збоку саломы, і пачаў пакрысе памагаць ім — не стаяць жа склаўшы рукі, калі ўсе робяць. У гэты час нечага праходзіў міма бурта канцавы Іван Кругленя, весялун і жартаўнік, што ведаў безліч розных прыгаворак ды прымавак, за што на вяселлях яго заўсёды бралі за свата. Параўняўшыся з Паўлікам, што якраз раўняў салому ў канцы бурта, ён, нібы здароўкаючыся, весела гукнуў:

— Дарма робіш!

— Праўду кажаш! — у тон яму, разгінаючыся, адказаў Паўлік.

Упершыню пачуўшы такое незвычайнае здароўканне (яго прыдумалі ў Бярозавай Пасецы, калі тут стаў калгас), Імполя весела, як гэта ён умеў, зарагатаў.

Пасмяяліся мужчыны — і толькі таго.

Але ж не, так гэта не прайшло.

Аднае ночы Марыльку разбудзіў рэзкі стук у дзверы. Яна тут жа раскатурхала Імполю, які доўга цёр вочы, ніяк не цямячы, дзе гэта ён і што ад яго хочуць. Але яшчэ больш настойлівы стук у дзверы ўрэшце выбіў з яго рэшткі сну. Імполя мігам падняўся, запаліў ліхтар і, свецячы перад сабой, у зрэбных споднiках пашлэпаў босымі нагамі ў сенцы, да знадворных дзвярэй. «Мо з каровай у каго зрабілася што», — чамусьці падумалася яму. Але калі адкінуў завалу і пацягнуў на сябе дзверы, быў вельмі здзіўлены: у дзвярах чырванелі міліцэйскія фуражкі. НКВД? Ловяць каго? Але прыйшлі энкавэдзісты, аказваецца, якраз па яго, Імполю Каляду. І Марылька, і бацька з маткай, хоць і былі вельмі напалоханы, усё ж і блізка не дапускалі думкі, што Імполю могуць доўга трымаць, бо добра ведалі, што за ім не было аніякай віны. Ды і якая можа быць віна ў пастуха? Можа, у сведкі якія спатрэбіўся? Але раніцай выявілася, што гэта прылятаў у Бярозавую Пасеку хапун — на чорным воране. І што схапіў ён не аднаго Імполю. А яшчэ Івана Кругленю і Галляшовага Паўліка. Забралі мужчын за тое «здароўканне» каля бурта. Івана — за «дарма робіш», Паўліка — за «праўду кажаш», а Імполю — за тое, што смяяўся з таго «здароўкання». А ўдаў іх гэты «грамацей» Міхаль Пракапеня, альбо Аралеп, як яго звалі ў вёсцы. (Некалі яго дзед злавіў верабейку і прынёс за пазухай унуку. «Што гэта?» — «Аралепка», — адказаў малы; з таго і пайшло за ім — Аралепка, Аралеп.) Аралеп хадзіў па вёсцы заўсёды з напускной важнасцю, лічачы сябе першым грамацеем: ён выпісваў і чытаў многа розных газет, ведаў, дзе

што робіцца на свеце, якая цяпер «паліціка», якія бываюць падкопы і вылазкі класавага ворага, якім трэба быць калгасніку.

Зразумеўшы, у якую бяду трапіў Імполя, Марылька не знаходзіла сабе месца, ад цяжкіх, змрочных думак у яе пухла галава. І калі да Бярозавай Пасекі дайшла чутка, што яе Імполю бачылі ў Слуцку, у НКВД, Марылька, не задумваючыся, пешшу пусцілася ў дарогу, хоць ісці трэба было не адзін і не два дзесяткі кіламетраў. А якраз жа ўсчаліся халодныя асеннія дажджы, раскіслі, раз'ехаліся ад гразі дарогі. Вярнулася Марылька дадому аж праз тры дні. Як яна туды дайшла, у такую далеч, дзе прападала, нікому не расказвала. Але прыйшла Марылька ўчарнелая, прыгнутая, з патухлымі вачамі, абыякавая да ўсяго. У той жа дзень яна злегла. І надоўга. Ніякія лекі не памагалі: яе трэсла, кідала ў бяспамяцце. Кончылася ўсё тым, што ў Марылькі пачаліся дачасныя роды. У яе нарадзілася дзяўчынка. Нежывая...

З часам Марылька ачуняла, устала на ногі. Несупынная сялянская праца, вечны клопат пра хлеб, вядома ж, прыцішылі, прытупілі яе незагойную душэўную рану. Памагала, не давала да канца адчаяцца і надзея, што ўсё ж такі разбяруцца некалі разумныя людзі і выпусцяць, вернуць ёй яе Імполю. Кожны дзень не-не ды і паглядвала яна на дарогу, па якой павезлі яго і адкуль ён павінен ісці дадому. Не адзін раз радасна пачынала стукаць сэрца, калі ў чалавеку, што паказваўся на той дарозе, яна знаходзіла нешта падобнае на яго, Імполю. Але тут жа з горкім сумам пераконвалася, што ёй ізноў толькі здалося. За доўгія гады яна нават вестачкі не атрымала ні ад яго, ні пра яго. Што ў ваду кануў...

Хоць і была Марылька цяпер нашай суседкай, але я, наязджаючы дадому з Мінска, звычайна бачыў яе зводдалеку, з нашага двара: яна ўсё тупала за хлявамі Акулоўскіх на зарослай быльнягом ды палынамі дармаватай ялавіне — раней гэта былі соткі, але тут месца высокае, неўрадлівае («адзін пясочак»), вяскоўцы адцураліся іх, узялі сабе зямлю па другі бок вуліцы, балазе яе цяпер хапала, усю і засяваць калгас не ўпраўляўся.

У гэты мой прыезд (мне захацелася правесці дома свой водпуск) я ўбачыў Марыльку бліжэй. Яна ішла ад свайго двара вуліцай, паўз самы плот, і, раз-пораз нагінаючыся, нешта збірала ў прыпол хвартуха. Так яна дайшла да нашых варот, якія былі чамусьці адчынены, і спакойненька завярнула ў наш двор, дзе звычайна хадзілі куры ды рыліся свінні. Стоячы якраз на двары, я са здзіўленнем убачыў, што Марылька, не звяртаючы на мяне аніякай увагі, падбірае з зямлі пер'е — бруднае, з пяском, з прыкарэлымі камякамі курынага памёту. Я адвёў вочы

ўбок, робячы выгляд, што не заўважаю гэтага, і чакаў, што яна, убачыўшы мяне, збянтэжыцца. Але Марылька глянула на мяне нейкім няўцямным позіркам, памыляла губамі, памыкаючыся нешта сказаць, і, тут жа забыўшыся пра мяне, ізноў скіравала вочы долу. Нагнулася і каля самых маіх ног падняла яшчэ адну счарнелую пярынку з прыліплай грудкай высахлай гразі. Разгублены, не ведаючы, што і падумаць, я пайшоў у хату. Тут і паведаміла мне маці тую невясёлую навіну: гэта ж здзяцінела на старасці гадоў Марылька.

Назіраючы, як яна на аблюбаванай палыновай ялавіне шчыруе над нечым, то нагінаючыся, то зноўку выпростваючыся, — якраз так, як жанкі жнуць жыта, я падышоў да яе і здзівіўся: у яе і праўда было жніво! Яна рвала палын і быльнёг, складвала ў роўныя кучкі, рабіла з некалькіх каліў перавяслы, звязвала імі тыя кучкі ў снапы і ставіла бабкі. Прытым не забывала і «шапкі» ім надзяваць. Я акінуў вокам яе палетак: і тут і там стаялі сівыя палыновыя бабкі. А Марылька, няўцямнымі вачамі глянуўшы на мяне, далей пачала рваць гэтую не надта падатную горкую траву, то выцягваючы яе з коранем, то пераламляючы ў сцяблах.

Другі раз я ўбачыў яе за іншым заняткам. Яна сядзела там жа на камені і закалыхвала на руках ляльку — звычайнае бярозавае палена, якому завязала квяцістую анучку — хустку, укруціла ў нясвежы шматок палатна і абматала шпагатам. Пагайдаўшы «дзіця», яна схілялася над ім і, нешта там папраўляючы, напявала яму нейкую песеньку. Стары, але не надта каб маршчыністы яе твар лагоднеў, азараўся светлай, незвычайнай для яе ўсмешкай — усмешкай ціхага шчасця.

Але не ўсе яе дзівацтвы былі такія бяскрыўдныя. Марылька, як расказвалі Акулоўскія, магла ўтварыць немаведама якую шкоду. Ужо не раз было: то курэй у хату панапускае, то выверне ў свіное карыта прыгатаваны для ўсёй сям'і крупнік з печы, то нацягае ў хату зямлі ды панапаўняе ёю міскі, гладышы, слоікі, то раптам збярэ ўвесь посуд і знясе куды-небудзь у палын: будзеш дзень шукаць — не знойдзеш, а то прыдумае такое, што і сказаць нельга. «І адвінуцца не паспееш, — часта бедавала Соня, — як што-небудзь адпаліць». І ўшчуваць спрабавалі Марыльку, і добра накрычаць, насварыцца на яе, але гэта нікольки не памагала: яна проста не разумела, што ад яе хочуць. За ёю трэба было глядзець ды глядзець — горай як за малым дзіцем. Звычайна, калі Соня з Колем ішлі ў калгас на работу, старую прыпаручалі Людцы і Славіку: яны ж былі ўжо вялікія, школьнікі.

Як бы там ні было, але дагэтуль Марылька ніколі не адыходзілася далёка ад свайго двара, заўсёды круцілася паблізу. Гэта

быў яе свет, прывычны, абмежаваны пэўнай, вядомай у сям'і лініяй, за якую яна сама ні разу не пераступала за ўсе апошнія гады. Што ж сталася з ёю цяпер?

Я падышоў да жанок, што сабраліся каля варотцаў Акулоўскіх. Аказваецца, адбылося вось што. Марылька надумала папасвіць гусей. Пахадзіўшы за імі па быльняговай ялавіне, яна потым адшчапіла варотцы і сілком загнала гусей у гарод. Тыя спачатку працівіліся, а потым, убачыўшы столькі сакаўной зеляніны, з вялікай ахвотай кінуліся ў грады і пачалі матлашыць усё, што толькі ім траплялася. Нават і гагаць перасталі, наўзахапкі набіваючы валлякі. Пакуль Людка, якую пакінулі дома назіраць за старой, агледзела гэта, зачытаўшыся «Палескімі рабінзонамі», дык гусі здратавалі палавіну гарода. Выгнаўшы з гарода гусей, Людка пачала крычаць на Марыльку і, паказваючы на шкоду, са злосцю штурханула старую ў бок. Гэта і пакрыўдзіла Марыльку. Нешта хуценька-хуценька загаварыўшы, яна падалася ў свае палыны, але не села там, як звычайна, на пляскатым камені, а як ішла, так і пайшла далей, за вёску, пераступіўшы нарэшце лінію свайго абходу. Хапіліся Марылькі тады, калі Соня прыйшла ўдзень з работы. Накрычаўшы на Людку за ўчыненую гусямі шкоду, яна адправіла дачку за хлявы па Марыльку — каб хоць папалуднавала. Людка вярнулася ў хату разгубленая: Марылькі не аказалася на месцы. Не верачы дачцэ, Соня сама махнулася за хлявы. Марылькі і праўда не было — ні на яе месцы, ні паблізу двара. Тут налучыліся суседскія хлапчукі і сказалі, што бачылі старую — і даўнавата — аж за Пагостам. Гэта — за кілометры два ад вёскі.

Соня зусім разгубілася, не ведаючы, што ёй рабіць. Добра — якраз прыгрукаў трактарам на полудзень Коля. Ведама ж, трэба было не адкладваючы ісці шукаць Марыльку. Коля і палуднаваць не сеў — заспяшаўся пад Пагост. Услед за Колем падаліся і Соня з Людкай і меншым Славікам, суседзі. Да іх далучыўся і я. Гэта ж калі не знойдзецца да вечара, прападзе жанчына за ноч.

Была другая палова дня. Сонца, якое добра-такі прыпякала перад полуднем, цяпер і не адчувалася: яно ніяк не магло выблытацца з тонкіх, дзюнападобных воблакаў, што невядома адкуль панапаўзалі на высокае, прасторнае сёння неба. Было надзіва празрыста і ясна. І рэдкія старыя бярозы каля шляху, і лес за полем выразна выступалі на фоне неба. Ветру таксама не чулася. Цішыня і спакой. Як быццам нічога не здарылася, як быццам так усё і павінна быць.

Я збочыў з пясчанага, спаласаванага калёсамі ды машынамі шляху і ступіў на цвёрдую, як ток, сцежачку. Такіх сцежачак,

выбітых каровамі, якіх ганялі сюдой на пашу, было шмат — яны пакручастымі рукавамі разбягаліся паміж прыземістых, у пояс, маладых хвоек, што роўнымі радкамі ішлі ад шляху.

Паблізу рэдкага бярозавага пералеску, што вузкай палосай цягнуўся паўз шлях, сцежка ўлілася ў нешырокую калёсную дарогу, якая трохі зварочвала ўправа. Яна была зарослая драбнюткай муравой, трыпутнікам ды частай, з падсохлымі ўжо галоўкамі, дзяцелінай, і нагам у лёгкіх туфлях ступалася мякка і пругка — як па дыване. З хвайнячку, адтуль, дзе зелянелі травяністыя прагалкі, вабна пахла суніцамі, — іх там нямала, мусіць, наспелі на сонечным угрэве. Але цяпер было не да суніц.

Ідучы, я ўвесь час прыглядаўся па баках, зазіраў у міжраддзі лясной пасадкі, час ад часу сунімаўся і прыслухоўваўся, ці не чуваць дзе якога падазронага гуку. Але ў траве толькі стракаталі конікі ды часам пралятала, са слабым свістам рассякаючы паветра, якая птушка.

Збоку, у канцы пасадкі, далёка паадкідаўшы сваё голле, нерухома высіўся стары дуб-асілак, камель якога быў схаваны ў хвойным маладняку. Некалі пад гэтым дубам мы, пастушкі, ставілі на стан цялят ды авечак, забаўляліся на сіўцы, раскладвалі агонь. А ці не магла і Марылька зайсці сюды — надта ж утульная і зацішная там схованка?

Але не, не было там Марылькі. Пад нізкімі галінамі дуба рыжэлі метлюкі, сярод якіх там-сям прасвечвалі зялёныя стрэлкі старой жорсткай пажарніцы. Між сцяблінак гэтых метлюкоў і пажарніцы (зблізку трава аказалася не густой, як здавалася) ішлі ў бок камля чыстыя, як выгладжаныя на белаватым пяску, мурашыныя шляхі, паабапал якіх усё было як выпалена агнём. На кожным з тых маленькіх шляхоў цягнуліся па два жывыя неперарыўныя ланцужкі мурашак — адзін да дуба, другі, сустрэчны, — ад яго: па ўсіх правілах вулічнага руху. Прыгледзеўшыся, я ўбачыў, што гэтыя ланцужкі віліся і па камлі дуба, у расколінах старой каструбаватай кары. Я пастаяў, захапіўшыся гэтым несціханым жывым рухам, і зноў пакіраваў назад, да дарогі.

Хутка я пачуў крыкі шукальнікаў. «Ого-го-о-о-!» — даносіўся голас з аднаго боку. «Эге-ге-е-э-э!» — ляцела з другога. А недзе зусім блізка пачуўся мне галасок Колевага Славіка: «Баба Марылька-а-а!» Відаць, мне таксама трэба б было пагукаць — а раптам пачуе ды адгукнецца. Але калі клікаць, то, мусібыць жа, і праўда па імені лепей. Як Славік. Толькі як называць яе мне? Проста — Марылька? Не, на гэта неяк язык не паварочваўся — усё ж намнога старэйшая за мяне. Я наогул

не ведаў, як мне паводзіць сябе ў адносінах да Марылькі. Хоць я і разумеў, што яна здзяцінела, што б ёй ні казаў, усё роўна да яе не дойдзе, тым не менш, калі сустракаўся з ёй пры двары, неяк не мог, каб не даць «добры дзень», на які яна не адказвала. Цяпер, нічога іншага не прыдумаўшы, я пачаў гукаць: «Цётка Марылька-а-а!»

Прыглядаючыся па баках, прыслухоўваючыся, падаючы раз-пораз голас, я дайшоў да Дзялянак, што былі засеяны жытам. Дарога цяпер павяла мяне паўз лес. З аднаго боку на мяне глядзелі выгоністыя хвоі з густымі рыжымі верасамі і лапінамі брусьнічніку паміж чырванаватых камлёў, з другога — упоравень з плячамі — густа тоўкся, нібы на якім кірмашы, многагаловы натоўп белаватых жытнёвых каласоў, якія датыкаліся адзін да аднаго з лёгенькім павевам ветру. У вачах аж замітусілася — каласы, каласы...

Я мінуў Дзялянкі, прайшоў старой, з ледзь прыкметнымі каляінамі, дарогай праз пануры і голы, без адзінай травінкі ўнізе, ельнік, ад камлёў якога тапырыліся сухія сукі-патырчакі, і выйшаў нарэшце — блізкі свет! — на Юлікава поле. Выйшаў і міжволі спыніўся. Усё вялізнае поле — ад ног і да няблізкага балота — было белае. Нібы тут, у зялёнай кайме лесу, нейкім чынам узяў ды выпаў сярод цёплага лета добры, у калена, снег. Гэта цвіла грэчка. Белае поле пад белым ад воблакаў небам! І яшчэ дзіва: грэчка проста гула ад пчол! Здавалася, усе, якія ёсць, пчолы наваколля зляцеліся сюды, на гэту белую кіпень духмянага цвету. Бываючы да гэтага за вёскай, я заслухоўваўся бясконцым манатонным гудам, што, нібы нябачная тысячаструнная арфа, ад рання да вечара вісеў над галавой, у вышыні. Але як ні напінаў я вуха, не мог разабраць, у якім напрамку ішлі пчолы. Аказваецца, вось куды кіравалі — на грэчку! Яны неадступна кружыліся каля кожнага лапушыстага кусціка, густа абсыпанага цветам, невядома адкуль, як з неба дождж, ападалі і ападалі на густыя суквецці і з ходу ўшываліся ў дробненькія кветачкі, хутка адрываліся ад іх, кідалі сябе на новыя і новыя, не марудзячы ні секунды — ім сёння гадзіла.

Як хораша было мне ісці сярод гэтага несціханага гуду, які стаяў цяпер на зямлі, каля самых маіх ног, — дарога праставала па полі. Хацелася прылегчы тут, у цёплай разоры, сярод буйнага, такога пахкага цвету, каб слухаць і слухаць тую простую пчаліную музыку, чароўную песню жыцця. Але ж мне трэба было шукаць Марыльку.

Марылька... Зноў успомнілася яе доля. Падумалася: а можа, яна таму сышла з дому, што пачула ўжо сваю смерць? Так, як

гэта робяць звяры, ідучы паміраць у далёкія бураломныя нетры, нібы раствараючыся там з самой прыродай?

Свет, які недзе адкрываўся ёй цяпер перад вачыма, быў, ведама ж, знаёмы да самых малых драбніц. Пражыўшы тут увесь свой век, яна безліч разоў абышла ўсе куточкі нашых ваколіц, ведала ўсе грудкі і канаўкі, усе лясы і пералескі, усе ўрочышчы бярозавапасецкіх угоддзяў. І не толькі ведала — рукамі перабрала на палетках кожны грудочак зямлі. Як мне расказвалі старыя людзі, тут жа гадоў семдзесят назад стаяў пракаветны лес. І ад гэтага лесу трэба было адваёўваць — лапік за лапікам — зямлю. Усім — і малым, і старым — давялося добра папарваць тут жылы пры раскарчоўцы пнёў, папагрэбціся ў той закаранелай няўдобіцы. Ды і пасля таго, як лес стаў полем, яно патрабавала рук ды рук. Вядома, нямала папавярэдзіліся тут і Марыльчыны рукі. Тут яе дом, яе дзяцінства, маладосць, яе жыццё. Яе родная зямля...

Не знайшоўшы Марылькі ў сваім абходзе, я падаўся нацянькі ізноў да шляху.

Светлая пляма ў воблаках, дзе хавалася сонца, апускалася ўжо к лесу. Пачынала пакрысе цямнець. Асабліва прыкметна гусцеў змрок у дрэвах, куды я заглядваў. Яшчэ гадзіна—другая, і ўжо нічога не ўбачыш.

На шляху я пачуў галасы і пайшоў на іх. Гэта сустрэліся Коля і суседскі хлопец Вадзя. Яны, як і я, прайшлі па вызначаных маршрутах і не знайшлі ніякага следу Марылькі.

— Што ж рабіць? — пытаўся Коля, у вачах быў адчай, ён увесь час глядзеў па баках, тапырыў вуха на любы гук з лесу. — Пойдзем кустамі ў бок вёскі. Калі не знойдзецца — трэба будзе запальваць квачы.

Яго худы, вастраваты твар, здавалася, яшчэ больш выцягнуўся, зрабіўся цёмны, зямлісты...

— Коля, вазьмі гэта пячэнне, — намацаў я ў кішэні тры галеткі, што выпадкова засталіся там. — Ты ж не еў з раніцы. Хоць голад прагані.

Коля няўцямна ўзяў іх, патрымаў у руках, але, зразумеўшы, што гэта, падаў мне назад.

— Не хачу я есці. Не трэба...

— Вазьмі — не выдумляй.

Ён адкусіў адну, пачаў жаваць — бяздумна, па прывычцы, а потым рука сама сабой апусцілася ў кішэнь, паклала там галеткі. Раптам з боку вёскі пачуўся тонкі дзіцячы галасок:

— Татка-а-а!

— Эгэ-гэ-гэ-э-эй! — адразу ж адгукнуўся Коля і, спатыкаючыся, выбег з абочыны на шлях. — Я ту-ут, Лю-юдка!

— Ідзіце сюды-ы-ы! Знайшлася баба Мары-ы-ылька!..

Знайшла Марыльку Соня. Старая, адышоўшы кілометраў пяць ад Бярозавай Пасекі, села на край даўнейшай, зарослай травою канавы на лясным прагалку і пачала ўжо рваць каля сябе метлюкі ды слёзкі, складваючы іх у роўныя пучкі. На прыполе ляжала ў яе і «лялька», з якой даўно ўжо не разлучалася. Пра дом яна і думаць не думала. Але каб і ўспомніла пра яго, то самой ужо ніколі б туды ёй не вярнуцца.

Калі мы прыйшлі ў вёску, ужо амаль сцямнела. Чуўся рып калодзежных жураўлёў ды тонкі і выразны звон тугіх струменьчыкаў аб дно бляшаных вёдраў: жанкі даілі кароў.

За агародамі на ўскрайку неба, там, дзе зайшло сонца, белым агнём дагаралі над лесам рэдкія прадаўгаватыя аблачынкі, ледзь прыкметна зацягваючыся роўнай матавай сінізной.

Ізноў паказвала на пагоду.

* * *

Пасля таго я не раз прыязджаў яшчэ ў сваю вёску. У адзін з такіх прыездаў, ходзячы, як звычайна, паўз двор Акулоўскіх, я адчуў раптам, што тут нешта было не так, нешта змянілася. Я не адразу зразумеў што. Толькі потым мне цюкнула: гэта ж, колькі ні праходзіў, я ні разу не бачыў каля двара Марылькі.

— Ох, я ж і забылася табе сказаць, — схамянулася маці, калі я папытаў яе дома пра гэта. — Няма ж ужо Марылькі. З месяц як пахавалі.

А сталася вось што. Марылька, якая пасля таго быццам бы ўжо супакоілася, аднаго дня ізноў сышла з дому. Шукалі яе дзень, шукалі два, але гэты раз ад Марылькі і следу не было нідзе. Знайшлася яна толькі на чацвёрты дзень, за кілометраў дваццаць ад дому. Пры дарозе, што вяла на Слуцак. Пры той самай дарозе, па якой некалі павезлі на згубу яе Імполю, па якой дарма кінулася яна тады яго выручаць... Знайшлі яе чужыя людзі. Толькі нежывую. Ляжала яна каля дарогі на пабялелым ужо сіўцы пад маладымі бярозкамі, абсыпаная іх жоўценькім лістам (была, як і тады, калі яна першы раз сюдой ішла, восень), ляжала, падкурчыўшы ногі, падклаўшы пад галаву руку — нібыта спала. Другой рукой яна туліла да сябе нешта загорнутае ў шматок палатна. Калі людзі расхінулі гэты шматок, то са здзіўленнем убачылі бярозавае палена... з завязанай «хусткай»...

Тады ж, у адзін з цёплых летніх надвячоркаў, я стаяў на вуліцы і гаманіў з суседзямі. З-за хаты Акулоўскіх (там якраз быў уезд у вуліцу з загумення) выкіравалася падвода. Збоку, трымаючы ў руках лейцы, ішоў Коля — ён толькі што вярнуўся

ад свайго трактара, на якім тарахцеў усю змену за сядзібамі. «І ўпынку, бач, на яго няма, — падумалася мне, — не паспеў паставіць трактар, як ужо каня ўпрог некуды».

На возе, засланым травою, з надарванага трохі мяшка нешта забялела.

— Ты што — муку некуды вязеш? — папытаў я.

— Ну — муку, — ухіляючыся ад адказу, як бы жартуючы, сказаў Коля. — На базар вязу.

— Ды гэта ж цэмент, — растлумачыў мне Вадзя, калі Коля ад'ехаў. — На помнік для Марылькі павёз.

Так яно і было. Праз колькі часу я ўбачыў гэты помнік на могільніку. Цэментавы, трывалы. На ім — акуратна, вялікімі пазалочанымі літарамі, былі выбіты імя, імя па бацьку і прозвішча Марылькі. І трошкі ніжэй — дата: «1903—1976». Я разумею Колю: павінны ж і дзеці, і ўнукі ведаць, што ў іх радні быў такі чалавек — Акулоўская Марыя Лявонаўна.

1976–1987

ДЗЕ ДУБ З БЯРОЗАЙ ЗВІЎСЯ

Спроба паэмы

1

Яго падняў прамень, што скрозь самкнёных
Бяроз ды грабаў паднавес зялёны
Прашыўся, сонца ранняга пасол,
І ў гушчыні травы, што ўкрыла дол,
Шчаку салдата адшукаў знянацку.
Салдат, што спаў зусім не па-юнацку,
Аж сцяўся ўвесь ад дотыку таго:
Хто ж мог і тут дапільнаваць яго?
Калі ж уцяміў, хто, на ўгрэтым голаў
Зноў прымасціў, ды спаць не даў больш холад,
Які ўсяго праняў за ноч. Салдат,
Што ўжо зубамі малаціў не ў лад,
На ногі ўстаў, ад холаду плячамі
Павёў — худы, з упалымі вачамі,
З забінтаванай леваю рукой,
У рванай гімнасцёрцы, на якой
Свяцілі куль аўтографы, цямнелі
Сляды жывыя вогненнай мяцелі.
Ён не марудзіў тут: зноў клікаў шлях.
Па сонцы шлях ён вызначаў, па пнях.
Ішоў лясамі ціхімі, балотам,
Мясіў дрыгву густую цяжкім ботам.
Ішоў, ішоў. Без сцежак, нацянькі,
Мінаючы жытло — што звер які...

Між дрэў бы пасвятлела. Азярко?
Ці неба схон? Туману малако
Бялелася ў лагчыне за лістотай.
Ён адхінуў лазовы куст употай:

Згінаючыся ўперадзе дугой,
Цягнуўся луг палосаю даўгой
Між лесу векавога, што так гожа
Стаяў паўзбоч жывою агароджай.
Ды гэта ж Шыі! Як жа не пазнаць
Было іх — вёскі роднай сенажаць?
Сюды ж не раз і ён з касой прыходзіў —
Да цёмначы званіў тут, на выгодзе...
Луг быў яшчэ ў цяні, хоць сонца лес
На тым баку ўжо асвяціла спрэс
(Здавалася, пагрэўся б там). Ад лесу
Да ног салдата — у расе бялесай,
У цішыні — ішоў сцяной густой
Не крануты касою травастой.
Тут, на грудку, бліжэй да хвой смаловых
Быў дол увесь у купінках сіўцовых,
На выгляд — мяккіх, ды касіць сівец
Зусім не ўсякі возьмецца касец:
Каса — паўзверх, паўзверх — ад купін коўзкіх
Так і адскокваць будзе, што ад косткі.
Яго ўзяць можна хіба што з расой,
Як брытва, адкляпанаю касой.
Крыху ніжэй, дзе трохі больш вільготна,
Сваё ўжо месца уступаў ахвотна
Сухі сівец асочцы лугавой,
Яшчэ не пацвярдзелай, сакаўной.
З травінкамі шаўковымі асочкі
Мяшаліся маркоўнік, хвошч, званочкі,
Там-сям свяціў злыселы дзьмухавец,
Рыжэлі метлюкі, жаўцеў званец
Каробачкамі-кветкамі, бялелі
Галоўкі дзятлавіны, што здалелі
Прабіцца з той гушчэчы... Эх, касу б
Цяпер сюды, у гэтую красу!
Ён да травы б яе прыклаў спачатку,
Прымерыўся б, націснуўшы на пятку,
Адвёў бы ўбок — ці ж гэта ўпершыню? —
І ў росную пусціў бы гушчыню.
Мурог-мяшанец, сцяты вострым жалам,
Так і лажыўся б тут пракосам-валам...
Але салдат, хоць не адразу й змог,
Ступіць тут мусіў ботам на мурог
І вось па ім — ці ўзнімецца? — сцяжыну
Павёў — ну й варвар! — праз усю лагчыну:

Дайсці, дайсці — адно яго вяло
Жаданне ўперад, іншых не было.

Цяпер з закрытымі вачамі нават
Ісці ён мог бы: кожная канава,
Сцяжынка кожная, паплоўчык, груд
З малых гадоў былі знаёмы тут.
Вунь белы мох між хвой, што паасобку
Стаяць, чырванастволыя, на ўзлобку.
У гэтым мху пад восень, па дажджах,
Растуць баравікі што на драждждах.
Як добра пахадзіць парой грыбною
Было цямком тут з лубкаю-сяўнёю!
Аж сэрца ёкала ў яго, калі
Ён неруш дзе знаходзіў пры камлі...
А во кусты арэшніку, ля дуба —
Да іх было калісьці гэтак люба
Сцяжынкай затравелай забрысці
Ды лузанцоў намацаць у лісці.
Хоць заглушыў кусты бярэзнік гонкі,
Там спелі і цяпер арэхаў гронкі...
Во роў, зарослы лазняком, ставок.
За ім — палянка... Гэта ж ён, Станок.
Дзе здаўна ў тым унь астраўку альховым
На стан дуброўцы ставілі каровы...
Што ж трэснула цяпер там? То ж ізноў
Былі яны! Сюды ад аваднёў
Зашыліся. Як колісь... Колісь? Дзіва:
Мо з месяц і прайшло ад той жахлівай
Мяжы, што раптам аддзяліла ўсіх
Ад мірных дзён, ад клопатаў былых,
А ўсё, што ні было перад вайною,
Здавалася такою даўніною!..

Ля хмызняку пастух хадзіў і — так,
Без дай прычыны — пугай наўскасяк
Па лісцях сцёбаў. Да яго ўцвярдзелай
Палянкай-ялавінай, што рыжэла
Ад метлюкоў, папраставаў салдат,
Сустрэчы блізкае з вяскоўцам рад.
Ужо гукнуў яму, не вельмі й ціха,
Ды той не абярнуўся. Што за ліха?
І тут пазнаў салдат: то ж быў Сымон!
Равеснік і сусед амаль што. Ён

Калісь малым, упаўшы з печы, гоцнуў
Спіною аб падлогу, ды так моцна,
Што, небарака, добра з дня таго
Недачуваў. Калі салдат яго
Даклікаўся, вяскоўца не адразу
Пазнаў Сымон:
— Алесь?!
З яго расказу
Алесь — так звацьму ўжо салдата й я —
Дазнаўся: ціха ў вёсцы, і сям'я
Ягоная і жыва і здарова...
Ён лес мінуў, і вот ужо Дуброва
Адкрылася пагляду — стрэхі хат
Шарэлі ў буйнай зелені прысад.
Вунь і яго сядзіба — дзве старыя
Каля палосы ліпы межавыя
(У спёку там, на халадку травы,
Такі цянёк-прытулак для дзятвы).
Самой жа хаты ён пакуль не ўгледзеў:
За вуліцай яна стаяла недзе...
Калі ўжо ён ступіў на свой загон,
Што бульбаю кусціўся, калі ён,
Не верачы ўсё, сон гэта ціява,
Ішоў разорай-сцежкай халаднавай,
Што сам жа плугам выструніў вясной —
Так, так, яшчэ тады, перад вайной, —
Ад вуліцы па бульбе, па капуснай
Градзе маланкаю ляцеў насустрач,
Раз-пораз падаючы неўзнарок,
Хлапчук у зрэбных портачках.
— Сынок!..
Як бег, так к бацьку й кінуўся, нялоўка
У грудзі торкнуўшыся галоўкай.
— ...Пятруська!
Сына тулячы рукой,
Ішоў Алесь да хаты, ля якой
Гануля тупала (здалёк убачыў):
Аб ім яна не ведала, няйначай.
І толькі як варотцы адшчапіў,
Як — з сынам на плячы — у двор ступіў,
Угледзела Алеся нечакана.
Аж войкнула ад неспадзеўкі Ганна,
Збан выпусціўшы з рук... Расказу ніць
Я перарву на момант, бо ўявіць

Тут можна й так, якое шчасце стрэцца
Пасля нягод разлучаным двум сэрцам,
А бацьку дома зноў абняць сваіх
Дзяцей малых — было ж чацвёра іх.

Рукам яго былі прывычны толькі
З малых гадоў каса ды плуга тронкі,
Сявенька-лубка, вілы, цупкі цэп...
Ён знаў адно: рабіць у свеце хлеб.
Ды іншая яго чакала доля...
Ужо ступаў той завірушны час,
Калі зямлі ўсёй ліха з нор на волю
Патайна выпаўзала на папас.
І на людзей, на белы дзень, на мары,
На гарады, гады, на цішыню,
Рвучы нябёсаў сінь, ляцеў з-пад хмары
Шалёны шквал металу і агню.
Хто выпусціў вайны ліхога д'ябла?
За грэх які ўсхадзіўся ліхадзей?
А мо гэта расплата за нядбаласць,
За легкавер'е, слепату людзей?
Далі сябе прыспаць уладакрадам
(О як грымелі ў свеце іх званы!),
Галовы затлумілі іхным чадам,
У павуцінне трапілі маны.
І вось на чарапы — жалеза касак:
Раўняйся! Па калонах! Марш, марш, марш!
І людзі ўжо — не людзі. Проста маса —
О колькі зведала зямля тых мас!
1 гэту масу — крок які чаканны! —
Па нівах ціхіх — хто раскрые рот? —
Вар'ят са свастыкай пад барабаны
Пакіраваў на ўсход, на ўсход, на ўсход!..

Алесь прызваны быў тады, як хмары
Згушчаліся шчэ толькі над абшарам.
Хадзіў ён на «Заходнюю» — «братам
Руку падмогі працягнуць»: каб там
Узнесці сцяг, чырвоны... З Беларусі
Пасля на поўнач ён падацца мусіў —
На фінскую, бязглузднейшую... Шмат
Дарог ён змераў вогненных, салдат.
Не ўспеў ён адысці душою дома
Ад паху дыму і крыві, ад грому

Гармат, не ўспеў надыхацца як след
Паветрам гоняў родных, як зноў свет
Скрозь зашугаў пажарамі...

Зноў:
— Рота!
Не адставаць! Жвавей, жвавей, пяхота!
У свеце ўзроеным пад небасхіл
Каціўся шляхам ботаў стук ды пыл,
Што даль заслаў. У пыле тым сівым
Былі ў салдат падсумкі, гімнасцёркі —
Блішчалі толькі на пілотках зоркі
Ва ўсіх агнём рубінавым сваім.
З-пад выцвілых — таксама ў пыле — броваў
Глядзелі вочы ўдалячынь сурова:
Ад грукату, што далятаў здаля,
Нібы жывая, ўздрыгвала зямля.

— Жвавей, жвавей!
Хаця сышлі ўсе потам,
Прывалу не даваў байцам камроты:
Заняць жа абарону — быў загад —
І каб адтуль ні кроку ўжо назад...
Ды раптам там — на новым рубяжы тым,
Ля пералеску рэдкага, за жытам —
Чужая зброя бліснула, і ўміг
Па стомленых байцах, па зорках іх
Град паласнуў свінцовы...

Быў няроўны —
У чыстым полі — гэты бой раптоўны:
На грай агню — нямоўчная сцяна! —
Былі вінтовачкі — на двух адна,
Яшчэ граната мо ў каго — на ўдачу,
Кінжала сталь ды злосць хіба ў прыдачу.
Але здавацца ўсё ж ніхто з салдат
Не думаў тут.
— За мной! — На куляў град
Рвануліся байцы... Яшчэ ніколі
Не ведала жніва такога поле:
Не каласы — галовы навакол,
Падкошаныя, падалі на дол
Ад куль варожых тых... На рэштку роты,
Што там была залегла, танкі потым

Палезлі раптам... Што далей было,
Алесь не знаў: як мячык, узняло
І выбуховай хваляй нечакана
Закінула ў бяспамяць...

Калі ранак
Ступіў сюды назаўтра — з халадком
Расы жывой, з адвечным жаўруком —
Алесь ачнуўся. Ад зямлі, якою
Ён быў закіданы — чыёй рукою? —
Атросся, вочы ад пяску працёр
І, калі глянуў навакол, абмёр:
Нібы снапы, ляжалі скрозь па полі
Байцы-сябры, якім не ўзняцца болей...
Алесь, з магілы выбраўшыся той,
Кантужаны, з параненай рукой,
Куды ісці, не ведаў. Да якойсьці
Дадыбаў вёскі. Толькі што за госці
Хадзілі там? Здалёк пазнаў ён іх,
Гасцей няпрошаных, чужынцаў тых,
Што чуліся ўжо тут гаспадарамі...
Што ж аднаму рабіць было? Ярамі
Падаўся прэч. Ды колькі ні блукаў,
Ён анідзе сваіх не адшукаў...
Цяпер была ў яго адна дарога:
Дабрыць як-небудзь да свайго парога...

*

І сёння — праз гадоў заслону — ён,
Той Дзень, зіхціць мне зоркаю між дзён.
Вярнуўся тата! Гэтакага свята
Ужо даўно ў нас не бывала. Та-та!..
Як абляпілі мы яго ўсе ўраз!
Як гладзіў ён рукой здаровай нас,
А як свяцілася, як ззяла маці,
Разгубленая нейкая, па хаце
Мітусячыся, снуючы — туд-сюд.
Стол накрывала, несла ў красны кут
Кілішкі-шклянкі, з шафы даставала
Вясёлкі-ручнікі, што прыхавала...

Але назаўтра бацька раптам злёг —
Гарэў, шторазу кідаўся на ложку,

Крычаў у сне аб нечым, нават трошку
Тут сцішыцца, у цішыні, не мог.
І маці знемаглася ўся: нязменна
Пры ім сядзела — днямі і ўначы.
Ішлі вяскоўцы — як тут памагчы?
І слова сэрцы рвала нам — «гангрэна».
Зноў зацягнула неба нашых мар,
Зноў ноч бяззора глянула ў аконцы.
І ўсё ж праз колькі дзён, даўгіх, бясконцых,
Надзеі промень бліснуў нам між хмар:
Да памяці вярнуўся бацька, ціха
Загаварыў, аслаблены, да нас,
Ды хоць устаў ён, яшчэ доўгі час
Яго не адпускала тое ліха...

*

— Скажы, суседзе, як далей тут быць,
У тыле нам з табою? Што рабіць? —
Пытаўся бацька ў Юзіка крывога,
Што ведаў, пэўна ж, як і сам, нямнога.
— А што ты зробіш? Што цяпер нам дзеяць?
Пакуль адно: араць зямельку, сеяць!
Калі пасеем, пэўна ж, і сажнём.
Раз будзем жыць, то і бяду зжывём!

*

Ён выйшаў на парог. Ужо ўсплыло
У неба сонца — бліснула з-за ліпаў.
У Анці журавель знаёма рыпаў,
Звінелі вёдры па дварах. Сяло,
Як і здаўна, свой дзень распачынала.
Нібы вайны ніколі й не бывала.

К хлявам патупаў ён: што ж, трэба жыць,
Пакуль жывецца, ды дзяцей карміць.
Аглядваў гаспадарку. Так, з сям'ёй
Набытак ён прыдбаў, хоць не багаты:
Вяпрук з свіннёй унь рыюцца ля хаты,
Кароўка тут жа — час на пашу ёй.
Авечкі ў хлеве грукаюць — у поле,
На росную траву і ім пара.
Снуюць і куры во сярод двара.

І ўсё на гэтым. Можа, і даволі?
Боль галаўны цяпер яго: што даць
Жывёле ў яслі, дзе той корм прыдбаць?
З той пайкі ў Лузе, што сям'і ўдзялілі,
Брат з шваграм сена з стог мо й накасілі.
Яшчэ Гануля — рупная пчала —
Коп дзве сярпом на броўках здабыла.
Ды картапляніку, калі зжынала,
На азярод патрохі наўскідала:
Зімой як знойдзецца — з саломай ён
На сечку пойдзе, так было здавён.
Ды толькі да вясны мяцельным часам,
Ці ён дацягне з гэтакім прыпасам?
Што, як яшчэ да Стрэчаня ў хляве,
Б'ючы ў сцяну, карова зараве?

А мо яму на Луг ці на Канавы
Прайсці з касой ды пашукаць атавы?
Але, хоць на дварэ ўжо іншы час
І стаў цяпер абшчынаю калгас,
Усё адно далей ад частаколу
Свайго не ступіш разу без дазволу.
Унь нейк Адаміха ў прыпол была
Абшчынных буракоў з грады ўзяла,
Дык з Галіч немцы суд чыніць прыджгалі
І сярод вуліцы — усе каб зналі! —
Спалоханую бабу — іх закон? —
Паклалі ніц на вынесены ўслон
Ды, агаліўшы, — думай лепш аб працы! —
Сто бізуноў ёй улілі па срацы…
Алесь вярнуўся ў хату — што, і ён
Ісці чужынцу мусіць на паклон?

2

Дуброва сёння ўся ад узбуджэння
Гула, як вулей. А з чаго — было:
Дзяліць зямлю калгасную — прыйшло
Такое з воласці распараджэнне!
Ля клуба з шапкі — ну ж, каму які? —
Бы скарб, усе цягнулі нумаркі.
У кожным з іх — свая дзялянка поля,
Свая зямля, свой свет, свая мо доля.
Алесю выпаў шосты. І вось ён

Шукае на сядзібах свой загон.
Унь шэсць на паліку! Загон — што трэба!
Як вокам скінуць. І не з горшай — глеба.
З іржэўнікам — хоць збляклым, ды тугім,
З зялёнай канюшынкаю між ім.

Як і сядзібы, на манер во гэткі
Усе былі падзелены палеткі.
А з імі — сенакосы і ляскі.
Для працы ўсім цяпер — разгон такі!
Нібы акрылены, Алесь дзень цэлы
Лятаў, аглядваў так свае надзелы.
Быў нібы ў сне. Мо гэта Неба дар?
Няўжо і праўда тут ён гаспадар?
Няўжо не вол ужо, што толькі й знае,
Што, безгалосы, бізуна чакае?
Зямлю абмерваў ён ушыр і ўздоўж,
Ды сунімаўся часта: нібы смоўж,
Пад сэрцам штось — не, не, ды і смактала,
Як след парадавацца не давала.
Ці надаўга ўсё гэта? Пройдзе час —
І, можа, зноў пагоняць у калгас?
Ды і чаму во гэты дар-гасцінец,
Зямлю, яму ўдзяліў не свой — чужынец?

Ён звечара яшчэ кабылку ў двор
Прывёў, паднёс ёй сена перабор
І спаць пайшоў, ды сон яго адолеў
Не зразу: доўга мроілася поле.
Свая зямля! Яшчэ дзяды аб ёй
Спрадвеку снілі, аб зямлі сваёй…

Устаў ён досвіта. Яму заржала
З двара кабылка ціха — прывітала.
Ён шыю цёплую пагладзіў ёй.
Яна ў адказ цярнула галавой
Яму аб грудзі. І стаяла роўна,
Пакуль аброць ёй беражна ўздзяваў,
Хамут праз галаву прасоўваў, клаў
Сядзёлку на спіну, дугу прыладжваў
Да аглабель ды, вынесшы з гумна,
Ускідваў на калёсы бацькаў плуг.

І вось у ранак цёмны, безгалосы
Залескаталі па груддзі калёсы.
Гаспадара чакала ўжо зямля —
Алесь пазнаў надзел яшчэ здалёку:
У суцемку убачыліся воку
На ім лісточкі вострыя былля.
Ён перапрог кабылку ля надзела
І ў глебу ходкі плуг пусціў умела.
Нямое поле, лес непадалёку
З сябе здымалі ўжо заслону змроку.
Над цішынёй — спяшай жа, дзень, у лёт! —
Увесь у золаце, гарэў усход.
За плугам макраватай баразною,
Што пахла гэтак хораша зямлёю,
Ішоў Алесь. Кабылка галавой
Махала звычна ў такт хадзе цяжкой,
Пафыркваючы зрэдчас — ад аблогі
Адслойваў плуг палоску. Да дарогі
І зноў назад, пад лес — за кругам круг
Рабіў тут, на зямлі, нястомны плуг.
І з кожным кругам, з плуга паваротам
Усё шырэй была раллі чарнота.
Алесь спыняўся, з любасцю глядзеў
На свой, у свежых скібінах, надзел.
Сюды, ледзь ранак гляне сінізною,
Ён заўтра прыйдзе, рупны, з бараною.
Скакаць-круціцца будзе тут яна
Па гэтых скібах-грудах, барана.
Іх разаб'е зуб'ём, расшкуматае —
І поле стане, што пярына тая.
Тады зраўнянай пухкаю раллёй
Ужо ён ступіць, хлебароб, з сяўнёй.
У пух падатны той — за жменяй жменя —
Раўнютка будзе класціся насенне.
Пасля — хай сняцца залатыя сны —
Яго загорне зуб'е бараны.
Ды толькі спаць тут не дадуць зярнятам
Праменні сонца ды грамоў раскаты...

Араў Алесь. У прозалаці дня
Паблісквоў плуг. Такая цішыня!
А мо ўжо сціхла і ў вялікім свеце?
Мо ўжо во з гэтай сонечнай зямлі,
Адумаўшыся, людзі ўшчэнт змялі

Усіх вар'ятаў з бомбамі, як смецце?
І можна будзе смела людзям жыць,
Зямлю араць, страчаць зару, любіць?..

Ды думкі тыя, хлебароба мроі
У міг адзін крыж-накрыж перакроіў
Са свастыкаю чорнай самалёт:
Ён кіраваў туды, туды — на ўсход...
Алесь, глыбей пусціўшы плуг у глебу,
Суняў кабылку. Скамянела ў неба
Глядзеў. Сачыў, як меншыўся штоміг
Ён, самалёт, між воблачкаў нямых.
Пасля растаў зусім за хмаркай белай.
А ён, Алесь, усё стаяў здранцвела...
Ды толькі што рабіць яму было?
Ізноў за плуг узяўся. Хоць пякло
У плечы сонца, дааараць палосу
Усё ж хацеў. Ізноў ступаў ён, босы,
Па халадку разоры. Роўна плуг
У глебе шаргацеў, слухмяны друг.
Часамі ён то чыркаў дзе аб камень,
То купіну чапляў — Алесь рукамі
Яе, спыняючыся, адкідаў
Ды плуг ізноў у глебу запускаў.

Але араў ён сёння без ахвоты:
Рой думак неспакойных ад работы
Яго адводзіў, рукі паслабляў —
Рабіць так, як патрэбна, не даваў.
Нарэшце круг апошні. Бы чаўнок,
Плуг вyслізнуў з зямлі. Яго на бок
Алесь паклаў, паслабіў трохі лейцы,
І за кабылкай весялей улегцы
Плуг паскакаў па грудах. Ля раўка
Да пырніку — зялёнага чубка —
Падбегшы нават трошачкі, прыпала
Аюта (так сям'я кабылку звала).
Алесь, таксама ўтомлены, прылёг
На ялавіну, на зязюльчын мох.
Над галавой у небе, чыстым, ясным,
Кружыў — маленькай кропачкаю — ястраб.
Ляталі стайкамі — то там, то тут —
Шпакі, штоміг мяняючы маршрут.

Збіраліся ў адлёт... Усё як трэба
Пад гэтым вечным, пад блакітным небам...

Калі па лесе ён між буралому
Вяртаўся ўвечар нацянькі дадому
Дарогай, што карэнні аплялі,
Перад калёсамі, бы з-пад зямлі,
Раптоўна вырас чалавек. Аюта
Убок рванулася ў спалоху крута.
Ды тут жа стала: незнаёмец той
Трымаў намёртва ўчэпістай рукой
Яе ўжо за аброць. Вачэй бялкамі
Вадзіла толькі. Ды жывот рыўкамі
Хадзіў задыхана. Алесь з калёс
Саскочыў: і каго тут чорт прынёс?
Сустрэчны быў хаця і нізкаваты,
Ды ладна збіты, моцны, жылаваты.
Немітуслівы, ўпэўнены пагляд.
З пляча звісаў нямецкі аўтамат.

Не ўспеў Алесь сказаць што, як з-пад куста
Яшчэ адзін устаў яму насустрач.
У гімнасцёрцы, праз плячо — рамень.
З фуражкі бліснуў зорачкі прамень!
Мажны, сутулы, з круглым тварам поўным.
Чакай, чакай! Дык гэта ж, мусіць...
— Доўнар?!
Так, гэта праўда Доўнар быў, нядаўні
(Год з пяць прайшло?) дуброўскі іх настаўнік.
Яны раднёю нават дзесь былі —
«Дзесятая вада на кісялі».
Ды мала зналіся паміж сабой —
Быў шлях у свеце ў кожнага з іх свой.
Пакінуўшы настаўніцтва і вёску,
Ён, Доўнар, потым апынуўся ў войску.
І вось цяпер ізноўку тут, у лесе.
Як свой свайму, руку падаў Алесю.
— Даўно хацеў сустрэць цябе, браток, —
Казаў ён, ведучы Алеся ў бок
Ад зімніка таго — пад маладыя
Сярод алешніку дубкі густыя
На колішняй палянцы. І калі
Яны прыселі на таўстым камлі
Сасны, што бура вывернула, Доўнар

Яму паведаў без прадмовы доўгай,
Што ён зусім невыпадкова тут
І недарма прысланы ў гэты кут.
Падняць людзей на барацьбу з навалай
Фашысцкай, што зямля яшчэ не знала,
Уратаваць айчыну ад бяды,
Ад рабства, ад палону, ад жуды —
Такая сёння ставіцца задача:
Свабода або смерць — і не іначай!
Ён тут, у гэтых месцах, распачаць
Павінен партызанку — каб не даць
Жыцця фашысту ў нашым родным краі.
Мы самі тут гаспадары. Хай знае:
Хаця ён сілай нас заняць і змог,
Ды Беларусь усё ж не перамог!..
— Табе, Алесь, заданне ёсць таксама,
І небяспечнае, скажу я прама.
Ды ўсё ж ты справішся, я веру, з ім:
Быць у Дуброве нашым сувязным.
Быць сувязным — а гэта, браце, значыць:
Усё, што немец робіць, чуць і бачыць.
І тут жа нам дакладваць. Ну, а як,
Дамовімся — усё ж ты мой сваяк.
— Не, Павел, мусіць, я адваяваўся.
Не знаю во, як і жывы астаўся.
Дый дзеці ж у мяне. А буду знаць
Пра немца што, магу і так сказаць.
— Хай так… — І кожны з іх сваёй дарогай
Пайшоў адтуль. І са сваёй трывогай.

3

Дні карацелі ўжо. Паблякла сінь
Паміж аблок, што ўсё кудысь ляцелі.
За гумнамі ад холаду трымцелі
Галіны пасінелыя асін.
Часамі вецер знекуль, бестурботнік,
На прыгуменне раптам прылятаў,
Кідаўся між будынкаў, шкуматаў
Страху гумна, заскакваў на дрывотнік
І, закруціўшыся ваўчком — віхор! —
Па-над зямлёй, вясёлы забіяка,
Імчаўся — прэч з дарогі, разявака! —
На чарнапуст сядзібаў, у прастор.

Дзе ён гуляў, хто ведае, той вецер,
Але праз дзень, вярнуўшыся, з нябёс
Ён снегу хмары белыя прынёс,
Рассыпаўшы яго па цэлым свеце.
Зіма... Снег белізной укрыў раллю,
Густую рунь, іржэўнік неўзараны,
Лугі з ракітнікам, лясы, паляны,
Усю, вятрам адкрытую, зямлю...
У бель снягоў прыбраўшыся — абнова! —
Прыціхла між снягоў нямых Дуброва.
Над хатамі ўставалі з камінoў
Дымы слупамі — як спакон вякоў.
Парыпвалі вароты, сенцаў дзверы,
Ляцеў — з чыйго падворка? — стук сякеры...
Бы й не было вайны, але яна —
Не, не — нідзе не згінула, вайна.
Аб ёй ніяк забыцца не давалі
Назолы-немцы з недалёкіх Галіч.
Там, на паўстанку, быў іх гарнізон,
І пад «апеку» ўзяў Дуброву ён.

*

— У дровы з’езджу, — так сказаў ён Ганне,
Ускінуў цёплы кажушок на плечы
І, холаду пусціўшы праз парог,
У ранак белы дзверы расчыніў.
Аюта ў стайні бы яго й чакала —
Заржала, радая, яму насустрач.
Калі ж, зайшоўшы, ён уздзеў аброць,
Ахвотна ў двор патупала за ім.
І вось па снезе сыпкім нібы самі
Пабеглі лёгка сані за Аютай.
Беразаку ды вольхаў мог Алесь
І ля Пагона наваляць як бач,
Ды ён мінуў Пагон, мінуў Альхоўку
І скіраваў кабылку аж пад Хімры —
Лес, што казённым звалі ў нас яшчэ,
Бясконцы лес мяшаны. Ён цяпер
Маўчаў, закіданы найчыстым снегам.
І толькі дзяцел недзе нетаропка
Абстукваў сухадрэвіну ды з хвой,
Што паўз дарогу сталі з двух бакоў, —
Трашчала зрэдчас шустрая сарока,

Па голлі скачучы: так ёй цікава
Было зірнуць, хто ўздумаў завітаць
У гэта царства белае яе,
Ды мо хоць трошкі папужаць. Алесь жа
І не зважаў на той сарочы строкат,
Далей у лес кабылку паганяў —
Быў, балазе, шчэ не глыбокі снег.
Ля Луга ў хмызе прыпыніў Аюту,
Да хвоі навязаў, ахапак сена,
З саней узяўшы, кінуў перад ёй
(Яна адразу ж занялася ім)
І з тапаром пайшоў сабе выглядваць
Бярэзіну гладчэйшую. А доўга
Шукаць яму не трэба тут было:
Унь колькі скрозь іх, харашунь-бяроз!
Ды перш чым секчы з іх адну, пастукаў
Ён па камлі абухам з усёй сілы —
Аж здрыганулася бярэзіна,
Сыпнуўшы снегу за каўнер з галля.
Счакаўшы, зноў Алесь вось так пастукаў,
А потым, у далоні папляваўшы,
Пайшоў гасіць па дрэве тапаром —
Аж трэскі паляцелі наўкруга.

— То мо пара суняцца ўжо! — Няспешна
Алесь на голас гэты распраміўся,
Сякеру апусціўшы: ля яго
Стаяў з усмешкай Доўнар — як жа ён
Так падышоў нячутна? — Ну, дзень добры! —
Пацiснуў ён руку Алесю моцна.
Прыселі на бярозу, што спусціў
Алесь. Ён першы і загаварыў:
Яму карцела Доўнару паведаць
Пра Парахню. Яго ў Дуброве немцы
Зрабілі старастам. Ды хтось данёс,
Што й парцізанам ён дапамагаў.
І вось прымчалі з Галіч на машыне
«Апекуны», схапілі «сувязнога»
І ў Дрычыне павесілі.
— Ну й што ж?
Мы на вайне, а без ахвяр, Алесь,
Вайны, сам знаеш добра, не бывае.
Край трэба вызваляць нам ад чужынцаў.
— А для каго? Сюды на месца іх

Каб іншыя прыйшлі «апекуны»
З вяроўкаю сваёю?.. — На «заяву»
Такую Доўнар што сказаць, не ведаў.

Пад палазамі снег парыпваў хрусткі, —
Хоць цяжкі воз быў, ды ішла Аюта
І йшла, натужваючыся. Алесь,
Накінуўшы на дровы лейцы, збоч
Ступаў, пры возе. Дзень быў ясны, з сонцам.
Яно між дрэў ішло, — то прападала
За хвоямі, то выплывала зноў,
Свяціла хораша ў беразаку.

Каля Альхоўкі, на дарозе проста,
Алесь раптоўна ўбачыў чалавека.
У шапцы чорнай — форменка, ці што? —
У світцы, за папругаю тапор.
Стаяў — відаць, чакаючы Алеся:
Хто ж мог яшчэ быць у глухім бязмоўі?
І тут пазнаў Алесь: ды гэта ж ён,
Іх новы староста — Стахноўскі. Не, Алесь
З ім не хацеў бы ўсё ж тут сустракацца...
Ды ці ж яго тут абмінеш, аб’едзеш?

Стахноўскі! Ды адно яго імя
У дрыжыкі кідала ў вёсцы ўсіх.
Служыў ён лесніком раней. Пануры,
Заўсёды злы, са сцятымі губамі.
Глядзеў звычайна спадылба ён. І ніхто
Не бачыў, каб смяяўся ён калі.
І як ён у сям’і жыў? Ён жа бацькам
Быў пяцярых дзяцей — дзяўчынак, хлопца.
У трыццаць сёмым быў занятак ён
Займеў — страчыць паклёпы на людзей.
Хто перайшоў калі яму дарогу,
Не гэтак глянуў, зачапіў дзе словам —
Усіх, прышыўшы нейкі свой ярлык,
Рабіў народа ворагамі ён.
Сапхнуў быў нават старшыню калгаса —
Гаспадара, якіх нямнога знойдзеш, —
І сам на месца тое заступіў:
Камандаваць хацелася людзьмі.
А немцы вось прыйшлі, Стахноўскі неяк
Падпоўз, як вуж той, і да іх таксама,

Прымазаўся, выслужвацца пачаў —
Што ж можна ад яго чакаць цяпер?

— Дык гэта ты? Далёка так — у дровы?
Вядома, тыя дровы — толькі прыклеп.
Напраўду ж — ездзіў ты да партызан!
Маленькую нараду правялі...
Ага, ты ўвесь збялеў! Ну, ну — не бойся!
Не выдам я — хай будзе шыта-крыта!
— Што ты вярзеш, Стахноўскі? Пра якіх
Ты кажаш партызан? Што за яны?
— Ну, не прыкідвайся! Кажу пра тых,
Што ў Хімрах!
— Мо і бачыў ты, а я
Пра іх во першы раз, дальбог жа, чую!
Ты на мяне не ўзводзь дарэмна гэта...
— Ну, я пажартаваў...— Тут першы раз
Алесь усмешку ўбачыў на яго
Скуластым твары. Толькі як Стахноўскі
Пайшоў далей пружыністай паходкай,
Адчуў Алесь, як раптам па спіне
Пабеглі дрыжыкі: няўжо ж такі
Пранюхаў праўда? Не, ён так купляе
Яго, Алеся, толькі. Быць не можа,
Каб што ён бачыў. Ну, а ўсё ж, а ўсё ж...
І гэта «ўсё ж» было — што ў сэрца нож.

*

Пра клопат бацькі, пра трывогі тыя
Што ведаць мы тады маглі, малыя?
Адно вядома нам было ў той час:
Раз тата ёсць, бяды не будзе ў нас.

Нам добра так гулялася зімою,
Што свет укрыла чыстай белізною.
Яна нас звала з санкамі — у снег,
У безліч іскраў сонечных, у смех.
На прыгуменні — там такія гурбы! —
Былі ўсе нашы — да змяркання — гульбы.
А ў зімнія даўгія вечары
Было і ў хаце добра дзетвары.
Цясніліся мы болей пры камінку,
Дзе смалякі гарэлі безупынку.

Падкладваць іх, каб там агонь не згас —
Была работа гэтакая ў нас.
Глядзець тады нам так было цікава,
Як полымя сухі смаляк той жвава
Вясёлай плоймай яркіх языкоў
Лізала, прагнае, з усіх бакоў.
Ад іх, тых языкоў, па хаце цені
Скакалі, кідаліся, як хацелі.
Каля камінка — гонкі спіцаў лёт —
Гуў мацерын вясёлы калаўрот.
Бліжэй к агню падсунуўшыся, маці
(Цень ад яе пагойдаўся па хаце)
У пальцы брала лёгкі касмылёк
Кудзелі з прасніцы, і хутка цёк,
Расцягваючыся ўвачавідкі,
З іх ручаёк найтоненечкі ніткі.
Сачылі доўга мы за ніткай той —
Здавалася, яна сама сабой
Раўнютка бегла, весела, з ахвотай
З рук матчыных да шпулі калаўрота...

Сядзеў і бацька блізка ля стала —
Ці досыць там было яму святла?
Ён збрую ладзіў. З шылам, спічакамі
Над ёй карпеў не раз так вечарамі.
Ён, бацька — прызнаваўся ў гэтым мне, —
Ўжо рыхтаваўся к будучай вясне.
Хай за акном мароз, няхай завея
(Унь аб сцяну яе так хвошчуць шлеі!),
Хай свет занесла белай кумільгой,
Увесь ён там быў, у вясне сваёй.
Ішоў у поле выстылае ў мроях —
Араў, скародзіў, сеяў яравое.
Ён што ні дзень у думках там бываў,
Дзе сеяць што, даўно распланаваў...
Тут, на Сядзібах, пад ляском, на грудзе
У бацькі жыта налівацца будзе.
У Кадаўбах свой вузкі шнур-загон
Прысадзістым ячменем зойме ён.
Каля Станка, на чарназёме, буйна
Кусціцца будзе — рад пры радзе — бульба.
У Самшыне ж далёкім, між дубоў
(Прыстанак даўні дзікіх галубоў)
Мяцёлкамі пад аблачынак ватай

Авёс засерабрыцца сіваваты.
А грэчку на Раз’ездзе, за ляском,
На той няўдобіцы — пясок пяском —
Пасее бацька. Як пагода ўгодзіць,
То грэчка й на пясочку тым уродзіць.
Хай будзе і куртатай на пагляд —
Ды кожны кусцік добра дасць зярнят!
А на ўрадлівай жа зямлі, бывае,
Хоць вырасце, ды без зярнят — збуяе.
У Качарзе ж у бацькі будзе лён —
Як там галоўкамі зазвоніць ён!
За ўрочышчам «Дзе дуб з бярозай звіўся»
(Там я і сёння, пэўне б, заблудзіўся)
На пасеках, на галінцы лясной
Устане проса сценкаю густой...

4

Збудзіў Алеся дзіўны свіст. Так, так —
Сядзеў на ліпе ён, прылётны шпак!
Хоць снег яшчэ кругом, марозік коле,
Ды тут вясна ўжо, тут! Не згледзіш — поле
Пад сонцам скіне, поўнае надзей,
Зімы пасцілку белую з грудзей,
Адкрыецца для плуга, для зярнятаў —
Сяўбы надыдзе залатое свята.

І вось яго ўжо сонца прывяло —
Са святаў свята. Ў поле за сяло
Ўзяў бацька і мяне. І нас калёсы
У ранак пакацілі шматгалосы.
Паўзбоч бярозкі сустракалі нас —
Яны ўжо ў май убраліся якраз.
За пералескам, адхінуўшы голле,
Мы суняліся. Я застыў на міг:
У нізкіх братках жоўценькіх, жывых
Усё пад сонцам залацела поле!
А па-над ім, дзе сонца і блакіт,
Аж залівaўся жаўраначак — быццам
Павесіў нехта там на срэбнай нітцы
Залівісты званочак трапяткі.
Тым часам бацька, звычны да тых чараў,
Аюту перапрог сабе, за барак
Плуг прычапіў і ў браткаў жаўцізну

Павёў — на сонца проста — баразну.
Глядзеў зачаравана я, як глеба,
Адслойвалася роўненька, што трэба,
Як слалася за плугам, як наўкол
Раллёй рабіўся пульхнай цвёрды дол.
І бацька, змеціўшы мой зірк, спыніўся
Каля мяне. Ад шчасця засвяціўся
Я ўвесь, калі наважыў бацька даць
Таксама й мне, малому, паараць!
За плуг мяне паставіў, я за тронкі
Узяўся. Вось — напяліся пастромкі:
Пайшла Аюта. Я ўпадбег — за ёй.
Тут плуг — набок, паслізгаў бараздой!
Ды бацька мой — ступаў ён за спіною —
Яго назад вярнуў няўзнак рукою.
Цяпер раўней трымаў я плуг цяжкі,
Хістацца не даваў яму ўбакі.
І ён пайшоў слухмяна, безадмоўна
Зямлю — за скібай скібу — кроіць роўна.
Я сам ару! Хто б гэткі міг забыў!
Здаецца, я на сёмым небе быў.
Я сам тады ў вачах уласных рос
І з поля гонар — я вялікі! — нёс.

Пасля мы з бацькам поле бараной
Выгладжвалі — і я хадзіў за ёй.
Калі ж, разгладзіўшы, мы памаленьку
Ўзяліся сеяць, бацька й мне сявеньку
Ўздзяваў на плечы — я, нібы чаўнок,
Руку ўпускаў у зерня халадок
І рассяваў перад сабой: са жменяў
У свет ляцела золата праменняў.

Высіньваў неба шчабятлівы май,
Расквечваў дзьмухаўцамі лугавіны.
Абноваю вясёлай зеляніны
Лагодзіў вочы за сядзібай гай.
Пад жаўранкавы спеў, зязюль куванне
Алесь дзялянкі засяваў — снаваў
Дум залатую пражу, укладаў
У пух раллі ўсе мроі-спадзяванні.
Хадзіла кругам сонца над зямлёй,
Зрэдчасу дожджык праліваўся з хмары,
І на палях Алесевыя мары

Скрозь прарасталі яваю жывой.
Штодзень спяшаў глядзець ён, як рунела
Там ярына, ці поле не злысела
Ад прымаразкаў — мо падсеяць дзе? —
І як у рост азіміна ідзе,
Як яравая на пагляд пшаніца,
Як сокаў набірае, як кусціцца
І як уся ўзялася збажына,
Ці зелянее цёмнай хоць яна,
Ці круціцца, акрэпнуўшы, у трубкі,
Ці колас выпускае і ці дзюбкі
Праклюнуліся першыя зярнят,
Ці наліваюцца яны, ці золкам
Там падае ўжо голас перапёлка…
Алесю святам кожны быў агляд.

Тым часам у жаганні бліскавіцаў,
У грукаце грамоў сваёй сцягой
Пад радаснай вясёлкавай дугой
Ужо ішла ў Дуброву касавіца.
Яе даўно чакалі ўсе. А час
Касьбы дакладна вызначалі ў нас
Па тым, як сонца грэе, вецер вее,
Як ён з разлогаў палявых здалёк
Пачне разносіць жоўценькі пылок:
Ды гэта ж, гляньце, жыта палавее!
А раз запалавела — не пытай
Ні ў кога ўжо, касец: касу кляпай!
І пра свой сон забудзь: такой парою
На луг спяшай з навостранай касою —
Траве паспелай, Божа барані,
Не дай перастаяць на карані.

Алесь з падстрэшша, у цямку адрыны,
Дастаў касу, ацёр ад павуціны —
Не, з ёю, лёгкай, ходкаю, хоць дзе,
Жыць толькі б далі, ён не прападзе.
Але каб слухала яго, да ладу
Ён давядзе яе. З-пад панараду
Дастаў калодку з бабкай, сеў у цень,
Яе, калодку, ўзяў паміж калень,
Паклаў касу на бабку і памалу
Пацюкваць малатком пачаў па жалу.
Кляпаў, і ў такт пасоўвала рука

Касу да пяткі. Дзюбку малатка
Наслíньваў зрэдчас ён — каб лепей жала
Адцягвалася, каб, як брытва, стала.
Яшчэ сачыў: хаця б ад жала ўбок,
На поле, не адскочыў малаток.
Бо не згадаеш, як, касцу на скруху,
Ухопіш — не дай Бог — тут лапатуху.
Касьбы не быць з ёй — пробавалі вы?
Каса й заскача так паўзверх травы.
Таму біў роўна ён, немітуслíва,
Палоску жала вёў к канцу цярплíва.
А кончыў — зноў, ад пяткі да наска,
Прайшоў па жалу дзюбкай малатка…
Правёў спаднізу кіпцем — хоць бярыся
Дый праўда ёй цяпер, касой, галіся!

Ён выйшаў досвіта. Хоць хаты ўсе
І свет яшчэ хавала ноч у змроку,
Ды паяснелы ўсход казаў: здалёку
Ідзе ўжо сонца. Дахі пакрысе,
Асверы, бэз пры плоце, клён кашлаты
Ужо з сябе скідалі ночы шаты.
Калі дайшоў да месца ён, зусім
Развіднела. Блішчалі перад ім
У пасляночным прыцемачку шэрым
Лугі дуброўскія, што зваліся Падзеры
(Тут колісь на грудку, дзе сухадол,
Нібы падраў мядзведзь на дубе пчол).
А во й Алеся дзель. Трава — сцяною.
Стаіць цішком. Паблісквае расою.
Алесь без спешкі, уваткнуўшы ў дол
Кассё, з-за пояса дастаў мянташку,
Правёў прывычна па касе ўрасцяжку,
І касавіцы звон паплыў наўкол.
Хвіліна — і каса траву густую,
Мурог, перад сабой — за махам мах —
Пайшла сцінаць пры самых каранях,
Усю, як ёсць, выстругваць падчыстую
Ды слаць — убок, убок — па лузе роўна.
Касіў Алесь і ў гожасці чароўнай,
У спевах птаства, мільгатні стракоз
Дзень уставаў. Нявeтраны, пагодны,
Без хмаркі ў сінім небе. Чысціня.

І ў такт касе, у яснай шыры дня
Душа спявала.

Толькі ў свеце родным,
На момант сціхлыя, зноў на зыры
У твар падзьмулі сіверам вятры.

5

Кульгавы Юзік, хоць быў позны час,
Не увайшоў, а уляцеў да нас:
— Ці чуў, Алесь, хоць навіну! Ля Галіч
Цягнік уночы сёння падарвалі!
Паўнюткі немцаў быў той эшалон —
І на хаду ўвесь разляцеўся ён!
Што, кажуць, нарабілася там кашы!
То партызаны!.. Пачынаюць нашы!..
Ну, а назаўтра маці, дзверы ў сенцах
Не зачыніўшы, уляцела:
— Немцы!
У голасе, ў акругленых вачах
Такі перапалох, такі быў жах,
Што мы, дзятва (якраз гулялі доле),
Хутчэй на печ кульнуліся міжволі.
А бацька (на калодцы ён тады
Штось майстраваў-мастачыў, як заўжды),
Як і не чуў — спакойны быў, здаецца:
Ну дзе ж яму было у час той дзецца?
Прышэльцы ж, што вось гэтак нечакана
З'явіліся (было ж зусім шчэ рана),
Ішлі ўжо вуліцай. І — жах! — сюды
Два скіравалі. (Куры — хто куды!)
У шынялях, у шапках з казыркамі.
К варотцам падышлі. Іх нагцакамі
Умомант высадзіўшы, па двары
Пайшлі ўразвалку. Бы гаспадары.

І вось загрукаталі ў дзверы. Маці —
Што зробіш тут? — пабегла адчыняць ім.
Ледзь прыгінаючыся у дзвярах,
Ступілі ў хату. Нібы на цвіках,
На печы, сціснуўшыся, мы сядзелі,
Малыя, і з-за коміна глядзелі,
Чакаючы, што ж гэта будзе тут!

А немцы, аглядзеўшы кожны кут,
На нас пагляды затрымаўшы штосьці,
Да бацькі ўжо, няпрошаныя госці,
Загергетаўшы нешта, падышлі
І апранацца — знак яму далі.
Наш плач быў гэтакі пераканаўчы!
Ды не, нічога ён не перайначыў.
Забралі бацьку, павялі, як бач,
Пад матчын енк, пад наш дзіцячы плач.

Праз вокны бачылі мы: і з другіх
Двароў выводзілі мужчын і ўсіх
Па вуліцы вялі. За вёску недзе!
Былі з таго канца тут і суседзі.
Вунь, бачыў я, ішоў Каваль — здавён
Так звалі ў нас Дразда, бо й праўда ён
Быў кавалём: нялёгкі той занятак
Яму ад бацькі перайшоў у спадак
(А той, казалі, зноў-такі яго
У даўні час ад бацькі ўзяў свайго...).

Да Каваля мы ў кузню, што стаяла
На ўскрайку вёскі, пры ляску, бывала,
Усёй гурмой заглядвалі не раз,
І ён не праганяў ніколі нас.
Нам гэтак паглядзець было цікава,
Як прэнт агняны на кавадла жвава
Нёс у цісках і молатам цяжкім
З размаху гахаў ён па прэнце тым,
А з-пад яго, што вогненныя восы,
Па кузні ўсёй ляцелі іскры ўроссып.
І ў іскрах тых Каваль, што біў наўзмах,
Быў нам у чорным фартуху, як маг.
Маўклівы быў ён нейкі, рэдка слова
Мы чулі ад яго, але талкова
Усё рабіў. Даваў ён часцяком
І нам па прэнце стукнуць малатком,
Раздзьмуць яму агонь у горне мехам
Альбо паднесці жалязяку спехам...

За Кавалём у одуме цяжкім
Ступаў вунь дзядзька Чорны; нам, малым,
Быў ён цікавы тым, што ведаў многа
Усякіх баек — імі, быццам з рога,

Ён сыпаў перад намі кожны раз,
Калі страчаў хоць каго-небудзь з нас.
Любіў расказваць асабліва дзядзька
Аб мікалаеўскай вайне — як хвацка
Ён біўся з немцамі, як часта ён
Іх браў, ваяк Вільгельма, у палон.
Было: пачне рабіць што, ды якога
Угледзіць слухача, хоць і малога,
Кідае ўсё, на дол садзіцца дзе
І зноў пра даўні бой расказ вядзе,
Аж покуль жонка з трапкачом, Дарота,
З вайны не верне дзядзьку да работы...

Мільгнуў і Асановіч ля вакон —
Схудалы, тонкі. Яшчэ летам ён
Прыйшоў з палону — пад Бабруйскам недзе
Яго за дротам з нашых нехта ўгледзеў
І жонцы расказаў. Яна тады
І выбавіла ўсё ж яго з бяды!
Быў ён як цень, ледзь дух трымаўся ў целе,
Ды акрыяў вось дома, у пасцелі...

Вялі за вёску і Галавача —
З таго канца — музыку-скрыпача.
Я помню міг, як, сеўшы на калодку,
Ён скрыпку браў, прыладжваў к падбародку
І, да яе схіляючыся вухам,
Смыком кранаўся струн няўлоўным рухам.
І ўжо — адкуль, не ведаю, мо з высяў? —
Такія гукі дзіўныя ліліся,
Мяне ў салодкі беручы палон:
Ціява гэта ўсё было, ці сон?..
Цяпер ішоў пануры ён, у світцы
(Ці можа граць яшчэ хто так на скрыпцы?..),
Ішоў пад змуламі вінтовак. Побач з ім
Ступаў падлетак — сын яго — Максім...

Як аднаго, вялі мужчын-вяскоўцаў,
І больш за ўсё — такіх во юных хлопцаў.
І іх паставілі пры лесе ў рад —
Паддзёўкі, кажухі, насовы, світы...
Як звеку, сонца — хто яму не рад? —
Ішло па небе ўласнаю арбітай.
Сінічка недзе цінькала ў сасне,

Пастукваў звычна дзяцел за спіною.
І так іскрыўся першародны снег
Навокал нечапанай белізною!..
Няўжо канец? Няўжо астатні раз
Яны глядзяць на свет во гэты белы?
Няўжо вунь тое ў хмарках сонца ўраз
Чужацкія навек патушаць стрэлы?
Перад вачмі ў Алеся праплыло
За міг жыццё, якое тут во стрэціў...
Ды ці ж яно яшчэ ў яго было?
Ён жыць збіраўся яшчэ толькі ў свеце.
Хацеў ён поле пры ляску араць,
Раўняць, з сяўнёй ісці у час вясенні
І прад сабой, як веер, распускаць
Насустрач сонцу золата насення.
Ён спаў і бачыў толькі свой надзел,
Што тут, пад небам, доля даравала,
Пра хлеб ён думаў, хлебароб, штодзень...
Ды гэтага о як было ўсё ж мала!
Ці можна ў век грымотны ў бегу дзён
У шкарлупіне ўласнай зачыняцца?
На нейчы розум — хай наймудры ён —
З нядбаласцю дзіцячай пакладацца?
Даверыць лёс камусь? Не дбаць аб ім?
Дайсці, каб іншы хтось рукой чужацкай
Тваёю доляю, жыццём тваім,
Як толькі захацеў, вярцеў, бы цацкай?..

Тым часам немцы — зразумець як іх? —
Намер свой страшны адмянілі ўміг,
Дамоў усім вяртацца загадалі —
Жыццё ізноўку людзям даравалі?
Так, даравалі! Распусцілі усіх
Па катухах — сядзіце ды чакайце,
Пакуль вас зноў не выпаруць: канчайце
Вылежвацца па закутках глухіх!
Вы ўласнасць фюрэра, яго вы рэчы,
І ён здалее выкарыстаць вас —
Як затычку якую (будзе час!)
Ці гліну, што спатрэбіцца дарэчы!
Прыгорбленыя, вуліцай ішлі
Маўчком вяскоўцы з выгану: няслі
Дахаты думак ношы найцяжкія.
Ды выхаду не мелі думкі тыя:

Тут, на сваёй, на бацькаўскай зямлі,
Яны нявольнікі, як і былі.
Ішлі дуброўцы ўнурана й нічога
Прыдумаць не маглі, што ім рабіць,
Дзе дзецца, як ім ліха з ліхаў збыць…

Ці ж спадзявацца ім усё на Бога?

1979–2006

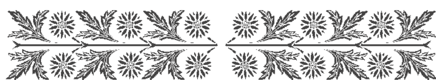

* * *

Калі над горадам усходжваецца непагода,
зрываючы з паважных дзядзькоў
капелюшы —
гэй, перайме там, сябар! —
Калі яна між дамоў шалее,
дзеркачом завірухі
змятаючы людзей з тратуараў
за дэрмацін дзвярэй,
дзе аж трашчаць ад нагрэву
Трубы цеплацэнтралі,—
Я думаю пра вас, землякі, зялёнадуброўцы.
(Вы на чорнай — зімою белай — зямлі,
якая адкрыта перад усімі зорамі і вятрамі,
як жылі, жывяце,
беззабаронна й нязрушна,
як дрэвы.)
Бачу Вас, дзядзька Белы.
Які пісец гэтак твар Ваш маршчынамі скрэмзаў?
Па іх, як па пісьмёнах,
Я пра лёс Ваш чытаю.
Вось гэта расказвае пра вайну мікалаеўскую
(колькі асколкаў і куль ляцела на Вас,
каб змяшаць Вас з зямлёю!).
Гэта — як хлеб Вам даваўся
(за пот, што Вы шчодра лілі на палі,
плацілі Вам працаднямі,
пустымі, як абмалочаныя каласы).
Гэта і гэта — пра Вашых сыноў,
Алёшу і Юзіка,
якія ўсё яшчэ не прыйшлі
з 41 года...
Бачу Вас, Ясь Дубовік.
Вы скора справіце сваё 80-годдзе,
а ідзяце яшчэ з віламі на Канаву —
вяршыць стагі свайго чарговага лета.
Колькі Вы скідалі іх за жыццё?
Каб гэта раптам сабраць з усіх лет
Вашы стагі,

быў бы, напэўна,
найвялікшы ў свеце горад стагоў!
Бачу цябе, Аркадзя Азанаў.
Помніш,
ты ўсё мерыўся з'ехаць з Зялёнай Дубровы
(«Не было і не будзе тут парадку!»)?
А зараз, відаць, раздумаў:
куды ні пайдзі, чуваць, як чмыхае
сінім дымком твой трактар,
ад якога цябе не адцягне і жонка,
вячэраць гукаючы...
Бачу Вас, стары Галляш,—
самы першы ў вёсцы грыбовік,
казачнік і сейбіт.
Прыпадаючы на адну нагу,
Вы ідзяце па дымнай раллі,
прама на ранняе сонца.
І жменя за жменяй — бераце з лубкі
і сееце, распускаючы залатым веерам
перад сабою, жыццё.
Бачу Вас, Антон Цвірка — вялікі пчаляр
(на ўсіх вакольных дубах
звіняць пчоламі Вашы калоды);
Вас, Бэрнусь Паўловіч,— скрыпач-чараўнік
(колькі шчаслівых слёз
выбраў з сэрцаў людскіх Ваш смык!);
Цябе, Сымон, конюх-філосаф
(я цябе вышэй бы паставіў за многіх з тых,
хто выседзеў нават гросбухі
доктарскіх дысертацый);
Вас, цётка Крыстына,
найлепшая з лекарак, якіх я ведаў
(як рукой здымаюць хваробу ў дзяцей
Вашы незразумелыя і такія ласкавыя словы!)...
Няхай некаторыя з Вас даўно
парацъ ужо на жоўтым пагосце косці,
але для мяне Вы заўсёды жывыя,
мае землякі.
І пра кожнага з Вас,
калі ў мяне хопіць сілы і таленту,
я напішу яшчэ — абавязкова! —
па самай светлай паэме.

1966

ЗМЕСТ

Літаратурна-мастацкае выданне

Цвірка Канстанцін Аляксеевіч

Будзіла вёску берасцянка
Людзі і былі маёй Зялёнай Дубровы

Адказны за выпуск *Генадзь Вінярскі*
Рэдактар *Валянціна Балвановіч*
Камп'ютэрны набор і вёрстка *Ларысы Ваўчок*
Карэктары *Ніна Цвірка, Валянціна Балвановіч*

Падпісана да друку 16.05.2007 г. Фармат 84x108 $^{1}/_{32}$. Друк афсетны.
Папера афсетная. Гарнітура Times. Ум. друк. 15,33 арк.
Ул.-выд. 18,45 арк. Наклад 300 ас. Зак. 641.

ПУП «Кнігазбор».
Ліцэнзія ЛВ № 02330/0131712 ад 12.05.06.
220112, Мінск, вул. Я. Лучыны, 38-93.
Тэл./факс (017) 204-86-97,
тэл. (029) 772-19-14, 912-83-86.

Надрукавана з дыяпазітываў заказчыка
ў друкарні ПУП «Ходр» ГА «БелТІЗ».
ЛП № 02330/0056661 ад 29.03.04.
220004, г. Мінск, вул. Вызвалення, 9.